Alan Mikhail

Osman'ın Ağacı Altında

Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi

Çeviren: Seda Özdil

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

"Osmanlı Mısır'ındaki topluluklar ve doğal çevreleri arasındaki ilişkiye dair kaleme aldığı bu zengin araştırmada Mikhail, bize Osmanlı tarihiyle ilgili özgün bir yorum da sunuyor. Yeni bir kitabın, iyi bildiğimizi düşündüğümüz bir araştırma sahasında bizi kabullerimizi baştan düşünmeye teşvik etmesi nadir bir olaydır. *Osman'ın Ağacı Altında* tam olarak bunu yapıyor ve böylelikle, Fernand Braudel'in muhteşem başyapıtı *Akdeniz*'in saygıdeğer bir devamcısı oluyor."

Reşat Kasaba, Washington Üniversitesi

Osmanlı tarihinde doğa ve iktidar arasındaki bağı, incelemesinin merkezine yerleştiren *Osman'ın Ağacı Altında,* Ortadoğu tarihine yeni bir bakış açısı sunma iddiasında olan bir kitap.

1517'de fethedilmesinden 1882'de İngiliz güçlerine kaybedilmesine kadar geçen sürede, Osmanlı'nın tüm idari ve iktisadi sisteminin merkezinde rol oynayan ve tek başına imparatorluğun en büyük gıda tedarikçisi olan Mısır'a odaklanan Alan Mikhail ekoloji-siyaset ilişkisini ve bunların birbirini etkileme tarzlarını araştırıyor.

Yöntem ve analiz aracı olarak çevre tarihçiliğini kullanan yazar, doğal kaynakların yönetimi ve su idaresine ek olarak iklim, hastalıklar, emek ve ekonomik dönüşüm gibi daha pek çok konuya kitabında yer veriyor.

Alan Mikhail Yale Üniversitesi'nde öğretim görevlisidir. *The Animal in Ottoman Egypt Nature* ve *Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* (yayınevimizin yayın programı dahilindedir) adlı kitapların yazarıdır.

Genel Yayın: 4661

TARİH

ALAN MIKHAIL
OSMAN'IN AĞACI ALTINDA
OSMANLI İMPARATORLUĞU, MISIR VE ÇEVRE TARİHİ

ÖZGÜN ADI
UNDER OSMAN'S TREE
THE OTTOMAN EMPIRE, EGYPT, AND ENVIRONMENTAL HISTORY

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
SEDA ÖZDİL

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
DEVRİM ÇETINKASAP

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
HAMDİ SERKAN GÜNDÜZ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: KASIM 2019, İSTANBUL

ISBN 978-625-7999-13-7

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6 / 31
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Alan Mikhail

Osman'ın Ağacı Altında

osmanlı imparatorluğu, mısır ve çevre tarihi

Çeviren: Seda Özdil

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz: Osman'ın Ağacı XI
Giriş: Ortadoğu'nun Global Çevre Tarihi 1

I
Su
..... 19

1
Sulama Çalışmaları 21

2
Aşağıdan Tarih 39

3
Alüvyon ve İmparatorluk 59

II
İşgücü
..... 83

4
Kırsalın Kas Gücü 85

5
Uzman Ölçümleri 109

III
Hayvan
..... 127

6
Hayvan Sermayesi 129

7
Kaba Kuvvet 153

IV

Temel Öğeler

.... 177

8

Yiyecek ve Odun 179

9

Veba Ekolojisi 197

10

Mısır, İzlanda ve Kükürt Dioksit 215

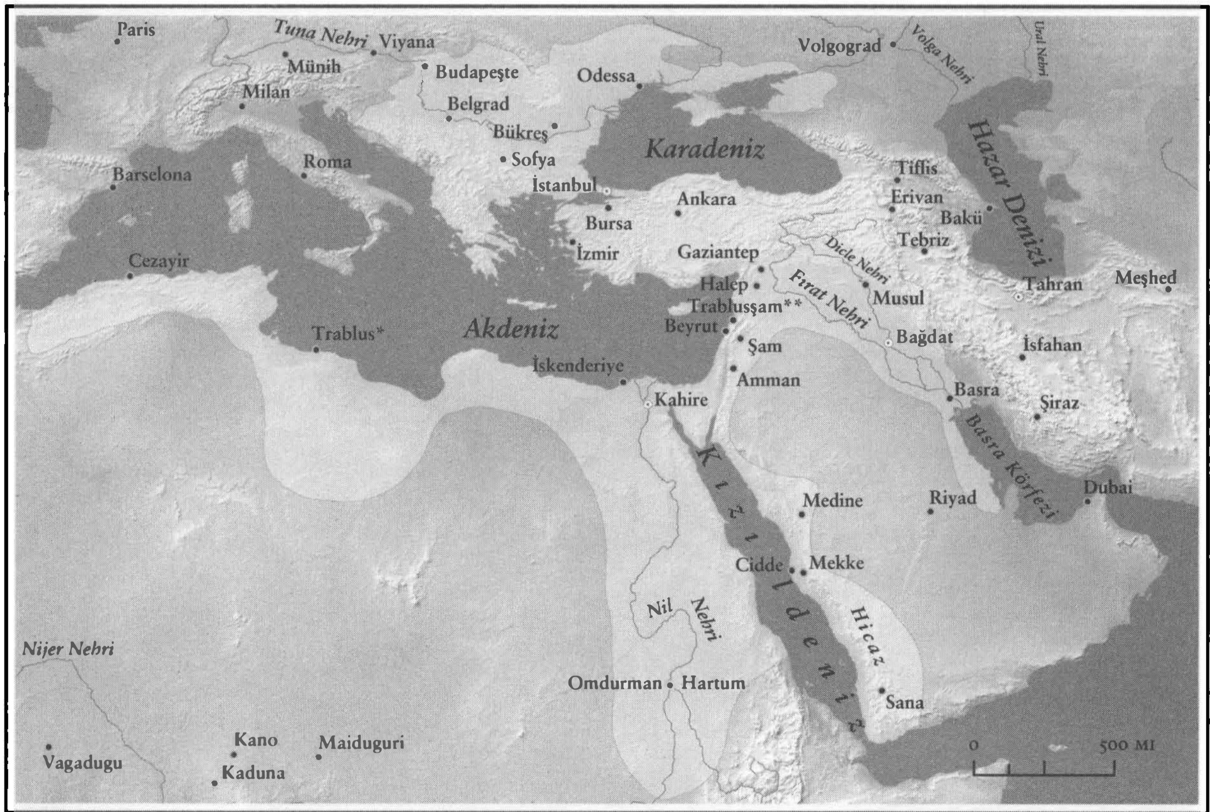
Sonuç: Bir Ekosistem Olarak İmparatorluk 233

Teşekkür 239

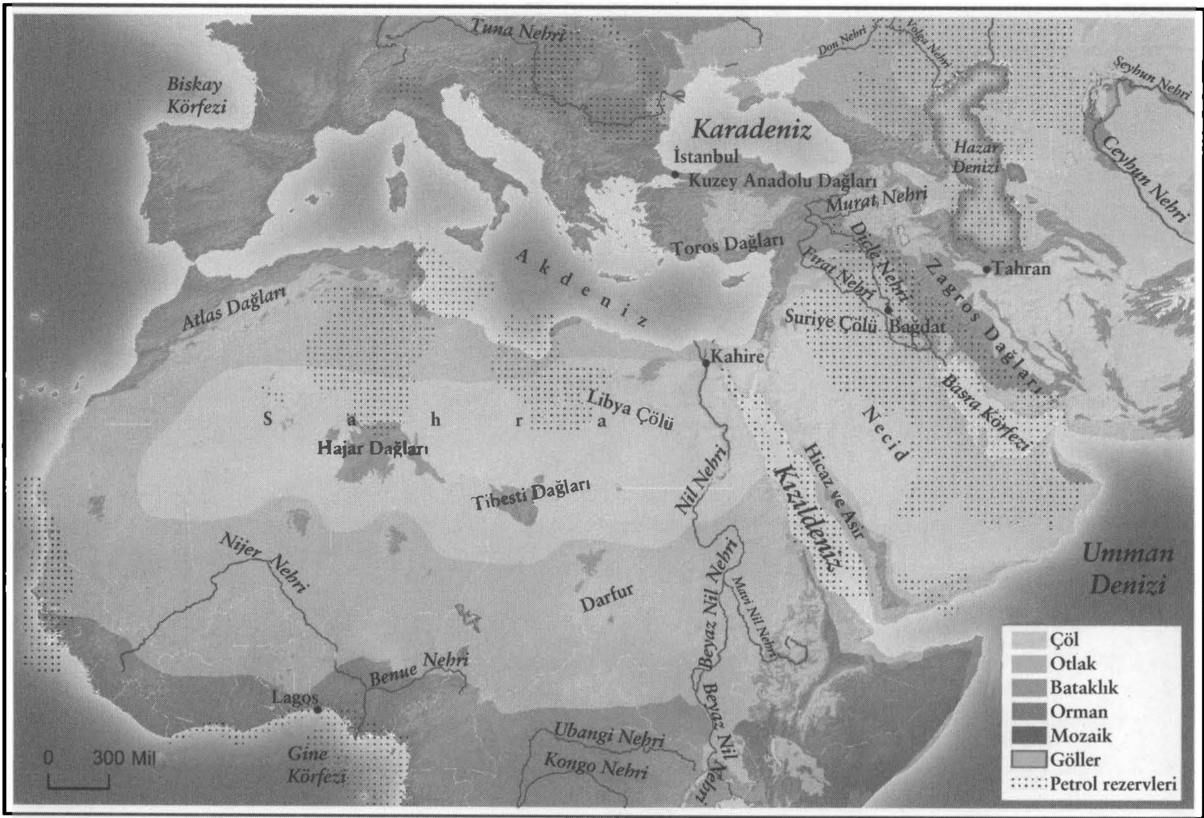
Notlar 243

Bibliografya 315

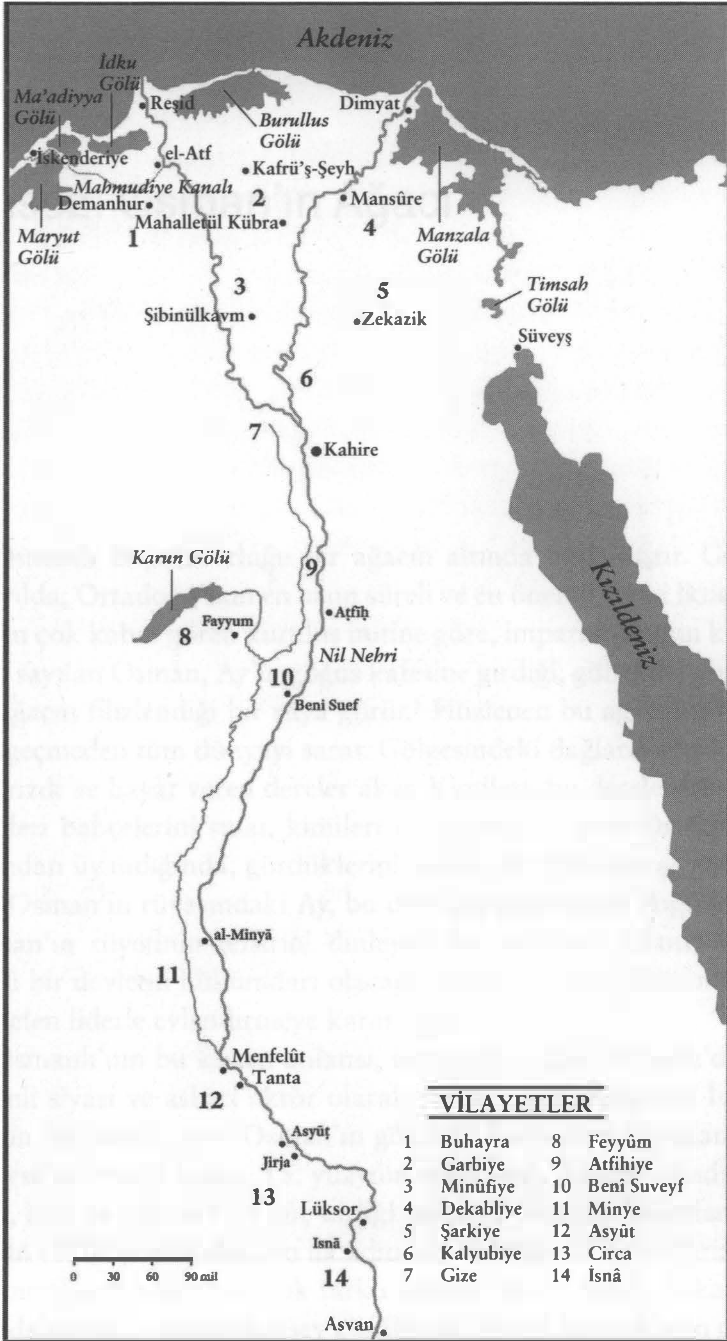
Dizin 365

1.Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık 1650. Stacey Maples, 2014.

2. Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da doğal kaynaklar. Stacey Maples, 2012.

3. Osmanlı Mısırı. Kevin Quach, 2016

Önsöz: Osman'ın Ağacı

Osmanlı İmparatorluğu bir ağacın altında başlamıştır. Geçen bin yılda, Ortadoğu'nun en uzun süreli ve en önemli siyasi iktidarının en çok kabul gören kuruluş mitine göre, imparatorluğun kurucusu sayılan Osman, Ay'ın göğüs kafesine girdiği, göbek deliğinden bir ağacın filizlendiği bir rüya görür.[1] Filizlenen bu ağacın gölgesi çok geçmeden tüm dünyayı sarar. Gölgesindeki dağların eteklerinden rızık ve hayat veren dereler akar. Kimileri, bu derelerden içer, kimileri bahçelerini sular, kimileri de çeşmeler yapar. Osman rüyasından uyandığında, gördüklerini evinde kaldığı dervişe anlatır, zira Osman'ın rüyasındaki Ay, bu dervişin göğsünden doğmuştur. Osman'ın rüyetinin tefsirini dinleyen bu mübarek adam, onun güçlü bir devletin hükümdarı olacağını anlar ve kızı Malhun'u bu yükselen liderle evlendirmeye karar verir.

Osmanlı'nın bu köken anlatısı, imparatorluğun Akdeniz'de en önemli siyasi ve askeri aktör olarak yerini sağlamlaştırdığı İstanbul'un fethinden, yani Osman'ın gördüğü varsayılan rüyadan neredeyse iki yüzyıl sonra, 15. yüzyılın sonlarında kaleme alındı. Bu rüya, dini ve dünyevi bir güç birliği anlatısı, Osmanlı hanedan soyunun evlilik politikalarının ilk adımları ve bölgesel ihtirasların bir beyanı olmak üzere pek çok farklı şekilde analiz edildi. Fakat bu rüyada apaçık ortada olan şey görülmedi: Doğal kaynakların gücü

üzerinden ve bu güçle birlikte şekillenen siyasi iktidarın kelimesi kelimesine ifadesi. Olay örgüsünün esas anlatı unsuru çevredir. Ağaçlar, su, ay enerjisi, dağlar, bahçeler; tüm bunlar, imparatorluğun siyasi gücünün kaynaklarıdır.

Bu kitap, Osmanlı tarihinde doğa ve iktidar arasındaki bağı, ciddiye alan bir çalışmadır. Halklar ve çevreleri arasındaki birçok ilişkinin nasıl analiz edildiğini göstermek için, çevre tarihinin araçlarını imparatorluk çalışmasına kazandırır ve Ortadoğu tarihine tümden taptaze bir bakış açısı sunar. Son beş yüzyıla ve Ortadoğu'nun nüfusu en yoğun ve tarih boyunca en fazla kazanç getiren bölgesi Mısır'a odaklanır. Osmanlıların 1517'de fethetmesinden sonra Mısır, Osmanlı'nın tüm idari ve iktisadi sisteminin merkezindeki en mühim bölge oldu. Zira imparatorluğun en kârlı bölgesi, en büyük gıda tedarikçisiydi. Mısır, Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Osmanlı hâkimiyeti için hayati öneme sahipti; tıpkı Suriyeli, Venedikli ve Fransız tüccarlar gibi İstanbul'daki Osmanlı bürokratları da Mısır'da büyük ekonomik çıkarlar peşindeydi. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında imparatorluğun istikrar ve bekasına yönelik en önemli askeri tehditlerin bir kısmı Mısır'dan geldi.

Osmanlı İmparatorluğundaki merkezi konumuna ek olarak, Mısır, siyasette ekolojinin, ekolojide de siyasetin rolünü anlamak için dört dörtlük bir vaka çalışmasıdır. Nil'e bağımlılığı, zengin tarımsal geçmişi, iki deniz ve iki kıta arasındaki coğrafi konumu, Mısır'ı yönetecek her türlü projenin merkezinde daima doğal kaynakların yer almasını gerektirir. Ancak, her ne kadar Mısır Nil'in bir armağanı olsa da, bu tür açık seçik ifadelerin haricinde, Mısırlıların Nil'le ve Nil'in yarattığı çevreyle olan ilişkilerinin toplumsal, siyasi ve ekonomik tarihi, esasında tümüyle anlaşılamamıştır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde, çevre tarihçiliğini yöntem ve analiz aracı olarak kullanarak, karadaki yaşamın gerçeklerini nehir üzerinden anlamak için halklar ile çevreleri ve Mısır ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çeşitli etkileşimlere bakacağız. Ormansız Mısır'da, Osman'ın ağacının çok uzaklardan yansıyan gölgesinde, insanlar, hayvanlar, Nil, bitkiler, balçık, rüzgâr akımları ve mik-

roplar, tevekkül, çatışma ve karşılıklı oluşum ilişkileri içinde birbirine örülmüştür. Bu kitap, bu tarihin bir kısmını anlatmaktadır.

Osman'ın Ağacı Altında, Ortadoğu'nun çevresel tarihine yönelik hem bir tartışma hem de senteze dayalı bir yaklaşım niteliğindedir. Geçtiğimiz on yılda, ben ve Ortadoğu tarihçilerinden oluşan küçük bir grup, Ortadoğu tarihine ekolojik bir bakış açısı kazandırmaya ve diğer bölgeleri çalışan çevre tarihçilerine de Ortadoğu'ya bu şekilde bakmanın faydasını göstermeye çalıştık (kitabın birazdan okuyacağınız Giriş bölümünde bu tür tarih yazımını detaylı olarak ele alacağız). *Osman'ın Ağacı Altında*'da, Ortadoğu'nun çevresel tarihine ilişkin fikrimin ana hatlarından bazılarını, anlaşılır ve geniş kapsamlı bir metodoloji değerinde işledim. Dolayısıyla, bu kitabın, Ortadoğu'nun çevre tarihçiliği açısından ele alınması yolunda bir başlangıç işlevi göreceğini umuyorum.

Osman'ın Ağacı Altında, güncellemelerle gözden geçirildi ve benim önceki çalışmalarımın bir devamı niteliğinde. Çalışmalarıma aşina olanlar aynı konuların bir kısmının bu kitapta tamamlandığını ve yeniden ele alınıp şekillendirildiğini görebilirler. İlk kitabım *Nature and Empire in Ottoman Egypt*'de [Osmanlı Mısır'ında Doğa ve İmparatorluk] daha çok, Mısır kırsalındaki sulama politikalarına ve Osmanlı Mısır'ını sulayan Nil'in etrafına inşa edilen kaynakların, Mısır'da ve imparatorluk genelinde, imparatorluk yönetimini nasıl etkilediğine odaklandım. İkinci kitabım *Animal in Ottoman Egypt*'de *ise* [Osmanlı Mısır'ında Hayvanlar] erken modern dönem ve 19. yüzyıl Mısır'ının, siyasi, toplumsal, ekonomik ve çevresel tarihinin analizindeki odak noktasını, insanlar ve hayvanlar arasındaki değişen ilişkilere doğru çevirdim. Sulama ve insan-hayvan ilişkilerinin bu kitapta da mühim bir rolü var ama bunun nedeni sadece bu iki konuya vakıf olmam değil. Zira bu iki mesele, Ortadoğu'nun çevresel tarihini anlamada büyük öneme sahiptir. Su ve hayvancılığa ek olarak iklim, hastalıklar, emek ve ekonomik dönüşüm gibi daha pek çok konuya bu kitapta yer verdim. Dolayısıyla bu kitabın amacı Ortadoğu çevre tarihinin mevcut durumuna ilişkin kapsamlı bir bakış açısı sunmak ve bu amacı ileriye taşımaya elverişli yollara işaret etmektir.

Giriş: Ortadoğu'nun Global Çevre Tarihi

Ortadoğu tarihi, dünya çevre tarihinin şimdiye kadarki en büyük eksikliklerinden biri olmuştur. Keza, bu zamana dek Ortadoğu tarihi çalışmalarındaki en büyük boşluklardan biri de çevresinin tarihi olmuştur. Bu durum hem dünya çevre tarihini hem de bölgesel olarak Ortadoğu tarihini anlamamızda büyük bir engel yaratmaktadır. Antikçağdan beri Ortadoğu, bir yanda Avrupa, Akdeniz ve Afrika arasında, diğer yanda Doğu, Orta, Güney ve Güneydoğu Asya arasında son derece hayati öneme sahip bir bölge olmuştur.[1] Zira burası, Avrupalı ve Güney Asyalı tüccarların seyahat edip, ticaret yaptıkları bir temas noktasıydı, örneğin her yıl Mali'den Malezya'ya kadar çeşitli ülkelerden gelen hacılar, sadece Mekke ve Medine'yi ziyaret etmekle kalmaz, tüm Ortadoğu şehirlerinin çeşitli pazarlarından mal alırlardı. Kuzey Hindistan ve Orta Asya'dan hareket eden kırsal kökenli göçebeler, İran üzerinden Anadolu'ya geçmiştir.[2] Hindistan, Çin ve Güneydoğu Asya'dan kalkıp, mal, insan, mikrop ve çeşitli fikirler taşıyan gemiler, Kızıldeniz ve Basra Körfezindeki limanlara ulaşmıştır. Ortaçağ'ın sonu ve erken modern dönemden itibaren, Batı Akdeniz'den Çin'e kadar bütün dünya, yoğun bir dolaşım, ara bağlar ve yer değiştirme hareketleriyle şekillenmiştir.[3] Tüm bu bağlantıları kuran ağlar, Ortadoğu üzerinden örülmüş ve önemli çevresel etkiler yaratmışlardır.[4]

Ticaretteki küresel eğilimlerin, Ortadoğu'da olup bitenle iç içe geçmiş olması gibi, iklimde, hastalıklarda ve mahsul dağıtımındaki geniş ölçekli eğilimler, Ortadoğu'daki çoğu çevrenin tarihine etki etmiş ve elbette, bu tarihten etkilenmiştir. Örneğin, 7. ve 8. yüzyılda İslamiyet'in doğuş ve yayılışının sonuçlarından biri de yeni tür mahsul ve tarım teknolojilerinin Avrasya'da dolaşımı olmuştu. Bir çalışmada İslamiyet'in doğuşu ve yayılması "İslami Yeşil Devrim" olarak adlandırılmış ve yeni dinin beraberinde getirdiği birlik ve ürettiği kültür, ilk defa dünyanın birbirinden uzak bölgelerini ortak bir ekolojik temas noktasında buluşturmuştur.[5] Ortaçağ'da vebanın batıya, Akdeniz havzasına yayılması, büyük olasılıkla Ortadoğu üzerinden olmuştur.[6] Ortaçağ'da yaşanan bir başka çevresel etkileşim örneğiyse, sulama teknolojileri ve su dağıtma sistemlerine ilişkin bilgilerin İslam dünyasından İspanya ve İtalya'ya ulaşmasıdır.[7] 15. ve 16. yüzyılda, Doğu Afrika'dan alınan tekniklerin kullanılmasıyla, Yemen topraklarında yetişen kahve, kısa zamanda İstanbul, Viyana ve İsfahan'daki fincanlara dolmuştur.[8] Sahra'yı kat eden kervan ağları, hayvanların, tuz ve karabiberin, hastalık ve kölelerin, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Batı Afrika arasındaki düzenli dolaşımını sağlamıştır.[9] Özellikle mısır ve diğer yenidünya mahsulleri, büyük ihtimalle Osmanlı İmparatorluğu üzerinden, Şark'a ulaşmıştır.[10] 20. yüzyıldan bu yana, Ortadoğu petrollerinin çıkarılması ve işlenip dağıtılması, tüm dünya için çevresel ve jeopolitik açıdan son derece önemli olmuştur.[11]

Küresel iklim değişikliğine bağlı farklı olaylar, Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinin tarihini de derinden etkilemiştir. Erken modern dönemde, Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı İmparatorluğundaki tarımsal ürün çeşitliliğini büyük ölçüde azaltmasına,18. yüzyıl sonunda, İzlanda'daki volkanik patlamaların, Nil'in taşma seviyelerini etkilemesine, 19. yüzyılın sonunda, El Nino'nun Anadolu ve İran'da kıtlığa sebep olmasına veyahut günümüzde, küresel ısınmanın etkilerine baktığımızda, bu tip olayların tarihinin en derininde, Ortadoğu'nun yer aldığını görürüz. Bu vakaların analizi, iklim değişikliğinin küresel tarihini anlama çabamızda bize yardımcı olabilir.[12]

Diğer bir deyişle, Ortadoğu, tarımsal ve doğal ürünlerin, çevreyi işleme ve kullanma tekniklerine ilişkin bilginin, iklime bağlı kuvvet ve etkilerin, hatta hastalığa yol açan etmenlerin, Avrasya'nın geniş ekim-dikim alanlarına ve dünyaya yayılmasına olanak tanımış bir bölgedir. Dolayısıyla, bu mahsullerin, hastalıkların, metaların, hava örüntülerinin ve teknolojilerin anlaşılması için, tüm bunların küresel tarihlerinde yer alan Ortadoğu bileşenlerinin kavranması gerekmektedir.[13] Bu belki de bariz ve olağan bir gerçek; ancak bu tarihin büyük bir kısmı hâlâ bilinmiyor ve araştırılmıyor.

Bu kitapta Ortadoğu'nun çevre tarihi üzerine bir tez öne sürüyorum. Alanın çıkış noktasını ve gidişatını açıklayarak analiz ediyorum. Giriş bölümü ve devamında yer alan bölümler, çevre tarihindeki başat konulara değinerek Ortadoğu tarihinin son beş yüz yılına odaklanıyor. Bu konuları, doğal kaynakların yönetimi, iklim, insan ve hayvan gücü, su idaresi, hastalıklar ve doğa siyaseti şeklinde belirtebilirim. Kitabın merkezinde, antik çağlardan bu yana, Ortadoğu'nun en uzun süreli ve en önemli siyasi iktidarı olan Osmanlı İmparatorluğu ile yine Ortadoğu'nun en yoğun nüfuslu ve tarih boyunca en kârlı bölgesi olan Mısır yer alıyor. Zira, Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'ı merkeze almak, hem Ortadoğu'nun en önemli yönetimlerinden biriyle bölgenin en can alıcı bileşeni arasındaki hem de halklarla çevreleri arasındaki çeşitli ilişkilerin ampirik analizine imkân tanıyor. 16. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğuna dahil olan Mısır, 1882'de İngiliz güçleri tarafından ele geçirilmesine kadar geçen sürede, imparatorluğun en önemli ve en kârlı bölgesi, hatta tek başına, en büyük gıda tedarikçisi oldu. Akdeniz, Hicaz,[14] Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı hâkimiyeti için, Mısır son derece önemliydi. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, imparatorluğa yönelik en büyük tehditler Mısır'dan geldi. Dahası, İstanbul'daki Osmanlı bürokratları, tıpkı Venedikli tüccarlar gibi, Mısır'da büyük ekonomik çıkarlar peşindeydi. Ayrıca bölge, 19. yüzyılda Osmanlı'nın, Afrika'daki yayılmacı girişimlerinin de çıkış noktasıydı. Mısır'ın, Osmanlı imparatorluk sisteminin tamamı (hatta daha ötesi) için son derece hayati bir konumda olması sebebiyle, imparatorluğun

bütünlüğünü tehdit etme ve zayıflatma ihtimali diğer bölgelere kıyasla, çok daha yüksekti.

Bu kitabın, coğrafi anlamda merkezi Osmanlı Mısır'ı olduğu için, imparatorluğun bu bölgesinin tarihini kitap boyunca küresel boyutlarıyla ele almaya gayret ettim. Aslında, daha önce de belirttiğim gibi, Osmanlı İmparatorluğunun global tarihini incelemek için, çevre tarihinin uygun bir yöntem olduğu, bu kitabın öne sürdüğü tezlerden biridir. Mısır'ı ve Mısır'ın imparatorluktaki yerini anlamak için, Anadolu ormanlarından başkent İstanbul'a, oradan, Kuzey Afrika'yla Selanik'in tahıl pazarlarına, Arap Yarımadasından Kızıldeniz limanlarına, yani, imparatorluğun tüm hâkimiyet alanı boyunca, bir uçtan bir uca seyahat edeceğiz. Üstelik, imparatorluğun ötesine, Nil'in yukarısından Sudan'a, Etiyopya'ya, hatta Hindistan ve İzlanda gibi daha da uzak yerlere de uzanacağız.

Bu kitapta, çevre tarihini açıklayıcı ve metodolojik bir araç olarak kullanarak Ortadoğu tarihine dair bütüncül, yeni ve küresel bir perspektif sunuyorum. Aynı zamanda, bu perspektif yalnızca Ortadoğu için değil, dünyadaki herhangi bir yere ait, muhtemel çevre tarihi çalışmaları için de bir şablon görevi görecektir. Giriş bölümünün geri kalan kısmında, ilk olarak, tarihçiler için mevcut kaynak sorununa değinerek, Ortadoğu çevre tarihini kaleme almanın tarih yazımı açısından elverişliliğini incelemeye çalışacağım.[15] Daha sonra, Ortadoğu çevre tarihi çalışmalarında, tarihçilerin dikkatini çeken üç araştırma alanı olan iklim, enerji ve hastalık konularını tartışmaya açacağım. Bu tartışma, hâlihazırdaki literatürün bir kısmını ana hatlarıyla tanıtırken bir yandan da kitabın sonraki bölümleri için temel oluşturmaktadır.

Ortadoğu Çevre Tarihi: Varlık Yılları mı Darlık Yılları mı?

Bölgeye ait çevre odaklı çalışmaların eksikliği konusunda, en çok dile getirilen sebeplerden biri, kaynakların azlığıdır. Fakat yeni çalışmaların da gösterdiği gibi, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın çevre tarihini anlatmak için yeterli kaynak bulunmadığı, kesinlikle

doğru değildir. Aslında, tam aksi bir durum söz konusudur. Çin ve Güney Asya gibi Ortadoğu da, antik dönemden günümüze, geniş bir kaynak zenginliği sunmaktadır.[16] Örneğin, Nil vadisinde Mısırlıların suyla ilişkilerini belgeleyen, neredeyse MÖ 3000'li yıllardan günümüze ulaşan ve henüz incelenmemiş kayıtlar mevcuttur.[17] Benzer şekilde, Anadolu, İran Platosu ve Irak'ın Mezopotamya'daki topraklarında kullanılan çevre yönetimi teknikleri hakkında, antikçağdan günümüze ulaşmış, arkeolojik ve yazılı kaynaklar mevcuttur. Bu sebeple, Ortadoğu tarihine dair yayınlanmış ve yayınlanmamış kaynaklar, bin yıllık dönem boyunca çevresel değişimi, arazi/çevre müdahalesini ve insan-çevre etkileşimini izlemek isteyen tarihçilere, benzersiz bir zenginlik ve derinlik sunar. Bu denli geniş bir zaman aralığında ve böylesine detaylı bir seviyede işlenecek kaynakların varlığı, dünyanın başka bölgelerini çalışan pek çok tarihçinin sahip olamadığı bir lükstür.

Bekleneceği üzere, özellikle Ortadoğu tarihine odaklanan az sayıda kronik, tarihçe ve arşiv koleksiyonu mevcuttur. Fakat Ortadoğu tarihine ilişkin geleneksel birincil kaynakların neredeyse tümü, insanın doğayla ilişkilenmesine ait bilgiler sunar. Bu sebeple, Ortadoğu çevre tarihi, yakın okumalardan ayıklanarak seçilmeli ve çoklu kaynaklardan derlenmelidir. Arapça, Türkçe ve Farsça kronikler, daha eski olarak da Yunanca, Akad ve antik Mısır dilleri ile Farsçanın eski ve orta döneminde yazılmış olanlar, mesela tarımın güçlükleri, şiddetli hava koşulları, doğal afetler ve toprağı işleme teknikleri konusunda birer belgedir. Bu kitapta da belirttiğim gibi, 1500'den sonra Ortadoğu tarihinin şüphesiz en önemli kaynak havuzunu oluşturan Osmanlı Devleti arşivleri, Ortadoğu çevre tarihi için gerekli kaynakların tümünü içermektedir. Bunların en bilinenleri, arazi etütleri, altyapı proje kayıtları, kırsal mülkiyetle ilişkili hukuki ihtilaflar ve hastalık salgını raporlarıdır.[18] Sömürge dönemi ve sömürge sonrası döneme ait devlet arşivleri de bu ve başka konularda çeşitli kaynaklar sunmaktadır.[19] Dünyanın diğer bölgelerinde, binlerce yıldır olduğu gibi, Ortadoğu'daki politik, ekonomik ve toplumsal güç de, doğal kaynakların kontrolü, toprağın verimli bir şekilde işlenmesi ve kırsal toplulukların yöne-

timine bağlı olduğu için, farklı dönem ve bölgelerden yazarlar, bizlere Ortadoğu çevre tarihine ilişkin zengin bir kaynak bırakmıştır.

Nitekim, insanın doğaya müdahalesinin uzun vadeli etkilerine dair tartışmalarda, yerküreye ait en uzun süreli ve bütünlüklü belge kayıtlarından birini, Ortadoğu bize sunmaktadır. Daha geleneksel olan siyasi ve ekonomik tarihle birlikte, coğrafyaya, palinolojiye biyolojiye ve arkeo-coğrafyaya ait oldukça büyük literatür bize, ekolojik sistemlerin ve işleyişlerinin, tarihi ve kültürel coğrafyasına ilişkin bir tasvir verir.[20] Bu literatürü kabaca iki kısma ayırabiliriz. İlk kısımda, insan yerleşimi ile çevre arasındaki muhtelif ve hassas dengelerin sürekliliğine dair betimleyici çalışmalar; ikinci kısımda ise, ekolojik sistemin kendisine içkin çelişkileri sonucunda yok olan insan topluluklarına dair çalışmalar yer alır. Çevresel geçmişi aktarmanın bu her iki üslubu da; gerek insanların çevreye nasıl bütünsel olarak mensup olduklarını gerek insanlar ve doğa arasındaki birçok olumsal ilişkinin zaman içerisinde nasıl değiştiğini izlemekten ziyade, ekolojik sistemler ve bu sistemlerin işlevlerini tasvir etmekle ilgilidir.

İlki, sürekliliğin tarihi, dinamik durağanlığın tasviridir; insan toplulukları, muazzam çevresel zorluklar karşısında, hayatta kalmak için sürekli çalışır ve mücadele eder. Sadece, kalacak yer bulmak için, daima hareket eden toplumları anlatan bu tarihsel hikâyeler, insan unsurunun ekolojik sistem üzerindeki etkilerine, genellikle pek az dikkat eder. Keza, ikincisi de kaçınılmaz ve nihai bir yok oluş anlatısı olarak ekolojik sınırlılıkları odağına alır, tarihsel özellikleri ve şartlara bağlılığı dışarda bırakır. Eğer, bazı insan topluluklarının dünya üzerindeki yerlerine içkin asli bir kusur ya da çelişki yüzünden, yok olup gideceği zaten belliyse, o halde tarihçiye, bu sürekli yok oluş sarmalını belgelendirmek dışında yapacak ne kalır?

Bu coğrafi literatürden iki örnek, Karl Butzer'in Mısır, Peter Christensen'in İran üzerine çalışmalarıdır.[21] Her ikisi de insan topluluklarının yaşamak ve hayatta kalmak için mecbur bırakıldığı ekolojik sınırlılıkları ortaya koyan çalışmalardır. Butzer'in Mısır çalışması, ilk kısımdaki süreklilik paradigmasına uyarken, Chris-

tensen'in çalışması İran platolarında giderek azalan, en sonunda da tamamen yok olan bir örneği analiz eder. Her iki çalışmada, diğer başka çalışmalarda da olduğu gibi, yıldan yıla görülen çok büyük dalgalanmalara rağmen, nesiller süren bir zaman ölçeğinde kurulmuş, genel denge sistemleri betimlenmektedir. Örneklerde değinilen Mısır ve İran platolarının her ikisinin de son derece karmaşık nehir sistemlerinin, yıllık su taşkınlarına bel bağlayan bölgeler olması tesadüf değildir. Su taşkınları, yıldan yıla iyi ya da kötü olabilir; ama başta sulama ve tarım olmak üzere, çeşitli çevresel müdahale teknolojileri sayesinde topluluklar, çevresel dengenin genel olarak devam ettiği bir duruma gelebilmek adına, bu aşırı uç koşulları sağ salim atlatmayı başarmışlardır. Örneğin, Mısır'da bu denge binlerce yıl sürmüş, İran'da ise nihayetinde bozulup gitmiştir. 1500'lü yıllardan önce, Ortadoğu'da yaygın olan ekolojik sistemleri ele alan diğer örnekler arasında J.M.Wagstaff'ın genel çalışmasını, Carlos Cordova'nın Ürdün'deki arazi değişimi çalışmasını, Russell Meigg'in ve J.V.Thirgood'un Akdeniz'de kereste tedarikine yönelik araştırmasını ve Robert McC. Adam'ın Irak'ın güneyi üzerine çalışmasını sayabiliriz.[22]

Kimi tarihçiler ve bunlardan bazıları, çevre koşullarının feci kırılgan olduğu bölgelerde, insanların, nasıl ve hangi tekniklerle binlerce yıl hayatta kaldıklarını ve çevresel düzendeki ne tür bozulmaların, bu insanların yok olmasına sebep olduğunu keşfetmek için, mevcut kaynak zenginliğini çok iyi bir şekilde kullanmışlardır.[23] Bu anlamda Christensen, İran platosundaki dışa kapalı çeşitli toplulukların, sulama teknolojilerinin, tarımın ve göçebe yaylacılığın tedbirli ve esnek kullanımı ile aşırı kırılgan çevre koşullarını yüzyıllar boyunca nasıl kontrol edebildiklerini başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Benzer şekilde, J.R. McNeill, Türkiye ve Fas'taki dağlık Akdeniz çevresinin tablosunu çizmiş ve bu çevrelerin zaman içerisinde iklim bakımından ne kadar kırılgan olduklarını göstermiştir.[24] Elinin altındaki çok eski kayıtlar sayesinde, bir bölgedeki bolluk seviyesinin yıldan yıla çarpıcı bir şekilde artıp azalabildiğini ancak genel olarak bakıldığında, bu çevrelerin aslında oldukça dayanaklı olduğunu ve yüzyıllar boyunca yoğun değişimlerle başa çıkabildi-

ğini göstermiştir. Bu sebeple, çevre şartlarının zaman içerisinde nasıl işlediğini görebilmemizin tek yolu, görece daha eskiye dayanan kayıtların mevcut olmasıdır. Bu kayıtlara bakmadığımızda, dağlık bölgelerde yıl içerisindeki akut kıtlık dönemlerini, kolaylıkla o bölgelerin bir gerçeğiymiş gibi yargılama hatasına düşebiliriz.

Ortadoğu'da insan ve çevre etkileşimlerine dair çok eskilere dayanan bu kayıtlar, çevre tarihçilerine, alanlarında uzun süredir tartışılan konulara yeni bakış açısı getirmeleri bakımından pek çok fırsat sunar. Örneğin, bir sonraki bölümde, Ortadoğu çevre tarihinin, iklim değişikliği tarihine dair mevcut anlayışlara yönelik bazı etkilerini ele alacağız.[25] En bariz ve belki de en çok tartışılan şekilde, tarihyazımı anlamında Ortadoğu'nun çevre tarihine dahil olması, Karl Wittfogel'in Doğu Despotizmi tezi etrafında şekillenmiştir.[26] Wittfogel'in otoriter yönetimlerin baskıcı formlarına dair verdiği örneklerin bir kısmı, Ortadoğu'ya (Mezopotamya ve Nil vadisine) aittir. Fakat öne sürdüğü tezi çürüten de tam olarak bu örneklerdir. Wittfogel'in başvurmadığı belge kayıtları incelendiğinde, sultanların, şahların ve imparatorların sömürdüğünü öne sürdüğü kişilerin, aslında büyük ölçekli sulama ağlarının günlük işleyişi ve bakımından sorumlu kişiler oldukları görülecektir.[27] İşte bu sulama politikası 1.Bölüm'ün konusudur.

Doğal afetler ve onların insan toplulukları üzerindeki etkileriyle ilgilenen çevre tarihçileri de Ortadoğu'da hipotezlerini sınayacakları pek çok malzeme bulacaktır. Antikçağlardan günümüze kadar, deprem ve diğer önemli doğa olaylarının kayıtları tutulmuş ve günümüze ulaşmıştır.[28] Ortadoğu'daki imar projelerinin kayıtları göz önünde bulundurulduğunda, bayındırlık hizmetleri tarihi de araştırmaya elverişli bir şekilde ele alınabilir. 20. yüzyılın ortaları, dünyanın başka yerlerinde (örneğin Hindistan ve Amerika'nın güneydoğusunda) olduğu gibi, Ortadoğu'da da yoğun baraj inşaatlarının (İran, Asvan'da ve Türkiye'de) yapıldığı bir dönemdir.[29] Bu büyük ölçekli imar projeleriyle aynı türdeki çevresel yapıların ilk örnekleri (Süveyş Kanalı, Osmanlı'nın Don-Volga kanal projesi veya Safevilerin Karun Nehrinin yönünü yeni başkent İsfahan'a çevirecek bir baraj inşası planları) ya da günümüzdeki örnekle-

ri (Ürdün vadisinde Kızıldeniz-Lut Gölü arasındaki boru hattı ve Türkiye'nin güneydoğusundaki baraj projeleri)[30] arasında ne tür bir bağlantı vardır? Bu tür projelerin ve onlara dair toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi yorumların kayıtlarına sahip olduğumuzdan, hem genel olarak hem de bilhassa Ortadoğu açısından bayındırlık işlerinin çevresel tarihini doğrudan düşünmek için bu bölgeler zengin bir veri tabanı sunmaktadır.

Ortadoğu'nun *uzun vadeli* [*longue durée*] çevresel analize elverişli olmasının yanı sıra, son çalışmalar, çok daha yoğun dönemlerin tarihini aydınlatacak bir çevre hikâyesi yaratmak üzere, bölgenin materyal zenginliğini kullanmanın çeşitli yollarını da ortaya koymaktadır.[31] Bu çalışmaların çoğu, arşivlerde saklanan yığınla kaynağa dayanmaktadır. Bu kaynaklar, fiziksel verilerle birlikte mantıklı bir biçimde kullanıldığında, insanların çevresel değişiklik ve dalgalanmayı nasıl yorumladıklarını ve nasıl ele aldıklarını anlamamızı sağlar. Bazı eski çalışmalardan farklı olarak, bu yeni çalışmalar, fiziksel verilerin tek başına yansıtamayacağı kimi tarihi detaylara ulaşarak, insanın doğayla ilişkilenmesini daha doğrudan bir yaklaşımla, analizlerinin tam merkezine yerleştirdiler. Bu, Ortadoğu çevre tarihinde, kaynakların farklı kullanımlarında işleyen, iki zaman ölçeği arasındaki önemli bir ayırımdır. Daha eski coğrafi literatürün bir kısmında insan faktörü, çevresel olayların kaçınılmazlığına karşı biteviye ve ebedi bir mücadele bağlamıyla, hatta başka bir deyişle, bir tür çevresel determinizmle, çoğu kez sınırlıdır.[32] Buna karşın, daha güncel çalışmalar, insan ve doğa arasındaki, bir ileriye-bir geriye, bir iten-bir çeken ilişki üzerine yoğunlaşmaktadır.

Bu sebeple, daha yeni çalışmalar, insan ve çevre ilişkisinin diyalektik bir anlayışla ele alındığı, Ortadoğu çevre tarihi örnekleri sunmaktadır. William Cronon'ın o meşhur sözünde belirttiği gibi, "ilkin çevre, belirli bir zaman içerisinde insan için mümkün olan seçenekleri şekillendirir, fakat daha sonra, bu seçenekler deneyimlenirken kültür çevreyi şekillendirir." Yeniden şekillenmiş çevre, kültürel yeniden üretim için, yeni ihtimallerden oluşan bir seçki sunar ve böylelikle, yeni bir karşılıklı belirleyicilik döngüsünü

başlatmış olur."[33] Cronon bu yüzden çevre tarihinin "tarihsiz değil, tarihin içkin olduğu bir doğa" arayışında olduğunu, "doğanın dışında değil, doğanın içerisinde yer alan insan topluluklarına, ancak bu şekilde ulaşabileceğimizi" söyler.[34] Ben de bu kitapta, Ortadoğu çevre tarihine yönelik diğer çalışmalar gibi doğayı, Ortadoğu tarihinin dışında değil, ona içkin olacak şekilde konumlandırma çabasındayım.

İklim

Ortadoğu çevre tarihine ilişkin mevcut araştırma alanlarının en zenginlerinden biri, iklim değişikliği çalışma alanıdır.[35] Bu alandaki çalışmaların büyük çoğunluğu, küresel iklim değişikliğine dair öne sürülen çeşitli yaklaşımlara karşı çıkmaktadır.[36] Bunlardan biri de ortaçağın küresel ısınma dönemi olduğuna dair yaklaşımdır. Tüm dünyayı etkileyen bu hava akımına ilişkin kanıtlar, çoğunlukla Avrupa ve Çin kaynaklarından elde edilir. Ancak ortaçağ İran'ının Farsi ve Arap kaynaklarına dayanan Richard W. Bulliet, aynı dönemde İran'da, tümüyle karşıt bir durumun yaşanmış olduğunu göstermiştir.[37] Öyle ki, Bulliet'nin "Kara Kış" -Big Chill- diye adlandırdığı bu aşırı soğuk dönem, 11. yüzyıl ve 12. yüzyılın başlarında İran'ı sarsmış ve pamuk tarımı seviyelerinde düşüşler yaratmıştır. Kara Kış, İran'a ve en sonunda da Anadolu'ya yönelen Türki göçleri kolaylaştırdı ve belki de Şiiliğin İran'daki en baskın dini inanış olarak, ortaya çıkmasına katkı sağlamış oldu. Bu soğuk dönem, geniş arazileri ve İran'ın ekonomik ve toplumsal tabanını büyük oranda yok etmiş ve böylece İran Platosunu, muhtemelen Moğol istilalarına ve başka istilalara karşı da daha savunmasız hale getirmiştir. Bu soğuk dönemden sonra, Ortadoğu ve Orta Asya bölgeleri birkaç yüzyıl boyunca ılıman iklim örüntüleri etkisi altında kalmış ve bu elverişli hava koşulları, Osmanlılar, Safeviler, Babürler, Özbekler ve Memlükler gibi erken modern dönemin büyük imparatorluklarının doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Ancak 16. ve 17. yüzyılda, oldukça iyi bilinen bir diğer aşırı soğuk dönem Ortadoğu ve dünyayı ele geçirmiştir. Küçük Bu-

zul Çağı, Osmanlı İmparatorluğu için çeşitli ekonomik ve politik sorunları beraberinde getirmiş, kaynakların ve iktidarın yeniden düzenlenmesini mecbur kılmış ve aynı zamanda, 17. yüzyıldaki genel krizde de rol oynamıştır.[38] Bu iklim olayını göz önünde bulundurmak, 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki gerileme, ademimerkeziyetçilik ya da yeniden düzenleme gibi, tarihyazımı anlamında epey problemli olan konuların, erken modern dönemde değişime yol açan ekolojik faktörler ile siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamiklerin yan yana durduğu, tamamen yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmesine imkân tanır. Bu dönemin en önemli ve en çok tartışılan konularından biri, Osmanlı İmparatorluğunda 16. yüzyıl sonlarıyla 17. yüzyıl başlarında görülen Celali isyanlarıdır.[39] Sam White'ın araştırmasının gösterdiği gibi, bu kırsal kesim ayaklanmalarını, Küçük Buzul Çağı'nın yol açtığı zorlu ekolojik şartlarla ilişkilendirebileceğimiz bol miktarda kanıt mevcuttur.[40] Bu iklim değişikliğinin (Orta Anadolu'da kuraklık, kıtlık, hem çiftlik hayvanlarının hem de insanların yakalandığı veba ve Osmanlı köylülerinin giderek yükselen ölüm oranları gibi) sonuçları, en sonunda Osmanlı devlet yapısına karşı organize isyanlara dönüşen, şiddet ve soygun olaylarına yol açmıştır. Bu yüzden, Celali isyanlarının sebepleri, sadece ekonomik ve politik arenada aranmamalı ve belki de çok daha önemlisi, bu isyanlar, ekolojik zorunlulukların bir sonucu olarak görülmelidir. İmparatorluğun yükselişi, 16. yüzyıldaki filizlenmesi ve nihayetinde 19. yüzyıldaki reform çabalarının hâkim olduğu çeşitli dönemleri arasındaki imparatorluğun orta dönemi, çoğu tarihçi tarafından son derece önemli bir bağlantı noktası olarak yorumlanır; zira bu dönem, imparatorluğun büyük çaplı iklim dalgalanmaları ve bu dalgalanmaların, tarımsal üretim, insan ve hayvan nüfusu ile su taşkını seviyelerine olan etkilerini de içeren bir dizi yeni durumu yönetmeye çalıştığı bir dönem olarak düşünülmektedir.

Benzer şekilde, 18. yüzyılın son yirmi yılı, her ne kadar daha az şiddetli olsa da hâlâ son derece etkili olan iklim dalgalanmalarına şahit olmuştur. İzlanda'daki Laki fisür volkanının 1783 ve 1784'teki patlamaları, küresel ölçekli iklim olaylarına yol açmış-

tır.[41] 10. Bölüm'de ele alındığı üzere, Hint Okyanusu üzerindeki muson yağmuru seviyeleri azalmış, Akdeniz civarında sıcaklıklar düşmüş, Ortadoğu'daki çeşitli akarsu ağlarının su taşkını seviyeleri azalmış ve yirmi yıl sürecek kıtlık, kuraklık, hastalık ve yokluk dönemi başlamıştır. Bu iklim değişikliklerinin kuşkusuz, 18. yüzyılın sonunda Ortadoğu'daki Avrupalı istilalarına ve en sonunda da Tanzimat dönemi olarak bilinen, Osmanlı reform sürecine yol açan siyasi kargaşada payı vardır.[42] 19. yüzyılın ikinci yarısında, iklimin yol açtığı benzer bir kıtlık ve gıda sıkıntısı, imparatorluktaki bölge eşrafı arasındaki huzursuzluğu pekiştirmiş ve imparatorlukta bir siyasi reformu mecbur kılmıştır.[43]

Özet olarak, Ortadoğu tarihinin son bin yıllık dönemini, siyasi devletler ve askeri karşılaşmalardan ziyade, iklim ve hava örüntüleri ekseninde düşünmek için pek çok sebep bulunduğunu söyleyebiliriz. Aslında, İzlanda'daki Laki patlaması gibi olayların tetiklediği soğuma veya iklim dalgalanmaları dönemlerinin, Ortadoğu'daki kırsal toplulukların büyük çoğunluğu üzerinde, görünürde onları yöneten siyasi güçlerden daha çok etkili olduğu görülmektedir. Burada niyetim, insan topluluklarının siyasi ve ekonomik kaderini tek başına iklimin belirlediğini öne sürmek değildir.[44] Bunun böyle olmadığı açıktır. Daha ziyade, tarihsel değişimin elbette ki siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşümlerin yanı sıra, iklim dalgalanmaları ve aşırı hava olaylarının da dahil olduğu, bir dizi karmaşık faktörden kaynaklandığını kabul etmekten bahsediyorum.

Enerji

Ortadoğu, dünya enerji tarihine katkıda bulunacak pek çok veriye de sahiptir. İnsanlık tarihi boyunca, güneş enerjisinden fosil yakıtlara geçişin, tek büyük çaplı enerji rejimi değişikliği olduğunu kabul edersek, dünyada bilinen en büyük petrol tedarikçisi olan Ortadoğu'nun bu hikâyede de başrollerde yer aldığı açıkça söylenebilir.[45] İnsanlığın enerji kaynaklarını önce geliştirip, daha sonra nasıl tükettiğini anlamak, insan topluluklarıyla ilgili her türlü tarihin merkezinde yer almalıdır.[46] 19. yüzyılın ikinci yarısından bu

yana, dünyanın enerji tedarikinin büyük çoğunluğu Ortadoğu'dan sağlanmaktadır ve bu sebeple bölge, enerji tarihine bu dönemden itibaren dahil edilmelidir. Fakat Ortadoğu'nun, bölgede petrol bulunmasından çok uzun zaman önce de dünya enerji tarihi için çok önemli olduğu açıktır. Sanayileşme öncesi dünyanın büyük çoğunluğunda olduğu gibi, 19. yüzyıldan önce Ortadoğu'daki enerji de ağırlıklı olarak insan ve hayvan gücüne dayalıydı.[47] Fas'tan İran'a kadar olan topluluklar için su ve rüzgâr gücü, enerji kaynaklarının büyük bir bölümünü asla oluşturmadı. Bu durum, akarsu eksikliğinden ziyade, büyük miktarda ucuz hayvan gücünün mevcut olmasından ileri geliyordu. Bu yüzden, su dolapları öküzler tarafından döndürülüyor, mallar suyoluyla değil, eşekle taşınıyor ve tarlalar, hayvanların çektiği sabanlarla sürülüyordu. Dolayısıyla, 2. ve 3. Bölüm'de de ele alındığı üzere, Ortadoğu'nun insan ve hayvan gücü tarihi, dünyanın başka yerlerinde de meydana gelmiş, sanayileşme öncesi çevreye bağlı enerji tarihi anlatıları arasındaki en can alıcı örneği anlamamıza yardımcı olur.

Dünyanın fosil yakıt ekonomisine geçişi, bölgenin en bol ve en ucuz enerji kaynağı olarak petrolün, hayvanların yerini alması olarak düşünülebilir.[48] Bu enerji geçişi, dünya çapında gerçekleşen bir değişimdir ve Ortadoğu petrol rezervlerinin, jeopolitik önemini artırmıştır. Petrol tüketimini ve kullanımını, enerji rejimleri arasındaki geçişlerin daha kapsamlı tarihsel bağlamına oturtmanın bize gösterdiği şey, petrolün ve Ortadoğu'da alternatif enerji kaynakları aramaya yönelik sözde ihtiyacın, çok daha uzun bir geçmişe sahip, düşük maliyetli enerji arayışının en son versiyonu olduğudur.[49] Hayvan gücü hayli verimli ve ucuz olduğundan (ki dünyanın bazı bölgelerinde hâlâ böyledir), su ya da rüzgâr gibi başka enerji kaynakları bulmaya çalışmanın bir gerekçesi yoktu. Bu sebeple de Avrupalılar su gücüyle çalışan değirmenleri denerken, Ortadoğu ve Orta Asya'da hayvanlar en temel güç ve ulaşım kaynağı olarak kalmaya devam etti. Petrol, tıpkı kendisinden önceki hayvan gücü gibi, Ortadoğu enerji rejiminde yeni bir aşamayı temsil etmektedir ve petrol, ucuz ve bol olduğu sürece de Ortadoğu'daki petrol devletleri farklı enerji formları aramak için büyük çaba sarf etmeye-

ceklerdir.[50] İster ısıl ister organik karbon şeklinde olsun, enerji üretimini temel analiz birimi olarak kabul ettiğimizde, Ortadoğu'da petrol siyaseti, sadece modern sanayi ekonomilerinin bir sorunu olarak artık görülemeyecek, daha ziyade, enerji ve topluma dair çok daha eski bir sorun olarak karşımıza çıkacaktır.

Hastalıklar

Ortadoğu çevre tarihinin küresel anlam ve önemiyle ilgili en verimli araştırma alanlarından biri de çeşitli hastalıkların epidemiyolojisi [hastalık oluşumu] ve etiyolojisi [hastalıkların sebeplerinin incelenmesi] olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Veba, kolera ya da herhangi başka bir hastalık olsun, Ortadoğu'daki pek çok salgın hastalık, nüfusu derinden etkilediğinden ve neredeyse sürekli olarak söz konusu bölgeyle başka yerler arasında gidip geldiğinden, bu salgınlara dair tarihçilerin yararlandığı bolca yazılı kanıt mevcuttur.[51] Bu çalışmaların bir kısmı, hastalık sorununu diğer çevresel olgulardan biri olarak değerlendirip, daha kapsamlı bir ekolojik bağlama yerleştirir.[52] Bu, kısmen hastalık meselesinin Ortadoğu'da nasıl işlediğinin ve bu bölgelerdeki insanların, hastalığı nasıl algıladıklarının anlaşılmasının bir sonucudur. Başka bir deyişle, Ortadoğu'da vebayı veya başka hastalıkları tecrübe eden insanlar, bu hastalıkları kıtlık, yağmur, kuraklık, sel ve rüzgâr gibi, bir dizi çevresel güçlükten biri olarak değerlendirmiştir.

Sözgelimi, Mısır örneğinde veba, çevrenin olağan biyofiziksel patolojisinin yalnızca bir yönüydü.[53] 9. Bölüm'de göreceğimiz üzere hastalık; kıtlık, sel, kuraklık, enflasyon, kasırga ve ayaklanmayı kapsayan bir döngünün bir aşaması şeklinde gelip gitmiştir. İklimsel faktörler, Nil'in taşkın seviyesi, fare, pire ve insan popülasyonları, Mısır'da herhangi bir zamanda görülen veba örneklerinin oluşumu ve şiddeti üzerinde etkili olmuştur. Aslında, yıllık Nil taşkınları gibi, tahıl fiyatlarındaki artışlar, kıtlık ve diğer zorluklarla birlikte, veba da kabul edilen ve beklenen bir çevresel gerçeklikti. Mısırlılar vebayı, Mısır doğasının patolojik bir unsuru olarak algılıyorlardı. Vebanın, Mısır doğasının bir unsuru olarak

kabullenilmesi, kısmen hastalığın devamlılığı ve sıklığıyla ilgiliydi. 1347-1894 yılları arasında, ortalama her dokuz yılda bir, yeni bir veba salgını Mısır'ı etkisi altına almış[54] ve bu iki yıl arasındaki 547 yılın 193'ünde, Mısır'da veba görüldüğü rapor edilmiştir.[55] Mısır'daki veba, salgınlarının devamlılığını, Mısır'ın bir ticaret merkezi olarak stratejik konumuna ve her yıl başka yerlerden Mısır'a gelen binlerce insana -farelere ve pirelere- borçluydu.[56] Akdeniz limanları ve güneyinde Sudan olmak üzere, hastalığın başlıca iki giriş noktası, Mısır'ın önemli ticaret bölgelerinde yer alıyordu.[57] Bu sebeple, veba epidemiyolojik olarak Mısır'a özgü olmamasına rağmen, diğer çevresel ve doğal güçlüklerle birlikte işleyen, tarihsel anlamda bölgeye özgü bir gerçekliktir. Mısır'daki veba vakalarının sıklığı, bu hastalığın ve buna bağlı salgınların çoğu Mısırlının yaşamında olağan ve beklenen durumlar olduğunu ve tarihçilerin Mısır ve Ortadoğu tarihinin şekillenmesinde, bu hastalığın rolüne daha büyük bir dikkatle yaklaşmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Küresel hastalık ekolojisi bağlamında, Ortadoğu'nun merkezi konumuna bir diğer örnek de Müslümanların yıllık hac yolculuğunun, çeşitli salgın hastalıkların yayılmasındaki etkisidir. Erken modern ve modern dünyanın herhangi bir yerinde, insanların gerçekleştirdiği en kalabalık yegâne toplanma örneği olan hac, önemli epidemiyolojik sonuçlar doğuruyordu. Her yıl, birkaç günlüğüne, dünyanın her yerinden yüzlerce gemi, binlerce insan, binlerce hayvan kervanı ve milyonlarca mikrop bir araya gelir ve Arap Yarımadasının batı kıyılarına yığılırdı. Eve dönüşte pek çok kişi, bir tür salgın hastalığa yakalandığını fark ederdi. 19. yüzyılda bu hastalık, genellikle koleraydı. Bütün dünyada ama özellikle Güney Asya, Kuzey Amerika ve Avrupa'da 1830'lardan sonra, kolera önemli kentleri çok şiddetli bir biçimde vurmuş ve çeşitli önleyici tedbirlerin uygulanmasına yol açmıştır.[58]

Hac, koleranın Güney Asya ile Akdeniz ve Avrupa ile Ortadoğu arasındaki dolaşımının, başlıca yollarından biriydi.[59] Süveyş Kanalının 1869'da açılmasından hem önce hem de sonra Mısır, hac yolculuklarının ve dolayısıyla da hastalıkların ana geçiş noktala-

rından biri olmuştur. Bu nedenle Mısır limanları, hac sezonunda Hicaz'a gidişte ve Hicaz'dan dönüşte, kolera dolaşımını önlemek açısından, son derece önemli bir kilit noktası haline gelmiştir. Örneğin, 1833'te Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinden iki bin hacı ve Karadeniz'den yüzlerce Rus Tatarı, Mekke'ye giderken, İskenderiye'deki bir karantina istasyonunda karantinaya alınmıştır.[60] Kolera, veba ya da başka bir hastalığa yakalanmadıklarının tespit edilmesinden sonra, Hicaz'a giden kervana katılmalarına izin verilmiştir. İskenderiye karantina istasyonu, iki bin beş yüz kişilik kapasiteye sahipti. Osmanlı'nın Mısır yönetimi, bu karantinadakilere gıda, yatacak temiz yer ve diğer çeşitli ihtiyaçları temin ediyordu. İskenderiye karantina istasyonunu 1833'te ziyaret eden İngiliz başkonsolosu, tesisin temizliğine, elverişli koşullarına ve rahatlığına bilhassa değinmişti.

Gerçi bu karantina çabaları, 19. yüzyılda çeşitli bölgelerde kurulmuş, yıllık hac yolculuklarından kaynaklanan kolera salgınlarının yayılmasını önlemekle yükümlü bu istasyonları oldukça zorluyordu.[61] Örneğin, 1881'de Hicaz'da, son derece şiddetli bir kolera salgını patlak göstermişti.[62] Bunun üzerine İskenderiye karantina istasyonu yönetimi, şehirde kurulan üç istasyonun birinde en az yirmi sekiz gün geçirmeyi, Hicaz'dan Mısır'a dönen tüm hacılara zorunlu kılmıştır. Fakat kente çok fazla sayıda hacının gelmesi sebebiyle, bu üç tesiste de kısa sürede aşırı yoğunluk yaşanmıştır. Aşırı kalabalık, suyla gıda eksikliği ve karantina istasyonu tarafından verilen, karantina süresinin uzatılması kararı, durumu daha da kötüleştirmiştir. Böylece, kontrol altına alınmış bir kolera salgını, bu istasyonlar ve çevresindeki bölgelerde topyekûn bir kolera salgını haline gelmiştir. Bu tesislerde tutulan hacıların birçoğu, ayaklanmaya başlamış, hatta bir kısmı, kaçarken tesislerden birini yıkmayı başarmıştır. Hacla ilişkilendirilen bu ve başka hastalıklar, 19. yüzyıl sonunda bazı devletleri, hac yolculuğuna katılanlar için tıbbi düzenlemeler getirmeye sevk etmiştir.[63] Bu tedbirler haccın dünya hastalık ekolojisi ve etiyolojisindeki merkezi konumunu yönetmeye yönelik girişimlerdir.

Sonuç

Muazzam kültürel gelenekleri ve köklü çeşitliliği, küresel ekonomi, politika ve ekoloji trafiğindeki merkezi konumu, çeşitli bölgelere ve tarihin tüm dönemlerine ait çok sayıda kaynağa ev sahipliği yapması göz önünde bulundurulduğunda, Ortadoğu'nun, dünya çevre tarihinin çeşitli yönlerine dair bize öğretecek çok şeye sahip olması ve çevre tarihinin Ortadoğu tarihi çalışmalarında yeni araştırma alanları açması çok şaşırtıcı değildir. *Osman'ın Ağacı Altında*, Ortadoğu'nun son beş yüzyılına yeni açılardan bakmak için bu iki alanı bir araya getirmeye yönelik bir girişimdir.

1. bölüm, Osmanlı Mısır'ında sulamanın, Doğu despotizmine yol açmadığını, aksine yerel topluluklara bir nevi özerlik ve güç sağladığını öne sürerek su idaresiyle şekillenen politikayı ele alıyor. 2. bölüm, Osmanlı İmparatorluğu gibi binlerce mil ötedeki İstanbul merkezinde toplanan devasa bir yönetimin, Mısır'da köylüye dayalı işgücü, bilgi ve uzmanlık yoluyla nasıl işlediğini gösteriyor. İmparatorluğun köylülerden faydalandığı gibi, köylülerin de imparatorluktan faydalandığını anlatıyor. 3. bölüm, erken modern imparatorluklar ve Ortadoğu tarihi anlatısına hayvanları dahil ediyor. 4. bölüm ise, Ortadoğu ve çevre tarihinde, tahıl, ağaç, mikrop ve kükürt dioksit gibi diğer insandışı unsurların rolünü inceliyor. Odağına Osmanlı Mısır'ını alan bu kitap, Ortadoğu çevre tarihinin yalnızca küçük bir bölümünü ele almaktadır. Giderek gelişen alanın mevcut durumunu ortaya koyan bir eser olarak bu kitabın, çevre tarihini daha ileri taşımada hem bir rehber hem de yeni araştırmalar için bir sıçrama noktası görevi göreceğini umuyorum.

Gelecekte yapılması muhtemel çalışmalar arasında, Ortadoğu'da savaşın çevre üzerindeki etkileri, toplumsal cinsiyet-çevre ilişkisi, kirlilik, bilim-doğa ilişkisi, kolonyalizm-çevre ilişkisi, petrol dışı kaynakların elde edilmesi, edebiyat-çevre ilişkisi, bölgede çevreciliğin rolü ve diğer çevreyle ilişkili düşünme biçimlerinin yer alacağını düşünüyorum.[64]. Ayrıca şu da var: Her ne kadar çevrenin ve çevre tarihinin İslam'daki yeri (İslami çevre etiğinin bir branşı) üzerine kafa yormayı sürdüren çağdaş araştırmacılar mevcutsa da,

İslam ve doğa arasındaki ilişki, daha ileri araştırmalar için verimli bir konudur.[65] İslam'ın geçmişte ve günümüzde dünya çapında kültürel bir terim olması nedeniyle, hem farklı zaman ve yerlerden çeşitli İslami metinlerin doğa, çevreye müdahale, insandışı canlılar dünyası ve benzeri konular hakkında ne söyledikleri hem de Müslümanların doğa hakkındaki dini düşüncelerini gerçek hayatta aslında nasıl uyguladıkları, akademik olarak ilgilenilmesi gereken önemli bir alan olmalıdır.[66] Dahası, Ortadoğu'nun olağanüstü demografik çeşitliliği ve zengin kültürel coğrafyası, çevre tarihçilerine farklı kültürel grupların, ekip biçtiği ve yaşadığı aynı doğa alanları ve çevre hakkında nasıl düşündüğünü inceleme imkânı sağlıyor. Örneğin, Türkiye'nin güneydoğusu, Suriye'nin kuzeyi, Irak ve İran'daki Türk, Kürt, Arap, Ermeni ve İranlı toplulukları, aynı nehirleri, dağları ve ovaları paylaşmaktadırlar.[67] Çevresel kaynaklara erişim ya da çevreye müdahale teknikleri açısından bu gruplar arasında bir fark var mıdır? Bu grupların her birinin paylaştıkları ortak çevreye yönelik yaklaşımlarında ve bu çevreyle etkileşimlerinde, benzer ya da özgün olan şeyler nelerdir? Daha genel olarak, hem geçmişte hem de günümüzde, farklı kültürel ve dini grupların doğayla ilişkileri nasıl farklılaşmaktadır?

Diğer önemli havzaların yanı sıra, dünyanın en uzun nehrinin varlığı; üç kıta ile beş denizin buluşma noktası olması; bölgedeki petrolün dünya çapındaki önemi; Süveyş Kanalı ve hem geçmişte hem de günümüzdeki önemli imar çalışmaları; pamuk, kahve ve diğer bölge ürünlerinin tarihsel önemi, coğrafyanın, kültürün, dinin, ekolojinin ve sınır bölgelerinin emsalsiz çeşitliliği ve sayısız birçok başka sebep, Ortadoğu'yu konu alan tüm çalışmalar için çevreyi, küresel çevreyi konu olan tüm çalışmalar için de Ortadoğu'yu, olmazsa olmaz bir konuma getirmektedir.

I

SU

1

Sulama Çalışmaları

Su idaresini anlamak, Mısır'ın siyasi, toplumsal ve ekonomik tarihini anlamak açısından son derece önemlidir. Mısır tarihinde tek başına en uzun süreli dönemlerden biri olan Osmanlı hâkimiyeti (1517-1882) süresince su idaresinin en belirgin özelliği, kırsal toplulukların su kaynakları üzerindeki yerel denetimi olmuştur.[1] Köylüler, yörenin ileri gelenleri ve taşradaki diğer unsurlar, çok sayıdaki su kullanıcısı için Nil'in su kaynaklarından en etkin, sürdürülebilir ve adil şekilde yararlanmak adına Osmanlı otoriteleriyle işbirliğine dayalı, kolektif bir siyasal sistem içinde yer aldılar.[2] Mısır'daki taşra çiftçileri; Tunus'tan Selanik'e, İstanbul'dan Halep'e tüm imparatorluk genelindeki gıda tüketicileri ve büyük oranda Mısır'ın sulanmış topraklarının getirdiği vergi gelirleriyle çalışan imparatorluğun tüm bürokrasisi bu kullanıcılar arasındaydı.[3] Osmanlı Mısır'ını sulamak için köylü toplulukları, imparatorluğun idaresine ve parasına, imparatorluk da Mısır'ın kırsalındaki çiftçilerinin bilgi birikimine, emek ve tecrübesine bel bağlamıştı.[4] Osmanlı İmparatorluğundaki pek çok başka bölge gibi, Mısır'da da imparatorluk tarafından koordine edilen ve taşra genelinde binler-

ce yerel topluluğa yetki devreden bir yerelciliğin işbirliğine dayalı düzenlemeleri sayesinde sulanabilirdi. Bu bölümde, su idaresinin çeşitli yönlerini analiz ederek, Osmanlı Mısır'ındaki sulama politikası ve ekonomisinde en önemli aktörün köylüler olduğunu ve o dönemde de bu şekilde kabul edildiklerini, hatta bu rollerinin imparatorluğun idari yapısınca teşvik edildiğini ileri sürüyoruz. Bu bölümde Osmanlı yönetimine Sultan'ın İstanbul'daki tahtından aşağı bakmak yerine, Osmanlı yönetimine Mısır kanallarındaki çamurun içinden bakacağız.

Mercek Altına Alınan Sulama

Mısır taşrasındaki sulamanın zorluklarını ele almak ve anlamak için Osmanlı makamlarının gösterdiği belki de tek ve en önemli çaba, 1517 yılında bölgenin fethedilmesinin ardından imparatorluğun yaptığı sulama araştırmasıydı. Çok kapsamlı bürokratik bir girişim olan bu araştırma, bölgedeki Mısırlı köylülerin bilgi birikiminin taşradaki su idaresinin temel belirleyicisi ve itici gücü olarak imparatorluk nezdinde tanınması ve yasal anlamda destek bulması anlamına geliyordu. İmparatorluk araştırması gibi devlet-merkezli bir çabayı başlangıç noktası alarak işaret etmek istediğim husus, bu türden merkezi bir idari aracın bile köylü topluluklarının bilgi birikimi, uzmanlığı ve çalışması üzerine temellendirildiğidir. Bu iş ancak böyle başarılabilirdi. Sulama bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösteriyordu. Bir köydeki su durumunu bilmek komşu köylerdeki durumu anlamada hiçbir şekilde yardımcı olmuyordu. Mısır'da suyun yönetimi için özel, spesifik, yöreye özgü bilgi gerekliydi. Bu sebeple Osmanlılar köylerdeki kanallar, set kapakları, bentler ve diğer su idaresine ilişkin işler hakkında yöredekilerle görüşmeler yaparak bilgi edinmek için imparatorluk temsilcilerini taşraya gönderdiler. Kırsal kesimdeki çiftçilerin o dönemde sağladığı bilgiler, imparatorluğun en kârlı bölgesi olan Mısır'daki Osmanlı su idaresinin düzenlenmesinde temel oluşturdu. İmparatorluk araştırmasını temel alan uyarılar ve yapılar taşradaki su eksenli hukuki ihtilafların sonuçlarını belirledi, köylülerin birbirleriyle ve

imparatorluk bürokrasisiyle etkileşimlerini şekillendirdi. Sonuçta, Mısır kırsalındaki sulamayı kontrol edenler Osmanlı Devletinin kendisi değil Osmanlı sisteminde çalışan köylüler oldu.

Metnin içindeki ve eski yazı incelemelerindeki bulgulardan anladığımız kadarıyla, ilk olarak 1539 veya 1540'ta derlenen Osmanlı'nın Mısır'daki sulama üzerine yaptığı araştırma, *al-Jusur al-Sultaniyya* [5] olarak biliniyordu. Araştırma, Mısır kırsalındaki su ve sulama yoluyla var olan pek çok topluluğu incelemeyi ve haritalandırmayı amaçlamıştı. Hangi köyün hangi su şebekesini kullanacağı, topluluklar arasında suyla ilgili ilişkileri ve belki daha da önemlisi, sulama işlerinden kolektif olarak kimlerin sorumlu olduğunu ortaya çıkaracaktı; çünkü suyu paylaşanlar aynı zamanda o suyu taşıyan sulama şebekelerinin bakım sorumluluğunu da paylaşıyordu.[6] Kırsalın bir nevi su haritasını çıkarmaya yönelik bu bilgi toplama faaliyeti, Osmanlı Mısır'ındaki su idaresinin nihai amacı için kullanılabilecekti. Bu amaç bölgenin tüm köyleri ve ekim alanlarını tarımsal olarak verimli kılmak ve Mısır'ı tam ve bütünlüklü bir sulama idaresine kavuşturmaktı (*huşül el-riyy el-kâmil el-şâmil*).[7]

Mısır kırsalının sulama şebekesini haritalandırma, sulama işlerinin bakım sorumluluğunu belirleme ve Mısır'ın tarımsal verimliliğini sürdürmeyi amaçlayan bu imparatorluk araştırması şu sorulara cevap arıyordu: Belirli bir kanal, kalabalık köylü topluluklarının ve onların topraklarının veya bir *vakfın* (gelirleri belirli bir amaç ve zümreyi daimi olarak fonlayan dini vakıfların) ortak çıkar ve ihtiyaçlarına mı hizmet ediyordu, yoksa aksine, yalnızca belirli bir topluluğun sınırlı çıkarlarına mı hizmet ediyordu? Kanalın onarımı köylüler arasında eşitliğe ve ortak faydaya (*el-maslaha el-amme'ye*) hizmet etmekte miydi?[8] Bu sulama raporu hangi kanalların terk edildiğini ve düzenli olarak bakımının yapılmadığını tespit etmeyi de amaçlıyordu. Bunlar kurumuş, toprakla dolmuş ya da artık net bir şekilde görülmeyen kanallardı. Araştırmacılar bu kanalların neden ve ne kadar süredir terk edildiğini saptayacaktı. Dahası geçmişleri ve mevcut kötü durumları göz önüne alındığında kanalların onarımları için kaynak sarf edilmesi onları tam

olarak kullanılabilir hale getirebilecek miydi? Toprağın, suyun, coğrafyanın yapısıyla ya da kanalın belirli bir bölümünün veya kanaldaki su akışının topografyasıyla ilgili ekolojik bir sorun mu söz konusuydu? Özetle, kanalın çevresel durumunu olduğu gibi kabullenip onu terk edilmiş halde bırakmak mı daha iyiydi, yoksa onu yeniden canlandırmaya kalkışmak mı? Terkedilmiş kanalın yeniden inşasından kim sorumlu olacaktı? Bu inşa iktidardaki Osmanlı *divanının* mı, vakıf sahiplerinin mi yoksa topraklarını sulamak için kanalı kullananların mı göreviydi? Aynı şekilde, belirli bir su şebekesinin geçmiş onarımlarının maliyeti neydi? Her şeyden öte, insani teknik bilgi ve deneyim oradaki doğal çevrenin sınırları dahilinde kanalların inşası ve bakımını mümkün kılacak düzeyde miydi? Genel amaç toprakları kanallara ve insanlara bağlamak, yani tarım alanlarıyla su kaynakları arasında bağlantı kurmak ve her ikisinden de sorumlu olacak kişileri belirlemekti. Bu sebeple, araştırma, diğer meselelerin yanında, hangi köylerin şebekelerce sulandığını ve hangilerinin göller ya da diğer su kütleleri tarafından sulandığını belirlemek durumundaydı. Aynı zamanda, araştırma, hangi şu şebekelerinin tıkalı, hangilerinin açık olduğunu tespit etmeyi görev edinmişti. Tıkalı şebekeleri açmak mı yoksa olduğu gibi kapalı bırakmak mı fayda sağlayacaktı?

Son derece teknik ve karmaşık olan tüm bu sorular nasıl yanıt verilir? Osmanlı araştırmacıları Mısır kanalları boyunca yaşayan toplulukların bilgi birikimine bel bağladılar. Osmanlı Devleti yetkilileri Mısır'daki her kanalı yöredekilerle birlikte dolaştılar. Onlarla birlikte kanalların uzunluğunu, genişliğini ve yüksekliğini ölçtüler, hangilerinin taraklanmaya, temizliğe ya da genel bakıma (*al-jarafa*) ihtiyaç duyduğuna karar verdiler; bu kanalların kırsal bölgeleri nasıl böldüğünü, mülkler arasında ne şekilde sınır oluşturduğunu belirlediler. Osmanlı yönetimi, araştırmada da belirtildiği gibi, Mısır kırsalında yöredekilerden köy köy, kanal kanal (*baladan baladan wa jisran jisran*) sulama durumu hakkında bilgi aldıkça, Mısır'ın suyunu etkin biçimde idare edebilecek ve bölgenin tarımsal verimliliğini, dolayısıyla da kârlılığı en üst seviyeye taşıyabilecekti.[9] Mısır taşrasında sulamayla haşır neşir

binlerce topluluğunun bürokratik haritasını çıkarmak işte böyle bir çalışmayı gerektiriyordu. Dahası, bu, ancak ve ancak kırsaldaki insanların Osmanlı sistemine katılımıyla, bu insanların yöredeki sulama bölgesine dair bilgi birikimlerini paylaşmalarıyla, verecekleri emeklerle ve Osmanlı imparatorluk idaresinin bu yerel uzmanlığın gücünü, işe yararlılığını ve bağımsızlığını tanımasıyla başarılabilecek bir görevdi. Mısırlı köylüler, Osmanlı Devletinin, sulama onarımları için kaynak sağlayarak, bireylerin durumunu iyileştirebileceğini anladılar. Aynı şekilde, imparatorluk yönetimi de Mısırlı köylülerin, imparatorluğun nihai amaçları olan istikrar ve ödeme gücüne erişmesinde yardımcı olabileceklerini anladı. Bu, her iki tarafın çıkarlarına hizmet eden bir ortak fayda ilişkisiydi.

Al-Jusur al-Sultaniyya'nin Kuzeybatı deltasında bir sancak olan Minûfiye'ye ayrılan bölümünde, su idaresi politikalarının şekillenmesinde yerel toplulukların oynadığı rol bariz biçimde ortaya çıkmaktadır.[10] Minûfiye kâşifi Muhammad ibn Baghdad sancağın kanalları ve sulama nitelikleri hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmişti. İmparatorluğun kırsaldaki yönetim yapısı içerisinden yükselmiş, kendisi de oranın yerlisi olan Muhammad, araştırmayı uygulama konusunda yöredeki bağlantılarına bel bağlamıştı. Kırsaldaki çiftçilerin rehberliğinde, Muhammad ve yardımcıları, sancağın suyollarını kanal kanal *(jisranjisran)* gezip titizlikle incelemiş, ölçümler yapmış ve devletin tüm sorularını cevaplamak için uğraş göstermişlerdir. Bu ve diğer benzer durumları anlatan metinlerde, uzmanlıkları ve bilgi birikimleri için yerlilerden yardım istendiği anlaşılıyor. Yaşlılardan biri, yöredeki falanca kanal hakkında araştırmacılara bilgi verir. Araştırmacı grubu yıllık sel baskınının ne zaman olduğunu ve oradaki bendin sık sık yıkıldığını bu yolla öğrenir. Minûfiye'deki durum özelinde, bölgenin yaşlıları (*masha'ikh al-nawahi*) araştırmacılara bilgi vermeleri için özellikle seçilmişlerdir. Dahası, söz konusu vaka, bu kişilerin bölgedeki sulamayı ve su idaresini denetlemede doğrudan görevli olan kişiler olduklarını vurgulamaktadır. Araştırmanın tamamlanıp kayda geçirilmesinin ardından, bu kişiler durumun uygun şekilde yönetilmesini ve etkin bir şekilde gelişim göstermesini sağlamaktan sorumluydular.

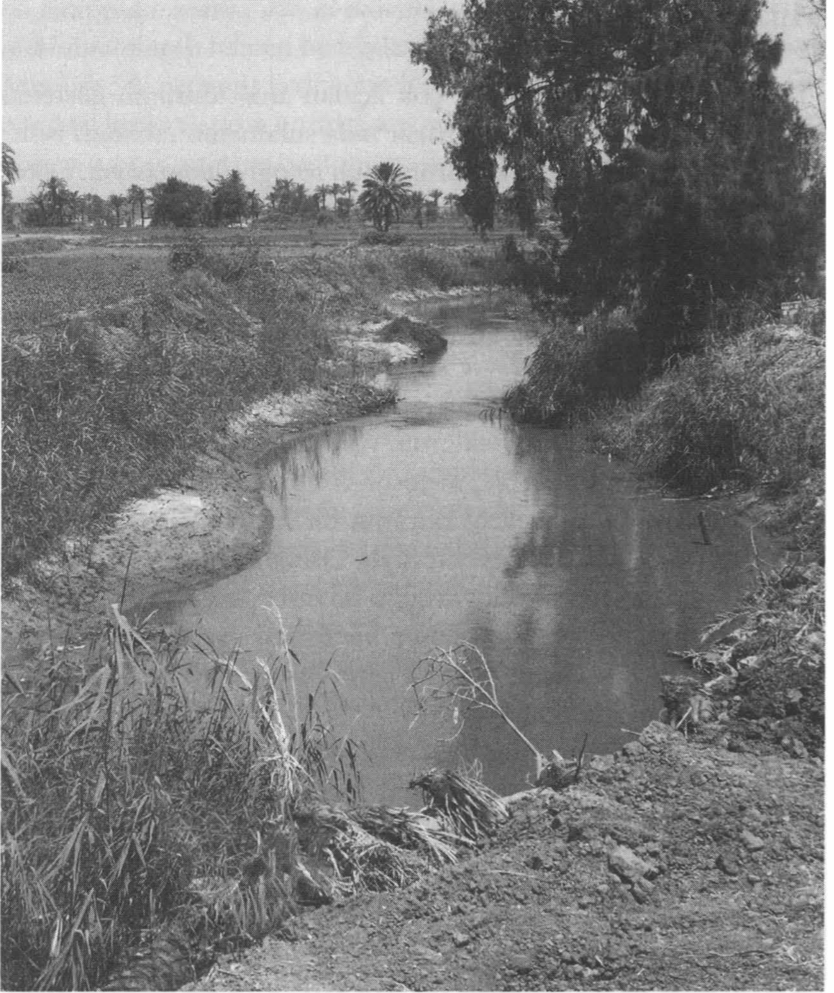
Arapçada *masha'ikh al-nawahi* veya *ahl al-wuquf* ya da *ahl al-khibra* olarak bilinen bu kişiler hayatlarının büyük çoğunluğunu Minûfiye'de geçirmiş yerli kimselerdi. Bölgedeki kanallara, barajlara ve sel baskınlarının normal seyrine aşinaydılar. Köylerindeki arazilerin toprak yapısını ve topografisini iyi biliyorlardı.[11] Taşradaki çevre ve sulamanın yalnızca yöreye ait bilgiyle ve sürdürülen sürekli ve yakın temaslarla anlaşılabilmesi sebebiyle, Osmanlı'nın Mısır bürokrasisi kırsaldaki sulama şebekesini sürdürülebilir kılmak için Mısırlı köylülerin bilgisine başvurmak durumundaydı. En nihayetinde, kırsaldaki köylülerin yöreye dair bilgi birikimi, tecrübesi ve uzmanlığı Osmanlı İmparatorluğunun Mısır genelindeki sulama işlerini nasıl yöneteceğini belirlemiş oluyordu. Mısırlıların yaşadıkları yere dair kolektif bilgisi ve talimatları, Al-Jusur al-Sultaniyya gibi idari araçlarla, devletin iktidarını güçlendirmek ve sürdürmek için Osmanlı devlet bürokrasisine dâhil olacak şekilde düzenlendi.

Minûfiye'ye dair oldukça ayrıntılı araştırmanın ilk aşaması tamamlandığında, bölgedeki en nüfuzlu imparatorluk organı olan Kahire'deki Osmanlı yüksek divanına ve Minûfiye'deki yerel mahkemeye sunulmak üzere iki kopya hazırlandı.[12] Bu ikinci kopya sancaktaki sulamayla ilgili her türlü mesele için yöreye dair bir el kitabı görevi görecekti. Osmanlı döneminin başlangıç yıllarında Minûfiye'de sulamayla ilgili temel metni olan bu el kitabı, yeni atanmış imparatorluk görevlilerine sancaktaki sulamayı nasıl yönetecekleri konusunda yol gösteriyordu. Araştırmanın büyük bir bölümünün su idaresine dair yerel bilginin ve uygulamaların düzenlenmesi niteliğinde olması bakımından, bu doküman yerel bilgiyi Minûfiye'deki su idaresinin yasası olarak delil göstermekteydi. Ayrıca, sancağın sulama koşullarında, araştırmanın ve onun hukuki yorumunun çeşitli yönlerden yeniden ele alınmasını gerektiren değişiklikler söz konusu olduğunda, imparatorluğa sunulan kopyada gerekli düzenlemelerin yapılması için danışılacak kişiler yine yörede bilgi ve tecrübe sahibi olan bu kişilerdi. Bu durum, kırsaldaki sulama altyapısı, su kaynaklarının idaresi ve kullanımıyla ilgili olarak Mısırlı köylülerin sahip olduğu yerel özerkliğin altını bir kez daha çizmektedir.

Müzakere Edilen Sulama

Al-Jusur al-Sultaniyya pek çok açıdan anlık durumu gösteren bir fotoğraf gibiydi. Osmanlı Mısır'ında sulamanın miladını belirlemek için kırsalın o andaki durumunun fotoğraflanmasıydı. Fakat su seviyeleri düşüp yükseliyor, kanal yatakları çamur doluyor, bentler yıkılıyordu. Aynı kanala asla ikinci kez girilemiyordu. Mısır'ın su şebekesi ve kırsal çevresi sürekli bir değişim halindeydi. Bu sebeple, araştırma pek çok açıdan tamamlanmamış bir araştırmaydı. Mısır'ın sürekli değişen çevre koşulları kontrol altına alınmalıydı. Bu koşullar mal varlıklarını, ekim-dikim seviyelerini, vergi gelirlerini, insanların geçim kaynaklarını, yani doğrudan yaşamın kendisini etkiliyordu. Bu sebeple, al-Jusur al Sultaniyya araştırmasının sayfalarında görülen mevcut durumu bir kenara bırakıp, sürekli değişen ve evrimleşen çevre yapısıyla Osmanlı Mısır'ı kırsalındaki su idaresi meselesinin doğurduğu binlerce müzakere, ihtilaf ve çekişme vakasına bakmak, sulama konusunda yerel köylü idaresi ve bağımsızlığının kırsalda, hatta çamurun içinde, nasıl işlediğini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Kırsalda su idaresinin gözü kulağı adeta köylülerdi. Tamir gereksinimlerini onlar belirliyor, tamiri onlar yapıyor ve suyollarının akışını onlar denetliyorlardı. Örneğin, 1771'de Dekahliye'nin kuzeydoğusundaki bir sancaktan bir grup Mısırlı çiftçi bir kanalın tamiratına ön ayak olmuştu.[13] El-Manzala köyünden çiftçiler ve köyün önde gelenleri Mansure mahkemesine gelmiş, Bahr-El Saghir kanalının bir bölümünün toprak, çerçöp ve molozlarla tıkandığını, dolayısıyla bu bölümün suyun akışına engel olduğunu, bu yüzden de köylerine ulaşan suyun kesildiğini bildirmişlerdir.[14] Dahası, kanal boyunca yer alan çok sayıdaki hendek, bu ana arktaki suyu çekerek suyun aşağı yönlü akış gücünü olumsuz etkilemişti.[15] Bu sebeple mahkemeye gelen Mısırlı köylüler Bahr-El Saghir kanalında birikmenin olduğu kısımların taraklanmasını, kanal boyunca yer alan çok sayıda hendeğin ve küçük kanalın önüne set çekilmesini veya kanalın genel akışını artırmak için bunların tamamen kapatılmasını önermişlerdir.[16] Aynı zamanda, kanal boyundaki her

4. Günümüzde Mısır'da bulunan tipik bir kanal. Osmanlı Mısır'ında bir kanalın nasıl olabileceğine dair bir fikir verebilir. Fotoğraf yazar tarafından 2007'de çekilmiştir.

köyün kendisine en yakın suyolunun temizlenip taraklanmasından ve bentlerinin güçlendirilmesinden sorumlu olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu işlemler sayesinde kanal boyundaki tüm köylere ve aynı kanaldan beslenen başka yerlere su kolayca ulaşacaktı. Bu önerilerin avantajlarına dikkat çeken mahkeme yetkilileri, usul gereği bu türden büyük bir kanalın tamiri iznini almak için

köylülerin isteklerini Mısır Divanı'na iletmişti. Divan da Mansure mahkemesine cevaben köylülerin tamir planının uygulanması için imparatorluğun iznini gösteren bir *ferman* yollamıştı.

Bu örnek, köylülerin Mısır kırsalındaki karmaşık ve sürekli değişen sulama koşullarının idaresi için Osmanlı bürokrasisini nasıl yönlendirdiklerini göstermektedir. Mansure'deki Osmanlı taşra mahkemesinin bir grup çiftçi ve köylünün önerileriyle harekete geçtiği bu örnekte, bürokratik merciler köylülerin önerilerini Kahire'deki Mısır Divanının onayına taşımıştır.[17] Bu, bürokratik anlamda son derece basit ve sorunsuz bir durumdu; çünkü herkes köylülerin önerilerinin uygulanabilir ve acil olduğu konusunda hemfikirdi. Bu durumda Mısır Divanının işlevi köylülerin isteklerini onaylamak ve imparatorluğun idari kayıtlarına geçirmekle sınırlı kalmıştı.[18] Bu örnekte (ve binlerce kadı sicili örneğinde) Osmanlı yönetiminin, Mısır kırsalındaki sulama ve çevre idaresi sorunlarının çözümünde Mısırlı köylülerin bilgisini, uzmanlığını ve inisiyatif almasını kabul ettiğini görüyoruz. Su kaynaklarının idaresi ve Bahr-El Saghir kanalının bakımı için en etkili ve elverişli çözümü köylüler önermişti.[19] Köylüler, kanaldan faydalanan kendileri olduklarından, her köyün kanaldan faydalandıkları bölümle ilgilenmeleri halinde, ana kanalın bakımının Mısır'ın sulama altyapısından beslenen herkese hizmet edecek şekilde yapılmış olacağını fark edebilmişlerdir.[20]

17. yüzyıl sonlarında Mısır'ın güneyindeki Asyut'ta, yine bir grup köylü, Osmanlı Devletini kanal onarımlarına sevk ederek kendi durumlarını iyileştirmek için yerel mahkemeye başvurmuştur.[21] Köylüler mahkemede, su taşkını sezonunun yakın olduğunu belirterek kanalın kendi tarlalarına kolayca su ulaştırabilecek durumda olmadığını öne sürmüş ve devletin köylerine yakın birkaç kanalın su tahliyesini yapmasını talep etmiştir. Yeterli ve düzgün sulamanın yapılmadığı durumlarda hem köylerinin gıda üretim kapasitesinin hem de vergi geliri potansiyelinin zarar göreceğini mahkemede dile getireren bu köylülerin, yöredeki sulamanın imparatorluk açısından önemini kendi lehlerine kullanabileceklerinin farkında olduklarını görebiliyoruz. Mısır kırsalındaki sulama, gıda ve vergi anlamında, Osmanlı Devletini de ilgilendiriyordu. Bu sebeple Asyut'ta yeterince

sulanamayan tarlaların olması imparatorluğun Mısır'ın ötesindeki çıkarlarını da zedeliyordu. Köylüler de bunu biliyor, yaşamlarını ve geçim şartlarını iyileştirmek için bundan yararlanıyordu. Asyut'taki köylülerin başvurusuna cevaben Mısır Divanı da tam olarak kendisinden isteneni yerine getirdi. İlgili yerel yetkililere, sancak beyine, Asyut kadısına ve orada görevli yedi askeri birliğin komutanlarına, bölgedeki kanalların tümünün incelenmesi ve gerekli yerlerde su tahliyesinin yapılması doğrultusunda bir emir gönderildi.[22] Hatta bu emirde tarım alanlarının uzun süre susuz kalmasına engel olmak için görevlilerin ellerinden geleni yapmaları yönünde bir talimat da yer almaktaydı. Uzun süreli susuzluğa bağlı olarak tarım yapılamaması tehlikesini bertaraf eden Asyutlu köylüler, sahip oldukları sulama sistemini iyileştirmek ve sürdürebilmek için Osmanlı bürokrasisini kendi lehlerine kullanmışlardır.

Mısırlı köylüler sadece bölgedeki en yüksek imparatorluk makamı olan Mısır Divanını değil zaman zaman İstanbul'da sultanın kendisini dahi zorlayabiliyordu. Şöyle ki, en küçük Mısır köylerinden gelen tamirat taleplerinin imparatorluğun idari yapısı aracılığıyla saraya bildirilmesi, bu köylülerin tüm imparatorluk sistemi işleyişinde ne kadar hayati bir öneme sahip olduklarını göstermektedir. Örneğin, 1713'te Mısır'ın güney şehirlerinden biri olan Menfelut'tan bir grup köylünün dilekçesi Sultan III. Ahmet'in sarayına ulaşmıştır.[23] Köylüler Wahishat köyü kanalının üzerinde yer alan su setlerinden birinin payandalarının sürekli gelen su darbeleriyle çöktüğünü ve ciddi bir tamire ihtiyaç duyduğunu belirten bir dilekçe yazmışlardı. Payandaların tamamen çökmesi durumunda su kontrolsüz bir şekilde kanala boşalacak, kanala muhtaç pek çok köy başlıca su kaynağını kaybedecek, tarım alanları kuraklaşacak, hem gıda tedariki hem de vergi gelirleri azalacaktı. Bu tehlikeli durum Osmanlı sultanı ve maiyetindekileri epey endişelendirmişti. Tarım kaynakları ve gelirlerinde, Menfelut gibi önemli bir tarım bölgesindeki çöküşün sebep olacağı büyük kayıpların sonuçlarının farkındaydılar. Aslında, bu dilekçenin Menfelut'taki mahkemede ya da Kahire'deki Divan'da işlem görmeden doğrudan İstanbul'da saraya ulaşmış olması durumun ciddiyetinin başlı başına bir göstergesidir.

Bu muhtemel gelir, toprak ve yaşam kaybı tehlikesi karşısında, daha önceki vakalarda olduğu gibi, sultan konuyu araştırması için Mısır valisine, yöreden bir grup uzmanı (Osmanlı Türkçesi'nde *ehl-i hibre* ve *erbab-ı vukuf*) görevlendirmesini buyuran bir ferman yolladı.[24] Dolayısıyla köylülerin dile getirdiği tamir talebini, yine bu konuda teknik uzmanlığa sahip bir grup köylü tetkik etmiş ve söz konusu tamirin gerçekleştirmesine ön ayak olmuştur. Bu kişiler çökmek üzere olan setin bulunduğu alana giderek ölçümlerini tamamladıktan sonra tamir edilmesi gereken kısmın 9,110 *zira*kare olarak ölçüldüğünü ve tamirin maliyetinin 18,130 *para* olduğunu vali aracılığıyla saraya rapor etmiştir.[25] Raporun incelenmesinin ardından, gelecekte yaşanabilecek kayıpları önlemek adına setin güçlendirilmesi ve tamiratın başlatılması için imparatorluğun mali kaynaklarının kullanılmasına karar verilmiştir. Bu kaynağın kullandırılması için çıkarılan ferman metninde, tamiratın aciliyetini kanıtlamak ve maliyeti gerekçelendirmek için incelemeyi yapan yerel uzmanlara sık sık değinilmiştir. Bu vakada hem köylülerin sahip olduğu özerklik hem de Mısır kırsalında sulama yönetiminin üzerindeki yerel kontrol açıkça görülmektedir. Mısır'ın güneyinde küçük bir sancak olan Menfelutlu bir avuç köylü bu tamir işini başlatmış ve bitirmiştir. Bu köylüler, bizzat Osmanlı sultanını, topraklarını sulamak için ihtiyaç duydukları yıkılmış bir setin onarımına zorlamışlardır. Bu anlamda Menfelut ve İstanbul arasındaki bürokratik mesafe, iki yerin arasındaki binlerce kilometreden daha kısaydı. Osmanlı Devleti, Menfelutlu köylülere göre, setin tamiri için bir çözüm yoluydu.

Kırsalda yaşayan Mısırlılar ile Osmanlı Devleti arasındaki doğrudan bağlantı, köylüler ve mültezimler ya da kırsalın önde gelenleri arasındaki ihtilaf durumlarında açıkça görülür hale gelmektedir.[26] Bu tür vakalar, kırsaldaki tüm toplumsal gruplar içinde Mısır kırsalındaki sulama ağının işleyişi ve idaresinde son sözü söyleyen tarafın köylüler olduğunu bir kez daha ortaya koyarak, Osmanlı Mısır'ı kırsalındaki toplumsal yapıya dair daha detaylı izlenimler edinmemizi sağlar. 1703'te Mansure mahkemesindeki bir davada bir grup köylü İbrahim Ağa ve Bektaş Çelebi adındaki iki mülte-

zimle karşı karşıya gelmişti.[27] İhtilaf, köylülerin yaşadığı köye su sağlayan dört kanalın onarımıyla ilgiliydi. Kanallar bu iki mültezimin topraklarından geçiyor, su taşkınları başladığında sular sık sık bentlerden taşıyor, bu iki mültezimin tarlalarını sel vuruyor ve dolayısıyla bu kişiler büyük zarara uğruyordu. Tarlalarının sular altında kalmasını engellemek isteyen bu iki mültezim, kanalların tamir edilmesini Osmanlı Devletinden talep etmek üzere mahkemeye başvurmuştur. Bu iki mültezim suyolları boyunca daha geniş setler yapılarak kanallardan akabilecek su hacminin düşürülmesini ya da daha köklü bir değişiklik yapılarak kanalların tümden kapatılmasını önermişlerdir. Bu davadaki iki mültezim bu dört kanaldan başka bir kaynaktan su temin ediyor, bu sebeple de önerilerinin bu dört kanala muhtaç olan köylüler için doğuracağı sorunları önemsemiyorlardı. Suyun akış yönünün aşağısında kalan köylüler, bu iki mültezimin girişimlerinden bir hayli endişelenmişti. Bu köylüleri mahkemeye götüren esas sebep, mültezimlerin köyün su kaynaklarını etkileyecek adımlar atmasını engellemeye çalışmaktı.

Önceki davalarda olduğu gibi, gerçeklerin sunulmasının ardından mahkeme söz konusu sulama işlerinin incelenmesini talep etti. Bu inceleme sürecinde, kanal boyunda yer alan ve etkilenen bölgelerdeki yerel halkla görüşmeler yapılacaktı.[28] İnceleme raporunda şunlar tespit edildi: Suyun akış yönünün aşağısındaki kanalın en uç kısmı ciddi şekilde hasarlanmış, yukarı kısımdaki kanal ise tamamen çökmüş, bunların yakınındaki sorunsuz işleyen üçüncü kanal ise bölgedeki köylüler tarafından geçen yıl onarılmış, bu üç kanaldan daha yukarıda kalan son kanal incelenmiş ve onun da eski bir kanalın enkazı üzerine yakın zamanda inşa edildiği görülmüştür. Diğer kanalları da beslemesi bakımından, bu dördüncü ve son kanal en önemli olanıydı. Ayrıca, kanal sistemindeki tüm kullanıcılar hem sulama hem de içme suyu ihtiyacını bu kanaldan sağlıyordu.

Eldeki bu bilgiler ışığında mahkeme artık, su kaynaklarını korumaya uğraşan köylüler ile tarlalarını su baskınlarından korumak isteyen iki mültezimin karşıt talepleri arasında hüküm verebilirdi. Neticede mahkeme köylülerden yana karar aldı. Köylülerinin hayatlarının doğrudan bu kanala bağlı olduğu, dolayısıyla kanalda

yapılacak herhangi bir değişiklikten en çok köylülerin etkileneceği ve bu sebeple kanalın kaderini tayin etmede son sözün köylülerde olduğu, kanalların tamir edilmesine yönelik mahkeme kararında belirtilmişti. Mahkeme, inceleme sürecinin bir parçası olarak kanal sistemi hakkında bilgi almak için buradaki köylülere danışmış, davanın devamında başka tanıklıklara da başvurmuştur. Bekleneceği üzere, tarlaları için mümkün olan en fazla su miktarını sağlamak isteyen köylüler, kanalların tamamen onarılmasını talep etmiştir. Mahkeme kararının bağlayıcılığı sebebiyle, bu davada kaybeden tarafta yer alan iki mültezim, dört kanalın yeniden inşasını ve su taşkınlarının tarlalarını etkilemeye devam edeceği gerçeğini kabullenmek zorunda kalmıştır. En nihayetinde yeterli sulamanın garanti altına alınması, Mısır kırsalındaki tarımsal ve ekonomik verimliliği artıracağı için, Osmanlı bürokrasisi, çıkarları kendi çıkarlarıyla örtüşen taraf olan köylülerin yanında yer almıştır. Bu köylüler kırsaldaki ekonomik verimliliğin lokomotifi konumundaydı; bu yüzden Mısır kırsalındaki su sisteminin idaresini gözetmek için çoğu kez kırsaldaki diğer grupların ihtiyaç ve istekleri göz ardı edilerek köylülerden gelen talepler kabul ediliyordu.

Hatta bazı durumlarda köylüler istediklerini elde edebilmek için mültezimlere ve diğer yerel aktörlere karşı son derece radikal uygulamalara başvuruyorlardı. Bu uygulamalardan birisi köylerin topyekûn terk edilmesiydi.[29] Bol su ve gürül gürül akan kanallar olsa da, köylülerin işgücü olmadan kırsalda hayat bitmiş demekti. Kırsalı yaşatan köylülerdi. Nitekim onlar da bu gerçekliği kendi çıkarları doğrultusunda kullandılar. Mayıs 1688'de yaşanan bir vakada, kendileri için tehlike arz eden bir durumu tersine çevirmek isteyen köylülerin toplu olarak köylerini terk etme uygulamasına başvurdukları görülüyor. 1688'in başında Famm Zafir köyü, Ahmed Jalabi ibn al-Marhum al-Amir Mustafa Bey adında bir taşra soylusunun iltizamına dönüştürülür.[30] Bahr-El Saghir kanalı kıyısında yer alan Famm Zafir öteden beri (*min qadim al-zaman*) al-Kashufiyya köyü tarafından yönetilmektedir ve bol sulama sayesinde bereketli tarımın yapıldığı refah içinde bir köydür. Ancak bu köyün kontrolü Ahmad Jalabi'ye devredildikten sonra işler gi-

derek kötüleşmeye başlar. Ahmad Jalabi'nin köyden daha çok gelir elde etme hırsı yüzünden kavga dövüş ve cümle kötülük (*shurur*) insanları ele geçirmiş, kırsal toplumdaki sosyal, ekonomik, ailevi ve kamusal yapı büyük zarar görmüştü. Sulama, ekim-dikim ve hasat tamamen durduğu için köyün devlete ödediği vergiler de durmuştu. İşler iyice çığırından çıkınca durumun mahkemeye taşınmasıyla birlikte köylüler ile Ahmad Jalabi ve adamları arasında ölümüne bir kavga patlak verir. Bu kavga esnasında köydeki sayısız tarla yok edilir, ekilip dikilemez hale gelir. Olaylar sonucunda pek çok köylü sorunun hiçbir şekilde çözülemeyeceği korkusuyla Fanım Zafir'i terk etmeye karar verir.

Kargaşa sırasında Fanım Zafirliler kendi topraklarından geçen imparatorluğa ait bir kanalın Jisr al-Zafar olarak bilinen kolunu temizlemeyi bıraktılar.[31] Kasten yapılmış bu küçük politik hamle Fanım Zafir'in aşağısında yer alan köylere giden suyun azalması ya da tamamen kesilmesi demekti. Dahası, kanal gerektiği gibi taraklanmadığı için arkın çamurla tıkanan kısımlarının gerisinde sular birikecek, bu biriken sular kanalın kıyılarına taşacak ve al-Manzala köyünü sel basacaktı. Fanım Zafir'in idaresiyle ilgili sorun, köydeki çiftçilerin stratejik olarak üretimi durdurmalarına yol açmış, bunun sonuncunda da hem Fanım Zafir hem de yakın köylerin su erişimi kesilmişti. Osmanlı İmparatorluğu açısından, köydeki yıkım ve bunun civar topluluklar üzerindeki etkileri imparatorluk bütçesinde büyük kayıp anlamına geliyordu. Fanım Zafir'in suyunun kesilmesinin yol açtığı çetin ekonomik şartlar, adeta bir olağanüstü hal durumu yaratmıştı.

Mansure mahkemesi duruma müdahale etmek için hemen harekete geçti. Mahkeme, komşu köy Tahakan'ın mültezimini durumu incelemesi için Fanım Zafir'e gönderdi.[32] Mültezim, köyü terk etmeyenlere köy halkının neden bu kadar perişan olduğunu ve neden çoğu köylünün gittiğini sordu. Köylüler, köylerinin öteden beri al-Kashufiyya köyü idaresi altında yaşadığını, ister vali ister nüfuzlu bir mültezim isterse de yedi askeri birliğin komutanlarından biri olsun, kimsenin kendi şahsi çıkarı için köylerini al-Kashufiyya'dan ayırmaya hakkı olmadığını ifade ettiler. Ahmad Jalabi'nin yöneti-

mi devralmasının halkın ayaklanmasına ve iç çatışmaların patlak vermesine sebep olduğunu da çekinmeden söylediler. Köyü terk etmeyen köylüler ise köyün Ahmad Jalabi'nin idaresinde kalmaya devam etmesi halinde köyü terk edeceklerini ve bir daha asla kanalın bakımını yapmayarak tarlalarını ekip biçmeyi durduracakları tehdidinde bulundular. Hatta tüm bunlar başlı başına ciddi bir tehdit değilmiş gibi bir de Ahmad Jalabi'yi destekleyenler ile diğer köylerden gelen çiftçilerin Famm Zafir'deki tarlaları ekip biçmesini engellemeye yemin etmişlerdir. Yani özetle köylüler, Famm Zafir köyünün yeniden al-Kashufiyya idaresine devredilmemesi durumunda köyü temelli terk edeceklerdi.

Her şey eski haline dönerse Fanım Zafirli çiftçiler de tarlalarını ekip biçmek için köylerine dönmeye, yıkıntıları onarmaya, eski yasalar doğrultusunda kanalın bakımını ve korumasını *(hifz wa harasa)* sürdürmeye söz vermişti.[33] Köylülerin bu tehditlerinin ciddiyetini ve bu talepleri kabul etmekten başka yapacak bir şey olmadığını anlayan mahkeme, Famm Zafir'in yeniden al-Kashufiyya idaresine devredilmesini önerdi. Sonuç olarak, Famm Zafirli çiftçiler hak yiyen, çıkarcı bir yöneticiyi uzaklaştırmak ve köylerini yeniden al-Kashufiyya idaresine devretmek için üretim ve gelir sağlama güçlerini başarıyla kullanmışlardır. Bu çiftçiler, köylerini terk edip topraklarının verimli birer tarım alanı olarak kullanılmasına engel olarak, hem kırsaldaki elit kesimi hem de Mısır'daki Osmanlı idaresini, Ahmad Jalabi'yi uzaklaştırmaya yönelik taleplerini kabule mecbur bırakmışlardır.

Mısır kırsalındaki diğer köylüler gibi, Famm Zafir halkı da kırsaldaki sulamayı kontrol eden en önemli aktördü. Famm Zafir vakası, köylülere tanınan esneklik payı düşünüldüğünde bazı açılardan uç bir vaka olarak yorumlanabilir. Öyle ki çiftçilerin bazıları köylerini terk ederek tepkilerini ortaya koymuştur.[34] Maksatlı bir şekilde köyde kalanlarsa köylerindeki kanalın harap olmasına müsaade ederek diğer birçok köyün de zarar görmesine neden olmuş, böylelikle de Ahmad Jalabi yüzünden Famm Zafirli köylülerin yaşadığı güçlüklere onları da dahil etmişlerdi. En nihayetinde kazanan Famm Zafir halkı olur. Mısır kırsalında sulama konusunda ilk

ve son sözün köylülerde olduğunun bir kez daha kabullenilmesi anlamına gelen bu vakada, Osmanlı Devleti diğer grupların çıkar ve istekleri karşısında tercihini bir kez daha köylülerden ve onların taleplerinden yana kullanmıştır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunun Mısır kırsalındaki su işlerinde yetkiyi yerel topluluklara devretmesi devletin bir lütfu olmasından ziyade, Osmanlı Mısır'ındaki karmaşık sulama sistemini idare etmenin en makul, en verimli ve en etkili yolunun bu yetkiyi köylülere devretmek olduğu gerçeğinin kabul edilmesinden ileri gelir. İmparatorluğun her noktasında, o yörenin kanallarını, bentlerini ve tarlalarını en iyi bilenler orada yaşayan köylülerdi. Bu sebeple oraların nasıl yönetilmesi gerektiğine en iyi şekilde karar verecek kişiler de onlardı. Osmanlı İmparatorluğu, tarım ve sulamanın yönetilmesine bel bağlayan erken modern bir devlet olarak, hâkimiyeti altındaki bölgelerin doğal koşullarına boyun eğmişti.[35] Bu durum, Osmanlı Mısır'ı kırsalında yerel nüfusun su ve sulama işleri idaresinin bu denli merkezinde yer almasının en temel sebebiydi.[36] İmparatorluğun hâkimiyeti altındaki tüm bölgelerin çevresel güçlüklerini bütünüyle kontrol edebilmesi, yani Mısır'da kanallardan akan suyun hızına ayak uyduracak bir hızla bürokrasisini işletebilmesi mümkün değilse de kırsaldaki sulama şartlarını yerinde kontrol eden ve mevcut durum hakkında devlete bilgi veren Mısırlı köylülerin varlığı Osmanlı imparatorluk yönetiminin Mısır'ın sulamaya dayalı ekosistemi üzerinde daha verimli ve etkili bir hâkimiyet kurması anlamına geliyordu.[37] Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin -esasen- tarımsal işgücünden elde edilen maddi kaynakları olmadan Mısırlı köylülerin topraklarındaki büyük çaplı sulama araçlarını kendi başına onarması da mümkün değildi. Özetle, ne köylüler ne de Osmanlı imparatorluk idaresi Mısır kırsalındaki sulama meselesinin altından tek başına kalkabilirdi. İki taraf da bu karşılıklı fayda sağlayacak hayati işi birlikte üstlenmeliydi.

Bu gerçeklik, bir yandan yerel halkın sık sık başını ağrıtan ve yaşamak için muhtaç olduğu kaynakları etkileyen doğal çevrenin sürekli değişen gerekliliklerinin bir sonucuyken, diğer yandan da yerel uzmanlığı ve tarihsel özgüllüğü, imparatorluk genelindeki homojenlikten, kültürel ve toplumsal birlik fikrinden üstün tutan Osmanlı imparatorluk sisteminin de bir sonucuydu. İstanbul'daki Osmanlı sermayesiyle Mısır kırsalındaki köylüler arasındaki işbirliğiyle şekillenen karşılıklı bir ilişkiydi ve siyasi, altyapısal ve ekonomik faydaya dayalıydı. İmparatorluk açısından bakıldığında, Osmanlı Devletinin Mısır kırsalındaki çiftçilerin sağladığı gelirleri bir havuzda topladığını ve bu gelirlerin bir bölümünü bölgedeki sulama sisteminin bakımını finanse etmek için kullandığını görüyoruz.[38] Bunun karşılığında da çiftçiler sistemin olması gerektiği gibi işlemesini sağlıyordu. Kırsaldaki duruma baktığımızda ise, çiftçilerin Osmanlı Devletinin kaynaklarını sulama araçlarındaki acil problemleri çözmek için kullandığını görüyoruz. Bunun karşılığı da köylülerin yetiştirdikleri gıdaların bir bölümü ve sarf ettikleri emekti. Mısır'daki sulama meselesine Osmanlıların bulduğu çözüm buydu.

Bu bölümde kırsalda Osmanlı hâkimiyetinin baskıcı doğasını vurgulayan Osmanlı dönemi Mısır anlatılarının aksine, su işlerinin yürütülmesi ve karara bağlanması hususunda, Osmanlı bürokratları tarafından kontrol edilen değil de bizzat onları kontrol edenlerin yarı beline kadar çamura batmış Mısırlı köylüler olduğu savını öne sürdüm.[39] İmparatorlukla işbirliğine dayanan ve Mısır kırsalında su idaresini şekillendiren bu yerelcilik, yöredeki çiftçi zevata Osmanlı Mısır'ının sulama ağının tamamının onarımını başlatma ve yönetme özgürlüğü tanımış, ilaveten gerekli finansal kaynağı da tahsis etmiştir. İmparatorluğun sulama ağını yöneten köylülerdir.

2

Aşağıdan Tarih

Nil Deltası ve Akdeniz, nehrin denize ilk olarak çamur taşımaya başlamasından bu yana geçen on milyon yıldan beri birbirlerine karşı baskı yapıyorlar.[1] Yedi bin beş yüz yıldır deltanın üstünlüğü söz konusu. Milattan önce 5. yüzyılda Antik Yunan'da yaşamış gezgin ve tarihçi Herodotos, Mısır'ın kuzey kıyılarını dolaşmış ve şöyle yazmıştır: "Mısır'a denizden gelirken ve Mısır kıyılarına varmak için daha bir günlük yol varken dibe bir sonda salarsanız çamur çıkar ve derinlik on bir kulaçtır.[2] Herodot'a göre, karadan bu kadar uzakta bile denizden çıkan bu çamur, deltanın binlerce yıldır Nil'in büyük bir kararlılıkla taşıdığı alüvyon ve toprakla oluştuğunun kanıtıdır.[3] Herodotos'un kendi ifadesiyle, "Mısırların kendi sözlerine ve benim kendi görüşüme göre, ırmak çökelleri deltayı meydana getireli çok kısa bir zaman geçmiştir; daha dün ortaya çıkmıştır denebilir."[4] Herodotos, kendisi gibi pek çok gezginin Mısır'a gelmesinin sebebi olan antik kalıntıların bu bölgede bulunmayışını, deltanın "daha dün ortaya çıkmış" olmasının kanıtı sayar.

Nil Deltası ve onun binlerce yıllık istikrarlı oluşumu hakkında yazan gezginlerden biri de kitabın bu bölümünde asıl odaklandı-

ğım dönemde, yani 18. yüzyılda, Mısır'da yaşamış bir Amerikalı olan John Antes'tir. Antes delta hakkında şöyle yazmıştır: Pek çok yerde, hatta "Kahire'ye yakın mesafede bile, yerin altında diğer deniz mahsulleriyle birlikte çokça midye ve istiridye yatağının da bulunması, bana tüm deltanın ilk zamanlarda sığ bir körfezden ibaret olduğunu düşündürüyor. Reşid şehri yakınlarında, ülkenin halen nehrin tortularıyla yükselmeye devam ettiğine dair çarpıcı kanıtlar var. Görünüşe bakılırsa Reşid şehri, geçmişte denize yakın bir yerdeydi."[5] Denizin bu fosilleşmiş kalıntılarına ek olarak Antes, her yıl su taşkınlarının, delta yüzeyini yükseltecek şekilde çok büyük miktarda toprak parçasını sürüklediğini de gözlemlemişti. "Her yıl kocaman toprak parçalarının denize doğru taşındığını fark ettiğimde, bunun nehrin ilk varoluşundan beri böyle olduğunu düşündüm. Deltanın tamamı olmasa da büyük bir kısmının bu şekilde oluşmuş olması ve halen daha denizin sıkıştırmasıyla yükselmeye devam ediyor olması bana göre kuvvetle muhtemeldir."[6] Kendisinden çok yıllar önce Herodotos'un gözlemlemiş olduğu gibi Antes de "bu alçak bölgelerde antik kalıntılara rastlanmadığını, yalnızca daha yüksekte kalmış birkaç noktada bazı kalıntılar bulunduğunu ancak onların da ülkenin yüksek kesimlerinde görülen kalıntılar kadar eski görünmediğini" gözlemlemiştir.[7] Bu sebeple, Herodotos'un iki bin beş yüz yıl önceki Mısır ziyareti ile Antes'in 18. yüzyıl sonundaki gözlemleri arasındaki dönem, deltanın büyük oranda Akdeniz'e doğru genişlemesine tanık olmuştur. Antes'in yazdıklarından birkaç on yıl sonra Mısır'ın kuzey kıyısının deniz üzerindeki bu hâkimiyeti son bulacaktı.

Aslında, çok daha yakın tarihli anlatılara dayanarak deltanın tortullarının Akdeniz üzerindeki binlerce yıllık hâkimiyetinin 1800'lerden itibaren yavaş yavaş sona erdiğini söyleyebileceğimiz kanıtlar da mevcuttur.[8] Dünyadaki diğer deltalar gibi, Mısır deltası da devamlı olarak küçülmektedir. Kıyı kesiminin bazı bölgeleri, her yıl 125 ila 170 metre arasında erozyona uğramaktadır.[9] Bu durum, o dönemlerde zaruri olduğu öne sürülen siyasi ve ekonomik ihtiyaçlar sebebiyle Nil'in sularını kullanmaya yönelik iki yüz yıllık büyük çaplı imar projelerinin zararlı etkilerinin başlıca so-

nuçlarından biridir. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın deltada daha geniş bir alanda sulama yapılmasına yönelik çabalarından, Başbakan Cemal Abdünnasır'ın 20. yüzyılın ortalarındaki Asvan Barajı hidroelektrik projesine kadar, Nil'in ekolojisi geçtiğimiz iki yüz yıl içerisinde daha önce hiç olmadığı kadar hızlı ve kökten bir değişime maruz kaldı. Nehirdeki bu değişikliklerin sonuçlarından biri de her yıl görülen su taşkınlarının, deltayı artık tam olarak etkilememesi ve içerdiği alüvyon zenginliğinin (yıllık 125 milyon ton alüvyon çökeltisi) deltaya ulaşmamasıdır.[10] Nil'in bu değerli armağanları artık Asvan Barajının ardında birikmektedir. Bu sebeple, Herodotos'un aksine bugün Nil Deltasına doğru denize açılan biri, kıyıya çok yakın mesafede bile olsa denizin ortasında pek de fazla çamur bulamaz. Bu imar projelerinin, her birinin yol açtığı insan maliyetiyle birlikte diğer üzücü çevresel sonuçları arasında tuz miktarının artması, kıyı erozyonu, kimyasal gübre kullanımındaki aşırı artış ve barajın arkasındaki Nasır Gölündeki buharlaşma sonucu çok yüksek miktarlarda su kaybının görülmesi yer almaktadır. Nil Deltasını oluşturan bu büyük çevresel olaylar ve deltadaki erozyon Mısır'la ilgilenen herkes için gayet açıktır ve jeologların, tarihçilerin, çevre aktivistlerinin, hidrologların ve başkalarının ilgisini çekmiştir.

Bu bölümde, herkesçe bilinen bin yıllık inşa ve imha masalları yerine, 19. ve 20. yüzyılda Nil'den faydalanmaya yönelik dev projelerden yıllar önce, 17. ve 18. yüzyılda Mısırlılar ile Nil Deltasının alüvyonları arasındaki daha küçük ölçekli gündelik etkileşimlere odaklanıyorum.[11] Osmanlı Mısır'ında (diğer yerlerde olduğu gibi) su ve toprak ile insan topluluklarının etkileşiminin bu tarihi, -tam anlamıyla- toplumun ana hatlarıyla ilgili ve suyun kırsal çevre fikrini nasıl yaratıp sürdürdüğüyle ilgili bir hikâyenin özünde bulunur. Yıllık su taşkınları ve bu taşkınlarla gelen bolca alüvyon, Osmanlı dönemi ve öncesinde Mısır'ın sürekli bir değişim içerisinde olmasını sağladı. Sular alçalıp yükseldikçe bentler çöktü, kanallar temizlendi, alüvyon birikti, su buharlaştı ve barajlar yıkıldı. Osmanlı Mısır'ı kırsalındaki bu ve bunun gibi çevresel ve altyapısal özellikler, köylülerin ve imparatorluk bürokrasisinin sürekli değişen bir fiziki

coğrafyaya adapte olmasını gerektirdi. Köylülerin ve Osmanlı Devletinin sürekli değişen bir çevreyle nasıl başa çıktığının tarihi, kırsalda toprağını nasıl algıladığını, toprakla nasıl müzakere edildiğini ve ondan nasıl yararlanılmaya çalışıldığını ortaya koyar.

Suyun her yıl toprakla buluşması, Mısırlı köylülerin ve imparatorluğun kırsal çevre deneyimlerini ve yaklaşımlarını şekillendiren süreçti. 17. yüzyıla ait Arapça yazılmış hicivli bir kırsal anlatısında da açıkça belirtildiği üzere, Nil'e yakınlık ve Nil'in sel sularının toprakta açtığı belirli yollar kırsalda hiyerarşik bir yapı oluşturdu.[12] Bu hiyerarşinin en altında, Nil havzasının kenarlarındaki bataklıklar (*bilad al-malaq*) yer alıyordu. Bu bölgelere su ulaşıyor, ancak mahsul yetişmesi için yeterli olmuyordu. Bir üst seviyede son derece verimli tarım alanlarını sulayan bir hayli gelişmiş sulama ağlarına sahip, nehre çok yakın köyler yer alıyordu. Bu toplumsal hiyerarşinin en tepesinde ise Mısır'ın büyük kasabaları ve kentleri yer alıyordu. Mısırlı köylüler ve imparatorluk bürokrasisinin, farklı sulama seviyelerini toplumsal statü, kültürel gelişmişlik, siyasi ve ekonomik önemle bir tutması, suyun, Osmanlı Mısır'ında kırsal toplum ve çevreye dair bir anlayış geliştirilmesinin merkezinde yer aldığını açıkça gösteriyor.

Aynı zamanda, hem yerelin hem de imparatorluğun çevre anlayışlarının irdelenmesi, bir önceki bölümde ele alınan su idaresinin doğasında yer alan işbirliğine dair daha fazla veri sunar. Suyu kontrol etmek, paylaşmak ve kullanmak tüm taraflar arasında işbirliği ve uzlaşıyı hem zorunlu kılmış hem de kolaylaştırmıştır. Aşağıda göreceğimiz üzere, suyun en iyi nasıl idare edilebileceğine yönelik pek çok yaklaşım, hem imparatorluk bürokrasisinin hem de Mısırlı köylülerin anladığı ve pekiştirdiği bu işbirliği ideali üzerine temellendirilmişti. Su kullanımının doğası gereği işbirliğini teşvik ettiği ortak kabulü, Mısır kırsalına dair yerelin ve imparatorluğun yaklaşımlarındaki önemli benzerlikleri açıklamaya yetiyor. Aşağıda değineceğim üzere, bu, imparatorluğun ve yerelin her zaman aynı görüşleri paylaştığı anlamına gelmiyor elbette. Birlikte ele alındığında, çevresel kaynakların idaresine dair bu işbirliğine dayanan ve tartışmalı müzakereler erken modern dönem Osmanlı

Mısır'ı kırsalında geçerli olan toplum, sorumluluk, gelenek ve kaynak tahsisini de içinde barındıran bir dizi çevresel ideal ve fikrin şekillenmesine yardımcı oldu.

Osmanlı Mısır'ı kırsalındaki hayat, imparatorluk bürokrasisi ve köylülerin toprak ve suyla kurdukları ilişkilerde iki açıdan belirleyici oluyordu: birincisi kanalın taraklanması; ikincisi Nil ve kolları üzerindeki alüvyal adaların şeklinin değişmesi. Sulama suyunun kırsala akmasını sürdürmek için Mısır genelindeki kanalların düzenli olarak taraklanıp temizlenmesi gerekiyordu. Aynı şekilde, Nil'deki değişiklikler alüvyal adaların sürekli olarak büyüyüp küçülmesini sağlıyor, konumlarını değiştiriyor ve kanal setlerine bağlıyor ya da setlerle olan bağlarını koparıyordu. Bu süreçlerin her ikisi de Mısır'ın fiziki coğrafyasını değiştirdi, Osmanlı Devleti ve köylü toplulukları arasındaki siyasi ve toplumsal ilişkileri düzenledi, kırsaldaki işgücü pratiklerini etkiledi, kırsaldaki İslami mahkemelerin çetrefilli ihtilaf durumlarını karara bağlamasını daha da zorlaştırdı ve ekonomik çıkarları yeniden şekillendirdi.[13] Daha açık ifade etmek gerekirse, bu bölümde suyollarının ve diğer sulama işlerinin gerektiği şekilde sürdürülmesi sorumluluğuna yönelik hukuki teamüllerin oluşturulmasına kanal temizliği meselesinin nasıl dahil olduğu, arazinin sürekli kullanılıp bayındır hale getirilmesinin emarelerini sunmak bakımından alüvyon adalarının nasıl bir rol oynadığı ele alınıyor. Topluluk, teamüller ve paylaşımla ilgili idealler ile sorumluluğun tesisi, Osmanlı Mısır'ındaki kırsal çevrenin nasıl idare edilmesi gerektiği konusunda hem imparatorluğun hem de yerel yönetimlerin sahip olduğu ilkelerin, birbirini tamamlayan unsurlarını oluşturmaktaydı.

Çamurdaki İdealler

Mısır'ın karmaşık sulama ağı sürekli bir değişim içerisindeydi. Suyun sürekli hareketi, toprak parçalarının ortaya çıkmasına, gözden kaybolmasına ve şeklinin sürekli değişmesine sebep oluyordu. Bu durum Osmanlı Devletini sürekli değişen bu bölgeyi çeşitli bürokratik ve hukuki mekanizmalarla yönetmeye sevk etti. Bunu da daha çok, toplulukların su kaynaklarını nasıl paylaştığına ve

kullandığına dair bazı görüşlerin Osmanlı mahkemeleri tarafından desteklenmesiyle gerçekleştirdi.

Suyun akışının kanal bentlerini ve toprak sınırlarını nasıl şekillendirdiğini belirleyen önemli faktörlerden biri Mısır'daki kanal yataklarının tabanında biriken alüvyon miktarıydı. Çok fazla alüvyonla dolmuş bir kanal suyun daha hızlı ve normal seyrinden farklı bir yönde akmasına neden olabiliyordu. Bu durumda su, kanal bentlerini erozyona uğratıyor veya tamamen aşıyordu. Öte yandan, böyle bir kanal su akışını tamamen de durdurabilirdi. Erken modern dönemde Osmanlı taşra yönetimi, Mısır kırsalında suyun şekillendirdiği çevre üzerinde kontrolü sağlamak amacıyla, kırsal bölgelerin yönetiminde en önemli unsurlardan biri olarak gördüğü kanal temizleme konusuna bel bağlamıştır. Kanal yataklarının temizliği aynı kanalı paylaşan tüm köylerdeki çevre üzerinde büyük etkiye sahipti. Bu sebeple, kanal temizliğinin bürokratik olarak düzenlenmesi ekolojik toplum ve sorumluluk kavramlarına ve bu kavramların Mısır kırsalındaki sulama ağını yönetmek için nasıl oluşturulduğuna, savunulduğuna ve kullanıldığına işaret eder.

Kanal temizliği, Osmanlı Mısır'ında sulamaya ait arşiv kayıtları arasında en sık rastlanan konuydu.[14] Yoğun alüvyon birikimine meyilli olduğu bilinen bazı kanallar vardı ve bunların yakından takip edilmesi gerekiyordu. Bu kanallardan biri, deltanın kuzeydoğusundaki Mansure'nin Menzile kazasında Bahr-El Saghir olarak bilinen ana kanallardan birinin uzantısıydı.[15] Bu tali kanal, 1684-1704 yılları arasında 20 yıl boyunca, kanalın tabanında biriken alüvyonların meydana getirdiği çok sayıdaki küçük "ada ve tümseği" (*cezireler ü atebeler*) ortadan kaldırmak için her yıl temizlenmişti.[16] Ana kanalı besleyen küçük kanalların düzenli olarak dolması ve açılması, ana kanalın tabanında alüvyon ve birikintilerin yerleşmesine neden oluyor, böylelikle kanal sürekli alüvyonla doluyordu.

Kanalda su akışını engelleyen toprak parçaları, kanal boyunca yer alan kırk köyün halkı için pek çok sorun yaratıyordu. Kanaldan faydalanan köy halkı, kanalı her yıl temizleme gerekliliğini ortadan kaldırmak ve bu sorunları daha kalıcı bir çözümle bertaraf etmek için neler yapılabileceğini tartışmak üzere, köyün ileri gelenleri ve

yöreden mühendislerle birlikte 1704 yılında Mansure mahkemesine başvurmuştur. Bekleneceği üzere, temizlik ve bakıma sürekli para ve enerji harcanmasının önüne geçmek ve kanalın en üst düzey verim ve güçle işlevini yerine getirecek şekilde onarılmasını sağlamak için tıkanmaya yol açan tüm birikintilerin temizlenmesine karar verilmiştir. Mahkeme bu onarımın maliyetini belirlemek için görevlileri köyün ahalisiyle birlikte kanalı incelemeye göndermiştir. Görevliler, incelemelerin ardından, onarımın toplamda 50,000 paraya mal olacağını mahkemeye bildirmişlerdir.[17] Bu onarım için, Bahr-El Saghir'deki kanalın ağız kısmı yakınlarındaki yukarı bölgede yer alan 23 köyün her birinden 1000'er, aşağı bölgede yaşayan 17 köyün her birinden de 600'er para toplanacak, kalan 16,800 paralık bakiye ise Osmanlı Devleti hazinesinden alınacaktı.[18]

Kanal temizliğine ilişkin bu mahkeme kararları, suyun akışı ve kanaldaki tortullanmanın kanal boyundaki konumlarına bağlı olarak toplulukları nasıl etkilediğine dair Mısırlı köylülerin ve Osmanlı yönetiminin yaklaşımını gözler önüne seriyor. Aşağı kesimdeki tortullanmanın büyük oranda, kanalın üst kısımlarındaki açılma ve tıkanmalar ile buradaki köylerin su tüketiminden kaynaklanması sebebiyle, üst kesimdeki köylerin kanalın temizliği için daha fazla para ödemesi gerekiyordu. Bir kanalın ortak kullanımının, su kullanan ve tüketen bir topluluk olarak ilgili tüm tarafları bir arada tuttuğu konusunda hemfikir olunması, bu ve benzer başka mahkeme kararlarının dayanağını oluşturuyordu. Bu durum, sulama ekosisteminin bir kısmındaki faaliyetlerin kanalı kullanan herkesi etkilediği ve ilgilendirdiğini kabul eden bir çevresel kaynak yönetimi anlayışını yansıtıyordu. Sulama prensipleri Osmanlı Mısır'ında ortak kırsal çevrenin temel unsurlarından birini oluşturuyor, taşradaki su kaynaklı ihtilafların hemen hemen tümünde bu prensipler geçerli oluyordu.[19] Kanal üzerindeki tüm faaliyetlerin birbirinin aynısı olmadığı açıktı. Yukarı kesimdeki köylerin su kullanımı, aşağı kesime ulaşan su ve alüvyonun miktarını ve özelliğini büyük oranda etkiliyordu. Fakat tersi aynı etkiyi yaratmıyordu. Bu sebeple, suyun taşıdığı tortullar söz konusu olduğunda suyun akış yönünü unutmamak gerekiyordu.

Bu uygulamanın Mısır sulama sistemindeki en iyi örneklerinden biri Eşrefiye Kanalının akışının ve taraklanmasının düzenlenmesidir. Bu kanal deltanın kuzeydoğusundaki Buheyre'den geçerek, Mısır'ın ikinci büyük şehri olan İskenderiye'yi Nil'in Reşid (batı) koluna bağlıyordu. Bir önceki kanalda olduğu gibi, Eşrefiye'nin akışı da son derece zayıftı. Çünkü kanalın İskenderiye'ye tarafındaki ağız kısmında eğim yoktu ve tarlalarını sulamak isteyen köylülerin su çekmesi sonucu kanalın bentleri sürekli yıkılıyordu.[20] Mısır'daki diğer su topluluklarının davalarının aksine, Eşrefiye örneğinde, Osmanlı Devleti ve İskenderiye sakinleri açısından kanalın hizmet ettiği nüfusun hangi kısmının diğerlerinden daha önemli olduğu açıktı: Kanalın İskenderiye ucunda yaşayanlar en önemli kesimdi. Bu sebeple imparatorluk bürokrasisi kanal boyundaki köylerin kanaldan faydalanmasını engellemek için çok çaba sarf etti. Çünkü kanaldan suyun çekilmesi tortullanma sorununu daha da kötüleştiriyordu.[21] Sığ, debisi zayıf ve gevşek topraklarla çevrili olan kanal sürekli su kaybediyordu. Tüm bu faktörler, İskenderiye halkına bol miktarda taze ve temiz içme su ulaştırma isteğiyle de birleşince kanal temizliği çabalarını neredeyse sürekli hale getiriyordu.

Örneğin, 18. yüzyılın ortasında kanalın akışını iyileştirmeye yönelik birçok önemli taraklama girişimi olduğunu görüyoruz. 1751 yazında Minyyat Hittiya köylüleri, Osmanlı Devleti tarafından kanalın tabanının temizlenmesi ve toprağın kanalı doldurmasına engel olmak için kanalın yakınındaki bentlerin güçlendirilmesiyle görevlendirilmişti.[22] Yaklaşık bir yıl sonra 1752'de kanal boyundaki diğer köylerin de Eşrefiye üzerinde aynı bakım ve onarım işlerini gerçekleştirmesi için talimat verilmişti.[23] Temizliğin daha düzgün ve detaylı yapılabilmesi için kanal üç bölüme ayrılmıştı. Her bir bölümde, kanalın o kısmındaki çalışmaların denetlenmesi için köylerden biri görevlendirilmişti. Ayrıca bu dönemde kanalın akışını hızlandırmak için kanalın ağız kısmındaki al-Rahmaniyya köyünde büyük bir su dolabı da inşa edilmişti.[24]

Benzer başka çabalara rağmen, kanalda tortullanma, çerçöp, taş ve kum birikmesi 17. ve 18. yüzyıldaki daimi sorunlar arasında yer aldı. Şubat 1738'de Mısır Valisi Mustafa Paşa'ya İstanbul'dan

gönderilen bir fermanda, saray, kanalın geçtiğimiz yıllarda epey ihmal edildiği için çamur ve kumla dolarak tıkandığından, bu sebeple de suyun İskenderiye'ye güç bela ulaştığından yakınıyordu.[25] Kanal temiz olduğunda ve işlevini düzgün bir şekilde yerine getirebildiğinde, on altı gezlik normal su yüksekliği, 60-70 bin nüfusu[26] olduğu tahmin edilen İskenderiye'deki 210 su sarnıcını doldurmaya yeterliydi. Fakat o yıl kanal o kadar kötü bir durumdaydı ki yirmi iki gez seviyesindeki su İskenderiye'ye ulaşmamıştı. Bunun üzerine, imparatorluk bir fermanla Eşrefiye'nin derhal taraklanmasını ve temizlenmesini emretti. Ne var ki 1763 yılı baharında kanala yakın bölgede yaşayan İskenderiyeliler, kanalda biriken tortullar, dikenli dallar ve çerçöp sebebiyle suyun akışının yeniden kesildiğini belirten bir dilekçeyle Osmanlı bürokrasisine şikâyetlerini ilettiler.[27] Dilekçeyi verenler, su kıtlığının kendilerini çok zor durumda bırakması sebebiyle kanalın bir an evvel taraklanıp temizlenmesi için devlete adeta yalvardılar. Durumun aciliyetini gören imparatorluk derhal bu çalışmayı üstlenmesi için Kahire'deki valiye bir ferman gönderdi.

Eşrefiye ve diğer kanalların temizlenmesiyle ilgili bu vakalarda, Osmanlı Devleti ve Mısırlı köylülerin, kanal boyunda yaşayan mümkün olduğunca çok insanın kanaldan faydalanabilmesi için kanaldaki su akışının devamlılığını sağlamaya çalıştıklarını görüyoruz. Kanalın üst kısmındakilerin ihtiyaç ve talepleri ile alt kısmındakilerin ihtiyaç ve talepleri arasında bir denge kurulmasına yönelik çabalar bu vakaların merkezinde yer alıyor. Bu çabalar çok sayıda kişinin su tüketimini yönetme idealinin önemli bir boyutunu, toplum refahının her zaman bireysel hakların üstünde tutulduğunu gösteriyor. Osmanlı Mısır'ında suyun ve toprağın yönetimindeki en temel ilkelerden biri buydu. Kanalların nasıl temizleneceği ve bu görevin kimin sorumluluğunda olacağının belirlenmesinde, farklı çevre yönetimi kavramları da rol oynamıştır. Bunların en önemlileri sulama işinin sürdürülmesi ve kanal yataklarının taraklanmasından kimin sorumlu olacağını belirleyen unsurlar olan kanala yakınlık ve ortak kullanımdı. Sulama sisteminin çok yakınında yaşayanlar, yani bu sistemden ve onun düzgün işleyişinden

doğrudan faydalananlar sulama ağının bakımından da sorumluydu; aynı şekilde, kanalın suyunu paylaşanlar kanalın temizliğini ve bakım işini de paylaşmalıydı. Mısır kırsalında eyleme geçirilen bu idealler bir su hattı boyunca karşılıklı iki-üç köyün paylaştığı kanalların taraklanmasına ilişkin örneklerdi.

Haziran 1724'te ikisi Dekahliye'ye (Kafr Ghannam ve al-Jazira Bakhir), biri de Şarkiye'ye (al-Hajarsa) bağlı üç köyün ahalisi, Dekahliye'nin idari merkezi Mansure'deki mahkemeye gelmiş ve iki vilayet arasında sınır görevi gören ortak kanalın gerektiği gibi temizlendiğini bildirmişlerdir.[28] Bu iki vilayetin kadıları, kanalın kendi vilayetlerinin sınırında kalan kıyısından ortasına kadar düzenli olarak her yıl temizlenmesinden sorumluydu.[29] 1724'te Dekahliye mahkemesi, köyün yaşlılarına kanalın kendi köylerinin sorumluluğunda olan kısmının gerçekten temizlenip temizlenmediğini sormak için köylere görevliler yollamıştır. Köyün ileri gelenleri, Dekahliye kadısının görevini layıkıyla yerini getirdiğini mahkeme görevlilerine bildirmişlerdir. Köylüler, kanalın temizlenmesi ve bentlerin sağlamlaştırılması için on üç gün çalışmıştır. Bu çalışmalar sonucunda kanaldaki tıkanıklık giderilmiş, suyun akışı hızlanmıştır. Bu vakada kadı, kanalın verimli bir şekilde çalışmasının tamamen köylülerin elinde ve sorumluluğunda olduğunu hatırlatmıştır. Başka bir deyişle, imparatorluk bürokrasisi, söz konusu kanal üzerinde geniş çaplı bir temizlik operasyonu gerçekleştirmiş ve sonrasında kanalın akıbetini civarda yaşayan köylülere emanet etmiştir. Öte yandan kadı, köyün yaşlılarına, kanalın sorunsuz akışını sağlamakta başarısız olurlarsa, bu hatanın bedelini canlarıyla ödeyeceklerini de söylemiştir.[30]

İşte tam da bu yüzden Mısır kırsalında su ve çamur bir ölüm kalım meselesiydi. Açıktan açığa idam edilmeyi işaret eden bu tehditle, Osmanlı bürokrasisi, sulama ve kanal temizliğinin, Mısır kırsalındaki en önemli mesele olduğunu göstermiştir. Üstelik diğerleri gibi bu vaka da, çok sayıda köyün ve yüzlerce insanın düzenli olarak su ihtiyacını karşılamanın birkaç köylünün hayatından daha önemli olduğunun bariz bir ifadesidir. Bu kaynak yönetim ideali ve erişiminin yalnızca *bir kısım* köylünün lehine olduğunu, bu

sebeple de yalnızca bu köylüler tarafından kabul görüp isteyerek uygulandığını söylemeye gerek yok. Bu nedenle, bu vaka, önceki vakalardan farklı olarak Mısırlı köylüler ve Osmanlı bürokrasisinin bambaşka çevre ideallerine sahip olduklarını da gösteriyor. Bu bakış açısı ve öncelik ayrımı, tek tek bireylerin hayatlarından ziyade kırsalın tamamının menfaatini gözetmenin Osmanlı Devleti'nin daimi önceliği olduğunun bir kanıtıdır.

Kanalların çok sayıda köyün ortak kullanımında olduğu bu vakalar, Osmanlı Mısır'ında sulama ve temizleme yetkisinin nasıl kavramsallaştırıldığını, düzenlendiğini ve dağıtıldığını da gözler önüne seriyor. Yakınlık meselesi, imparatorluğun çevre yönetimi anlayışının merkezinde yer alıyordu. Bu vakalardaki köylüler ve köyün ileri gelenleri gibi kanalın sorunsuz işleyişinden doğrudan faydalananlar, bunun devamlılığını sürdürmekle de yükümlüydüler. Bu yetki büyük çaplı altyapısal yıkımlar ve bu yıkımların gerektireceği tamirata karşı önlem almak amacıyla yerel halkın kontrolüne devredilmişti. Kanallardan doğrudan faydalananların kanalların düzenli olarak bakımını yapması, Mısır'daki tüm sulama ağının sağlıklı bir şekilde işlevini sürdürebilmesini garanti altına alacaktı. Mısır'daki Osmanlı idaresi, tüm köylülerin yakın çevresini kontrol altında tutulduğu takdirde, tüm sulama sisteminin bir bütün olarak sağlıklı bir şekilde çalışabileceğini düşünmüştür. Bir imparatorluk kurumu olan mahkemeler aracılığıyla, bizzat devletin kendisinden bölgenin idaresinden sorumlu kadılara, kadılardan mahkeme görevlilerine, görevlilerden yörenin ileri gelenlerine ve onlardan da köylülere aktarılan bu vakadaki yetki silsilesine göre, en nihayetinde kanalın doğrudan bakımını üstlenenler köylüler olmuştur. Benzer diğer vakalar da pek çok açıdan ideal işleyişi ve imparatorluğun en etkin sulama yönetimi uygulamasını yansıtmaktadır.

Başka vakalarda ise, köylülerin komşu köylerdeki kanalların suyunu, tortul birikimini veya her ikisini birden kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak avantaj sağlamaya çalışması sebebiyle, yakınlık, yetki paylaşımı ve topluluk refahı gibi kavramlara karşı çıkılmıştır. Daha önceki vakalarda gördüğümüz üzere, su ve kanal temizliğiyle ilgili ihtilaf vakalarının önemli bir kısmı kanalın

aşağı ve yukarı kısımlarındaki köyler arasında yaşanmıştır. Ortak kullanımlı bir kanalın aynı yakasında yer alan iki köyün kethüdaları, 1682 Şubat ayında Mansure mahkemesine başvurmuştu.[31] Kanalın aşağı kesimindeki Nub Tarif köyünün kethüdası, kanalın kendi köylerinden geçen kısmını temizlemedikleri gerekçesiyle kanalın yukarı kesimdeki Tummay köyünden şikâyetçi olmuştu. [32] Bakımsızlıktan kanalın bentleri çökmeye ve suyun üzerinde çamur tepecikleri belirlemeye başlamıştı. Bu sebeple Nub Tarif'e yeterli su ulaşamadığından, tarlalar ve civar köylerde kuraklık baş göstermişti. Nub Tarif köyünün temsilcileri durumun incelenmesini ve Tummaylıların *kadim zamanlardan* beri onların sorumluluğunda olan kanal temizliği ve taraklanması görevini yerine getirmediklerine bizzat şahit olması için birkaç görevliyi oraya göndermesini mahkemeden istemişti. Böylece, Tummaylılar suyolunu ıslah etmek zorunda kalacaktı.

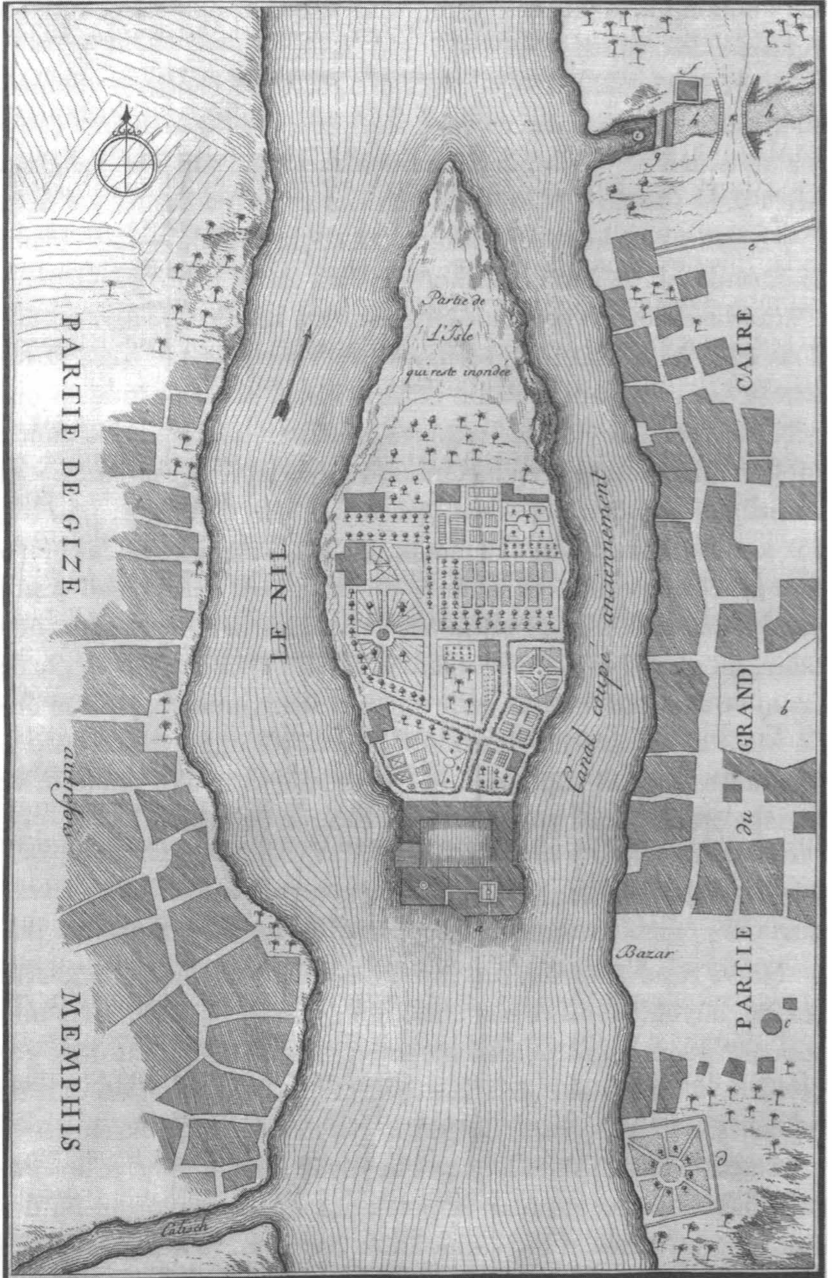
Bu vakadaki Tummay köylüleri belki kasten, belki de bilmediklerinden ya da sorumsuz davrandıkları için, kanalda tortul birikmesine neden olmuş, böylece suyun, aşağı kısımdaki komşularına ulaşmasını engellemişlerdi. Bu vakada, imparatorluğun adil çevre kaynak yönetimi idealine rağmen, kanal temizliğinin neden ihmal edildiğine dair bir ipucu yok. Belki de Tummay köylüleri, sulama için yeni bir su kaynağı bulmuş, dolayısıyla da bu kanal onların ilgi alanından çıkmıştı. Belki de köylülerin kanalla ilgilenmesine engel olan bir kriz durumu yaşanmıştı. İki köy arasındaki başka bir anlaşmazlık sonucu, Tummay köylülerinin kanalın yukarısında yer almaları nedeniyle sahip oldukları avantajlı durumu, Nub Tarif köylülerine karşı bir silah gibi kullanılmış olması da muhtemeldir. Her ne sebeple olursa olsun, Nub Tarif köyü ağasının önayak olduğu mahkeme sürecinde, kanalın bakım sorumluluğunun belirlenmesinde yakınlık ideali vurgulanmıştır. Dahası, topluluğun gücünün başka her şeyin üzerinde olduğu yaklaşımından yola çıkarak açıklarsak, Tummay'daki kanalın fiziki varlığı, kanalın kullanım, tüketim ve yönetim hakları üzerinde nihai yetkiyi sadece orada yaşayanlara vermez. Aşağı kısımda yer alan Nub Tarif köyü suyu kullanan topluluğun bir üyesi olarak, diğer köylüleri ortak

kullandıkları kanalın temizlemeye sevk etmek için sahip olduğu yetkiyi kullanmıştır.

Su ve kum hareketleri, tortullanma, baraj ve bentlerin yıkılması, kanalın kullanıcılarının çeşitli faaliyetleri ve diğer sulama çalışmaları nedeniyle sürekli değişen Mısır'ın yapısı, kanal temizliğinin Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinde kilit rol oynamasına yol açtı. İmparatorluk ile köylüler arasında ve köylü topluluklarının kendi aralarında işbirliği ve ihtilaf konusu olan kanal temizliği, Osmanlı'nın Mısır'daki çevreye dair imparatorluk idealleriyle ilgili sorunlarla nasıl başa çıktığını gösteren önemli bir gösterge işlevi görüyordu. Su, tortullanma ve bu ikisinin kırsal hayat üzerindeki öngörülemez etkileriyle başa çıkmaya yönelik müzakereler dahilinde toplum etiği, yakınlık ve sorumluluk paylaşımı kavramları, kanal temizliğini yönetmek için hem geliştirildi hem de desteklendi. Bu, söz konusu kavramları savunmak, güçlendirmek, kırsaldaki tarımın genel durumunu ve verimliliğini korumak için çalışan çeşitli yasal kuruluşlar, altyapı oluşumları ve toplumsal ilkeler sayesinde mümkün oldu. Nil'deki tortullanma Mısır'ı Osmanlı'nın en gözde tarım ve ekonomi bölgesi haline getirmekle kalmadı, aynı zamanda Mısır'daki Osmanlı yönetimini, imparatorluğun ve yerel otoritelerin kırsala dair toplumsal, ekolojik ve siyasi yaklaşımlarını ve kırsal alanların nasıl yönetilmesi gerektiğini de belirledi.

Nehirdeki Noktalar

Nil ve taşıdığı tortuların, ırmak ve kolları üzerindeki adaların şeklini, büyüklüğünü ve bağlantılarını değiştirerek Mısır kırsalının topografyasını şekillendirme biçimleri, Osmanlı imparatorluk görevlileri ve Mısır'daki yerli halkın kırsalı nasıl algıladığına dair en iyi örneklerin bir kısmını oluşturur. Nil'in sularının yükselmesi ve çekilmesi, adaların sürekli olarak büyüyüp küçülmesine ve ana karaya bağlanıp ana karadan kopmalarına neden oluyordu. Bu durum, coğrafi hareketlilik, sorumluluk, paylaşım ve komünal yönetim fikirlerinden oluşan ve ana karanın sabitliği üzerine temellenen yapıyı sarsıyordu. Güneydoğu ucunda yer alan nilometre cihazıyla

5. 18. yüzyılda Ravza Adasının havadan görünüşü. Frederik Ludvig Norden, *Voyage d'Égypte et de Nubie, par Frederic Louis Norden, ouvrage enrichi de cartes&de Şgures dessinées sur les lieux,par l'auteur même* (Copenhagen: Imprimerie de la Maison Royale,1755), 2. cilt, levha 24.

(vergilendirme ve tarımsal üretim amacıyla yıllık su taşkını seviyelerini ölçen cihaz) ünlenen Mısır'ın en meşhur adası Ravza Adası bile, ırmağın geri çekilmesi sonucu sık sık Kahire kıyısına bağlanıyordu.[33] 1792 ilkbaharında Nil'in Ravza ve Kahire arasında kalan doğu kesimi kurumaya başlandığında da bu durum yaşanıyordu.[34] Kanal boyunca ve hatta daha da kuzeye doğru yoğun kum birikimi Ravza'yı doğu kıyısına bağlamıştır.[35] Bu sezonda su seviyeleri o kadar düşüktü ki adanın batısında, Ravza'yı Gize'den ayıran geniş kısımda, nehrin tabanındaki toprağın su yüzeyine çıkması, nehrin bu kısmını içinde çocukların oyun oynadığı ve sadece küçük teknelerin geçebildiği can çekişen bir dere haline getirmişti.[36]

Nehrin sürekli değişen su seviyesi ve akış hızı, Ravza gibi adalarda tarıma elverişli alanların sürekli değişmesine sebep oluyordu. Kanal temizliği vakalarında da gördüğümüz üzere, erozyon ve diğer çevresel değişimlere bağlı olarak Nil ve Nil'in kollarının kıyılarındaki toprak parçaları yılın belli dönemlerinde su yüzeyine çıkıyor, belli dönemlerinde ise suya gömülüyordu. Bu sebeple, Nil'in akış yönü ve debisinde görülen insan veya çevre kaynaklı değişimlere bağlı olarak önceden su altında olan bazı toprak parçaları, zaman zaman tarıma elverişli hale geliyordu. Tarıma elverişli alanların bu şekilde ortaya çıkıp kaybolması, eski ve yeni oluşan kara parçalarının hukuki, toplumsal ve tarımsal statülerinin sürekli olarak yeniden belirlenmesi ve düzenlenmesi ihtiyacını doğuruyordu. Bu idari düzenlemeler için alınan kararlar incelendiğinde, imparatorluğun çehresi sürekli değişen kırsal çevreye yaklaşımı ve idaresinde baskın olan kavramsal çerçevenin, Mısır'daki bürokratik mekanizmalar tarafından teamül olarak sürdürülmeye çalışıldığı görülür. Ayrıca, bu vaka Mısırlı köylülerin kendi çıkarları doğrultusunda bu değişikliklerden nasıl faydalanmaya çalıştıklarını da ortaya koymaktadır.

18. yüzyılın sonlarında yaşanan bir toprak ihtilafı örneğinde, Dekahliye'den bir grup mültezim, Talkha al-Gharbi köyü civarındaki adalardan biri üzerindeki haklarının, komşuları Qujindima köyü tarafından gasp edildiğini ispatlamak için Mansure mahkemesine gitmiştir.[37] Söz konusu ada geçmişte dört tarafı sularla

çevrilerek ana karadan ayrılmış olmasına rağmen, nehrin sularının çekilmesi sonucu bir süre önce her iki köye de yakın olan kıyıdan ana karaya bağlanmıştı. Ada ana karaya bağlanır bağlanmaz, Qujindimalılar adanın kontrolünü ele geçirmek için yeni oluşan kara bağlantısı üzerinden hızla adaya doğru ilerlemişti. Qujindimalılar adayı işgal ettiklerini kabul etmelerine rağmen, ada üzerindeki haklarından feragat etmeyi reddetmiş, böylece iki köy arasındaki tartışma çıkmaza girmişti. Qujindimalılar hariç davada adı geçen herkes, mevcut durumda ana karaya bağlanmış olsa bile adanın eskiden beri orada tarım yapan Talkhalı köylülere ait olduğu konusunda hemfikirdi. Kadı, bu ifadelere dayanarak, Talkhalı köylülerin lehine karar vermişti. Sulama işlerinin ve insan eliyle inşa edilen diğer yapıların varlığının o adada geçmişten beri tarım yapıldığına dair kanıt olarak gösterildiği diğer ada ihtilaflarının aksine, bu vakada adada bu yapıların bulunmadığını görüyoruz. Dolayısıyla, ada üzerindeki hak iddiası tamamen geçmişte adanın hangi köyün yerlileri tarafından ekilip biçildiğine dair farklı tarafların tanıklığına göre belirlenmiştir.[38]

Qujindimalılara göre, adayı ele geçirmiş olmaları adanın statüsünün yeniden belirlenmesi anlamına geliyordu. Adanın karaya bağlanması sadece coğrafi görünümü değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda tamamen yeni bir bürokratik ve hukuki düzenlemeyi de zorunlu kılmıştı. Karaya bağlanan kısım göz önünde bulundurulduğunda adanın eski coğrafi yapısında yer alan tarım alanlarının yeni sınırları neresi olacaktı? Karaya bağlanan kısımda tarım yapma hakkı kime verilecekti? Bu kısım Talkhalı köylülerin tarım yaptığı iki arazinin arasında kaldığı için yine Talkhalılara mı ait olmalıydı? Daha önce herhangi bir mülkiyet hakkı ile ilişkilendirilmemiş yeni bir toprak parçası olması bakımından bu kara parçasının statüsü şimdilik belirsiz miydi? İmparatorluğun mahkemesi, hukuki teamülün, yani adada geçmişten beri tarım yapanın Talkhalılar olduğunun belirlenmesiyle, bu sorulara cevap vermişti. Mahkeme, geçmişte adada kimin tarım yaptığını öğrenebilmek için civar köylerdeki köylülerin tanıklığına da başvurmuştu. Mısır kırsalının Osmanlı Devleti tarafından nasıl kavramsallaştırıldığını

gösteren bu vakada devlet, ada karaya bağlanmadan önce kurulan bir kaynak yönetim sistemini yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır.

Aynı zamanda, Qujindima köylüleri, karaya bağlanır bağlanmaz adayı ele geçirmek için hızla harekete geçerek adada kendi tarım sistemlerini oluşturmayı amaçlamıştı. Onlarınki yeni kara parçasında yeni kurallar oluşturmaya yönelik bir çabaydı. Adanın statüsünün kendi mülkiyetlerinde olacak şekilde yeniden belirlenmesine zemin hazırlamak için yeni bir fiziksel gerçeklik oluşturmayı amaçladılar. Öte yandan mahkeme, bu vakada, adanın kıyıya bağlanmasının adada tarım yapma hakkını etkilemediğine karar vermiştir. Bu sebeple, tamamen değişen coğrafyalar ve Mısır kırsalındaki yerleşik yönetim şekillerine meydan okuyan güçlükler karşısında, Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da teamül hukuku hâkimiyetini sürdürmüştür.

Bu vakada, suyun yüzeyinde beliren yeni kara parçasının hukuki statüsü ise belirsiz kalmıştır. Kadı bu hususta herhangi bir karar almamıştır. Bu kara parçasının eskiden sahip olduğundan (yani herhangi bir hukuki statüsünün olmamasından) farklı bir hukuki statü kazanarak yeniden düzenlenmesine karşı bir direnç söz konusudur. Belki de nehrin su seviyesinin artması ve azalmasına bağlı olarak Nil ve kollarına yakın kıyılardaki toprak parçalarının tamamen sulara gömülmesi ya da dipteki karanın bir anda su yüzeyinde belirmesi gibi değişikliklerin sürekliliğinin herkes tarafından bilinmesi sebebiyle, bu yeni kara parçasında tarım yapma hakkının belirlenmesine gerek duyulmamıştır. Çünkü bu toprak parçasının hukuki statüsünün belirlenmesini gerek kalmadan tekrar sular altında kalması an meselesidir. Ancak, daha önceki vakalarda da gördüğümüz üzere, kanal boyunca karşılıklı yer alan köylerde kanalın temizliğinden her iki tarafı da eşit ölçüde sorumlu tutan hayali bir sınır çizilmişti. Bu vakada, yeni kara parçasının doğal olarak en yakındaki köye ait olacağı düşünüldüğü için toprağın kimin hakkı olduğunun belirlenmesi gereksiz görülmüş olabilir miydi? Bu sorular, Osmanlı Mısır'ı kırsalında alüvyon ve çamurun nasıl algılandığı ve hukuki olarak nasıl değerlendirildiğine yönelik soruşturmaların temelinde yer alır. Bunların bir kısmına net cevaplar

veremesek de bu meselelerin Osmanlı Mısır'ında tartışılmadığını düşünmemeliyiz. Mısır'ın sürekli değişen kırsal çevresiyle ilişkili sayısız dava kaydının kanıtladığı üzere bu meselelerin sık sık gündeme geldiğini söyleyebiliriz.

Başka bir vaka da bir öncekine benzer şekilde, teamül ve ortak kullanım kavramlarının alüvyal adalardaki fiziki değişiklikler sebebiyle köylüler tarafından mahkemeye taşınan vakaların yönetimini nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. 1792 baharında, Nil'in Nitma ve Kafr al-Gharib köyleri arasındaki kollarından biri üzerinde oluşan bir adayla ilgili pek çok vaka Buhayra mahkemesine taşınmıştır.[39] Çok eski zamanlardan beri, iki köy ortak ve adil bir şekilde bu adada tarım yapmaktaydı.[40] Ancak, Nitma köyünün mültezimi, adadaki tarlalarını sürmek isteyen Kafr al-Gharib köylülerine engel olmaya başlamıştı. Üstelik Nil'in sert suları, uzun yıllardır Kafr al-Gharib köylüleri tarafından ekip biçilen adanın büyük bir kısmını yutmuştu. Hem Nil'in genişlemesi sonucu Kafr-al-Gharib köylülerinin tarım yapabileceği alanın küçülmesi hem de geriye kalan toprakların tamamının Nitma köylüleri tarafından ele geçirilmiş olması Kafr al-Gharibli köylüleri zor duruma düşürmüştü. Bu duruma müdahale etmek için imparatorluk tarafından bir ferman yayınlamış, Kafr al-Gharibli köylülere kalan arazinin yarısını geri almaları emredilmiş, böylece eskisi gibi her iki köyün de sınırları belirlenmiş, eşit alanlarda tarım yapması sağlanmıştır. Hatta bu vakalara ait dava kayıtlarında, iki köyün adanın topraklarını eşit şekilde bölüştürmesini emreden teamüllere başvurulmasına atıfta bulunulmaktadır.[41] Öyle ki, bu ihtilaflı durum da, her ne kadar usulen söylenmiş olsa da kırsal çevrenin yönetimini belirleyen en temel kavramsal ideallerden biri olan eşit kullanım ilkesine bir daha karşı gelinmemesine yönelik bir ikazla sonuca bağlanmıştır.

Ortak kullanılan bir adayla ilgili ihtilafları çözmeye yönelik tedbirler, çoğu örnekte olduğu gibi bu örnekte de teamüllere dayalıydı. O dönemde "teamüller" kırsaldaki Osmanlı mahkemelerinde uygulanan "kanunlardı." Bu örneklerde kadılar, davacılar ve tanıklar, "kadim zamanlardan beri" böyle olduğu gerekçesini pek çok kez öne sürerek, çevresel kaynak yönetimine ilişkin tüm

meselelerde her şeyin geçmişte olduğu gibi devam etmesi gerektiğini savunmuşlardır. Böylece, Mısır'daki Osmanlı bürokrasisi ve köylüler, sürekli değişen kırsal topografya karşısında, kırsalın geçmişteki fiziki görünümüne dayalı toplumsal düzeni sürdürmeye çalışmışlardır. Osmanlı imparatorluk bürokrasisi, bilhassa mahkemeleri aracılığıyla, taşrayı Mısır'daki kırsal dünyanın işleyişi ve geçmişindeki ideallerle aynı noktada buluşturmayı çabalamıştır. Mısırlı köylüler de bu mahkemelere başvurarak, tarım geçmişlerini ve su kullanım haklarını korumayı ve iyileştirmeyi amaçlamıştır.

Diğer bir deyişle, Osmanlı Devleti çevresel değişikliğin imparatorluk iktidarı karşısında baskın çıkmasını engellemeye yeltenmiştir. İmparatorluğun erozyon, tortullanma veya su taşkınlarını durdurmak veya etkilerini azaltmak için yapacak çok da bir şeyi olmamasına rağmen, bu doğal güçlerin Mısır kırsalındaki yönetimi değiştirmesine engel olmaya çalışmıştır.[42] Bu belki de bir nevi malumun ilamı; çünkü her siyasi güç, iktidarının getirdiği statükoyu sürdürmek ister. Keza, Mısırlı köylüler de imparatorluğun doğal kaynak yönetim sistemine o kadar bağlıydılar ki bu sistemin sürdürülmesinde onların da büyük bir payı vardı. Fakat ne Osmanlı İmparatorluğunun gücü ne de Mısırlı köylülerin yerel çevreye dair bilgisi adaların büyüyüp küçülmesine ya da anakaraya bağlanıp anakaradan kopmasına engel olabilirdi. Devlet, kırsalda yaşanan sürekli değişim karşısında sürdürülebilir toplumsal düzeni korumak adına, Mısırlı köylülerle işbirliğine giderek ya da ters düşerek, teamülleri desteklemiş ve savunmuş, paylaşım ve toplumsallık ideallerini pekiştirmiş, kendi emperyal çevre tasavvuru ve etik kurallarına göre taşrayı tasarlamak için sulama onarım işlerini finanse etmiş ve desteklemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti gibi siyasi güçlerin çevre tarihini analiz ederken, bu siyasi güçlerin içinde bulunduğu uzamsal sınırların belirlenmesi esastır. Osmanlı Mısır'ı, Osmanlı Irakı veya imparatorluğun bazı başka bölgelerinde fiziki sınırlar ve görünüm sürekli

değişmekteydi.[43] Nil'in suları, tortulları ileriye ittikçe veya birikmelerine sebep oldukça, bazı kara parçaları suya gömülmüş, suyun dibindeki bazı kara parçaları ise su yüzüne çıkmıştı. Kanal bentleri erozyonla sürüklenmiş ve adaların boyutları değişmiş veya anakaraya bağlanmıştır. Teamüllerin nasıl savunulduğunu, hukuki ve toplumsal mekanizmaların sulama işlerinde sorumluluğu nasıl belirlediğini ele aldığım bu bölümde, kırsal çevrenin sürekli değişen toprak parçalarıyla ilgili tüm meselelerde Osmanlı bürokratlarının ve Mısırlı köylülerin çevreye bakış açılarını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığım. Güncel deyişle, Osmanlı İmparatorluğunun erken modern dönemde Mısır'daki çamur ve suyla başa çıkmaya yönelik "çevre politikası", sulama sistemlerini kanal temizliği ve çeşitli çevresel müdahale yöntemleriyle geçmişteki işleyişlerine döndürmek ve fiziki değişimlerin yarattığı yeni taşra coğrafyasının koşullarından bağımsız olarak, öteden beri var olan tarım haklarını savunmaktır. Özetle, Osmanlı Devleti, hem Mısırlıların tasavvur ettiği kırsal çevre geçmişi fikrine hem de o çevrenin mevcut koşullarda en etkili şekilde işlevini yerine getireceği fikrine uygun olarak kırsal çevrenin fiziki parametrelerini sürdürmeyi amaçladı.

Bu bakımdan, kanal temizliği ve ada örnekleri, Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin yerel topluluklarla ilgili iki farklı yönüne işaret etmektedir: Köylülerin bakımdan sorumlu olması ve köylülerin tarım yapma hakkı. Bunların ilki köylü topluluklara dayatılan bir yükümlülükken ikincisi onlara verilen bir ayrıcalıktı. Ancak her ikisi de en nihayetinde kanalı kullananlar ve bu kanalların beslediği topraklarda tarım yapanların kafasındaki yakınlık, ortak kullanım ve teamül anlayışından türemiş ve bu anlayışla güçlenmiştir. Bu çevresel idealler ve onların altında yatan tasavvur çoğu kez suya gömülü ya da çamura batmış olsa da yalnızca Osmanlı Mısır'ındaki kırsalın tarihini değil aynı zamanda bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğunun ve daha genel bir çerçevede su kıyısında kurulu toplulukların tarihini anlamada kilit rol oynamaktadırlar.

3

Alüvyon ve İmparatorluk

Bu bölümde, doğal kaynakların yönetimine yönelik ortak bir ihtiyacın, Osmanlı İmparatorluğunda Feyyum gibi en kırsal köşelerinden biri ile İstanbul ve Kahire gibi güçlü merkezleri nasıl bir araya getirdiğini göstermek için Mısır'ın Feyyum kasabası ve çevresindeki sulamanın tarihini inceliyoruz. Mısır'daki çoğu şehir ve bölgenin aksine Feyyum, Osmanlı dönemini inceleyen tarihçilerin çok fazla ilgisini çekmemiştir.[1] Bu; Feyyum'un bir nüfus merkezi olarak bilinen önemi, antik dönemden kalma hikâye tarzında anlatılan çeşitli rivayetlere yapılan birçok atıf ve kendisinin sunduğu büyük tarımsal-üretkenlik kabiliyetleri göz önüne alındığında, oldukça şaşırtıcıdır. Örneğin, 15. yüzyılın sonunda Feyyum'a bağlı köylerin her birinin, tüm Mısır'ın bir günlük erzak ihtiyacını tek başına karşılayabileceği söylenirdi.[2] Osmanlı dönemi Feyyum'una ait tarihsel inceleme eksikliğinin başlıca sebebi, hem Feyyum'a hem de geç Memlük döneminden beri bazı dönemlerde Feyyum'un idari olarak bağlı bulunduğu Beni Süveyf bölgesine ait şer'iyye sicillerinin mevcut olmamasıdır.[3] Şer'iyye sicilleri, uzun süre hem Osmanlı Mısır'ını hem de imparatorluğun farklı bölgelerini çalışan

tarihçilerin birincil kaynağı olmuştur. Maalesef, Feyyum ve Beni Süveyf'e ait siciller ya günümüze ulaşamamış ya da Mısır Milli Arşivleri tarafından araştırmacıların kullanımına açılmamıştır.[4] Bu zengin toplumsal ve iktisadi tarih kayıtlarının eksikliğiyle, biz tarihçiler Osmanlı dönemindeki Feyyum'un tarihine ilişkin belgeye dayalı diğer kayıtları araştırmak durumunda kaldık.

Şer'iyye sicilleri dışındaki kaynaklardan Osmanlı dönemi Feyyum'unun tarihini yeniden inşa etmeye yönelik çabanın bir parçası olarak, bu bölümde 18. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki sulama tarihini gün ışığına çıkarmak için T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki zengin kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu dönem tarihçilerin çok ilgisini çekmemiş olsa da Mısır ve Osmanlı Devletinin erken modernden modern döneme geçiş süreçlerini anlamak için son derece önemlidir.[5] Pek çok tarihçi, imparatorluğun tarımsal bakımdan en verimli ve finansal açıdan en cazip bölgesi olan Mısır'ın siyasi ve iktisadi tarihini yazmak için ekserisi Osmanlıca olan bu arşivlerden yararlanmakla beraber, özel olarak Feyyum'un tarihi ve daha genel anlamda Mısır'daki sulamanın tarihiyle hiçbir tarihçi ilgilenmemiştir.[6]

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz üzere sulama, bir barajın ya da kanalın yakınında yaşayan ve tamir gerektiren altyapısal herhangi bir sorunla ilk elden karşılaşanlar ile beslenme ve geçim kaynakları için sulama sisteminin düzgün çalışmasına muhtaç olan suyun "aşağısındakiler" arasında doğrudan bir ilişki kurulmasını gerektirmiştir. Sulamanın zorunlu kıldığı bu mecburi dayanışma sonucu, her ne kadar Osmanlı Feyyum'unda su idaresine dahil olan tek Mısırlı ve imparatorluk aktörü olmasalar da, Osmanlı idaresindeki Feyyum'da sulama çalışmalarına ilk elden tanık olmaları sebebiyle suyun yönetiminde rol oynayan en önemli aktörler, Mısırlı köylüler ve ağalar olmuştur. Elbette, Feyyum'da suyun idaresine dahil olanlar yalnızca bunlar değildi. Tamirat gerektiren durumları Osmanlı İmparatorluğu bürokrasisinin dikkatine sunan başka yerel gruplar da vardı. Arşiv kayıtlarında en çok adı geçen grup "ahali" sözcüğü ile tanımlanıyordu. Bu sözcük, köy halkını ifade etmek

için kullanılıyordu. Ben de bu bölümde, toprağı işleyen, sulama çalışmalarıyla doğrudan ilgisi olan, bu sebeple de kötü durumdaki bir barajdan veya kanaldan en çok etkilenen köylü çiftçileri ifade etmek için "*ahali*" sözcüğünü kullanacağım. Bu bölümde atıfta bulunduğum belgeler "ahali" denilen, kim oldukları belirsiz bir grup çiftçi ile Feyyum'un diğer yerlileri arasında net bir ayrım yapıyor. Kırsalda üst sınıf, mültezimleri, mühendisleri, kâşif adı verilen bölge yöneticilerini, köyün ileri gelenlerini ve *ehl-i vukuf* adı verilen bir grubu içeriyordu. Feyyum *ahalisi*, şikâyetlerini kırsaldaki bu aktörlere danışıyor, onlar aracılığıyla Osmanlı Devletine iletiyordu.[7]

Osmanlı Devleti döneminde Memlüklerin askeri-idari kademlerinde yer alan elit kesim Mısır'ın diğer bölgelerinde baskın bir güç ve yetkiye sahipken, bu bölümde yararlandığım birincil kaynaklar, bu kişilerin 18. yüzyılın ilk yarısında Feyyum'daki siyasi nüfuzlarının çok sınırlı olduğunu öne sürüyor. Bu sebeple Feyyum örneği, vilayetteki Osmanlı hâkimiyeti sırasında Memlük siyasi gruplarının yüzyıllar boyu devam eden önemini savunma eğiliminde olan Osmanlı Mısır'ı üzerine akademik literatürün çoğuna karşı tarih yazımıyla ilgili bir dengeleme unsuru olarak hizmet etmektedir.[8] Memlüklerin Feyyum'daki bu sınırlı hâkimiyeti, 1711'deki "içsavaş" ile 1740'lardaki siyasi ayaklanmaların (her iki dönemde de Feyyum'da sulamayla ilgili tamirat yapılmıştır) bölgedeki su idaresinin tarihini çok az etkilemiş olmasının nedenini açıklamamızda büyük rol oynuyor.[9]

İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, sulama, Osmanlı hâkimiyetindeki Feyyum'un tarihini incelemek için de elverişli bir bakış açısı sunuyor. Ayrıca, köy çevrelerinin, kanalların, set kapaklarının ve bentlerin genelinden farklılaşan özgün bir yerel sürece işaret etmesi sebebiyle Feyyum'un Osmanlı İmparatorluğunun geri kalanıyla kurduğu pek çok ilişkiyi incelemek için de sulama iyi bir çıkış noktası sunuyor.[10] Suyun, yörenin çevresel koşullarına aşina olan, bu koşulları ilk elden deneyimleyen kişiler tarafından idare edilmesi gerekliydi. Öte yandan, sulama daha geniş çapta ve imparatorluk düzeyinde ele alınması gereken bir süreçti. İmparatorluğun başkentinden ne kadar uzak olursa olsun, Feyyum gibi

tarımsal açıdan son derece zengin bir bölgede, Osmanlı İmparatorluğu genelindeki halkı besleyecek gıdanın üretimi için sulama hayati öneme sahipti. Feyyum'un topraklarını sulayacak sular, İstanbul'da, Kahire'de, Dubrovnik'te, Mekke ve Medine'deki insanların karınları doyuracak gıdalara dönüşecekti.

Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'ı, Feyyum'u ve Osmanlı'da çevre tarihini inceleyen tarihçiler için yeni bir potansiyel kaynak oluşturmanın ötesinde, bu bölümde, Osmanlı dönemindeki Feyyum gibi bir bölgenin tarihinin imparatorluğun diğer bölgeleri ve imparatorluk bürokrasisinin bütünüyle ilişkilendirerek anlaşılabileceğini göstermeyi amaçlıyorum. Çalışmam, bu yönüyle uzun süre İstanbul ve imparatorluğun çeşitli bölgeleri arasındaki ilişkileri açıklamak için başvurulan merkez ve çevre karşıtlığına dayalı modele yönelik eleştirilere de bir katkı sunuyor.[11] Bu modele yönelik eleştiriler, basit merkez-çevre betimlemelerinin artık çok ilgi görmediği diğer erken modern ve modern imparatorlukların tarihyazımı yaklaşımlarından çokça yararlanmıştır. Modern İngiltere veya erken modern İspanya tarihini, İngiliz ve İspanyol imparatorluklarında bölgeler arası karmaşık ve karşılıklı olarak birbirini etkileyen ilişkilere değinmeden anlatmak bugün artık hayli kuşkuyla karşılanacaktır.[12]

Özetle, merkez ve çevre modeli, imparatorluğun başkentinin parayı, askeri gücü, tahılları ve diğer ham maddeleri imparatorluğun diğer bölgelerinden kendine çektiğini ve bu bölgelerin kültürel ve toplumsal üretimiyle, ekonomik büyümesi ve tarihiyle neredeyse hiç ilgilenmediğini öne sürer. Buna göre, vilayetlerin iktisadi, beşeri ve maddi üretimi, merkezin dışına çıktıkça zayıflayan güçlerle birlikte taşradan alınıp başkente yönlendirilmekteydi. Bu model, İstanbul'u çoğunlukla tümden es geçen çeşitli "çevre" bölgeleri (veya çeşitli "merkezler") arasındaki etkileşimleri hesaba katmaz. Bu çerçevede, Osmanlı'daki vilayetler, İstanbul dışındaki yörelerle etkileşimi sınırlı olan, içe kapalı tarım ve ekonomi bölgelerinin parçalara ayrılmış bir bütünü olarak görünecektir. Karen Barkey bu sistemi "tekerlek" metaforuyla özetler: "Devletin farklı bölgelerinin birçoğunun birbirinden kopuk olduğu söylenebilir. Bu sebeple, imparatorluk yapısı tekerlekteki "göbek ve ispit" aksamıyla

en iyi şekilde ifade edilebilir; ancak bu tekerlekte, merkezden çıkan ispitlerin bağlandığı bir uç yoktu."[13]

Bu tarihyazım tasavvuruna karşı çıkarak Osmanlı'daki pek çok bölge gibi Feyyum'un da Mısır'ın ve imparatorluğun diğer bölgeleriyle kurduğu sınırlı bağlantı ile bir boşlukta var olmadığını gösteriyorum. Aksine, Feyyum, Osmanlı imparatorluk sisteminin doğal kaynak yönetiminin bir parçası olmuştur. Bölgenin İstanbul'la olan ilişkisi imparatorluğun başkentine kaynak sağlamaya dayalı basit ve tek yönlü bir ilişki değildir. Feyyum halkı, hem köylüleri hem de elit kesimiyle, eşitliğe dayalı olmasa da, İstanbul ile sürekli olarak karşılıklı alışverişe dayalı bir ilişki sürdürüyordu. Bu bölümde vereceğim örneklerde, yerel halkın kırsaldaki su işleri hakkında merkezi yönetimi nasıl bilgilendirdiğini göreceğiz. Kısacası, burada güç ve bilgi her iki yöne de "ispitler" üzerinden taşınmıştır.

Benzer şekilde, tekerlek metaforuyla devam edersek, Osmanlı İmparatorluğunda tekerleğin göbeğinden uzanan ispitlerin bağlandığı bir uç vardı. Etiyopya'nın dağlık bölgelerine düşen muson yağmurlarının suyuyla beslenen Feyyum'un bereketli topraklarında yetişen tahıllar, Akdeniz ve Kızıldeniz'e taşınıyor, su kanalları ve diğer altyapıları inşa etmek için Anadolu, Büyük Suriye ve Karadeniz kıyılarından Feyyum'a ve Mısır'ın diğer bölgelerine kereste getiriliyordu.[14] Diğer bir deyişle, Osmanlı Mısır'ı doğal kaynak ve ürünlerin bölgeler arasında sürekli gidip geldiği bir yerdi. İstanbul-Feyyum arasındaki hatta devam eden kaynak, bilgi ve yetki alışverişi (genellikle Kahire aracılığıyla işleyen bir hat) Mısır kırsalında sulamanın etkili bir şekilde yapılmasını sağladı. Sonuç olarak yeterli sulama, tarım alanlarının verimliliğini artırmış, erken modern dönemde Feyyum'un gıda ihracıyla sürdürdüğü çoklu bağlantıları kuvvetlendirmişti. Bu sistemin çalışmasını, verimliliğini ve sürdürülebilirliğini sağlayan bürokratik güç ve koordinasyon, Mısırlı köylülerin yerel çevreye dair bilgileri, Osmanlı'nın imparatorluk idaresindeki yetkinliği, yağış, tortullanma ve bitki büyümesi gibi doğal süreçlerin etkileri arasında sürüp giden müzakerelere bağlıydı.

Bu sebeple, Feyyumlular, imparatorluğun başkenti ve Mısır'ın bu kırsal bölgesinde suyun belirlediği pek çok "çeper" ilişkisi, Os-

manlı Mısır'ını kavramsallaştırmamıza yardımcı olurken merkez ve uç modeline kıyasla tarihsel anlamda daha doğru sonuçlar elde etmemizi de sağlar. Merkez ve çevre modeli birbirinden bağımsız noktalardan ve sabit bağlantı hatlarından oluşan bir resim çizer. Bu resimde çevrede yer alan uçlar arasında çok sayıda boşluk vardır. Üstelik farklı uçların sonunda yer alan noktaların, hatta uçların kendilerinin bile, nasıl bir araya geldiklerini veya birbirlerini nasıl etkilediklerini anlayamayız. Osmanlı İmparatorluğunun yapısı şüphesiz daha karmaşıktı. Belki de, tekerleğin, merkezden farklı uzaklıklardaki mesafelerdeki çevrelerde birden çok "çeper" vardı. Belki bazı uçlar yalnızca bazı bağlantılara ulaşabiliyor ve diğerleriyle hiçbir ilişki kurmuyordu. Yahut uçların çoğu dolambaçlı yollardan geçiyor, kavisler çiziyordu. Belki de bu metaforu bir ağ ile veya Penrose ya da Venn diyagramıyla değiştirmeliyiz. Aslında amacım herhangi bir şematik metaforun diğerinden daha iyi olduğunu savunmak değil. Bu şemalaştırmaların tümü Osmanlı Devletini oluşturan tarihsel detayları, nüansları, beklenmedik durumları, çelişkileri ve muğlak ilişkileri açıklamada eninde sonunda yetersiz kalacak. Mısır'ın ve Feyyum gibi oldukça çeperde konumlanan bir yerin imparatorluktaki rolünü ele alarak, bu karmaşıklığın bir kısmını çözmeyi ve açıklamayı umuyorum.

Çeperdeki İlişkiler

Feyyum, Osmanlı Dönemi ve öncesinde, en yakın ve en güçlü "çeper" ilişkisini Hicaz'la kurmuştur. Bu çevre-çevre ilişkisi, genel olarak, Feyyum'da yetişen tahılların Mekke ve Medine'deki hac dönemlerinde bölgenin gıda ihtiyacını karşılamak üzere Hicaz'a gönderilmesine dayanıyordu. Gıda ya da ısıl enerji transferi, Feyyum'un Osmanlı Devletinin tahıl ambarı olarak bilen Mısır ve Karadeniz kıyıları ile Akdeniz bölgesi ile bağlantılarını sürdüren temel faktördü.[15] Mısır'da yetişen tahıllar sadece Hicaz'daki[16] karınları doyurmuyor, Tunus'u,[17] Yemen'i,[18] Halep'i,[19] Fas'ı,[20] İzmir'i,[21] Tripoli[22], Trablusşam,[23] Girit'i,[24] Selanik'i,[25] Cezayir'i[26] ve İstanbul'u[27] da besliyordu. İmparatorluğun başkentine yapılan sevkiyat dışın-

da, üretilen tahılın çoğu İstanbul'un doğrudan idari denetiminden bağımsız olarak Mısır'ın dışına çıkıyordu. Bu devasa gıda nakil ağının devamlılığı için sulama suyuna düzenli erişimin sağlanması ve Mısır'ı hem Akdeniz ve Karadeniz'deki komşularına hem de Sahraaltı Afrika ve Güney Asya bölgelerine bağlayacak ticaret yollarının yapılmış olması gerekiyordu.[28] Aslında, geç ortaçağda ve erken modern dönemde, Avrupa'nın Yeni Dünya'ya nüfuz etmesi sonucu gerçekleşen değişimden önce Mısır pek çok açıdan dünya ticaretinin dayanağıydı.[29] Erken modern dönem boyunca, Hint Okyanusu ticaret ağlarının çoğunun Kızıldeniz'in Mısır tarafında kalan bir durağı vardı; benzer şekilde, Avrupa'ya ulaştırılmak üzere Doğu Asya ve Hindistan'dan tedarik edilen mallar Akdeniz'in Mısır kıyısındaki İskenderiye ve Reşid gibi kentlerde gemilere yükleniyordu.[30] Mısır'ın her zaman bir eli Akdeniz'de, bir eli de Hint Okyanusu'ndaydı. Nelly Hanna'nın büyük bir maharetle yaptığı gibi, erken modern dönemde Mısır'ın ticari bağlantılarının ne kadar uzağa ulaştığına örnek olarak, Kahireli tüccar İsmail Abu Taqiyya'nın 16. yüzyıl sonlarında Venedik'ten Goa'ya ve Halep'ten bugün Nijerya sınırlarında yer alan Kano'ya uzanan ticari ilişkilerini gösterebiliriz.[31]

Erken modern dönemde imparatorluğun merkez-çevre modeline bariz bir eleştiri getirmese de bazı çalışmalar, Mısır'ın Osmanlı'nın diğer vilayetleriyle olan imparatorluk içi bağlantılarını ve imparatorluğun dışındaki bölgelerle olan ilişkilerini, İstanbul'un bürokratik alanının dışına çıkacak şekilde işlemiştir. Örneğin, bazı tarihçiler Nil'i analiz birimi olarak aldıkları için mecburen Mısır'ın Etiyopya, Sudan ve diğer Afrika ülkeleriyle olan ilişkilerini incelemek durumunda kalmışlardır.[32] Bazıları, kahve gibi belirli bir ürünün yetiştirilmesinin ve ticaretinin Mısır'ı nasıl daha büyük bir ticaret ve tüketim ağına yerleştirdiğini ele almıştır.[33] Benzer şekilde, Osmanlı hâkimiyetindeki Ortadoğu'da veba, kolera ve diğer salgın hastalıklara yönelik çalışmalar, hastalığın, siyasi sınırlara veya imparatorluk bürokrasisinin kısıtlamalarına aldırış etmeden, Mısır'dan başka bölgelere ve başka bölgelerden Mısır'a nasıl taşındığını göstermiştir.[34] Keza, Peter Gran, Khaled el-Rouayheb ve

diğer yazarlar Mısır'daki âlimler ile Büyük Suriye, Kuzey Afrika ve diğer bölgelerdeki emsalleri arasındaki sıkı entelektüel bağlantıları İstanbul'a değinmeden anlatmışlardır.[35] Özetle, Mısır, hem Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgeleriyle hem de imparatorluğun sınırlarının çok ötesinde yer alan bazı bölgelerle çok çeşitli "çeper" ilişkileri kurmuş ve bu ilişkileri sürdürmüştür.

Feyyum'un Hicaz, İstanbul ve diğer bölgelerle olan bağlantıları işte bu tür bir modern küresel ekonomi bağlamında işliyordu. 18. yüzyılda Hicaz'ın en önemli limanı olan Cidde'ye yapılan yıllık ithalatın neredeyse tamamı, 300 ila 600 tonluk, 30 ila 50 adet çürük gemiyle Mısır'dan geliyordu.[36] Bu ticaretin hemen hemen yarısını Avrupa'dan gelip de İskenderiye'den Kahire aracılığıyla Süveyş'e, oradan Cidde'ye ulaşan mallar, diğer yarısını da Mekke ve Medine bölgeleri için tahsis edilmiş, Feyyum'dan, Nil Deltasından ve diğer bölgelerinden gelen Mısır'ın ürettiği gıda maddeleri oluşturuyordu. 18. yüzyıl başlarında Feyyum topraklarında yetişen ve Hicaz'a gönderilen gıda maddelerinin oranını kestirmek maalesef ki çok zor.[37] Ancak, Feyyum'da üretim fazlası tahılların büyük çoğunluğunun Hicaz'a (çoğu kez Bulak üzerinden) gönderildiği açıktır. Bu durum çok eskiye dayanıyordu ve hatta deltanın Mısır'da tarımsal üretim için en cazip yer haline geldiği ve Süveyş'in Hicaz'a yapılan ihracatın ana limanı olduğu 15. ve 16. yüzyıllarda bile aynı kalmıştır. Feyyum, Süveyş'e Qusayr'dan, Aydab'dan ve 15. yüzyıldan itibaren ihracat hacminin giderek azaldığı Yukarı Mısır bölgesindeki limanlardan coğrafi olarak çok daha yakındır.[38] Feyyum'un Süveyş'e coğrafi yakınlığı bölgeden Hicaz'a gönderilen tahıl ihracatı hacminin, güneydeki limanların azalan cazibesinden olumsuz etkilenmemesini sağlamıştır. Feyyum, hem bölgedeki kutsal şehirlerde hem de Yukarı Mısır bölgesi genelinde yer alan vakıflar sebebiyle Hicaz'a tahıl ihracatı yapan başlıca bölge olma vasfını da sürdürmüştür.[39] Yukarı Mısır bölgesindeki al-Harameyn Evkafına bağlı olan bu vakıfların başlıca görevi, hem hac kervanlarına hem de Mekke ve Medine halkına tahıl tedarik etmekti.[40]

Mısırlı köylülerin, Osmanlı bürokratlarının, alüvyonların, sultanın, hacıların ve suyun da aralarında yer aldığı tarihi aktörlerin

6. Feyyum Haritası. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 1, böl. 2, *Description de l'Égypte, ou, recueil de observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'éxpédition de l'armée française, publié par les ordres de Sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand* (Paris: Imprimerie impériale, 1809-28), Égypte moyenne, Plaka 6.

hikâyelerini bir araya getirerek, küreselleşmiş 18. yüzyıl ekonomisi bağlamında, Feyyum gibi kırsal bir bölgeyi İstanbul'a, Hicaz bölgesine, imparatorluğun diğer bölgelerine bağlayan bürokratikleşmiş bir ekolojik toplumun ilişkilerine açıklık getirmeyi umuyorum. Bu süreçte, erken modern imparatorluk iktidarının kapsayıcı yapısına dair uzun süredir kabul gören bazı anlatıların sınırlılığını da göstermeyi umuyorum. Osmanlı hâkimiyetindeki Feyyum'un coğrafi ve çevresel durumundan kısaca bahsettikten sonra, 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen üç önemli kanal tamiratını ele alacağım. Gıdanın Feyyum'u Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerine nasıl bağladığını ve imparatorluk bürokrasisinin, gerekli suyu tedarik ederek bu verimli bağlantıları nasıl sürdürmeye çalıştığını göstermek için bu örneklere değineceğim.

Daha sonra, köylüler ve köyün ileri gelenleri olmak üzere Feyyum halkının imparatorluğun doğal kaynak yönetimindeki rolünü ve bu aktörlerin yerel çevreye dair bilgi birikimi sahibi olarak elde ettikleri imtiyazlı konumlarını, Mısır'daki imparatorluk yönetiminin atacağı adımları etkilemek için, çoğu kez imparatorluğun kendi çıkarları aleyhinde nasıl kullandıklarını açıklayacağım. Amacım Feyyum'un kırsal halkı ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin, sulama ve imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilecek gıdanın yetiştirilmesine yönelik ortak çıkarları aracılığıyla nasıl işlediğini göstermektir.

Feyyum ve Çevresi

Mısır'da nüfus yoğunluğu fazla olan çoğu yerin aksine, Feyyum Nil Vadisinde ya da Nil Deltasında değildir.[41] Libya Çölü olarak bilinen Mısır'ın batı bölgesinde çölde, Kahire'nin güneyinde doğal çöküntü havzasında yer alır.[42] Bölgeye gelen bir gezgin Feyyum'u şöyle tanımlamıştır: "Feyyum, büyük bir nilüfere benzeyen Mısır'ın, Nil'in gövdesinden büyüyen, delta çiçeğinin hemen altındaki tomurcuğu gibi görünür."[43] Feyyum'un yüzölçümü hemen hemen 1733 kilometrekaredir. Yüzölçümünün neredeyse tamamı tarıma elverişlidir.[44] Çöküntü havzasının en kuzeydeki kısmı tamamen de-

niz seviyesinin altındadır ve yüzeyi deniz seviyesinin 45 metre altında olan ve Birkat Qarun olarak bilinen büyük bir tuzlu su gölü ile çevrilidir.[45] Gölün toplam yüzey alanı 214 kilometre karedir.[46] Feyyum genellikle vadi olarak tanımlansa da kullanıma elverişli su ihtiyacını karşılamak için tamamen Nil'e bağımlı olduğundan, teknik olarak bir vadi değildir.[47] Feyyum, yüksek kayalar ve çamur yığınlarıyla Nil Vadisinden ayrılmıştır.[48] Bu kaya yükseltileri doğal bir kesikle tek bir yerinden bölünmüştür. Bu yarıktan geçen bir kanal sulama ve diğer kullanım için elverişli tüm suyu (yağmur sularından biriken kısıtlı miktardaki suyu) Feyyum'a akıtır. Bu son derece önemli su kanalı Bahr Yusuf olarak bilinir ve Beni Süveyf'te Nil'den ayrılır.[49] Kanal al-Lahun bölgesinde Nil Vadisinden çıkar ve al-Hawara bölgesinden yaklaşık 8 kilometre sonra Feyyum'a girer ve kelimenin tam anlamıyla Feyyum'un can damarıdır; çünkü bu biricik kanal olmasaydı, bölge tamamen Nil'den ve diğer tatlı su kaynaklarından izole olacaktı. Tüm bölgenin suyunun dağıtımı ve paylaşımı bu sebeple Feyyum'a giriş yaptığı noktada denetleniyor ve yönlendiriliyordu.[50]

Bahr Yusuf'un iki önemli özelliği al-Lahun'daki su setini ve al-Gharaq Barajını düzenlemesiydi.[51] Al-Lahun'daki su seti Bahr Yusuf'un Feyyum'a akmasını sağlayan dar yarıkta inşa edilmişti ve bu sebeple, kanalın akışının ve bölgeye ulaşan su miktarının düzenlenmesi için hayati öneme sahipti.[52] Al-Gharaq Barajı kanaldan epey uzaktı ve yüzölçümü su setinden daha büyüktü. Dönemin Osmanlı kaynakları bu barajı, kadim zamanlardan beri var olan, devasa bir baraj olarak tanımlamıştır.[53] Nil'in sularını yüksek duvarının arkasındaki geniş gölde (*buheyre-i azime*) toplamak için Feyyum çöküntü havzasında inşa edilmiştir. Bu gölde biriken sular, bir sonraki su taşkınına kadar tüm bir yıl boyunca Feyyum halkının su ihtiyacını karşılayacaktı. Öte yandan baraj, burada biriken suların kontrolsüz bir şekilde köylere ve Feyyum civarındaki tarımsal alanlara yayılmasını da önlüyordu.

Bu sebeple Feyyum halkı, sulama, içme suyu, kullanım suyu ve benzeri su ihtiyaçları için tümüyle birkaç sulama sisteminin düzgün işleyişine bel bağlamıştı.[54] Eğer herhangi bir sebeple bunlar-

dan biri arızalanır ya da düzgün çalışmazsa, Feyyum halkı çok zor durumda kalır, dolayısıyla da Mısır'ın toplam gıda üretim seviyesi düşerdi.[55] Böyle bir senaryo 18. yüzyıl için tam bir felaket demekti.[56] Dilekçelerde ve imparatorluğun bu dilekçelere verdiği cevaplarda standart şikâyet ifadeleri, giderek yaklaşan arıza tehlikeleri ve bu arızalar sonucu gıda üretiminde yaşanacak düşüşlere dair felaket söylemleri tekrar tekrar karşımıza çıkıyor. Feyyum epey derin bir çöküntü havzasında konumlandığı için, Nil'den buraya ulaşan sular, yüksek tepelerden aşağıya dökülürken çok büyük kuvvet kazanıyordu (al-Lahun deniz seviyesinden 23 metre yukarıdaydı). Al-Gharaq Barajı gibi su sistemleri bu sebeple, bir onarım belgesinde geçen ifadeyle "günbegün" (yevmen feyevmen) Nil'in "şiddetle çarpışan dalgalarına" (hurūş-i telātum-i emvāc) ve "akış izdihamına" (tezāhüm-i cereyan) maruz kalıyordu.[57] Bu sebeple al-Lahun'un düzenleyici su setinin, al-Gharaq Barajının ve Bahr Yusuf üzerindeki diğer çeşitli bentler, su setleri ve barajların sürekli olarak onarım gerektirmesi şaşırtıcı değildir. Yalnızca 18. yüzyılın ilk yarısında al-Gharaq Barajında yirmiye yakın büyük onarım gerçekleştirildi.

Feyyum'un topografik ve coğrafi özellikleri sebebiyle topraklarının sulanması tek bir su kaynağına bağlıydı. Bu sebeple, bölgenin tarihi, su sistemlerinin yalnızca bir tanesinde bile yapılan değişikliklerin, geniş tarım alanları, Mısır'ın nüfusu ve Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgeleri açısından önemli ve çoğu kez vahim sonuçlara nasıl yol açtığını gösteren dört dörtlük bir vaka çalışmasıdır. Bahr Yusuf kanalı üzerindeki barajlardan birinin arızalanması, Feyyum'un bir yıllık tarımsal üretiminin yok olması demekti.[58] Bu durum Mısır ve Osmanlı İmparatorluğundaki nüfusları derinden etkileyecekti. Mısırlı köylülerin ve Osmanlı bürokratlarının Feyyum'un doğal çevresinin getirdiği güçlüklerle başa çıkma yöntemleri, Feyyumlu köylülerin ve Osmanlı Devletinin Mısır'daki su işlerinin bakımının ortaklaşa yapılmasına ne kadar istekli olduklarını ve Feyyum'daki çevrenin sulama ağındaki değişikliklerden nasıl etkilendiğini gösterir.

İmparatorluğun Kalorileri, 1709-11

Feyyum, Mısır'ın pek çok bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1517'de hemen Osmanlı yönetiminin doğrudan bir parçası olmadı. Ancak 17. yüzyılın başlarında muhtemelen Circa sancağı valisi tarafından doğrudan Osmanlı idaresine bağlanmıştır.[59] İmparatorluğun idari kapsamına girer girmez Feyyum, Osmanlı İmparatorluğunun, tüm imparatorluk genelindeki halkın karnını doyuran ve tarımsal anlamda en zengin eyaletinin en dikkat çeken ve verimli ekim-dikim alanlarından biri oldu. Bahr Yusuf kanalı aracılığıyla Feyyum'a yöneltilen Nil'in suları, Mısır, İstanbul, Mekke ve Medine'deki halkı doyuracak besinlerin yetiştirilmesinde kullanılıyordu. Bu sebeple de Bahr Yusuf kanalındaki sulama araçlarının bakımı imparatorluk düzeyinde ele alınması gereken bir konuydu. 1709 ve 1711 yılları arasında, Osmanlı devlet bürokrasisi, kanaldaki sulama araçlarının bakımınının imparatorluğun kaderi için ne kadar önemli olduğunu, yakın zamanda bakımı yapılmamış, yüksek su seviyeleriyle yıpranmış al-Gharaq Barajı ve al-Lahun'daki su setinin onarımına yönelik gerçekleştirdiği hummalı çalışmalarla göstermiştir.[60] İmparatorluk bürokrasininin Feyyum ile Hicaz arasındaki "çeper" ilişkisinin önemini ve özerk niteliğini anlamış olması, 1709 ve 1711 yılları arasındaki bir dizi onarım emrinin odağında yer alıyordu. Mısır'dan Hicaz'a gıda taşımacılığı, operasyonel ve finansal anlamda gıdayı üreten ve ticareti yöneten Mısırlı köylülerin, tüccarların ve denizcilerin elindeydi. Bu gıdaları yetiştirecek suyu sağlamak ise imparatorluğun sorumluluğundaydı. Bu noktayı vurgulamak için, Osmanlı fermanlarında Feyyum topraklarında yetişen tahılların, her yıl binlerce hacıyı doyurmak üzere Hicaz'a gönderilmesi tekrar tekrar emredilmektedir.[61] Bu noktada, söz konusu fermanlardan sonra büyük oranda devletin kontrolü dışında hareket eden iki eyalet arasındaki ilişkinin ve imparatorluğun hazinesini dolduran vergi akışının devamlılığı maksadıyla Merkezi Osmanlı idaresinin gereken doğal kaynak unsurunu nasıl sağladığına dair bir örnek vereceğim.

1709'da Osmanlı sultanı III. Ahmed'in divanı, Kahire valisine, Feyyum topraklarının çoğunun susuzluktan kurumuş halde olduğunun tespit edildiğini bildiren bir ferman yolladı.[62] Bahr Yusuf kanalındaki düzenleyici mekanizma arızalandığı için bölgedeki tarlalara yeterli miktarda su ulaşmıyordu. Divanın imparatorluğun bakış açısından yazdığı fermanda sulama ağındaki bu aksaklıktan doğrudan etkilenen bölgenin yalnızca Feyyum olmadığı belirtilmektedir. Bürokratlar, bu gibi onarım vakalarında pek çok kez kullanılan basmakalıp bir düşünceyi tekrarlayarak, bu sorunun çözülmemesi durumunda tarımsal alanların uğrayacağı büyük zararın tüm Mısır'ın tarımsal verimini etkileyeceğini, böylelikle, devletin alabileceği vergi miktarının büyük oranda düşeceğini açıkça ifade etmişlerdi. Bunun üzerine sultan valiye bu barajların en kısa sürede yeniden inşa edilmesini sağlamak için, muhakeme yeteneği güçlü mühendislerini *(mühendisin-i sahib ül-tahmin)* acilen *(alavechitta'cil)* Feyyum'a göndermesini emretmiştir.[63] Bu çalışmayı finanse etmek için, 1708-1709 yıllık *irsaliye* hazinesinden 11 Mısır kesesi hazır edilmişti.[64]

Bu dönemi ele alan ve sık alıntılanan en önemli Arapça kaynaklardan biri, Abdurrahman El-Ceberti'nin Osmanlı dönemindeki Mısır'a ait kronikleri, bu fermana şöyle bir değinir.[65] Kroniklerde sadece Feyyum'daki al-Lahun Barajı üzerinde bir savak inşa edilmesini emreden bir fermanın Kahire'ye ulaştığı belirtilmektedir.[66] Feyyum'a dair şer'iyye sicilleri bulunmadığı için, el-Ceberti'nin bu cümlesi, günümüze ulaşan yayımlanmış ya da yayımlanmamış Arapça kaynaklar arasında, 1709 yazında Feyyum'daki bu onarımdan bahseden birkaç atıftan biridir.[67] Bu onarımın tarihi sadece Osmanlı arşiv kayıtlarında yer almaktadır.

1709 yılında yapılan onarımlar belli ki yetersizdi zira bir yıldan biraz daha uzun bir süre sonra al-Gharaq Barajının pek geniş tuğlalar ve taşlardan *(acır ve ahcar)* yapılmış duvarının altbölümleri hâlâ zayıf haldeydi ve Bahr Yusuf'un sularına eğilerek tamamen yıkılmanın eşiğine gelmişti (*münhedim ve harab*).[68] Bir önceki yıl olduğu gibi, bir ferman daha gönderilmiş, yeni fermanda da bu durum böyle devam ederse Feyyum halkının bir yudum

su bulamayacağı (*bir katre ab gelmeyub*) ve topraklarının yeniden susuzluktan kuruyacağı vurgulanmıştı. Ayrıca, bir önceki fermanda olduğu gibi yeni fermanda da susuzluğun Feyyum halkını perişan etmekle kalmayacağı, Osmanlı Devleti açısından daha da önemli bir sonuca yol açarak devletin gelirlerini de zarara ve kayba (*kasr ve noksan*) uğratacağı belirtilmişti.[69] Sultandan gelen bu emrin resmen ilan edilmesinden önce, Feyyum kâşifi ve Beni Süveyf kadısı, bölgedeki diğer yetkililerle birlikte barajdaki durumu incelemekle görevlendirilmişti.[70] Ekibin bulgularını özetleyen keşif raporuna dayanarak, imparatorluk idaresi ilaveten 11 Mısır kesesi ve 1709-10 yıllarındaki baraj onarımı için yıllık irsaliye hazinesinden 11,600 *para* tahsis etmişti.[71] Bir önceki ferman gibi, bu ferman da tahsis edilen miktarın üzerinde bir harcama yapılmasına, tamirat işlerinin ağırdan alınmasına veya layıkıyla yapılmamasına karşı uyarılarla son buluyordu.

1709 ve 1710 yıllarındaki bu iki fermanda, Osmanlı sultanı ve divanı Feyyum'daki sulamayla ilgili endişelerinin öncelikli olarak devletin nakit ihtiyacından, ikincil olarak da imparatorluk tebaasını, bürokratik elitleri ve her yıl Mekke ve Medine'yi ziyaret eden hacıları besleyecek gıdaların sağlanmasından kaynaklandığını açıkça belirtmişlerdi. Al-Gharaq Barajı ve al-Lahun'daki su seti onarım görmediği için 1711'de yıkılmaya yüz tutmuş ve Hicaz halkını tehdit eden şiddetli kıtlıklara yol açmıştır.[72] O yıl Nil'in su taşkınları o yıl çok daha büyük ve şiddetliydi ki bu iki sulama yapısının hem iki yıl önce onarılan kısımlarını hem de hiç onarım görmemiş kısımlarını kısmen yıkmıştı. Sonuç olarak iki yapıda yıkılmak üzereydi ve Feyyum her türlü sulamadan mahrum kalma (*reyy ve irtivadan atıl olmak*) tehdidiyle karşı karşıyaydı. Bu üç yıllık süreçte Feyyum ve çevresindeki sulama ve tarımın karşı karşıya kaldığı baraj ve su setindeki zararlardan kaynaklı tehlikeli durumlardan en kötüsü 1711 yılında yaşanmıştı.

Kanalı incelemekle görevlendirilen ekibin raporuna göre al-Gharaq'ın duvarlarındaki toplam zarar 27.234 *zira*kare (10.892,2 metrekare) olarak ölçülmüştü.[73] Lahun'daki su setinin temelinde zarar görmüş yerler, duvarlar ve kemer toplamda 9.980 *zira*kare

(3.961,1 metrekare) olarak ölçülmüştür. Her bir *zira*kare (0,3969 metrekare) için onarım maliyeti 15 *para* olmak üzere, toplam maliyet tahminen 22 Mısır kesesi ve 8.510 *para* olarak hesaplanmıştır. Bu fonun büyük bir kısmı, başta kireç, ağaç kirişler ve taş olmak üzere gerekli inşaat malzemelerinin satın alımı için harcanacak ve 1710-11 yılları arasındaki Mısır irsaliyesinden alınacaktı.

Tüm bu maliyete ve onarım güçlüklerine rağmen, bu sulama yapılarını keşif raporunun bahsettiği eski güçlü ve sağlam *(kadimden metin ve müstahkem)* hallerine geri döndürmek zorunluydu. Osmanlı İmparatorluğunun doğal kaynak yönetimi, sistemdeki tüm unsurların verimli bir şekilde çalışması esasına dayanıyordu. Bu sebeple, nehrin akışındaki değişiklikler ve bu akışı engellemek için insan eliyle yapılan yapılar imparatorluğun işini bir hayli zorlaştırıyordu. Taşradaki sulamanın fiziki gerçekliği bazı yapısal özelliklerle şekillendiğinden, bu kırsal düzenin altyapısını ve şeklini değiştirmek büyük bir para, emek ve zaman yatırımı demekti. Daha da önemlisi, imparatorluğun işini zorlaştıran bir diğer mesele ise Feyyum ve Hicaz arasında imparatorluktan bağımsız olarak işleyen ilişkinin tarihi geçmişiydi. Her şeyden öte, Feyyum ürettiği tahılı, hacıları ve kutsal şehirlerin nüfusunu beslemek için yüzyıllardır doğrudan Hicaz'a gönderiyordu. Kanaldaki sulama unsurlarının onarımı için ortaya konacak büyük miktardaki para ve emek ile bu onarımın üç yıl üst üste yapılmış olması, Feyyum'a su tedarikinin devamlılığını sağlamanın ne kadar zor ve karmaşık olduğunu, bu projelerin hem Hicaz hem de Osmanlı Devleti için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğunun bölgedeki hâkimiyeti, büyük oranda, güneş enerjisini Mısır'ın sulanmış topraklarında yetişen gıdalara dönüştürme ihtiyacı etrafında şekilleniyordu.

Yerel Bir İmparatorluk, 1727

Mısır'ın tarımsal verimliliğinin mümkün kıldığı, Osmanlı İmparatorluğunun imparatorluk nezdinde koordine ettiği doğal kaynak yönetiminin sürdürdüğü bağlantılar yalnızca Mısır'ı, Mısır'ın sularını ve topraklarını en iyi bilenlerin bilgisine ve uygulamalarına

dayanarak yönetilebilirdi. Mısırlı köylülerle köyün ileri gelenleri, dönüşümlü olarak imparatorluğun başkenti tarafından öne sürülüp geri çekildikçe yerel olanla imparatorluk arasındaki bu bağlantı da her iki tarafa doğru hareket ediyordu. Bilgi birikimleri ve deneyimleriyle, Feyyum ve diğer bölgelerdeki Mısırlı çiftçiler, yerelin verimli bir şekilde işleyebilmesi için gerekli olan bilgiyi Osmanlı idaresine sağlıyordu. Feyyum'daki sulama sistemlerinin onarımı ve bakımında çiftçilerin üstlendiği rolü hesaba katarak, barajların, setlerin ve savakların kullanım ve işleyişinin kontrolünde ipleri asıl elinde tutanın imparatorluğun bürokratları değil de köylüler olduğunu öne sürüyorum. Osmanlı İmparatorluğu pek çok açıdan sulama konusunda yetkisini Mısır'ın yerel çevresini herkesten daha iyi bilen çiftçilere ve diğer köylülere devretmişti. Çünkü bu bilgi su işleriyle ilgili yapıların onarımı için gereken en can alıcı bilgiydi.

Bu sebeple, Mısırlı çiftçiler, köyün ileri gelenleri ve Osmanlı İmparatorluğunun temsilcileri ortak bir doğal kaynak kullanım ve yönetim sistemi oluşturdu. Yerlilerin kırsal çevre bilgisi, doğanın pastoral durumunu yansıtmıyordu. Osmanlı Mısır'ında, tıpkı tüm imparatorluk bağlamında olduğu gibi, onlar da maddi ve etik açıdan içinde bulundukları toplumun ve yönetimin ihtiyaçları, istekleri, ekonomik ve politik taleplerinin etkisi altındaydı. Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğunun Mısır'da ve hâkimiyet kurduğu tüm bölgelerdeki tarihi, yerel pratiğin ve bilgi birikiminin devletin işleyişi üzerindeki etkisini ciddi bir şekilde açıklamadan anlaşılamaz. Kısacası, hem yereli hem de imparatorluğu hesaba katmamız gerek. Bu sebeple, Mısırlı çiftçilere değinmeden Osmanlı İmparatorluğunun tarihi, imparatorluğa değinmeden de Feyyum'un ve Mısır'ın tarihi anlatılamaz.

1727 yılı Haziran ayının sonlarında, İstanbul'daki imparatorluk sarayı, Kahire'deki Osmanlı valisi Mehmed Paşa'ya al-Lahun seti ile al-Gharaq Barajındaki bakımsızlığın mevcut durumu hakkında bir ferman yolladı.[74] Bu emir Mısır valisinin gönderdiği resmi mektuba cevaben gönderilmişti. Mısırlı tebaanın, Feyyum'daki her iki sulama yapısının en kısa sürede onarılmaması durumunda bu yapıların yıkılacağını, böylelikle tarımsal açıdan zengin bölge-

nin büyük kısmının zarar göreceğini ve dolayısıyla bu yapıların yeniden inşa edilmesinin çok büyük emek ve maliyet sarf edilmesine yol açacağını belirten sayısız şikâyet dilekçesi bu resmi mektubun yazılmasına ön ayak olmuştu.[75] Feyyumlu çiftçiler ve bilirkişilerin (ehl-i vukuf) deneyim ve bilgi birikimiyle valiye sunulmak için hazırlanan iki Arapça dokümana göre, her iki barajın da yıllık su taşkınından önce, yani gelecek bir iki-ay içinde mutlaka tamir edilmesi gerekiyordu. Büyük sel ve yıkım felaketine karşı yerel halkın bu uyarısı üzerine vali adamlarından birkaçını bir mimar ve mühendisle birlikte zararın tespiti için Feyyum'a yollamıştı. Bu ekibin hazırladığı rapora göre, barajların onarımı 347,195 *para*ya (veya 13 Mısır kesesi artı 22,195 *para*) mal olacaktı.

Tüm bu bilgiler ve vali için hazırlanan iki orijinal Arapça doküman İstanbul'daki saraya gönderildi. 1727 yılı Haziran ayının sonunda Kahire'ye gönderilen fermanı, sultan ve maiyetindekiler bu dokümanlara dayanarak hazırlamıştı. Yaz sonu su taşkını zamanının başlamasından sadece birkaç hafta önce Mısır'a ulaşan bu ferman, yaklaşmakta olan yıllık su taşkını tehlikesiyle ilişkilendirilen büyük korku ve endişeyi aktarıyordu. O dönemde bu tür onarımlar için gerekli olan fon ilin yıllık irsaliyesinden alınırdı (bu örnekte 1726-27 yılına ait irsaliye hazinesinden bahsediliyor). Ancak sultanın emri valinin onarım için istediği miktarın tamamının (347,195 *para*) değil yalnızca 300,000 *para*nın (veya 12 Mısır kesesi) verilmesini şart koşuyordu. Ayrıca, güvenilir ve sadık bir kişinin bu onarımı denetlemesi ve biter bitmez incelemek için görevlendirilmesi, bir mühendise, mimara ve bilirkişilere (ehl-i vukuf) danışılması da emrediliyordu. Benzer durumlarda olduğu gibi, bu kişiler, özellikle de bilirkişiler ve mühendis, büyük olasılıkla Feyyum'un yerlileri olup devlet memuru olmak için imparatorluk bürokrasisi içinde yükselmiş kişilerdi.

Bu örnek bize Feyyum ahalisinin bu onarımlarının zamanlaması ve gerektiği gibi tamamlanmasındaki kritik önemini gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğunun bölgedeki eli ayağı olan bu yerel aktörler bölgedeki bilirkişilerle (ehl-i vukuf) beraber hareket ederek imparatorluk yetkililerini barajların durumu hakkında bilgilendirmiş ve

onarımları için en doğru yolu göstermiştir. Bu kişiler muhtemelen hayatlarının büyük bir kısmını Feyyum'da geçirmişti. Barajları ve suyun normal seyrini biliyorlardı. Köylerindeki tarlaların toprağını ve topografyasını tanıyorlardı. Kırsalın ve oradaki sulamanın sadece orada edinilen yakın deneyim ve etkileşimlerle anlaşılabileceğini bilen Mısır'daki Osmanlı bürokrasisi, kırsaldaki sulamanın devamlılığı için bu örnekte de bahsettiğimiz Mısırlı çiftçilere bel bağlamıştı. Bu kişilerin yerele dair bilgisi, deneyimleri ve uzmanlıkları yalnızca Feyyum'daki barajların yeniden inşa edilmesinde etkili olmamış, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun Mısır'ın tamamındaki sulama işlerini nasıl yönetmesi gerektiğini de belirlemiştir. Feyyum'da yazılan ve İstanbul'a gönderilen iki Arapça raporla, Mısırlıların yerel bilgisi Osmanlı'nın devlet bürokrasisine girmiş oldu. Barajların onarılmasının yalnızca kendi çıkarlarına değil aynı zamanda devletin çıkarlarına da hizmet edeceğinin altını çizerek devletin kendi lehlerine çalışmasını ya da en azından devletin bu onarım için gereken parayı Mısır'ın yıllık irsaliyesinden almasını sağlamışlardır.

Mısır kırsalındaki Osmanlı idaresi, başka bir kıtadan emirler yağdıran uzak ve soyut bir kavram değildi. Aksine imparatorluk; bürokratları, daha da önemlisi yerli halkın emeği ve bilgisi aracılığıyla son derece yerel düzeyde varlığını göstermiştir. Çiftçiler, köyün önde gelenleri, bürokratlar ve Osmanlı'nın başkenti, her birinin Mısır kırsalındaki sulama işlerinin onarımında önemli bir rol oynadığı, ekosistemin bir kısmındaki çiftçilerin yerele dair bilgisinin ekosistemin diğer kısımlarını da etkilediği hatta zaman zaman baskıladığı emperyal bir ağla birbirlerine bağlıydı. Kısacası, Feyyum'un barajları İstanbul, Kahire, Hicaz ve Osmanlı İmparatorluğunun başka yerlerindeki ekonomileri, karınları, ekosistemleri ve idari yapıları etkilemiş, buna karşılık Kahire ve İstanbul da bu barajları etkilemiştir.

Bürokratik Doğal Afetler, 1741-46

Mısır kırsalında sulamanın yarattığı ekolojik toplumda köylüler, imparatorluğun kendi bürokratlarının kişisel çıkarlarına aykırı bile olsa, çoğu zaman Osmanlı imparatorluk hükümetiyle

doğrudan etkileşimde bulunuyorlardı. Osmanlı Devletinin bölgeye gönderdiği memurlarının devleti dolandırmasına karşı devletin çıkarlarını korumak için güvendiği Feyyum gibi bir yerin köylüleri, çoğu kez Osmanlı Devletiyle aynı tarafta yer alıyordu. Emperyal bağlantı ve etkileşimin dinamiği yerel halkın bilgisinin ve pratiğinin tüm imparatorluk işleyişi için önemini bir kez daha gösteriyor. Ayrıca bu dinamik, su gibi doğal bir kaynağın kullanım ve bakımının, Mısır kırsalındaki topluluklar ile Osmanlı hâkimiyetinin İstanbul ve Kahire'deki merkezlerinin ötesindeki kırsal toplulukları nasıl birbirine bağladığını da gözler önüne seriyor. Bu etkileşimin örnekleri, Mısırlı köylü liderlerinin hırsızlık entrikalarına yönelik şikâyetleri ya da hırsızlık yapan imparatorluk görevlilerini ortadan kaldıran Osmanlı bürokratlarıyla işbirliği yaptıkları vakalardı. Bu vakalarda, köylülerin sağladığı bilgiler çoğu kez doğru kabul edilmiş ve imparatorluk politikası olarak uygulanmıştı.

1744'te Feyyum ahalisi Kahire'deki valinin divanına, al-Gharaq Barajının duvarlarının tamamen harap durumda olduğunu belirten birçok şikâyet dilekçesi göndermişti.[76] 1741 ve 1742 yıllarında barajın onarımı için birçok girişimde bulunulmuşsa da ertesi yılın şiddetli su taşkını, barajın büyük bir kısmını yerle bir edince bu girişimler tamamen boşa gitmişti.[77] Köylülerin mektupları daha önceki örneklerde gördüğümüz aynı şikâyet ve felaket tehlikesi retoriğini yineliyordu. Kırsal tebaadan bir grup kulun yalvarmalarına karşılık olarak imparatorluk hükümeti, yeni atanan Mısır valisi Yedekçi El-Hac Mehmed Paşa'ya barajın onarımı için bir an evvel harekete geçmesini emretmişti.[78] Barajın yeni atanan valinin iki yıl boyunca gündemindeki en önemli konulardan biri olduğu daha sonra görülecekti. Sultan, alışılageldiği üzere bina emininin onarımı denetlemesini es geçerek bizzat valinin onarımı incelemesini emretmiştir. Sultanın fermanında bu onarımlara dair iki hattıhümayun yazıldığını ancak bunların yürürlüğe girmediği de belirtilmişti. 1744'te Mehmed Paşa, devlet memurları, mühendisler, mimarlar ve yörenin bilirkişilerinden (erbab-ı vukuf) oluşan bir grubu barajın zararını ve onarımın maliyetini tespit etmeleri için görevlendirmişti. İncelemeler sonucunda barajdaki zararın 130,300 *zira*kare (51,716.1

metrekare) olduğu, onarımın da 87 Mısır kesesi ve 9,000 *para*ya mal olacağı tespit edilmişti. Daha önceki onarımlarda da olduğu gibi bu onarımın masrafları da Mısır'ın yıllık irsaliye hazinesinden (1742-43 yılına ait hazine) fonlanacaktı.

Mehmed Paşa kısa bir süre sonra onarımın gerektiği şekilde tamamlandığını sultana bildirdi.[79] Ancak onun sultana aktardığı hikâye, bir grup Feyyumlunun Mehmed Paşa'nın barajın sadece küçük bir kısmının onarımını tamamladığını, bu küçük onarımın bile gerektiği şekilde yapılmadığını belirttikleri ve sultanın sarayına gönderdikleri mektupla çelişiyordu. Mehmed Paşa'nın barajı gerektiği şekilde onarmaması sebebiyle yapı iyiden iyiye güçsüzleşmiş ve su taşkınının şiddetli sularını kontrol edecek gücü kalmamıştı. Bu mektupların yazıldığı tarih olan 1745'te Nil'in suları, Mehmed Paşa'nın barajın onarımını tamamlamadığı kısımları yıkmış, daha da kötüsü barajın önceleri tamamen sağlam durumda olan ve iş gören kısımları da zarar vermişti. Barajın durumu Mehmed Paşa'nın onarımlarından önceki halinden bile daha kötüydü. Feyyum'dan gelen mektuplara göre, barajın tamamının gereğince onarılmaması durumunda, barajın tümü tamamen sular altında kalacaktı.

Tüm yapının tamamen yıkılması tehlikesinin yanı sıra, kısa bir süre sonra Mehmed Paşa'nın onarım için kendisine tahsis edilen paranın bir kısmını çaldığı anlaşıldı. Mısır divanı hesaplarında yapılan bir inceleme, barajın onarımının yalnızca 80 Mısır kesesi tuttuğunu ortaya çıkardı. Mehmed Paşa'ya verilen tutar ile onun onarım için harcadığı tutar arasında 7 Mısır kesesi ve 9,000 *para*lık bir fark vardı. Mehmed Paşa'nın beceriksizliği, hırsızlık suçu ile birleşince 1745 yılı Haziran ayının ortalarında Mehmed Paşa'nın yerine Mehmed Ragıp Paşa Mısır valisi olarak atandı.[80] Ragıp Paşa'nın selefi Mehmed Paşa'ya eksik miktar sorulduğunda, farkı devlete borçlu olduğunu kabul etmiş, vaktinde geri ödeyeceğine yemin etmiştir.

Al-Gharaq Barajının durumunu daha iyi anlamak için, Ragıp Paşa devlet memurları, mühendisler, mimarlar ve Feyyum'un yerlilerinden oluşan bir grubu zarar gören yapıyı incelemek üzere görevlendirmiştir. Bu grup barajın uzun duvarlarını üç kısma ayıra-

rak incelemiştir: Mehmed Paşa'nın gerektiği gibi onarmadığı daha önce zarar görmüş kısımlar, Mehmed Paşa'nın onarmadığı zarar görmüş kısımlar ve Mehmed Paşa'nın onarımı sonrasında zarar gören kısımlar. Gerektiği gibi onarılmayan kısımlar 89,610 *zira*-kare (35, 566.2 metrekare) olarak ölçülmüştü. Mehmed Paş'nın onarması gereken ancak harap halde bırakılan zarar görmüş kısımlar ise 46,362. 5 *zira*kare (18,401.3 metrekare) ve barajın daha önce sağlam olan ancak son su taşkınlarıyla zarar gören kısımları da 20,025 *zira*kare (7,947.9 metrekare) olarak ölçülmüştü. Dolayısıyla, toplamda onarılması gereken alan 155, 997.5 *zira*kare (61,915.4 metrekare) uzunluğundaydı. Daha önce olduğu gibi, her bir *zira*karenin (0.3969 metrekare) onarımı için 15 *para* gerekiyordu. Onarımla ilgili gerekebilecek öngörülemeyen ihtiyaçlar (mühimmat-ı lazime bina) için belirlenen 35,000 *para* dahil olmak üzere toplam onarım maliyeti 41 Mısır kesesi ve 5,812 *para*ydı. Bu miktar daha önce onarım için ayrılan 87 Mısır kesesi ve 9,000 *para*ya ilave olarak talep edilmişti.[81]

Mehmed Paşa'nın hırsızlık girişimi hem barajın onarılmamasının doğuracağı ekolojik sonuçlarla karşı karşıya bıraktığı Mısırlı çiftçilere hem de temel gıda ve gelir getirisinden mahrum bıraktığı Osmanlı Devletine zarar vermiştir. Feyyum *halk*ının imparatorluk divanına gönderdiği mektuplar, Mısır'daki su işlerinin Osmanlı bürokratlarını, İstanbul ve Kahire'deki imparatorluğun elit kesimini, köylü liderlerini, *ehl-i vukuf* gibi kırsal grupları, işbirliğine dayalı bir ekolojik toplumda buluşturan, herhangi bir kısmındaki en küçük sorunun tüm sistemdekileri etkilediği bir sulama ağını nasıl oluşturduğunu belgelendiriyor. Osmanlı İmparatorluğu genelinde çeşitli bölgelerdeki bunca kişinin ve gelirlerin büyük bir kısmının Feyyum'daki al-Gharaq Barajı gibi tek bir sulama sistemine bağlı olması sebebiyle, Mısır'daki Osmanlı bürokrasisi hem su taşkınlarının doğal güçlükleriyle hem de devleti soyan valilerin bürokratik felaketleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Mehmed Paşa'nın yasa dışı faaliyetlerinin sonuçlarından doğrudan etkilenen taraf oldukları için, Feyyum'daki çiftçiler ve köylü liderleri bu hırsızlığı Osmanlı Devleti'ne ilk bildirenler olmuştur. Köylüler ve Mısır kır-

salındaki diğer yerliler ile Kahire ve İstanbul'daki Osmanlı bürokratları arasındaki bu doğrudan ilişkiler, Feyyum halkının Mehmed Paşa'nın hırsızlığını devletin merkezine bildirmesini ve en nihayetinde barajın gerektiği şekilde onarılmasını mümkün kılmıştır.

Sonuç

Bu bölümde, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hâkimiyetindeki Feyyum'da sulama işlerinin onarımına dair arşiv kayıtları, Arapça kaynaklar ve döneme ait kronikler aracılığıyla, Osmanlı İmparatorluğunun İstanbul ve diğer eyaletleri arasındaki ilişkilerinin açıklanmasında baskın söylem olan merkez ve uç modelinden uzak duran ya da en azından bizi bu modeli yeniden ele almaya zorlayan bir kavramsallaştırma yolu öne sürüyorum. İmparatorluğu, merkezi İstanbul'dan uzaklaştıkça güç kaybeden dağınık uçlar bütünü olarak görmek yerine, imparatorluğun merkeze yaklaşan ve merkezden uzaklaşan kuvvetlerin çok daha karmaşık politik ve ekolojik bir birleşimi olduğunu kanıtlayan Osmanlı dönemindeki Feyyum'un sulama tarihi açısından imparatorluğu ele aldım. Elbette imparatorluk kaynak ve vergi toplamak için vilayetlerini merkeze doğru çekiyordu ancak bu çekiş her iki yöne doğruydu. Feyyumlu köylüler Mısır kırsalındaki sulama işleri hakkında Osmanlı Devletini düzenli olarak bilgilendiriyor ve devletin sulama çalışmalarına yaklaşımını etkiliyordu. Çoğu kez onarımları başlatan ve onarımların en iyi şekilde gerçekleştirilmesi için devleti yönlendiren onlardı. Üstelik, Feyyum'un yerlilerinin bir sözü devleti dolandıran bürokratların görevine son verilmesi için yeterli olmuştu.

Aynı zamanda Feyyum'un imparatorluğun başkentiyle inişli çıkışlı bir ilişkisi vardı; idari, ekonomik ve kalorili ilişkileri pek çok açıdan merkezden uzaklaşıyordu. Feyyum'un Osmanlı dönemindeki merkezden en uzak ilişkisi, Hicaz'ın gıda tedarikçisi görevini üstlenmesiydi. Mısır ve diğer bölgeler arasındaki ilişkide olduğu gibi, Mısır genelindeki İslami şer'iyye sicillerinin gösterdiği üzere, bu ilişkinin de büyük oranda Osmanlı devletinin doğrudan idari hâkimiyetinin dışında yürüdüğünü unutmamak gerekir. Esasen, bu

ilişki 18. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın sürdürdüğü global ekonomik, ekolojik ve epidemiyolojik ilişkiler bağlamında yürümüştü. Burada değindiğim nokta temelde, Osmanlı dönemindeki Feyyum'un tarihini, benzer şekilde diğer kırsal bölgelerin tarihini ve dolayısıyla da bütün olarak imparatorluğun tarihini anlamak için, Mısır'ın uzağındaki çeşitli bölgelerle olan çoklu ilişkilerini dikkate almamız gerektiğidir. Osmanlı Mısır'ının tarihini anlatmak için çok çeşitli kaynakların varlığı ve kullanılması bizi sadece belli bir yere kadar götürebilir. Osmanlı İmparatorluğuna yönelik mevcut düşünce kalıplarımızın dışında kalan kavramsallaştırmalara bizi yöneltecek kaynaklara da açık olmalıyız. Sonucunda alacağımız karşılık çok önemli bir potansiyele sahip. Bu bölümde gösterdiğim üzere, imparatorluk iktidarının doğası ve coğrafyasına, bu iktidarın altındaki köylüler ve diğer yerlilere, imparatorluğa şekil veren suya ve alüvyona dair genel geçer varsayımları sorgulayan yeni yaklaşımlarla Osmanlı ve Mısır tarihini düşünmeye başlıyoruz. [82]

II

İŞGÜCÜ

4

Kırsalın Kas Gücü

Son 500 yüz yıl Mısır'daki işgücü ve çevre arasındaki ilişki çok büyük bir değişime tanık oldu. Osmanlı İmparatorluğunun Mısır'ı 1517'de fethetmesinden 18. yüzyılın sonuna kadar, Mısır'ın kırsal bölgelerindeki çiftçiler, sulama ve doğal çevreye müdahaleye yönelik teknolojileri küçük ölçekli onarım ve altyapı projeleri aracılığıyla sürdürmeye çalıştı. Sıklıkla, birkaç kişiden oluşan işçi grupları, kendi topluluklarına su sağlamak için kanalları, su çarklarını, set kapaklarını ve bentlerin onarımı için birkaç gün çalışırdı. İşçiler bu onarımlar sırasında kendi evlerinde kalır, çoğu kez kendilerine bir ücret ödenir ve genelde bu işi kendi başlarına hallederlerdi.

19. yüzyılın sonunda, bu işbirliğine dayalı ve yerelleştirilmiş çalışma şekli değişmeye başladı.[1] Kısa bir süre sonra yerelin ötesindeki kırsal işgücü patladı. Bir zaman sonra, çok sayıda işçi köylü, kendi köylerine ve ailelerine hizmet etmeyen sulama ve diğer altyapı işlerinin onarımı için çok uzak mesafelere gitmeye zorlandılar. Binlerce yıldır Mısır'ı tüm Avrasya ve Afrika'daki en cazip ve en verimli tarım alanlarından biri haline getiren kırsal çevreye müdahale projelerinin ardında yatan itici güç, yerel halklar ve

onların yaşadıkları çevreyle kurduğu yakın ilişki değildi. Kaynak temini, ticarileşme ve bina yapımına ilişkin soyut kavramlar kırsaldaki işgücü ile çevre arasındaki ilişkisini kontrol etmeye başladı. Bu bölümde son beş yüz yılda işgücü ve çevre arasındaki ilişkinin değişimini açıklamaya çalışacağım. Zorla çalıştırmanın, çevresel sömürünün zararlarının, dışlayıcı ekonominin ve nüfus hareketlerinin 18. yüzyılın sonlarında nasıl ortaya çıktığını ve o dönemden günümüze kadar Mısır kırsalında emek ve çevre arasındaki ilişkiyi nasıl şekillendirdiklerini göstereceğim.

Mısır'ın işgücü rejimindeki köklü dönüşümün arkasında politik sebepler yatıyor. 1750'lerden başlayarak günümüze kadar uzanan Mısır siyaseti, Mısır'ın yöneticileriyle güçlü bağları olan bir grup kırsal (yakın zamanda ise kentli) elitin hâkimiyeti altındadır.[2] Küçük bir grup Mısır'daki ekonomik kaynakların kontrolünü elinde tutar ve bu kontrolü kendilerinin ve dostlarının çıkarına hizmet edecek şekilde ülkenin "gelişmesi" için kullanır. Bu sistem ilk kez 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, Mısır'da ezici çoğunluğu oluşturan çiftçilerin çevresel kaynaklarla olan etkileşimini değiştiren temel faktör olmuştur.

18. yüzyıl ortalarındaki değişen insan-çevre ilişkilerinin konumlandırılması, Mısır'ın moderniteye geçişi hakkındaki pek çok anlatıda yok sayılır. Bize bu geçişin ya Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle, ya Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1805-1847 yılları arasında Mısır'da görev yapan Osmanlı valisi) zekâsıyla ya da Mısır toprağında uzun süredir gömülü olan Avrupa temelli aydınlanma tohumlarının filizlenmesiyle gerçekleştiği anlatılmıştı.[3] Bu çekişmeli tarih arenasında tüm taraflar, siyasi ve ekonomik değişikliklerin işgücünü etkilediği ve Mısır'daki siyasi, ekonomik ve toplumsal oluşumların farklı formlarının birçoğunun 1800'lerde ortaya çıktığı üzerinde ortak bir kanıya varmışlardır. Aslında, daha önce ortaya çıkmışlardı. Bu bölümde yer vereceğim büyük çaplı kamu imar projelerinin ortaya çıkışı ve etkilerine dair 18. yüzyıl anlatısı, genellikle sadece 19. yüzyıl başlarındaki Mehmet Ali Paşa dönemi ile ilişkilendirilen merkezileştirilmiş idari yapı türlerinin aslında onun döneminden yıllar öncesine dayandığını kanıtlıyor. Bu ka-

7. Ali Bey al-Kabir. J.C. Bentinck, *Aly Bey Roy d'Egypte 1773*. Yale University Art Gallery, 1980.14.5. http://artgallery.yale.edu/collections/objects/aly-bey-roy-degypte-1773.

nıtlar, Mısır tarihinin son 500 yılının dönemlere ayrılmasında bir düzeltmeye gidilmesini gerektiriyor.

18. yüzyılın sonundaki Osmanlı-Rus savaşları, Osmanlı ordusunun kurumsallaşması ve Osmanlı ekonomisinin üzerindeki enflasyon baskısı, 18. yüzyılın sonunda pek çok Osmanlı eyaletindeki

güç dengelerinin değişmesinde etkili oldu.[4] Bu siyasi ve ekonomik gelişmelerin Mısır'daki yansıması, eyalet valilerinin giderek güçlenmesiydi. İmparatorluk görevlilerinin, bulundukları bölgede yerel bir güç haline gelmelerini engellemek için, çoğunlukla farklı eyaletlerde farklı pozisyonlarda dönüşümlü olarak görevlendirilmesine dayanan geleneksel Osmanlı yönetişim sisteminin aksine, 18. yüzyılın sonunda Mısır'daki pek çok Osmanlı valisi yıllarca iktidarı tekelleştirmiş imparatorluktan, hem kendileri hem de yandaşları için bir otonomi alanı koparmayı başarabilmişlerdi.[5] Vergileri tahsil etmiş, kaynaklara el koymuş ve en sonunda da kendi askeri güçlerini oluşturmuşlardı. Bu valilerden en dikkat çekenleri Ali Bey al-Kabir ve Muhammed Bey Abu al-Dhabab'dı.[6]

1760 ve 1770'lerde büyük toprak parçalarını ele geçirmiş, bu toprakları hem askerlerine ödeme yapmak üzere gelir elde etmek hem de eyaletteki ve imparatorluğun diğer kısımlarındaki siyasi ve ekonomik aktörlere gövde gösterisi yapmak için kullanmışlardı. Bu eyalet elitleri 1770'lerde Büyük Suriye içerisindeki Osmanlı topraklarını birkaç kez istila ederek güçlerinin doruğuna ulaşmışlardı.[7] Mısır'a geri püskürtülmeden önce bu toprakları birkaç yıl boyunca ellerinde tutmuşlardı. Mısır'ın imparatorluğun geri kalanından giderek daha da otonom bir hale gelmesinden yararlanan Mısır'ın birkaç önemli Memlük ailesi çiftlikler, dini vakıflar ve diğer gayrimenkullerden oluşan büyük malikâneler inşa etmişti.[8] Osmanlılar, neredeyse 250 yıl boyunca Mısır'ı büyük bir iltizam toprağı olarak görmüştü. 18. yüzyılın sonunda, farklı çıkar grupları da bu büyük pastadan pay almak istedi.

Mısır'da daha fazla güç için oynanan bu siyasi ve ekonomik oyunların en temel sonuçlarından biri işgücünün ve çevresel kaynakların bir grup zenginin elinde toplanmasıydı. Bu toplanma sürecinde kırsaldaki insan ve hayvan popülasyonunu azaltan iklim ve hastalıkla ilişkili demografik kaymalar da etkili olmuştu.[9] Kırsaldan kentlere göç, çiftliklerin terk edilmesi ve arazilere el konulması, giderek küreselleşen pazarlar için ticareti yapılacak miktarda tarım ürünü üretimi yapmaya başlayan hiyerarşik yapılı malikânelerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu malikâneler, büyüklük, top-

raktan çıkarma etkinliği ve verimlilik anlamında geliştikçe, farklı türden ve artan işgücüne olan talep de aynı ölçüde çoğaldı. Genişleyen bir pazar için daha fazla gıda (ve giderek daha çok tüketilmeyen mal) üretimine daha fazla tarım alanı ve kaynak ayırmak, daha fazla işgücü demekti. Bu sebeple, ortaya çıkan bu ticarileşmiş tarım sürecinin bir parçası olarak, malikâne sahipleri arazilerinde daha büyük ve daha yoğun işgücü gerektiren altyapı çalışmalarına girişti.[10] Kısmen piyasalaştırılmış geçim yolundan yoğun ticari tarıma geçiş, 1800'lerden çok önce Mısır'daki işgücü rejiminin dönüşmesinde etkili olan temel faktördü. İşgücünün siyaset ve ekonomiyle bağlantılı dinamik ve kapsamlı bir toplumsal olgu olması sebebiyle, 18. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki işgücü tarihindeki değişiklikleri izlemek, odak noktamızı, bu tarihi değişimde sadece geçici bir durak olan 19. yüzyılın başlarından daha uzağa kaydırmamıza yardımcı olur.

Bir yanda siyasi ve ekonomik değişiklikler, diğer yanda kırsaldaki işgücü ve çevre arasındaki karmaşık bağlantıları daha net anlamak için, bu bölümde ilk olarak küçük ölçekli, yerelin kontrolünde gerçekleşen ve çevre üzerinde neredeyse hiçbir etki yaratmayan erken modern dönem kırsal çevreye müdahale projelerinin çerçevesini çizeceğim. Ardından, bu projelerin ve onlara yönelik çalışmaların niteliğinin 19. yüzyıldan önce kökten bir değişim geçirdiğini ve 19. yüzyılın başlangıcında bu değişimin devam ettiğini göstereceğim. Zorla çalıştırma, büyük çaplı ve çevreye zarar veren sömürü, dışlayıcı ekonomi ve nüfus hareketleri 19. ve 20. yüzyıllarda Mısır kırsalında işgücü ve çevre arasındaki ilişkileri şekillendirdi. Dahası, 18. yüzyılın ikinci yarısından gelen bu değişimlerin sonuçları hâlâ bizimle. Bu sebeple, geçtiğimiz iki yüzyılda Mısır'da emeğin, siyasetin, ekonominin ve çevrenin tarihini anlamak için, 19. yüzyılın devri esnasında gerçekleşen kökten değişiklikleri anlamak gereklidir.[11]

Haydi Çalışalım!

Kırsalın işgücü erken modern dönemde Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da küçük ölçekli bir meseleydi. On-on iki kişiden olu-

şan çiftçi grupları hem kendi köylerindeki hem de civardaki sulama ve altyapı işlerinin onarımında çalışırdı. Kendi emeklerinden doğrudan kendileri ve aileleri faydalanıyordu. Bu onarım çalışmaları, çoğu kez Mısır'daki Osmanlı imparatorluğunun varlığının en yakın temsilcisi olan imparatorluk mahkemelerine kanal veya su setlerindeki bir sorunu şikâyet etmek için başvuran kırsal çiftçiler tarafından başlatılırdı.[12] İmparatorluk görevlileri de bunun üzerine, onarım için imparatorluk kaynaklarının tahsis edilmesine gerek olup olmadığına karar vermek için inceleme yapardı. Eğer imparatorluk hazinesinden kaynak ayrılması gerekiyorsa, yöredeki çiftçilerin onarımı gerçekleştirmek için alın teri dökmesi gerekirdi. İşbirliğine dayalı bu yerelcilik, imparatorluğun kırsaldaki altyapısıyla ilgili sorunların etkin ve hızlı bir şekilde çözülmesini sağlıyordu. Yerel topluluklar, Mısır'da suyun devamlılığı için imparatorluk bürokrasisinin muhtaç olduğu işgücünü ve uzmanlığı, imparatorluksa bunun için gereken parayı sağlıyordu.

Bu onarım çalışmalarını büyük bir çoğunluğu küçük ölçekli ve yerel düzeyde olmasına rağmen, sonuçlarının tüm imparatorluğu etkilediği açıktı. Mısır'ın en ücra kırsal bölgelerinde bile sulamanın düzgün işleyişi, Feyyum örneğinde de gördüğümüz üzere, buralardaki suyollarının imparatorluk genelindeki herkesi doyuracak gıdaların yetişmesini sağlaması sebebiyle imparatorluk nezdinde bir meseleydi. Az sayıda Mısırlı çiftçinin (ve insan dışı hayvanların) Mısır kırsalındaki küçük setler ve kanallar üzerindeki emeği, onları kendilerinden çok uzak mesafedeki halklara ve yerel topluluklara bağlıyordu.[13] Onların emeği, başka bir deyişle, Ortadoğu, güneydoğu Avrupa ve Kuzey Afrika'ya yayılan Osmanlı imparatorluk ekonomisinin bir parçasıydı. Çevresel kaynak yönetimi işleriyle birbirine bağlı olmaları sebebiyle, imparatorluk çiftçilere, çiftçiler de imparatorluğa muhtaçtı.

İşçiler, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında çok farklı görevler üstleniyordu. Erken modern dönemde, onlardan sık sık "köyün ahalisi" veya "kendi yağıyla kavrulanlar" (örneğin, bir sulama sisteminin veya yolun kullanımından yararlananlar) şeklinde bahsediliyordu. Bu ifadelerin de önerdiği gibi, 1500-1750 yılları arasın-

daki insan emeğinin en belirgin özelliği son derece yerel düzeyde ve küçük ölçekli niteliğe sahip olmasıydı. "Köyün ahalisi" doğrudan kendilerinin, ailelerinin ve tarlalarının faydalandığı sulama yapıları ile diğer altyapı işlerinin onarımında çalışıyordu.[14] Çalışma motivasyonları ve istekleri, hayatlarının bağlı olduğu sulama yapılarının düzgün çalışması için gösterdikleri özenden ileri geliyordu.

Muhtemelen Osmanlı Mısır'ındaki sulama projelerinde çalışan en yaygın işçi grubu hendek kazıcılarıydı.[15] Hendek kazıcıları kanallarda ve bentlerin kenarlarında biriken çamur, toprak, ağaç dalları ve yaprakları temizlerdi. Aynı zamanda kanalların sığ yerlerinde biriken çamur ve alüvyonların da bir kısmını temizlemekle görevlendirilmişlerdi. Bu verimli topraklar, tarlaları gübrelemek ve bentleri güçlendirmek için kullanılırdı. Diğer kolektif işçi grupları da kanalları taraklama işleminden ve setlerin güçlendirilmesinde toprağın gerektiği gibi kullanılmasını sağlama almaktan sorumluydu.[16] Onarım ve inşa projeleri, şantiyelere gidecek inşaat malzemeleri, şantiyelerden alınacak fazla toprak ve çöp gibi her türden yükü kaldıracak ve taşıyacak bedenlere de ihtiyaç duyuyordu.[17]

Birebir çevirdiğimizde "idrak sahipleri," daha net ifade etmek istediğimizde "bilgi, uzmanlık ve tecrübe sahipleri" olarak adlandırabileceğimiz bir grup da düzenli olarak sulama projelerinde yer alıyordu.[18] Bu gruptakiler, aslında aktif olarak çok fazla bedensel emek sarf etmeyen, bu projelerde daha ziyade danışman ve yol gösteren olarak hizmet veren yaşlılardı. Kırsalda geçirdikleri yıllar göz önünde bulundurulduğunda, şantiye alanlarının kendine has topoğrafyasını ve coğrafyasını tanıyan, en çok hangi kısımlara dikkat edilmesi gerektiğini bilen onlardı. Tecrübeleri sayesinde belirli bir bölgedeki sulama işleri hakkında kapsamlı bilgiye sahiptiler. Bu sebeple de Osmanlı Devleti için yerel uzmanlığa dair önemli bir kaynak niteliği taşıyorlardı. Onarım davalarında sık sık vurgulandığı üzere, bu işçilerin tümü bakım ya da onarım işindeki unvanları ve görevleri ne olursa olsun "en güçlü sulama tam anlamıyla sağlanana dek," "gece gündüz" çalışmak durumundaydılar.[19]

1652'de bu ve diğer işçi grupları deltanın kuzeydoğusundaki Menşure sancağındaki Bahr-El Saghir kanalının sularının oluştur-

duğu "denizden" beslenen küçük kanalların açılmasında çalışmıştı.[20] Alışılageldiği üzere, projedeki işçilerin tümünün bu kanallardan doğrudan etkilenen köylerden seçilmesi öngörülmüştü. 1707'de Bahr-El Saghir kanalındaki bentlerin güçlendirme çalışmalarında olduğu gibi, Osmanlı yetkilileri suyollarının temizlenmesi ve onarılması için yük hayvanlarının, işçilerin ve bu konuda tecrübe sahibi kişilerin kanalın civarındaki köylerden toplanmasını emretmişti.[21] Daha sonraki dönemlerin aksine, erken modern dönemde yereldeki işgücünün karşılığı, bazen nakit para, çoğu kez de farklı şekillerde verilirdi. Garbiye vilayetinin bir sancağı olan Mit'Afiyya'nın bir köyündeki su setinin onarımı için, köyün beyine onarımda çalışacak dokuz kişi bulması, her birine çalışacakları her gün için yatacak yer ve yiyecek verilmesi emredilmişti.[22] Bu sadece tek gün sürecek bir iş olmasına rağmen, kendi yaşadıkları topluluğun lehine yönelik bu işte çalışacak dokuz kişi bulunmuş ve bu kişilerin emeklerinin karşılığı verilmişti. Garbiye'nin sancaklarından başka bir örnekte ise, 1,150 kasaba (4,6 kilometre) uzunluğundaki bir kanalın temizliği ile görevlendirilen on iki işçiye çalıştıkları her gün için yiyecek ve yatacak yer sağlanmıştı.[23] Erken dönemdeki bu ücretlerin gerekliliği ve ahlaki boyutu hakkında, 18. yüzyılda Mısır'ın saygın imamlarından olan Muhammed ibn Salim al-Hifnawi şöyle yazmıştı: "İşini tamamlayan işçi emeğine karşılık ücret almayı hak eder."[24]

Tüm bu örnekler ve benzer binlerce örnek, erken modern dönem kırsal altyapısında işgücüne dayalı yerleşik sisteminin en temel bileşeninin, her türden iş için yerel işçilerin kullanılması olduğunu gösteriyor. Üstelik bu işçiler çoğu kez bir şekilde emeklerinin karşılığında almaktaydı. Hendek kazıcılar, duvar güçlendirme işçileri, yük taşıyıcılar ve yerel uzmanlar imparatorluğun ekolojik sağlığında en hayati organlar olan Mısır'ın sulama işlerinin korunmasında ve sürdürülmesinde en etkili ve en pratik yolu olarak kolektif bir şekilde çalıştırılmışlardır. Bu sebeple, erken modern dönemde kırsaldaki işgücü mantığının ardında yatan temel prensip, sulama yapılarının yakında yaşayan, onları kullanan, onlara ihtiyaç duyan ve onlardan fayda sağlayanlar bu yapıların bakımı ve onarımından da sorumluydu. Hem Osmanlı devleti hem de kırsaldaki tebaa açısın-

dan, yerel topluluklara yapılan bu yetki devri Mısır'ı imparatorluğun en varlıklı vilayetlerinden biri haline getiren karmaşık altyapının devamlılığını sağlayacak en etkili, en elverişli ve en kolay yoldu.

Erken modern dönemdeki tüm işler gönüllü ve ücretli değildi. Zorla çalıştırma da mevcuttu.[25] 16. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarına kadar, zorla çalıştırma yalnızca *usya* adı verilen az sayıdaki arazilerde uygulanırdı. Bu araziler bir zamanlar iltizam arazilerinin bir parçasıyken, çoğunlukla terkedilen ve bu yüzden de vergi potansiyeli gözden çıkarıldığı için bir mültezimin kişisel yönetim ve kontrolüne bırakılan arazilerdi.[26] *Usya* araziler bu sebeple vergiden muaftı ve mültezimlerin kişisel mülkleri gibi değerlendirilirdi. Bu tür arazilerin sayıca en üst seviyeye ulaştığı 18. yüzyılın sonunda, *usya* araziler tüm Mısır'ın ekilebilir arazilerinin yüzde 10'unu oluşturuyor, çoğunlukla da delta bölgesinde ve Orta Mısır'da yer alıyordu.[27] Bu sebeple, erken modern dönemde Mısır'daki tarlaların yalnızca onda biri zorla çalıştırılan kölelere açıktı. Hatta daha sonraki dönemlerle kıyaslandığında, zorla yaptırılan işler, kanallardaki çamurları temizlemek, toprağı sürmek ve mahsulleri toplamak gibi genellikle basit işlerdi.

Erken modern dönemdeki köleliğin en iyi tasvirleri Yusuf al-Shirbini'nin kaleminden çıkmıştır. 17. yüzyıla ait metin, sözde bir Mısırlı çiftçi tarafından yazılmış, kırsalı 47 satırdan oluşan satirik ve yer yer müstehcen bir üslupla ele alan manzum bir eserdir. Al-Shirbini kölelik hakkında şöyle diyor:

> Bu, su çarkları için çukurların kazılması, mahsullerin toplanması, kanalların kazılması gibi işleri gerektiren durumlarda ortaya çıkar. Kölelik sadece usya arazilerinin bulunduğu mültezim köylerinde görülür... Mültezim, öküz, kereste, saban ve gerekli ne varsa gönderir, bu işten sorumlu olacak birini görevlendirir, kereste ve hayvanlar için bir yer hazırlar... Hayvanları bakımı vb. işler için para harcayacak, hesapları düzgün tutacak birine yetkisini devreder... Bazı köylerde, kölelik yalnızca belirli bir kişiler için uygulanır, örneğin bunu sağlamak için seçilmiş bir ev halkından olabilir. O yüzden şöyle denir: "Uzak ya da yakın geçmişte belirlenen sayıya göre, filanca evin halkından bir kişi, falanca evden ise iki kişi gidecektir."[28]

Al-Shirbīnī, yukarıda da gördüğümüz üzere, işçilerden neredeyse "köyün ahalisinin" tamamı onlardan ibaretmiş gibi bahsediyor.[29] Dahası, Al-Shirbini erken modern dönemde köle için kullanılan kelime olan *al-'auna*'nın etimolojik kökenini açıklamak için büyük çaba da sarf ediyor. Bu kelime Arapça yardım veya destek anlamındaki bir kökten geliyor. Kelimenin, erken modern dönemde ortaya çıkan bu yeni işgücünün işbirliğini dayanan ve şiddetten uzak niteliğiyle ilgili bir şeyler çağrıştırdığını da belirtmeliyiz.[30] 19. yüzyılda, hem köleliğin doğası hem de onu karşılamak için kullanılan kelimeler tamamen değişti. Al-Shirbini *al'auna* kelimesinin erken modern dönemde günlük hayatta nasıl kullanıldığını şöyle açıklıyor:

> (*metinde aynen böyle*) Buna *'auna* deniyordu çünkü birbirine yardım etme anlamındaki *muāwana* sözcüğünden geliyordu. Çünkü *'auna*, mültezimin işlerinde ve diğer işlerde birbirlerine yardım etmek için bir araya gelen bir grup insandan oluşuyordu. Yahut bir işi elbirliğiyle, hep beraber yapan bir gruba da *'auna* deniyordu. Çünkü şöyle de diyorlardı: "Filancayı dün akşam el birliğiyle becermişler [*'auna* (aynen böyle)]. Yani, hepsi onu ahırda ya da ambarda tek seferde becermek için işbirliği yapmış... Ya da, *'auna* bir şeyleri saklamak için kullanılan büyük küplere verilen ad olan *māūn*'dan geliyor olabilirdi.[31]

Klasik Arapça grameriyle müstehcen bir üslupla alay etmesini bir kenara bırakırsak, al-Shirbini'nin değindiği noktayı, yani köleliğin ortak emek ve çıkara dayalı işbirlikçi bir aktivite anlamına geldiğini net olarak fark edebiliriz. Yereldeki işçiler, çevresel kaynak yönteminin kolektif yerel durumunu iyileştirmek için birbirlerine daima yardımcı oluyor.

Zaten hiçbir yönüyle romantik olmayan bu işgücü meselesini romantize etmemek için Al-Shirbini pek çok köylünün kölelikten kaçmaya çalıştığını şu şiirsel dizelerle anlatıyor: "Ve kölelik insanların üstüne çullandığında/ Umm Watif beni saklardı ocak odasında".[32] Üstelik, *usya* arazilerinde kölelik babadan oğula geçiyordu: "Köleliğe tabi olan kişi azat edilemezdi ve o öldüğünde kölelik oğluna geçer ve böyle babadan oğula devam ederdi. Köylüler için büyük bir ezaydı."[33]

Osmanlıların Mısır'a ayak basmasından binlerce yıl önce de Mısırlılar çalışmaya zorlanmıştı. Tarih içerisinde bazı işgücü türleriyle benzerlik gösterse de bu işgücü türü tamamen Mısır tarihine özgüydü. Erken modern dönemde, Osmanlı imparatorluk sistemi, kanallardaki su akışının devamlılığı ve ekinlerin büyümesi için ihtiyaç duyulan işgücünün yönetimine mültezimlerin, köyün ileri gelenlerinin ve çoğunlukla köylülerin de katıldığı, işbirliğine dayalı bir yerelcilik oluşturdu. Bu sistem, ekolojik güçlüklerin ve Mısır'ın her yerindeki binlerce köyün kendi özgü durumunun yönetilmesinin en iyi yolunun oranın yerlilerine kanalları, set kapaklarını ve tarlaları kontrol etme izninin verilmesinden geçtiğini öngören bir anlayışın sonucuydu. Vergilerini ödedikleri, imparatorluğun taleplerine karşı gelmedikleri ve Mısır'dan gıda ihraç etmeye devam ettikleri müddetçe, çiftçilere arazileri, su ve işgücüyle ilgili konularda belli bir özerlik bahşedilmişti.

Çalışın!

Bu durum 18. yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğundan istedikleri özerkliği artırmak için türlü entrikalar çeviren Mısırlı elitler, çok daha büyük ve karmaşık onarım çalışmaları ile altyapı müdahale projelerine giriştiler. Bu altyapısal değişiklik çabalarının Mısır'daki işgücünün ve çevrenin kavramsallaştırılması ve kullanımını nasıl değiştirdiğini göstermek için 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde gerçekleştirilen üç büyük ölçekli inşa projesini ele alacağım. Bu üç inşa girişimi, Mısır'daki işgücü kullanımının büyüklüğü ve yoğunluğundaki üstel büyümeyi takip etmektedir. Aslında, önceki dönemde gördüğümüz *al'auna* kavramının aksine, 19. yüzyıla geçiş sürecinde zorla çalıştırma nerdeyse tamamen *al-sukhra* (ya da *al-taskhir*) olarak tanımlanmaya başladı. Bu kelime, hor görme, hizmet etme, kulluk ve sömürü anlamlarındaki Arapça bir kökten geliyordu.[34] Projeler gitgide büyüdü, daha uzak bölgelerden daha çok işçi çalıştırıldı ve en sonunda insan emeğinin kullanımında çok daha sert ve zorba bir yol benimsendi. Emek mekândan ve kişi-

den uzaklaştırıldı. 1800'lerden kısa bir süre önce Mısır'daki işgücü rejiminde görülen bu değişiklikler, merkezi idare biçimlerinin ve istilacı devlet otoritesinin Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden önce başladığını ve 19. ile 20. yüzyıllarda işgücünün Mısır'daki çevreyle olan ilişkileri için zemin hazırladığını gösterir.

1747'de Reşid'deki bir tahıl deposunun onarımı, 18. yüzyıl ortasındaki onarım işlerinin giderek nasıl büyüdüğünü ve karmaşık bir hal aldığını göstererek, değişen işgücünün ilk örneklerinden birini ortaya koyar.[35] Tahıl depoları Mısır'ın ekolojik zenginliğinde kritik öneme sahipti. Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun tarımsal açıdan en verimli ve en kârlı vilayetiydi.[36] Belki de, tarih boyunca, Mısır'ın ekolojisi onun jeopolitik öneminin başlıca sebebiydi. Diğer siyasi güçler gibi Osmanlılar da tarım ürünlerini Mısır'dan çıkarmak amacıyla, tahılları gönderime hazırlamak için toplayan ve saklayan Akdeniz ve Kızıldeniz'deki liman şehirlerinde bulunan depoları kullanmışlardı.[37] Nasıl ki insan ve hayvan gücü, ekinlerin yetişmesini sağlamak amacıyla toprakları sulamak için Nil'in sularını kontrol altına almaya yardımcı olduysa, tahıl depoları da gıdaların Kuzey Afrika, Ortadoğu, Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'daki karınların doyurulmasını sağladı.[38] Nil'den midelere uzanan tedarik zinciri bu istasyonlardan geçti. Mısır'daki ekonomik ve siyasi değişim neredeyse her zaman hem gıda tedarikinde hem de bu gıda tedarikini sürdüren sulama sistemlerindeki dönüşümleri de beraberinde getirdi. Bu sebeple, 18. yüzyılın sonunda tahıl depolarındaki çalışmaları düzenlemek için sarf edilen yoğun işgücü, bürokratik çaba ve yönetimsel beceri, bu dönemdeki elitlerin daha çok güç elde etmek amacıyla çevirdikleri siyasi ve ekonomik entrikaların ayrılmaz bir parçasıydı.

Onarılan tahıl deposu Reşid'de İbrahim Ağa adındaki bir adama ait dini vakıf külliyesinin bir parçasıydı. 1747'de son derece kötü bir haldeydi. Deponun güneydoğu kısmında yer alan odaların bazılarının kubbeli kemerleri yıkılmış, güneydoğu tarafındaki duvar çökmüştü; üst katların bir kısmındaki duvarların, çatıların ve çatıyı destekleyen ahşap kirişlerin güçlendirilmesi lazımdı; deponun sahiplerinin kullandığı alanların, kahvehanenin ve meyhanelerin de onarılması gerekiyordu.

Karmaşık ve yoğun işgücü gerektiren bu onarımların çoğu, çeşitli malzemeler kullanan yüz kadar işçi tarafından gerçekleştirildi. Kullanılan malzemeler ve onarımda yer alan işçiler dikkatli bir şekilde sayıldı, organize edildi ve projenin farklı aşamalarına tahsis edildi. Gerekli onarımların açıklandığı, onarım için gereken sürenin belirtildiği ve onarımın denetlenmesinden sorumlu olacak kişilerin belirlendiği bir giriş paragrafının ardından, bu çok uzun onarım dosyası, ihtiyaç duyulan tüm malzeme ve işgücü türlerini, bunların maliyetlerini liste halinde (tıpkı bir gider döküm formunda olduğu gibi) sayıp dökmeye devam eder. İnşaat için tedarik edilen malzemeler arasında sıva, çini, kireç, çivi, tuğla, taş ve 14 çeşit ahşap yer almaktadır.[39]

Bu onarım için gereken yüzlerce işçinin, projeye 84 gün ayırması gerekiyordu. O dönem için başlı başına önemli bir davet metni sayılan bu onarım örneğinin yazılı olarak kayda geçirilmesi, iş için gereken işgücünün bürokratik olarak kavramsallaştırılmasının temelini oluşturuyor. Bu örnekte proje için ayrılan 84 günün her biri için günlük kayıt yer alıyor. Her bir kayıt, tarih ve gün bilgisi ile başlıyor. Üstte yer alan bu bilgilerden sonra her bir kategori için kaç işçinin çalıştığı ve işçilerin görevleri (taş taşıyıcılar, yapı işçileri, odun taşıyıcılar, duvarcılar vb.) listeleniyor.[40] Bunların altında da o gün yapılan işlerin toplam maliyeti yer alıyor. Örneğin, 31 Aralık 1746 tarihinde, bir mühendis, 7 duvar işçisi, ne iş yaptığı belirtilmeyen 16 işçi, bir marangoz, üç su taşıyıcısı ve diğer üç kişi çalıştırılmış.[41] Ek olarak, günlük kayıtlarda her bir gün için ayrılan kahve miktarı da belirtilmiş. Kahve ve su, bu işçilere verilen tek gıdaydı.[42] Günlük kayıtlar, o gün için çalıştırılan işçilerin ve kullanılan malzemelerin toplam maliyetine ilişkin bilgilerle son buluyor. Şöyle ki 31 Aralık 1746'da bir mühendis 17 *nısf fıdda*ya (*para*),* 7 duvar işçisi

* Bkz. Dirhem. "Mısır'da Bahrî Memlükler devrinde (1250-1389) dirhemin ayarı yüzde 45-69 arasında değişmiştir. Makrîzî, Baybars'ın dirhemlerinin üçte ikisinin gümüş olduğunu ve üzerinde aslan resminin bulunduğunu belirtmektedir. Burcî Memlükler zamanında (1382-1517) genellikle dirhemlerin üçte ikisi bakırdı. Bunlara "nukre dirhem" denirdi. Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421), bakır paraları tedavülden kaldırıp saf gümüşten dirhem ve yarım dirhem ağırlığında sikkeler çıkarmış, bunlardan yarımlıklar çok rağbet görmüştür. Bu para şer'î dirhem esası üzerinde yapılan son denemedir. Mısırlılar buna "nısf fıdda" adını vermişlerdir." TDV İslam Ansiklopedisi. -çn.

98 *nısf fıdda*ya, 16 işçi 113 *nısf fıdda*ya, marongoz 14 *nısf fıdda*ya, üç su taşıyıcısı 17 *nısf fıdda*ya ve diğer üç kişi de 10 *nısf fıdda*ya mal olmuştu. Kahve için ödenen 4 *nısf fıdda* dahil, bir günlük iş için toplam maliyet 273 *nısf fıdda* tutmuştu. Her bir iş kolu için ayrılan fiyat, 84 günlük onarım işinin tamamında aşağı yukarı aynıdır.

Tahıl deposunun onarımında çalıştırılan işçilerin çoğu başka yerlerden Reşid'e getirilmişti.[43] İnşaat malzemelerini yelkenliyle Reşid'e ulaştıran Kahire'den gelen işçiler ve kente Mısır dışından odun getiren oduncular gibi çok daha uzak bölgelerden malzeme taşıyan işçiler de vardı. Fakat işçilerin büyük bir kısmı Reşid yakınındaki köylerden getirilip bu onarımda çalıştırılmıştı. İşçilerin onarım süresince nerede kaldıklarına ilişkin bir açıklamaya yer verilmemişti; bu sebeple, büyük ihtimalle hiçbirine kalacak yer verilmemişti. Belki bazı işçiler kendilerine kalacak geçici yerler inşa etmiş, belki bir kısmı da her sabah belli bir saatte iş başında olmak koşuluyla kendi evlerinde kalmışlardır. Sonuç olarak, onarıma harcanan toplam 56,290 *nısf fıdda*nın yaklaşık yüzde 29'una tekabül eden 16,278 *nısf fıdda* işgücüne ayrılmıştı.

Bu örnekteki onarımların kapsamı erken modern dönemdeki inşaat işlerinden son derece farklıdır. Bu işlerde birkaç işçi değil, yüzlerce işçi çalıştırılmıştır. İş bir-iki gün değil, neredeyse üç ay sürmüştür. İşçiler kendilerine neredeyse hiçbir faydası olmayan bir onarım projesi için çok uzak bölgelerinden getirtilmişlerdir. İşin karşılığında herhangi bir ücret almamış, fiziksel olarak işlerine devam etmeleri için yalnızca su ve kahve verilmiştir. Tahıl tedarik yönetimine ilişkin bu örneğin belki de en çarpıcı tarafı, köylü işgücünün şer'iyye sicillerine yansıtılmış olmasıdır. İşçiler son derece dikkatli bir şekilde sayılmış, organize edilmiş ve onarımın 84 gününün her biri için belirli işlerle görevlendirilmişlerdir. İşçilere verilen içeceklerin tutarı tam olarak belirtilmiş, bu giderlerin maliyeti net olarak hesaplanmıştır. Kapsamı, detay boyutu ve yıkıcı insani etkileri itibariyle, bu örnek ve buna benzer diğer örnekler, 18. yüzyıl ortalarında işgücü ve bürokrasideki yeni kavramsallaştırmaların başlangıcı anlamına geliyordu. İşçiler yeni ortaya çıkan bir bürokratik sisteme dahil edilmişti. Bu sistemde, işçiler, çalışmaları çizelge

ve metriklere dayalı idari bir yaklaşımla zamana göre programlanan, düzenlenen ve mikro düzeyde yönetilen soyut işçi grubu kategorilerinin bir parçası olarak var olmuşlardı. İşçiler artık tamamen bir sayfada yazılı rakamlardan ibaretti.

18. yüzyılın sonunda, işgücü artık erken modern dönemde baskın olan yerellik anlayışından çok uzaklaşmıştı. İşçiler çoğu kez hiçbir ücret almıyor, projeler de çok daha yoğun işgücü gerektiriyordu. İşgücünün kapsamının genişlemesi ve daha karmaşık bir hal almasıyla birlikte, işçilerin yaşadığı güçlükler ve eziyet de aynı oranda arttı. Hatta daha çok üretim için müdahale edilen çevreye verilen zarar da aynı derecede arttı. İnsanlar ve çevre üzerindeki bu etkinin sonuçları dönemin büyük kanal projelerinde net olarak görülür.

Bu projelerin en önemlilerinden biri 1808'de Manfalut'un güneydoğusundaki Bani Kalb kanalının onarımıdır.[44] Bu kanaldaki çalışma 5 Mayıs 1808 Perşembe gününden 21 Temmuz 1808 Cuma gününe kadar toplamda 79 gün sürmüş ve 33,412 adam/gün (79 gün boyunca gereken her bir işçinin çalışma sürelerinin toplamı; elbette günden güne işçi sayısında azalma olmuştur ancak ne kadar olduğunu tespit etmek imkânsızdır) gerektirmişti. Her gün 260 ila 560 işçi çalıştırılmış; 79 günlük sürede günlük ortalama işçi sayısı 424'tü. Rakamlar bu onarım çalışmasının daha öncekilerden çok farklı olduğunu, 16. ve 17. yüzyıllardaki küçük projelerden, hatta 1747'de Reşid'deki tahıl deposu onarımından bile onlarca kat büyük olduğunu açıkça gösteriyor. Tıpkı Reşid'deki tahıl deposu onarımı örneğinde olduğu gibi, 1808'de Manfalut'ta çalıştırılan (tahminen) binlerce işçi çok daha net bir biçimde düzenlenmiş, ölçülmüş ve numaralandırılmıştı. Her iş gününde köylü işçiler birer birer sayılmış ama numaralandırılmamıştı. İşçiler sadece boğaz tokluğuna çalışıyordu.

79 gün süren kanal onarım çalışması boyunca hiç ara verilmemişti.[45] Suyollarının ebadına dair net bir bilgi bulunmamasına karşın, çalışma süresinin uzunluğu ve belirtilen işçi sayısı projenin son derece büyük olduğunu gösteriyor. Bu çevresel müdahale projesinin kapsamı daha önceki kanal projelerine göre daha yoğun müdaha-

le içeriyor ve ekolojik anlamda dönüştürücü bir etki yaratıyordu. Çalışma, yer ve zaman açısından da dikkat çekiyor. Proje için gereken iki buçuk aylık süre, yazın sıcaklığın 37 dereceyi aştığı Mısır'ın güneyindeki Manfalut kasabasında mayıs, haziran ve temmuz aylarına yayılmıştı.[46] Yılın en sıcak döneminde Mısır'daki en sıcak yerlerden birinde çalışmak hiç şüphesiz çok zahmetliydi. Herhangi bir işçi ölümü ve yaralanmasından bahsedilmese de, benzer onarım işlerine bakarak bu çalışmada yer alan binlerce işçiden bir kısmının öldüğünü ya da etkisi uzun süren yaralanma vakalarının görüldüğünü varsayabiliriz.[47] Benzer şekilde, bu işçilerin kanala nasıl getirildiğine dair bir bilgiye de rastlamıyoruz. Belki bir kısmı direnmemiş ve gelmeyi kabul etmişti; ancak büyük çoğunluğu da çalışma alanına şüphesiz zorla getirilmişti. Başka bir deyişle, bu işçilerin çalışma süreleri boyunca türlü zorluklar yaşadığını söyleyebiliriz.

Reşid'deki onarım çalışmasında olduğu gibi, bu örnekte de işçilerin bürokratik olarak konumlandırılması ve yazılı kayıtlara yansıtılması, onarım sırasında sarf edilen günlük işgücü miktarının dökümünün yapıldığı bir çizelge yoluyla gerçekleştirilmiştir. Kayıtların her birinde, haftanın ilk günü ve tarihi listelenmiştir. Bu bilgilerin altında ise o gün çalışan işçilerin toplam sayısı belirtilmiştir. Başka bir bilgiye ise yer verilmemiştir. 33,142 adam/gün, Reşid'deki onarım projesindeki gibi iş kategorilerine ayrılmamıştır. Tüm işçilerden sadece *nafar* (nefer, fert, kişi vb.) olarak bahsedilmiştir. Bu kanal projesinde emek harcayan, ter döken ve acı çeken insan topluluğu bir kez daha bir sayfadaki rakamlardan, çok büyük rakamlar da olsa neticede hâlâ rakamlardan ibaret olmuştur. Bir grup insanı (Arapçada çoğul kullanımıyla *anfar* veya tekil haliyle *nafar*) rakamlara dönüştürme süreci büyük zorluklar, toplumsal kırılma ve şiddetle doludur.[48] 19. yüzyıl başında Manfalut'taki binlerce işçi, *al-anfar* olmak dışında başka hiçbir kimliği bulunmayan "kâğıt üzerindeki kurgusal rakamlar" olarak değerlendirilmiştir.[49] Kökenleri ve hayatları hakkında başka hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Yaşadıkları köyler nerededir? Bir günlük çalışmayı tamamladıktan sonra ne yapmışlardır? İş süresince nasıl, nerede yaşamışlardır? Kâğıt üzerindeki rakamlardan ibaret olan bu işçiler,

öznel kimliklerinden sıyırılmış, *anfar*-işçiler olarak soyut ve kimliği belirsiz bir kategorinin parçaları olarak yeniden yaratılmışlardır.

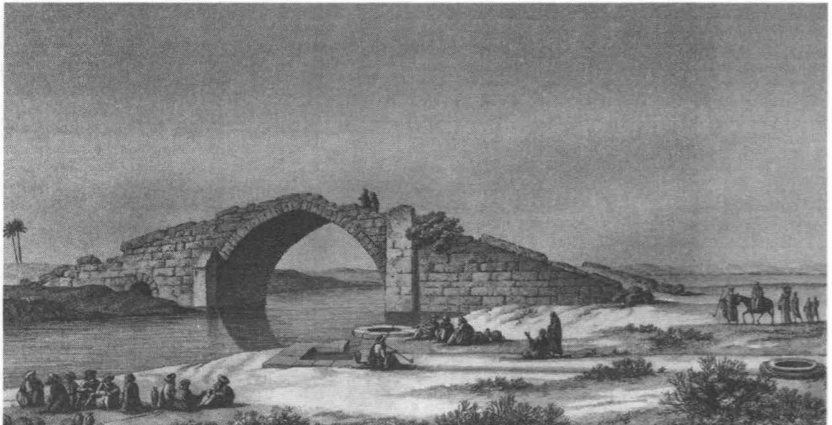
Manfalut'taki devasa projenin yapıldığı dönemde, Mısır'ın kırsal çiftçilerinin büyük çoğunluğu, etraflarındaki dünyanın ve bu dünyada onların emeğinin yerinin köklü bir değişimden geçtiğinin farkındaydı. 1808'de Manfalut'taki ağır ve yoğun işgücüne dayalı projelerden sadece 10-15 yıl sonra, köylüler, kırsal elitlerin zalimliğinden ve açgözlü hırsından onları kurtarması için, 1805-1847 yılları arasında görev yapan, imparatorluktan özerklik elde etmeye çalışan dönemin vilayet liderleri arasında en başarılı isim olan, Mısır'ın Osmanlı valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın artan devlet bürokrasisine bel bağladılar. Manfalut örneğinde gördüğümüz üzere, 19. yüzyılın ortalarına gelmeden;

> köylülerin mültezim veya vekili tarafından çalıştırılacakları günden bir önceki günün akşamında kolcular tarafından çağrılması adet haline gelmişti. Şu veya bu bahaneyle gelmeyen köylüler, kolcu veya mübaşir tarafından hakaretler, küfürler ve sağlam bir dayakla getirilirdi. Buna zorla çalıştırma ya da kölelik denirdi. Köylüler buna alışmıştı; aslında bunu meşru bir görev olarak görüyorlardı.[50]

1812'de Kavalalı Mehmet Ali Paşa Mısır'ın tüm iltizamlarına el koymasını yasallaştıran bir ferman yayınladı, böylece Mısır'ın tek yasal mültezimi oldu.[51] Köylüler bunu nihayet düzenbaz ve zalim mültezimlerin gücünü kıracak umut vaat eden bir gelişme olarak algıladı. Bu beklenti, Mayıs 1814'te bir grup köylünün bir onları çalıştırmak isteyen bir mültezime şöyle cevap vermesinin de sebebiydi: "Git başkasını bul! Ben kendi işimle meşgulüm. Bu ülkede sana bir şey kalmadı! Senin devrin geçti, biz artık Paşa'nın [Kavalalı Mehmet Ali Paşa] kullarıyız."[52] Sadece birkaç yıl evvel, Manfalut'un köylülerinin onları çalışmaya zorlayan taşra elitlerine böyle bir cevap vereceğini düşünülemezdi bile. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın seleflerinden daha az zalim ve açgözlü olacağı beklentisi kısa bir zaman sonra Mısır'ın gelmiş geçmiş en büyük çevresel müdahale projelerinden birinin çamuruna gömülecekti: Mahmudiye Kanalının yeniden inşası.

Bu yeniden inşa projesi, 18. yüzyılın ortaları ile 19. yüzyılın başı arasında Mısır kırsalındaki işgücü rejiminin geçirdiği çok sayıda dönüşümün vücut bulmuş haliydi. Bu dönemde, Mısır'ın ikinci büyük şehri İskenderiye bir suyoluyla Nil Vadisine bağlı değildi.[53] Bir liman şehri olan İskenderiye'ye Kahire'den ulaşmak için gemilerin Nil'i aşağısından Akdeniz'e geçmesi, ardında da batı kıyısını dolaşması gerekiyordu; bu ise hem zahmetli hem de çoğu kez tehlikeli bir işti.[54] Akdeniz ticareti ve alım-satım merkezinin Mısır'ın su kanalı ağına bağlanmasının pek çok getirisi olacağı açıktı; üstelik, antik çağlardan beri kanal inşasına yönelik pek çok girişim olmuştu. [55] Ayrıca, Nil'den İskenderiye'ye uzanan bir tatlı su kanalı, İskenderiyeliler için çoğu kez kıt olan içme suyu kaynağı da olacaktı.[56] Tüm bu sebepler ve kendi şahsi emelleri neticesinde 1810'ların sonunda Mehmet Ali Paşa Nil'in Reşid kolunu İskenderiye'ye bağlamaya yönelik eski girişimleri yeniden canlandırmaya karar verdi. Onun yaptırdığı kanal, 1808-1839 yılları arasında hüküm süren Osmanlı sultanı II. Mahmud'un adını taşıyacak, Mahmudiye Kanalı olarak adlandırılacaktı.[57]

Mahmudiye, bugüne kadar Mısır'da gerçekleştirilen hem en büyük kanal inşa projesi hem de en çok ölümün yaşandığı projeydi. Kanalda çalışan işçi sayısının 315,000 ila 360,000 arasında olduğu tahmin ediliyor.[58] Bu sayının ne anlama geldiğini daha

8. Mahmudiye Kanalı. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 2, böl. 2, *Description de l'Égypte*, İskenderiye, plaka 99.

net görebilmek için 1821'de Kahire'nin nüfusunun 218,560, tüm Mısır'ın nüfusunun 1800'de 4,5 milyon, 1830'da ise 5 milyon olduğunu göz önünde bulundurun.[59] Bu demek oluyor ki tüm Kahire'nin nüfusundan daha fazla sayıda kişi Mahmudiye Kanalında çalışmaya zorlanmıştı. Asıl dehşet verici olan ise bu işçilerin yaklaşık üçte birinin, yani 100,000 kişinin bu kanalın inşası sırasında ölmüş olmasıdır.[60] Benzer bir ölüm oranı bugün Amerika Birleşik Devletlerinde 6 milyon insanın ölmesine eşdeğerdir.

Kanal inşasına dair anlatılar neden bu kadar kişinin öldüğünü açıklıyor. O dönemde yaşayan Mısırlı tarihçi el-Ceberti kanaldaki işgücünü, günlüğüne Ağustos 1819 tarihi için yazdığı yazıda şöyle açıklıyor:

> Mehmet Ali Paşa taşradaki valilere iş için köylülerden adam toplamasını emretti ve bu emir yerine getirildi. Köylüler iplerle birbirlerine bağlandılar ve teknelerle getirildiler, bu sebeple geçim kaynakları olan süpürge darısı ekimini de kaçırdılar. Bu kez hep çektikleri ezadan daha fazlasını çektiler. Çoğu soğuktan ve yorgunluktan öldü. Kazıdan çıkan toprak, hâlâ yaşasa bile yere düşen köylünün üstüne atıldı. Köylüler hasat için köylerine geri gönderildiğinde, her bir *feddan* için paraya ilaveten bir deve yükü ot ile buğday ve fasulye başına bir *kayl* istendi. Ellerindeki tahılın tamamını düşük fiyattan satmak zorunda kaldılar. Bu işi bitirir bitirmez de yerden çıkmaya devam eden aşırı tuzlu suyu tahliye etmek için işe geri çağrıldılar. Evvela aşırı soğuktan çekmişlerdi, şimdi ise aşırı sıcak ve temiz su kıtlığı çekiyorlardı.[61]

Bu, işgücü kullanımında yeni bir dönemin başlangıcıydı.[62]

Devasa bir çevresel mühendislik projesi olan Mahmudiye Kanalının on binlerce insanın ölümünden başka sonuçları da olmuştu. Altyapıda bir tür dalga etkisi yaratmış, 80 kilometre uzunluğundaki kanalı desteklemek için çevresindeki su sistemlerinin onarılmasını ya da yeniden inşa edilmesini gerektirmişti. Kanalın uzunluğu boyunca pek çok havza kazılmıştı. Güçlü bentlerle desteklenmesi gereken sayısız yer vardı. Kanalın sonundaki gölün etrafına, mevcut altı bentteki onarımları desteklemesi için üç yeni bent inşa edilmesi gerekmişti. Çok sayıda baraj ve köprüye ihtiyaç duyulmuştu.

Kanalı ve onun tatlı su zenginliğini denizin taşmasına karşı korumak için kanalın kuzey kıyısında Akdeniz boyunca pek çok set ve barajın inşa edilmesi gerekmişti.[63] Tüm bunlar bu projenin ne kadar büyük olduğunun birer kanıtı. Kanalın ve onu destekleyen diğer su yapılarının inşası, 1816 sonbaharında Mısır Mühendislik Mektebinin kurulmasının en temel sebebiydi.[64] Okulun ilk mezunlarının hemen hemen hepsi Mahmudiye projesinde çalışmıştı.[65] Öte yandan, hem nakit paranın hem de inşaat malzemelerinin inşaata yönlendirildiğini düşünürsek kanalın maddi maliyetinin de çok büyük olduğunu söyleyebiliriz.[66] Ayrıca, işçilerin pek çoğu aileleriyle birlikte kanal inşaatına geldiği için, projenin içler acısı demografik maliyeti aslında 300 bin işçiden çok daha fazlaydı.

Kanal inşaatının çok sayıda çevresel etkisi de olmuştu. Kanalın inşasındaki en temel amaçlardan biri İskenderiye halkına içme suyu sağlamaktı. Fakat kanalın onarımı hem kanalın sularının hem de çevresindeki toprakların tuzluluk seviyesini artırmıştı.[67] Kanalın topraktan geçen büyük bir kısmı bir zamanlar Akdeniz'in altında kalıyordu ve bu sebeple toprakta halihazırda tuzluluk seviyesi oldukça yüksekti. Toprağın birkaç metre derinine doğru kazılması da tuzun açığa çıkmasını, ardından kanalın sularına karışmasına neden oluyordu. Ayrıca, kanalın uzunluğu boyunca bent duvarlarının yeterli bir şekilde dağıtılmaması sebebiyle, tuzlu su kanaldan verimli topraklara karışıyordu. Öte yandan, kanalın duvarları ve dibindeki sızıntılar sebebiyle kanalın yeraltında kayboluyordu. Tuzlu suyun Mahmudiye'nin duvarlarından sızması hem kanalı sığlaştırıyor hem de çevredeki toprağın tuzluluk seviyesini artırıyordu. Bir diğer sorun da tortullanmaydı. Gevşek döşenmiş duvarlar, zayıf akıntı ve rüzgârlı hava, kanalın hızla tortullanmasına neden oluyor, sığ sulardan gemilerin geçmesi çok daha zorlaşıyordu.[68] Öyle ki, 1820'lerde kanalda gemiler sık sık karaya oturuyordu.[69]

Mahmudiye projesinin Mısır'da kendisinden sonra gelen imar işleri ve çevre bakımından en önemli yönü, yarattığı ve yansıttığı devlet tasavvuruydu. Çok büyük kaynak sarfına, insan ölümlerine ve çevresel yıkıma mal olan bu projenin gerekçesi, bir kanal ya da

barajın Mısır'a neler yapabileceğine dair bir tasavvurdan ibaretti. Bu hayal Mehmet Ali Paşa ve II. Mahmud'un kanal hakkındaki yazışmalarına da nüfuz ediyor.[70] Mahmudiye projesi İskenderiye'yi su ve gıda kıtlığından koruyacak, şehri Akdeniz'deki canlı bir ticaret merkezi haline getirecekti.[71] Bu yeni İskenderiye, kendine has hoş iklimi ve genel ambiyansıyla birlikte, şehre yerleşmesi istenen tüccarları ve entelektüelleri çekecekti. Ve sonunda, Osmanlı valileri Kahire'yi değil İskenderiye'yi Mısır'daki güç merkezi haline getireceklerdi. Hatta sultanın da dediği gibi, Mahmudiye tüm Mısır'ın anlamını değiştirecekti. Hemen hemen herkes için Kahire demek Mısır demekti; ancak bu projeden sonra İskenderiye demek Mısır demek olacaktı.[72] Mahmudiye, İskenderiye'yi Mısır'ın birinci şehri ve başkenti yapacaktı. Yazışmalardan, imar işlerinin hem yeni bir Mısır hayalini hem de Mısır'ın mevcut gerçekliğini belirleyecek bir güce sahip olduğunu anlıyoruz.

Sonuç

Mısır'daki işgücü rejimi değişikliğinin Mahmudiye projesiyle sonuçlanan toplumsal, ekonomik, siyasi ve çevresel etkileri sonraki iki yüz yıl boyunca Mısır tarihini şekillendirdi. Hidivyal, kolonyal, sosyalist, ulusçu, neoliberal fark etmeksizin hangi siyasi eğilime sahip olurlarsa olsunlar, Mısır valileri, 18. yüzyıl ortalarından ve 1747'de Reşid'deki tahıl deposunun onarımından itibaren neredeyse her elli yılda bir, 19. yüzyıl başındaki Mahmudiye Kanalı gibi, Mısır imgesini ve gerçekliğini değiştirmeyi amaçlayan büyük imar işlerine giriştiler: 1850'ler ve 1860'larda Süveyş Kanalı,[73] 1890'larda ilk Asvan Barajı,[74] 1950'ler ve 1960'lardaki büyük Asvan Barajı,[75] ve 2000'lerdeki Toshka projesi[76] bu büyük imar işlerinden en bilinenleridir; ancak, daha az bilinen ama Mısır'daki işçiler ve çevre üzerindeki etkisi hiç de az olmayan pek çok proje daha mevcuttur.

Bu projelerin çok çarpıcı ortak özellikleri vardır. Hepsi, Mısır'ın hem fiziki hem de siyasi çehresini değiştirecek imar işleri, çoğunlukla da su ilgili imar işleriyle ilgili bir hayalin vücut bulmuş hali-

dir. Bu projelerin tümünde kanalın ya da barajın inşasından sonra Mısır çok farklı bir görünüş kazanacaktı. Bu projelerin bir diğer ortak özelliği ise başarısız olmalarıdır. Bir noktaya kadar amaçlarına hizmet etmişlerse de, yol açıkları beşeri, ekonomik ve çevresel maliyetlerin büyüklüğü, getirilerini katbekat aşmıştır. Mahmudiye'nin beşeri, ekolojik ve diğer maliyetlerine değinmiştim. Süveyş, Mısır'ın dış borcunu adeta uçurmuş ve 19. yüzyıldaki sömürgeleşme sürecinde etkili olmuştur.[77] Büyük Asvan Barajı siyasi, ekonomik ve çevresel anlamda büyük bedeller ödenmesine neden olmuştur: Tarihi Nubia köyünün büyük bir kısmının tahrip edilmesi, topraktaki tuzluluk seviyesinin düşürülmesi için kimyasal gübreye bağımlılığın artması, Nil Deltasının küçülmesi, yakınlardaki granit tepelerin aşırı miktarda madencilik faaliyetlerine maruz kalması, Naser Gölündeki buharlaşma sebebiyle yaşanan büyük su kayıpları en ciddi sorunlardan sadece bazılarıdır.[78] Son yılların dev projelerinden Toshka'nın başarısızlığı Mısır'daki hükümetlerin, bu büyük çevresel müdahale girişimlerinin yol açtığı büyük ekolojik ve beşeri maliyetleri belki de daha net ve derinden anlaması gerektiğini göstermiştir.[79] Dahası, belki de bu projelerin en kötü sonucu, tüm bu kanal ve barajların Mısırlı köylüleri nesillerdir ailelerinin ekip biçtiği topraklardan, kendi emeklerinden ve çevrelerinden uzaklaştırmış olmasıdır. Mahmudiye'den Toshka'ya bu projeler ölçek ve kapsam bakımından giderek büyüdükçe, buldozerler kazma-küreğin, çokuluslu şirketler köyün ileri gelen kişilerinin, yabancılar Mısırlı komşuların yerini aldı; köylülerin kanallara, su setlerine ve toprağa dair bilgisine ve tecrübesine, doğal kaynakların yönetimi ve kontrol altına alınmasına giderek daha az önem verildi. Bunun sonucunda 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi ve ekonomik güç giderek çok daha az sayıda kişinin elinde toplandıkça, Mısır'ın köylü işçileri de giderek çevrelerinden, alıştıkları çalışma yöntemlerinden, toplumsal yapı ve normlardan uzaklaştı.[80] Özerk, merkezi ve güçlü bir devlet yaratmak 18. yüzyılın sonundan beri Mısır'da ve elbette ki diğer başka yerlerde de siyasi gücün en temel amacı haline geldi.[81] Bu yönetim modelinin sonuçlarından biri de karar alıcılar ile karardan etkilenenler arasındaki mesafenin art-

masıdır. Bu bölümde değindiğim üzere, Osmanlı imparatorluk idaresinden merkezi Mısır devlet aygıtına geçişte vücut bulan yöneten ile yönetilen arasındaki ayırım, uzakta alınan siyasi kararların yerel halklar ve çevreler üzerindeki tahrip edici, öngörülemeyen ve pahalıya mal olan etkilerini artırmıştır. Eski işgücü pratiği ve binlerce köye dair detaylı ve yerele ait bilgi, yeni büyük çevresel müdahale projelerini hayata geçirmek amacıyla, modernleşen ve merkezileşen bir devlet tarafından ele geçirilmiş, tekelleştirilmiş, dönüştürülmüş ve büyük oranda yanlış yorumlanmıştır. Bu sebeple, Mısır tarihinin son 500 yılı çevresel işgücünün, siyasi ve ekonomik güç çekişmelerinin yaşandığı bir alana, siyasi ve ekonomik güce ulaştıracak işlevesel bir anahtarına nasıl dönüştüğünü gösterir.

Osmanlı imparatorluk sisteminin çevresel kaynak yönetimi gibi bir politik aidiyet modeli, kendi özünde son derece bürokratik bir yapıyken, Mısırlı köylülere kendi yerel çevrelerindeki sulamayı ve ekolojiyi kontrol etmeleri için bağımsızlık tanımıştır. Bu sistem imparatorluğun cömertliğinden ileri gelmemektedir, aksine Osmanlılarla köylü tebaa arasında pazarlığa dayalı bir tür çözüm olarak gelişmiştir. Bu karar, Mısır'daki doğal kaynakların ve coğrafyanın yönetiminde en etkili ve verimli yöntemin yerel kontrol olduğunu her iki tarafın da kabul ettiğini gösteriyor. Böyle bir yönetim anlayışı bugün bize büyük oranda unutturuldu. Fakat belki de bu anlayış geri dönüyor. Çevreciler, devlet kurumları, çeşitli sivil toplum örgütleri ve diğer kuruluşlar ile pek çok kişi bugün çevrenin bilinçli kullanılması ve doğal kaynak yönetiminde yerel kontrol ve bağımsızlığın önemini vurguluyor. Yerel olana her şeyin ötesinde romantik bir anlam atfetmeden, pek çok kişi bugün artık tek bir çözümün herkese uymadığında hemfikir. 19. yüzyıl dönümünden bu yana Mısır'da hâkim olan yaklaşımın aksine, pek çok açıdan bugün ortaya atılan fikirlerle örtüşen Osmanlı'nın işgücü ve doğal kaynak yönetimi, yerel çevreye dair bilginin, uzmanlığın ve emeğin önemini ve bağımsızlığını kabul ediyor.[82] Elbette Osmanlı'nın işgücü ve çevresel kaynak yönetimi planına dönemesek de mevcut dünyamızın ötesinde başka modellerin de var olduğunu ve belki de bunların daha iyi olabileceğini kabul etmeliyiz.

5

Uzman Ölçümleri

Kırsal dünya var edilmişti. Aslında tarlaların, ırmakların ve ormanların doğal hiçbir yanı yok. Her birinin müzakereler, tercihler, müdahaleler, kazalar, tartışmalar ve uzlaşılarla dolu bir tarihi var. Çevre tarihinin bize kazandırdığı en önemli öngörülerden biri, insanların, insan dışı unsurların, jeofizik ve iklimsel süreçlerin tüm çevrelerin ve dolayısıyla da bu çevrelerin desteklediği toplumların geçmişinin oluşturulması sürecinde oynadığı karmaşık rolleri göstermektir. Bu görüş, özellikle Osmanlı ve Ortadoğu tarihçileri için oldukça önemlidir. Osmanlı İmparatorluğunu oluşturacak topraklar, Osmanlı'nın fethinden binlerce yıl önce de insan müdahalesine maruz kalmıştı. Dünyadaki pek çok bölgenin aksine, tarihçilerin buralardaki değişimleri anlatabileceği, belgeye dayalı kanıtlar mevcuttur. Osmanlılar Ortadoğu'ya, Balkanlara ve Kuzey Afrika'ya girdiklerinde, el değmemiş, bakir bir doğayla karşılaşmadılar. Aksine, titizlikle işlenmiş ve ekip biçilmiş, binlerce yıllık çevresel müdahale teknikleriyle oluşturulmuş tarihi ve ekolojik bir düzenin olduğu bir dünyayla karşılaştılar. Yüzyıllarca süren Osmanlı hâkimiyeti boyunca, bu bölgeler işlenmeye, emperyal, çev-

resel, ekonomik ve toplumsal süreçlerle yeniden şekillendirilmeye devam edecekti.

Bu engin ve karmaşık tarihin yalnızca bir yönüne odaklanarak, bu bölümde 17. ve 19. yüzyıllar arasında Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında mühendislerin rolünü inceleyeceğim. Arşiv kayıtlarında da "mühendis" (Arapçada *muhandis*) olarak geçen bu kişiler kırsal çevreye insan eliyle yapılan müdahalede kilit rol oynamış ve yerel topluluklar ile Osmanlı imparatorluk idaresi arasında yapıcı ilişkiler geliştirilmesine yardım etmişlerdi. 19. yüzyılın başlarına kadar, kanallar, bentler, yollar, köprüler ve iskeleler gibi altyapı işlerinin bakımı ve düzgün işleyişine dayalı ortak çıkarlar, bu imar işlerinin onarımı, idaresi ve büyütülmesi gibi karmaşık meselelerde kırsal topluluklar ile Osmanlı Devletinin düzenli bir iletişim sürdürmesini sağlamıştır.[1] Mühendisler de köylülerin çıkarları ve imparatorluğun yaklaşımı arasında aracı görevi görmeleri sebebiyle bilhassa önemliydi. Kadılar ve diğer imparatorluk görevlileri Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında yerelin ihtiyaçları ile imparatorluğun istekleri arasında dengeli bir ilişkinin sürdürülmesi için mühendislere güveniyordu. Bu nedenle, mühendislerin tarihi erken modern dönemde imparatorluğun kırsal bölgelerindeki Osmanlı yönetiminin mantığı ve işleyişine dair bir takım gerçekleri gün ışığına kavuşturuyor. Bu arka plan, 19. yüzyıl başında bu mühendislerin ve onların uzmanlığını ele almak için elverişli bir zemin oluşturuyor. Bir önceki bölümde açıkladığım üzere, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında işgücünün doğası 19. yüzyıl dönümünde tamamen değişti. Bu bölümde de bu dönüşümlerin Mısır'daki mühendisler için ne ifade ettiğini ele alacağım.

Alttakiler, 1664

1664 yazında, deltanın kuzeydoğu kısmında yer alan Dekahliye'nin Sharimsah köyündeki kanal bentlerinin birinde bir sorun çıktı.[2] Köy kethüdası bir çözüm bulmak ümidiyle sorunu, Dekahliye merkezindeki Mansure sancak mahkemesinde görev yapan imparatorluk idarecilerine taşıdı. Bendin ön tarafındaki üç kısmı tah-

9. Nil'in Dimyat kolundaki Dekahliye'de yer alan bir köy. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 1, böl. 2, *Description de l'Égypte*, Aşağı Mısır, plaka 76.

rip olmuş ve parçalanmış, parçalar kanalın sularına dökülmüştü. Bu üç kısım o kadar aşınmıştı ki bendin iç kısımlarındaki kurumuş çamur ve kil, gübre kadar yumuşak bir hale gelmişti. Bu sebeple, tarlaları sulaması gereken su kanaldan çıkıyor, çevreye saçılarak boşa harcanıyordu. Bendin arkasındaki toprak da vıcık vıcık bir çamur yığınına dönmüştü. Üstelik aşınmış kısımların bir sonraki su taşkınının azgın sularıyla tamamen yıkılacağı gerçeği hem bendin yanında hem de daha uzakta, akıntının alt kısmında yaşayanlar için büyük bir tedirginlik yaratıyordu.

Mansure mahkemesinin kadısı sulama işleri ve altyapı onarımları konusunda uzman değildi. Bu durumda ne yapılması gerektiğine karar verebilmesi, bilhassa da onarım için ayrılacak paranın gerektiği gibi harcanmasını sağlamak için kadının uzman görüşüne ihtiyacı vardı. Uzmanlık şartı mahkemenin yasal işleyişi için bürokratik ve finansal bir ihtiyaçtan ibaret değildi. Bendin düzgün ve zamanında onarımının elle tutulur sonuçları olacaktı. Kanalın alt kısmındaki çeşitli köylerden köylüler, bendin onarılmaması durumun-

da tarlaların büyük zarar göreceğini, dolayısıyla da geçim derdine düşeceklerine tanıklık etmek için mahkemeye gelmişti. Köylüler, ne kendilerinin ne de köylerinin ileri gelen kişilerinin, tarlalarının geleceğini belirleyecek Sharimsah'daki bendin onarımı için gereken finansal ve teknik kaynaklara sahip olmadığını da sözlerine eklemişlerdi. Böylece, farklı nedenlerden dolayı mahkeme, yerel yöneticiler ve köylü topluluklarının hepsinin, aşınmış bendin onarımı için gereken uzman bilgisini alacakları birilerine ihtiyaç duyuyorlardı.

Tam bu noktada mühendis devreye giriyor. Bu örnekte ve diğer başka örneklerde Al-Muʿallim ʿAṭā' Allah, Mansure mühendisi olarak tanımlanmıştır. Unvanından, muhtemelen Dekahliye'ye bağlı sancaklardan birinde yaşayan bir Mısırlı olduğu anlaşılmaktadır. Al-Muʿallim ʿAṭā' Allah, mahkemeye çağrılmış, durum kendisine izah edilmiş ve ardından bendin onarımı ve kanaldaki su akışının düzeltilmesi için gerekli bilgileri toplaması için köye gönderilmiştir. Mühendis Al-Muʿallim ʿAṭā' Allah da derhal çalışmaya başlamıştır.

ʿAṭā' Allah'ın ilk işi Sharimsah'daki çiftçilere bendin durumunu sormak olmuş, ardından onarımın yapılmaması durumunda yaşanacak muhtemel sonuçların köylerini nasıl etkileyeceği hakkında kanalın aşağısındaki köylerle görüşmüştü.[3] Köylülerin hepsi mahkemedeki ilk ifadelerini genişleterek, bendin onarılmaması durumunda yaşanacak yıkıcı sonuçlardan mühendise bahsetmişti. Yıllık su taşkınına sadece bir kaç hafta kalmıştı. Taşkın bendin onarımından önce patlarsa, hem tarlalara hem de kanala vereceği zarar çok büyük olacaktı. Kontrol altına alınmayan su, diğer su yapılarıyla birlikte bendin çoğunu silip süpürecek, kanalın onarımı bir daha mümkün olmayacaktı. Kanaldaki herkes bendi çabucak ve sağlam bir şekilde onarması için ʿAṭā' Allah'a elinden ne geliyorsa yapması için adeta yalvarmıştı.

İlk olarak mahkeme tarafından bu onarımla görevlendirilen, şimdi de mevcut durumu kanıtlayan bilgiler alan ʿAṭā' Allah ve yardımcıları bentteki hasarı araştırmak için işe koyuldu. Yapının üç kısmı yıkılmıştı. Hasarlı ilk kısım 13'e 1,5 *kasaba* olarak ölçülmüştü ve su çarklarının karşısındaydı. Hasarlı ikinci kısım al-Wahdaniyya olarak bilinen bir havzanın yakınındaydı ve 8'e 1,5 *kasaba*

olarak ölçülmüştü. Hasarlı üçüncü kısım ise 9'a 1 *kasaba* olarak ölçülmüştü. Bu ölçümlere göre Ata Allah, onarımının toplam maliyetini 200,000 *nısf fıdda* olarak hesaplamıştı. Bu rakama, onarım malzemeleri, bunların nakliyesi, bunları taşımak için gerekli özel araçlar ve gerekli işgücü dahildi.

Ardından bulgularını kadıya ve Sharimsah kethüdasına raporlamak için mahkemeye geri döndü. Bendin çevresinde ve aşağı kısmında yaşayanların ona söylediklerini aktardı, hasarlı kısımdaki ölçümlerini özetledi ve tahmini onarımın maliyetini açıkladı. Bendin onarımı için gereken 200,000 *nısf fıdda* çok büyük bir tutardı. Bu dönemde sancaktaki diğer onarım işleri genellikle çok daha az miktarlara mal oluyordu. Örneğin, 1646'da Mansure'deki bir dizi kanal ve bendin onarımı için 18,120 *nısf fıdda*ya mal olmuştu.[4] 1664'de Sharimsah'daki onarımın maliyeti yüksekti, ancak bu yüksek maliyetten kaçmanın herhangi bir yolu yoktu. Mahkemenin bilirkişisi raporunu hazırlamıştı, önerilerinin yerine getirilmemesinin sonucu 200,000 *nisf fidda*dan çok daha pahalıya mal olacaktı. Mahkeme Ata Allah'ın dediklerini dikkate aldı ve onarımı onayladı.

Bu örnekteki en önemli taraflardan biri mühendis Ata Allah'tı. Tüm onarım projesi onun uzman görüşlerine dayanıyordu. Onun yerli halkla görüşmesi, ölçümleri ve maliyet tahminleri onarım sürecini ileriye taşıdı. O olmasaydı, bent harap olup gidecek, tarlaları su basacak ve vergi gelirleri düşecekti. Davadaki diğer tarafların çoğu üzerindeki otoritesi, mahkemenin, köy kethüdasının bendin başka bir yüzey yapısıyla güçlendirilmesi önerisini dikkate almamasıyla kanıtlanıyor. Kethüda, Ata Allah bilirkişi olarak çağrılmadan önce bu fikri mahkemeye sunmuştu ama en nihayetinde mühendisin görüşü kethüdayı bastırmıştı. Örnekteki bir diğer önemli unsur da yerli çiftçi köylülerin ifadesiydi. Ancak onların önerileri en nihayetinde Ata Allah'ın süzgecinden geçirilerek onun şahsi fikri olarak mahkemeye sunulmuştu. Kadı da ona saygı göstermişti. Bu sebeple, mühendis Ata Allah'ın özel bilgisi ve uzmanlığı bendin onarımı ve imparatorluk fonlarından yapılan bu büyük miktarlı harcamanın en önemli unsurlarıydı.

Onun uzmanlığı mahkeme ve imparatorluğun kanala dair kararlarından doğrudan etkilenen pek çok köylü topluluğu arasındaki en önemli bağlantıydı. Mısır kırsalındaki sulamanın Osmanlı tarzı yönetiminin ardında yatan mantık, Mısır kırsalında su kullanımının köylüleri sadece uzaktaki diğer köylere değil aynı zamanda saraya ve imparatorluğun Mısır'ın çok ötesindeki bölgelerine de bağladığını fark etmişti. Nil'in sularıyla büyüyen tahıllar ve bu tahılların getirdiği vergi gelirleri, Mısırlı köylüleri hem İstanbul'a hem de imparatorluğun diğer bölgelerine bağlıyordu. Ata Allah, Mansure ile İstanbul arasındaki ilişkide, küçük ölçekli bir kanalın kendine has ekolojisi ile desteklediği imparatorluk arasında aracı görevindeydi. Mahkeme ve taşra ile Sharimsah ve aşağı köyler arasında koordinasyonu sağlamak için gidip geldi. Kanalın ortak kullanımı yolluyla Sharimsah'a bağlı olan Mısır köyleri gibi, Mısır'da yetişen tahıllarla doyan İstanbul, Hicaz ve imparatorluğun diğer bölgeleri de aslında bir nevi Sharimsah'ın alt kesimlerinde yaşayan topluluklardı. Yani Sharimsah gibi bir köydeki bir bendin durumu, Mısır dışındaki pek çok bölgeyi de derinden etkiliyordu. Bu sebeple de, Ata Allah gibi mühendisler yalnızca sulama işlerini tamir etmekle kalmıyor, aynı zamanda imparatorluk ile reaya arasındaki bağ dokusunun sağlıklı ve işlevsel kalması için çalışıyordu.

Ölçek, 1680

Mühendisler, katkı sağladıkları projelerin ölçeğinden ötürü Osmanlı Mısır kırsalındaki baş aktörlerden biriydi. Büyük ölçekli ve önemli altyapı işlerinde imparatorluk idaresine yardımcı olarak imparatorluğun işleyişindeki yerlerini korudular. Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında mühendisler, bilgileri ve uzmanlıklarıyla devasa miktardaki kaynağı, nakdi, emeği ve çabayı idare etti.

1680 yılında, Tunamil köyünün mültezimi Muhammed Ağa, Bahr al-Fudali adlı kanaldaki bir sorunu iletmek için Mansure mahkemesine başvurdu.[5] Tunamil ve diğer on köyün ana su kaynağı olan bu kanaldaki su akışı, yoğun mil ve ot birikmesi sebebiyle durma noktasına gelmişti.[6] Muhammed Ağa, mahkemeden

kanalın taraklanmasını ve temizlenmesini istemiştir. Muhammed Ağa'nın iddialarını desteklemek ve daha fazla detay almak için, mahkeme Mansure mühendisi al-Muallim Hasan'dan kanalda keşif yapmasını istemiştir. Ölçümlerden sonra, Hasan kanalın uzunluğunun 80 *zira*, genişliğinin ise 20 *zira* olduğunu ve kanalın bir an evvel taraklanmasının gerektiğini mahkemeye bildirmiştir.[7]

Hasan, kanaldaki incelemelerinde, kanalın kıyısında bir sorun daha tespit etti. Kanal ve Tunamil'deki büyük bostan arasındaki mesafeyi ölçen Hasan ve yardımcıları, kanalın kıyısının insanların geçebileceği genişlikte olmadığını fark etti. Ancak, insanlar kanalın diğer yakasına geçerek bu dar yolu kullanmayabilir ve bostanın iki yakasını bağlayan iki köprüden geçebilirdi. 5 *zira* genişliğinde, 20 *zira* uzunluğunda ve 10 *zira* yüksekliğinde olan her iki köprünün de onarılması gerekti.

Hasan'ın raporuna göre, köprülerin onarımı için yüz bin kerpiç ve çok fazla miktarda taş lazımdı. Kanalın temizlenmesi ve köprülerin onarılması 30 gün sürecek ve her gün 40 kişinin çalışması gerekecekti. Bu işçilere, benzer işlerde uygulanan rayiç bedelden ödeme yapılacak ve yeme-içmeleri karşılanacaktı. Mahkeme Hasan'ın raporunu baz alarak hem kanalın taraklanmasını hem de iki köprünün onarımını onayladı.

Bu örnekte onarım işinin yönetiminde Hasan'ın otoritesi açıkça görülüyor. Onun bir sözüyle, mahkeme hem en başta yapılması istenen işi onaylamış hem de Tunamil mülteziminin mahkemeye ilettiği talebin çok daha ötesinde başka bir onarım işine daha olur vermiştir.

Daha da önemlisi, bu örnek, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında düzenli olarak sürdürülen sulama çalışmalarının ne kadar büyük ölçekli olduğunu gösteriyor. Rakamlar bu büyük ölçeği bize çok net olarak ifade ediyor: 11 köy, yüz bin kerpiç ve 30 gün çalışacak 40 işçinin ücreti ve yiyeceği. Bu rakamları karşılayabilecek sermaye, kaynaklar ve organizasyon hem bu projelerde çevresel, toplumsal ve ekonomik manipülasyonun boyutunu hem de mühendislere duyulan güvenin ve atfedilen gücün ne kadar büyük olduğunu gösteriyor. Birkaç yıl önce Ata Allah'ın Sharim-

sah'da üstlendiği rolü, Hasan, Bahr al Fudali projesiyle daha da ileriye taşımıştır. Hasan, kanalı ölçmüş, iki köprünün onarılması gerektiğini mahkemeye bildirmiş, işin gerektirdiği ücret ve işgücü tahminlerini mahkemeye sunmuştur. Bu ölçekteki projeler, bilgi ve uzmanlığa sahip, güvenilirliğini kanıtlamış kişilere emanet edilebilirdi. Bu kişiler de Hasan gibi mühendislerdi.

Bilgi, 1705

25 yıl sonrasından bir örnekle Osmanlı idaresinin mühendislerin uzmanlığından nasıl yararlandığına ilişkin daha ayrıntılı bilgi edinebiliriz.[8] Yine Mansure mahkemesinde görülen bu dava, Dekahliye sancağındaki Manzala Gölünün doğusuna dökülen büyük bir kanal olan Bahr-El Saghir'in ağzında yer alan kötü durumdaki bentlerden birinin onarımıyla ilgiliydi. Yılların ihmalinden sonra, bent 1705'te artık yıkılmaya yüz tutmuş bir haldeydi. Bazı kısımları parçalanmış ve kanala dökülmüş, diğer kısımları ise yoğun bir tortul tabakasıyla kaplanmıştı. Bendin onarımı devlet hazinesinden

10. Manzala Gölündeki balıkçılar. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 1, böl. 2, *Description de l'Égypte*, Aşağı Mısır, plaka 76.

karşılanacağı için, Dekahliye'deki yedi askeri birliğin başları, sancaktaki kadılar ve diğer yerel elitler bu onarımı görüşmek için mahkemeye geldiler.[9] Önceki örneklerde olduğu gibi, onarımı mühendise danıştılar ve en nihayetinde onun uzmanlığına saygı gösterdiler.

1705 yılındaki bu mühendis, Mansure'deki mühendisler birliği başkanı unvanını taşıyan el-Hajj Şahin'di.[10] Unvanı, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında mühendislerin örgütlü bir birliği olduğunu gösteriyor. Ahi teşkilatı üyeleri gibi, mühendisler de bilgi ve uzmanlıkları sayesinde güç kazanabileceklerinin farkındaydılar ve çıkarlarını korumak ve savunmak için kurumsal örgütlenmeyi benimsemişlerdi.[11] Bu, erken modern dönemin bilgi ekonomisiydi.

Mühendislerin kolektif mühendislik uzmanlığının metalaştırıldığını bu örnekte çok net görebiliyoruz. Şahin ve yardımcıları, tahrip olmuş bendi incelemeleri ve bendin onarımına ilişkin önerilerini sunmaları için Mansure'ye 64 km uzaklıktaki Dimyat'tan getirilmişlerdi. Bu örnek, bu kişilerin uzmanlıklarından ötürü değer gördüklerini açıkça gösteriyor.[12] Dimyat'tan "ithal" edilmiş olmaları dava boyunca sürekli tekrarlanıyor. Üstelik metinde açıkça belirtilmese de bu kişilerin Dimyat'tan getirmelerinin de bir bedel karşılığında olması muhtemel. Belki de hizmetleri karşılığında bu kişilere para ödenmişti. Dolayısıyla, bu kişileri, teknik bilgileri ve uzmanlıkları sebebiyle Osmanlı devleti tarafından istihdam edilen gezgin danışmanlar olarak düşünebiliriz.

Bu mühendislerin bilgisinin bir meta olarak kavramsallaştırılması, Dekahliye genelindeki hareketliliklerini de açıklamaya yardımcı oluyor. Osmanlılar karşılaştırmalı üstünlük yaklaşımının ustasıydı.[13] Her türlü çaba ve sermayede en uygun düzenlemeleri yapmak için imparatorluğun farklı bölgeleri arasındaki kaynak taşımacılığını devamlı olarak kontrol etmişti. Mısır söz konusu olduğunda, bu durum vilayetin ürettiği tahıl fazlasının imparatorluğun diğer bölgelerine, kereste ve odunların ise Anadolu'nun güneyinden ve diğer bölgelerden ağaçsız Nil Vadisine taşınması demekti.[14] Tıpkı tahıl ve kereste gibi, daha yerel ölçekte olsa da Şahin ve meslektaşlarının bilgi birikimi de en çok ihtiyaç duyulan bölgelere taşınmıştı. Peki bu kişiler Bahr-El Saghir kanalına gider gitmez ne

keşfetti? İmparatorluk bürokrasisine ilk önerileri kanalda biriken yoğun tortullanma sorununun çözülmesiydi.

Taraklanma yapılması gereken alan toplamda 906.5 *zira*küptü. Bir *zira*küplük alanının taraklanma maliyeti 80 *nısf fıdda* idi, dolayısıyla da toplam onarım maliyeti 72,520 *nısf fıdda* ediyordu.[15] Bendin 700 *zira*karelik bir kısmının ise tamamen yenilenmesi gerekiyordu. *Zira*kare başına yenileme maliyeti de yine 80 *nısf fıdda*dan hesaplanıyor, böylece, toplam yenileme maliyeti 56,000 *nısf fıdda*ya ulaşıyordu. Toprak, taş ve diğer inşa malzemelerinin alımı için de ilaveten 10,000 *nısf fıdda* gerekliydi. Sonuç olarak, mühendis Şahin ve yardımcılarının bu iş için öngördükleri genel toplam 138,520 *nısf fıdda* idi. Dava metni boyunca, bu ölçümlerin ve onarım maliyetlerin tamamına mühendislerin yetkisine dayanarak yer verildiği belirtiliyordu. Onarımlar tamamlandıktan sonra kayda geçen diğer örnekler de mühendislerin tahminlerini doğruluyordu.[16]

Kırsaldaki mühendislerin otoritesi ve uzmanlıklarının değeri çoğunlukla tahminlerinin doğruluğu ölçüsünde işlevseldi. Çok yüksek maliyet veya bir onarım işi için öngörülen sürenin çok uzun olması bilgilerini Osmanlı Devletine satma konusunda mühendislerin işini zorlaştırırdı. Belki de Mısır'daki Osmanlı idaresi, onarım işlerindeki tahminlerinin isabetli olduğu bilindiği için ya da dürüstlüklerini kanıtlamış olmaları sebebiyle, yöredeki mühendislere başvurmak yerine Şahin ve yardımcılarını Dimyat'tan getirtmeyi göze almıştı. İtibar, Osmanlı idaresindeki Mısır'ın bilgi ekonomisinde hayli önemliydi ve Şahin gibi mühendisler bu gerçeği kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştı.

Şimdiye kadar gördüğümüz örneklerin aksine, köylüler 1705'te Bahr-El Saghir'deki bendin onarımında çok büyük katkı sağlamıyor. Bunun başlıca sebebi, kanalın imparatorluğun sulama altyapısı dahilinde yer almasıydı. Mısır kırsalında kanallar iki kategoriye ayrılıyordu: sultani (imparatorluğa ait) ve baladi (yerele ait).[17] Eğer kanal büyük bir köylü topluluğuna hizmet ediyor, kamu menfaatine katkı sağlıyor veya köylüler arasındaki eşitliği pekiştiriyorsa, sultani kanal olarak sınıflandırılıyor, bu kanaldaki işlerin de Mısır'daki Osmanlı Devletinin sorumluluğunda kabul ediliyordu. Buna karşı-

lık baladi kanallar ise daha küçük bir topluluğa hizmet ediyordu. Bunların bakımının yerel amirler tarafından yapılması gerekiyordu. Hem sultani hem de baladi kanallar en nihayetinde devletin mülkü kabul edilse de, her iki kategorideki kanalların bakım ve onarım işleri çoğu kez mühendisler, köylüler ve taşra elitleri gibi yerel aktörlere bırakılıyordu. Çünkü bu kanalları doğrudan kullanan ve en çok ihtiyacı olanlar bu kişilerdi. Bahr-El Saghir, sultani kategorisinde yer alan bir kanal olduğu için, onarım sorumluluğu da doğrudan devlete ait olmalı, bu sebeple de onarım masrafları devletin hazinesinden karşılanmalıydı. Fakat en nihayetinde bir kanalın sultani ya da baladi olarak sınıflandırılması çok da önemli değildi. Mısır'daki kanalların bakım ve onarımındaki kilit figürler mühendislerdi.

Sağlamlık, 1709

Dekahliye'nin sancağında olduğu gibi, Feyyum'da da sultani statüsündeki su işlerinin onarımı 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca devlet kaynaklarından karşılanmış ve bu onarımlarda mühendisler benzer şekilde önemli bir rol oynamıştır. 1709'da Osmanlı sultanı III. Ahmed'in divanı, Kahire'deki valiye, Feyyum'un önemli kanallarından biri olan Bahr Yusuf'taki düzenleyici mekanizmalarda devam eden hasar durumuna ilişkin bir ferman yollamıştır.[18] Bu kanal Feyyum'un can damarıydı. 3. Bölümde gördüğümüz üzere, Kahire'nin güneydoğusundaki bir çöküntü havzasında yer alan bölge, ne Nil Vadisinde ne de deltada konumlanmamasına rağmen en önemli tarımsal alan olması bakımında Mısır için kritik öneme sahipti. 18. yüzyılda Feyyum'un tüm suyu Bahr Yusuf'tan sağlanıyordu. 1709'dakine benzer sorunların ortaya çıkması bölge genelinde büyük bir çevresel baskıya yol açmıştı.

Bu örnekteki fermana göre, Feyyum'un büyük çoğunluğu, Bahr Yusuf'un sulama mekanizmalarının çalışmaması sebebiyle yeterince sulanmıyordu. Kanaldaki duruma bir hayli tepeden bakan sultanın konseyi, sulama ağındaki arızadan doğrudan etkilenenin yalnızca Feyyum olmadığını öne sürmüştü. Önceden de karşılaştığımız bir fikri tekrar eden bu ferman, çözülmemesi durumunda

bu sorunun Mısır'ın tüm tarımsal üretimine zarar vereceğini, dolayısıyla da devletin hazinesine girecek vergi gelirlerinin miktarını önemli ölçüde düşüreceğini vurgulamıştır. İmparatorluk bürokrasisi bu yıkıcı sonuçların yaşanmaması için bir kez daha mühendislere başvurdu. Sultan, Mısır valisine, isabetli tahminlerde bulunan bir grup mühendisi kanaldaki barajın ve bentlerin yeniden inşa edilmesini denetlemek için derhal Feyyum'a göndermesini emretmiştir. Bu çalışmayı karşılamak için 1708-1709'a ait yıllık irsaliyeden 11 Mısır kesesi tahsis edilmiştir.

Kanaldaki incelemeler ve onarım işleri Feyyum'daki mühendislerin kolektif yönlendirmeleri ve yönetimleri doğrultusunda birkaç yıl devam etti.[19] Örneğin, Al-Gharaq'taki büyük barajda 27,234 *zira*kare olarak ölçülen hasarlı bir alan vardı. Al-Lahun'undaki su setinin payesindeki, duvarlarında ve kemer kısmındaki hasarlı kısımlar toplamda 9,980 *zira*kareydi. Sadece bu iki yapı arasında (başka hasarlı yapılar da mevcuttu), onarılması gereken toplam alan 37,214 *zira*kareydi. Bir *zira*karelik alanın onarımı tahminen 15 *para* tutacak, böylece iki su yapısının toplam onarım maliyeti 22 Mısır kesesi ve 8,510 *para* edecekti. Bu paranın büyük bir kısmı kireç, ahşap kirişle ve taş gibi inşaat malzemelerinin satın alınmasında kullanılacaktı. İstanbul, bu paranın 1710-11 yılı Mısır irsaliyesinden alınmasını emretmişti.

Feyyumlu mühendisler ve imparatorluk idaresi Bahr Yusuf'taki sorunun çözülmesi için birlikte çalıştı. Feyyum'daki mühendislerin, güvenilirlikleri ve sağlam tahminleri Osmanlı Devleti tarafından onaylanan ve hayati öneme sahip altyapı çalışmalarının emanet edildiği tanınmış ve kabul görmüş bir grup olduğunu açıkça görüyoruz.

Arabuluculuk, 1713

Mühendislerin imparatorluk ile yerel halk arasındaki arabuluculuk rolü, Feyyum örneğinde olduğu gibi, bürokratik merdivenleri tırmanarak İstanbul'daki saraya ulaşan sulama işlerinin onarımıyla ilgili örneklerde daha belirgin olarak görülür. Genellikle, bu örneklerde, hasar veya tahrip düzeyi Mısır ve imparatorluğun

geneli için çok ciddi sonuçlar doğurabilecek büyük ölçekli sulama yapıları söz konusudur. 1713'de Mısır'ın güneyindeki Manfalut'tan bir dilekçe sultanın mahkemesine ulaşır.[20] Manfalut yakınlarındaki Wahishat köyünde bulunan bir kanalın üzerindeki su seti, sürekli olarak payandalara çarpan suyun kuvvetiyle aşınmış, tehlike yaratacak derecede tahrip olmuştu. Payandaların tümden bel vermesi durumunda, su kontrolsüz bir şekilde kanaldan akacak ve kanaldaki suya muhtaç olan çok sayıda köy başlıca su kaynağını kaybedecekti. Tarım alanları susuzluktan kuruyup kavrulacak, gıda tedariki ve vergi gelirleri zarar görecekti.

Bu tehlikeli durum, Osmanlı sultanı ve maiyetindekilerde büyük bir endişe yaratmıştı. Manfalut gibi tarımsal verimliliği yüksek bir bölgeden devasa miktardaki tarımsal kaynak ve gelir kaybının etkilerinin farkındaydılar. Aslında, dilekçenin Manfalut mahkemesince işleme konmayıp doğrudan saraya ulaşması durumun ciddiyetini kanıtlıyordu. Bunun üzerine, sultan valiye bir ferman yollayarak durumu incelemesi için bir mühendis ve yöreden diğer bilirkişileri (*ehl-i hibre* ve *erbab-ı vukuf*) görevlendirmesi talimatını verdi.[21] El-Hâc Mehmet adlı bir mühendis bu iş için görevlendirildi. Oldukça dikkat çeken bir nokta ise bu örnekte teknik bilgisine değinilen kişiler arasında yalnızca mühendisin adına açıkça yer verilmesidir. Bu örnek, Mısır kırsalında sulama çalışmalarının incelenmesi ve onarılmasında başı çeken kolektif bir teknik uzmanlık oluşumunun bulunduğunu bir kez daha bize gösteriyor.

Mehmet ve yardımcıları kötü durumdaki su setini inceleyip ölçümlerini tamamladıktan sonra, onarılması gereken alanın 9,110 *zira*kare olduğunu ve onarım için 18,130 *para*ya mal olacağını vali aracılığıyla saraya bildirmişlerdi. Değerlendirmelerin ardından, gelecekte daha büyük hasarları önlemek adına su setinin gerektiği şekilde güçlendirilmesi amacıyla onarım için gereken finansal kaynak tahsis edildi. Bu kaynağın tahsis edilmesi için çıkarılan fermanda da onarımın aciliyeti ve maliyetinin gerekçelendirilmesine kanıt olarak mühendisin otoritesine tekrar tekrar değinilmiştir.

Diğer örneklerde olduğu gibi, bu örnek de mühendisin uzmanlığını vurguluyor. Hasarlı su setinin onarımına devletin ne kadar

harcama yapmasını belirleyen mühendis Mehmet'ti. Bu örnekte, iletişim, Mısır'da dilekçe veren gruptan mühendis aracılığıyla sultana ulaşan bir yol izledi. Mühendisi imparatorluk idaresine dahil eden, onu imparatorluk ve imparatorluğun Mısır'daki yönetimi için olmazsa olmaz kılan onun teknik bilgisiydi. Pek çok açıdan sultan su setinin onarımı gibi teknik meselelerde yetkisini taşrada yıllarca çalışarak güvenilirliğini ve ferasetini ispat etmiş Mehmet gibi yerel uzmanlara devretmişti. Devletin sağladığı finansal kaynaklar olmadan Mehmet'in su işlerini onarması mümkün olmamasına rağmen, devletin de Mehmet gibi uzmanların bilgisi olmadan bu işlerin onarımını sağlaması mümkün değildi. Mühendislerin Osmanlı yönetimi, Osmanlı yönetiminin de mühendisler için bu kadar elzem olmasının nedeni buydu.

Devamlılık, 1816

Ata Allah, Hasan, Şahin ve Mehmet gibi Mısırlı mühendislerin uzmanlığı 19. yüzyılın ilk yarısında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın reformları döneminde de önemini sürdürdü. Mehmet Ali Paşa'nın mühendislik alanındaki en önemli yeniliği 1816 sonbaharında Mühendis Okulunun kurulmasıydı. Avrupa'dan hocalar, ders kitapları ve eğitim müfredatı getirtilse de Mehmet Ali Paşa Mısırlı mühendislerin bilgi birikimlerini ve teknik yeteneklerini üstün tutmayı sürdürdü. Yereldeki mühendisler Osmanlı hünkârlarının Mısır'ın altyapısını onarmak için mühendislik uzmanlığından nasıl faydalandığını belirlemeye devam etti. Mühendis Okulu, kuruluş hikâyesi bile yerelin teknik uzmanlığının rolünü vurguluyor. Mısırlı tarihçi el-Ceberti günlüklerinde bu hikâyeyi şöyle anlatıyor:

> Hüseyn Çelebi Ajuwa adlı bir Kahireli, pirinç kabuğu soymak için kullanılacak tekerlekli bir saban icat etmeyi düşündü. Kolaylıkla dönebilen, teneke levhadan yapılmış bir model geliştirdi. Geleneksel olarak bu iş için kullanılan aleti sürmek için dört öküz lazımken onun modeli için iki öküz yeterliydi. Bu modeli paşaya sunduğunda paşa çok beğendi, ona bir miktar para verdi ve ona mühendislik bilgisini kullanarak Dimyat'ta tekerlekli

> bir saban yapmasını emretti. Tahta, demir ve ne kadar lazımsa o kadar paranın Hüseyn'e verilmesini buyuran ferman da gelince Hüseyn makineyi yaptı ve iddiasını ispat etmiş oldu. Bir tane de Reşid'de yapınca, ünlendi.
>
> Paşa, Hüseyn Çelebi'nin maharetini görünce Mısırlıların fenni becerilerinin üstün olduğuna ikna oldu. Bunun üzerine, sarayının bahçesinde bir mektep inşa edilmesini, asal-Darwish al Mawili diye bilinen Hasan Efendi'nin hocalığında bir grup yerli ve paşanın kullarının bu mektebe yazılmasını emretti. Ruh al-Din Efendi adlı bir Türkün ve birkaç Avrupalının da yardımıyla, mektepte muhasebe ve mühendislik kaideleri, aritmetik, geometri, trigonometri ve cebir öğretildi.[22] Talebelerin mesafe, irtifa ve satıh ölçümleri yapabileceği İngiliz mamulü türlü fenni aletler de mektebe tahsis edildi. Aylık burs ve yıllık kıyafet yardımı alan talebeler, Mühendis Okulunda haftanın her günü sabahtan öğleye kadar ders görür, öğlen evlerine dönerdi. Kimi günler haritacılık etüdü için kırlara da giderlerdi. Zira, paşanın asıl amacı haritacılık ilmiydi.[23]

Mühendislik bilgisinin resmi bir okul olarak kurumsallaşması Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır için önemli bir yenilikti.[24] Daha da çarpıcı olan şey, erken modern mühendislerin ve onların bilgi birikimlerinin 19. yüzyıla kadar devamlılığının ve merkezi konumunun ulaştığı boyuttu. Mühendisler, Osmanlı yetkilileriyle kırsal teknolojilerin iyileştirilmesinin olanakları hakkında doğrudan iletişim kurmaya, Hüseyn Çelebi'nin hikâyesinde görüldüğü gibi, emperyal devlet de işlerini kolaylaştırmak için onlara para vermeye devam etti. Üstelik itibar, 19. yüzyıl başlarında mühendislik ekonomisinin temelinde yer almaya devam etti. Hüseyn Çelebi'nin ünü onun değerini kanıtlayan şeydi. Mısır'ın Osmanlı yönetimi bu nedenle hâlâ Mısırlı mühendislere güveniyordu.

Mehmet 'Ali Paşa'nın "Mısırlıların fenni becerilerinin üstün olduğuna" dair inancı mühendislerin Mısır toplumunda sahip oldukları merkezi konumdan ileri geliyordu. Mehmet 'Ali Paşa'nın okulu, bu gerçeğin resmi olarak kabul edilmesi ve mühendislerin bilgisini kurumsallaştırmaya yönelik bir girişimdi. El-Ceberti tarafından "yerliler" olarak nitelendirilen okulun öğrencileri Ata Allah, Hasan, Şahin ve Mehmet gibi mühendisler, Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi yararına uzmanlıklarının merkeze taşınması ama-

cıyla Kahire'ye getirilen, Mısır'ın kırsal kesiminde yaşayan yöre halkından kişilerdi. Mısır'da mühendislik uzmanlığının kullanımı ve gelişmesine bu kez Avrupalılar, Osmanlı yetkilileri, Mehmet Ali Paşa'nın tebaasındakiler ve devletin teknokratları gibi başka aktörlerin daha doğrudan dahil olmasına rağmen, kırsaldaki yerel mühendisler, *ehl-i hibre* ve *erbab-ı vukuf* yine de en iyi tavsiyeler ve en gelişmiş uzman bilgisini sunmuştur.

Bu kişilerin yetenekli mühendislik uzmanları olarak sürdürdükleri kilit rolün devamlılığı, 1821 yılında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın kadastro ölçümü çalışmasında da net olarak ortaya kondu. İbrahim Paşa, bir grup mesahacı ve mühendisi bir araya getirdi: Mühendis Okulundan yetkililer, Yukarı Mısır'daki köy ve kasabalardan 60 mühendis, bir grup Avrupalı mühendis, Kıpti cemaatinin önde gelen isimlerinden al-Muallim Ghali'nin yönetimindeki bir grup Kıpti mesahacı bir araya gelmişti. Bu mühendis gruplarının her biri farklı bir geleneği ve teknik bilgi ekolünü temsil ediyor ve kadastro çalışmasını kendilerinin yönetmesi gerektiğini savunuyorlardı. Çalışmada hangi grubu kullanacağına karar vermek isteyen İbrahim Paşa bir tür mühendislik yarışması düzenledi. "Paşa, hem hızlı hem de doğru ölçümler istediğini, bu sebeple doğru ve yanlış ölçümleri gösterecek bir arazi üzerinde ölçüm sınavı tertiplediğini duyurdu."[25] Bu yarışmayı Kıpti mühendisler kazandı. El-Ceberti'nin Mühendis Okulunun asıl olarak haritalandırma amacıyla kurulduğuna yönelik iddiasını kabul edersek, en azından bu açıdan okulun misyonunu gerçekleştirmede başarısız olduğunu öne sürebiliriz. Okulun mezunları haritalandırma yarışmasında okulla herhangi bir bağlantısı olmayan Mısırlı mühendislere yenilmiştir. Bu sebeple, Avrupa ya da diğer ekollere ait bilimsel bilgi ve ekipmana rağmen, yereldeki Mısırlı mühendisliğin bilgi birikimi en işlevsel olandır. Mühendislik tecrübesinin yerel geleneği sürmeye devam etmiştir.[26]

Sonuç

Mısır'da, Osmanlı İmparatorluğunda ve tüm dünyada 1800'lü yılları tam anlamıyla bir kırılma dönemi olarak görmeye alışığız.

Erken modern dönemin 19. yüzyıldan çok farklı olduğu bize söylenmiştir. Son bölümde gördüğümüz üzere pek çok açıdan öyledir de. Fakat bu zamansal bölünme karşısında, mühendislik bilgisinin Osmanlı İmparatorluğundaki devamlılığı, ölçülemeyeceği söylenen bu dönemler arasındaki bazı süreklilik durumlarına dair önemli bir gösterge görevi görür. Çoğu kez bir yenilik ve kırılma noktası olarak değerlendirilen Mühendis Okulunun kurulması, elbette başlı başına önemli bir gelişmedir; ancak Mısır'daki yerel mühendislik bilgisinin statüsünü ve işlevini kökten değiştirmemiştir. Mısır'ın genelindeki yerel topluluklardan gelen mühendisler, kırsalın yönetimi ve şekillendirilmesinde devleti yönlendirmeye devam etmişlerdir.

1800'den önce ve sonra olarak ele alınan bu tür bir Osmanlı İmparatorluğu tarihyazımı, çevre tarihi alanında incelenmeye değer sonuçlar doğurur. Çevre tarihçileri "bakir doğa" kavramını hem bir kurgu hem de bir tuzak olarak tanımlar.[27] Bakir doğa, insanlar gelip ona zarar vermeden önce, doğada mükemmel bir uyum, denge ve sürdürülebilirliğin hâkim olduğu düşüncesidir. Bu düşünceye, tüm Osmanlı tarihçilerinin farkında olduğu kavramsal bir kurgu olan ekolojik "çöküş" hayaleti musallat olmuştur. Çöküş üzerinden kurgulanan çevre tarihi anlatısı, insan-doğa arasındaki etkileşimin neredeyse tamamının yıkıma dayalı olduğunu öne sürer.[28] İnsanlar, çevreyi geri dönülemez biçimde sömürerek, tüketerek ve tahrip ederek doğanın artık yok olmuş bakir halini de bozmuşlardır. Bu fikri eleştirenler, insanlar ve doğa arasındaki ilişkilerin tek yönlü bir çöküş ve tahrip anlatısından çok daha karmaşık olduğuna dikkat çeker. Çevre insanları şekillendirir, ardından insanlar çevreyi yeniden şekillendirir. Çevrenin bu yeni hali insanlara yeni kısıtlar getirir ve bu böyle devam edip gider.[29] Çevre tarihini tam anlamıyla kavrayabilmek için bu diyalektik ilişkiyi anlamalıyız. Bakir doğa düşüncesi pek çok açıdan ekolojiyi tarihten koparır. Çevre tarihi, ekolojiyi tarihe, tarihi de ekolojiye yeniden dahil etmeye çalışır.

Bu düşünce ve eleştirileri Osmanlı tarihçileri için pek çok açıdan öğreticidir. İmparatorluğun erken modern tarihi, devlet ve toplum arasında, geçmişte olduğu gibi tarihin dışında bir yerlerde öylece 19. yüzyılın güçlü fikirlerini, aktörlerini ve savaşlarını

bekleyen tek tip ilişkilerin yaşandığı bakir bir dönem değildi. Bu bölümde ve kitabın genelinde göstermeye çalıştığım üzere, erken modern dönem, 19. yüzyıldaki büyük gelişmeleri bekleyen boş geçmiş bir aşama değil, kendi içinde dinamik ve çekişmeli bir dönemdi. Bu sebeple, bakir bir erken dönem fikri 1800 öncesi ve sonrası arasında yanlış bir ikilik yaratır. Bu ayrım, bu kadar basit ve kolay kabul edilebilir değildir.

Kırsaldaki mühendisler bu devamlılık hikâyesinin önemli bir bileşeniydi. Örnekler, çeşitli aktörler ve uzmanlık türlerinin, mutlak bir zamansal bölünmeyle ayrı tutulan 1800'ler boyunca görülmeye devam ettiğini göstermektedir. Aslında, mühendislik bilgisinin 19. yüzyılda Mısır kırsalını şekillendirme yöntemleri daha önceden oluşturulmuş kalıpların çizdiği yolu izlemişti. Örneklerde gördüğümüz üzere, Ata Allah, Hasan, Şahin ve Mehmet gibi mühendisler Osmanlı Devletinin sulama işlerinin doğasında yer alan gerginlik ve çekişmelerin bertaraf edilmesi, en nihayetinde de erken dönem Mısır kırsalındaki altyapının inşa edilmesi ve onarılmasında bel bağladığı uzmanlardı. Yetkileri, uzmanlıklarına, kırsalla bizzat kurdukları ilişkiye, ünlerine, onarımların kapsamına ve maliyetine dair isabetli öngörüler sunabilme becerilerine dayanıyordu. İmparatorluğun arzu ve hırsları ile yerel ekolojik gerçeklikler ve ekonomik çıkarlar arasındaki kritik arabulucu görevini gördüler. Mühendisler, kırsal dünyanın yaratılmasına yardımcı oldular.

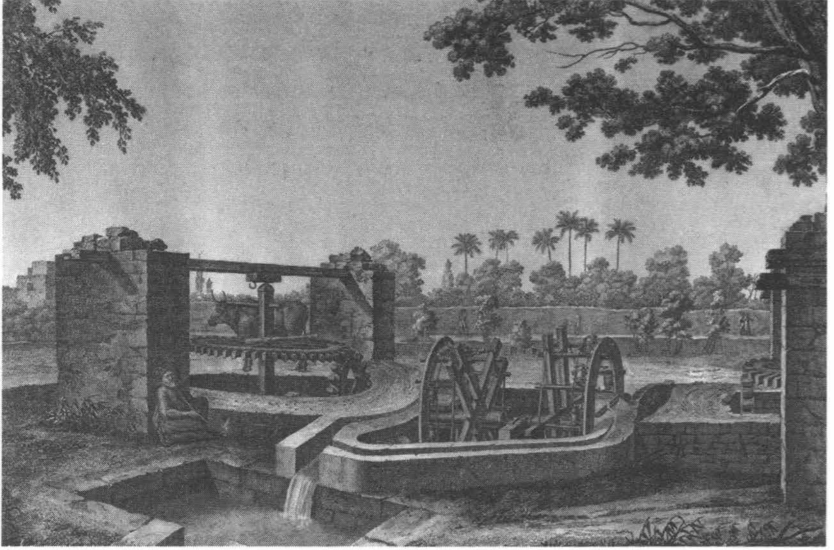
III

HAYVAN

6

Hayvan Sermayesi

16 Mayıs 1792'de, Mısır'ın kuzeydoğusunda yer alan Buhayra sancağına bağlı Demanhur kazasından al-Ḥājj Muṣṭafā ibn al-Marḥūm al-Ḥājj Darwīsh ʿIzzat ibn ʿUbayd, civar köylerden Surunbaylı al-Shābb ʿAlī ibn Sīdī Aḥmad al-Muzayyin'den şikâyetçi olmak için mahkemeye başvurur.[1] Bu tarihten beş gün önce, al-Hajj Mustafa, 35 riyal karşılığında al-Shabb 'Ali'den bir öküz satın almıştı. Al-Hajj Mustafa, öküzü evine götürür götürmez güçlü kuvvetli hayvanı hemen su çarkını döndürmesi için işe koşmuştu. Hayvanı su dolabının koşumlarına takmış ve kocaman dolabı birkaç sefer döndürmesini seyretmiştir. Bu hayvan olmadan, suyun kuyudan ya da bir havzadan sulama arklarına akmasını sağlamak imkânsızdı. Al Hajj Mustafa, öküzün yeni görevini anladığından emin bir şekilde, ertesi sabah uyanıncaya dek tarlalarının yeterince sulanmış olacağını ümit ederek uykuya daldı. Ama korktuğu başına gelen al Hajj Mustafa uykusundan uyandığında yeni satın aldığı öküzünün ölüsünü bulur. Şer'iyye sicillerinde müşteki al-Hajj Mustafa'nın ifadesine göre, öküz, gece pirinç tarlalarına su getiren su dolabının dibindeki küçük gölete düşmüştü. Ya düşmenin etkisi ya da suda boğulma yahut da ikisi birden hayvanın ölümüne sebep olmuştu.

11. Su dolabında bir öküz. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 2, böl. 2, *Description de l'Égypte*, Zanaatlar ve meslekler, plaka 5.

Çare aramak için mahkemeye başvuran al-Hajj Mustafa, müdafi al-Shabb 'Ali'den öküzü alırken ödediği, o dönemde bir çiftçi için epey yüksek bir meblağ olan 35 riyalin kendisine geri ödenmesini talep etti. Dava metninde, al-Hajj Mustafa'nın neden bu kadar basit bir talebi mahkemeye getirdiği belirtilmiyor. Mustafa belki hayvanda alım esnasında gizlenen bir kusur olduğunu ima etti. Yahut belki de hayvanın ölümünden sadece birkaç saat önce onu satın aldığı için, hayvanın ölümünü bir şekilde satıcıya bağladı.[2] Beklendiği üzere müdafi al-Shabb Ali sattıktan sonra hayvanın durumuna dair her türlü sorumluluğu reddetmiş ve kendisini hayvanın ölümüyle ilişkilendiren müştekinin mahkemeye bunu kanıtlamasını istemiştir. Al-Hajj Mustafa, satıcı ve hayvanın ölümü arasında makul bir bağlantı ortaya koyamayınca, kadı müşteki al-Hajj Mustafa'nın öküzü satın alırken ödediği 35 riyal üzerinde hak iddia edemeyeceğini ve al-Shabb Ali'den başka bir istekte bulunamayacağına karar vermişti.

Bu dava hukuki anlamda gayet basittir. Bir müşteki bir iddiada bulunmuş, müdafi bu iddiayı reddetmiş ve müştekinin bunu ka-

nıtlamasını istemiş, müşteki kanıtlayamayınca kadı da müdafinin lehine karar vermiştir. Öte yandan bu dava, erken modern dönem İslam dünyasında hayvanların tarihinin pek çok önemli yönünü kapsar. Buharlı motorların, yük vagonlarının ve teknolojinin diğer mekanik formlarının olmadığı fosil yakıt öncesi dönemdeki bir toplumda, Osmanlı İmparatorluğunun ve diğer erken modern dönem devletlerinin ekonomisinin işleyebilmesi için ihtiyaç duyulan yük taşıma, enerji depolama ve uzun mesafe taşımacılığı görevlerini hayvanlar yerine getirdi. Bu tarımsal aktörler, suyun kanallardan tarlalara ulaşması, tarlaların sürülmesi, tahılların, gıda maddelerinin, bilginin ve insanların kasabalardan pazarlara taşınması gibi Mısır kırsalındaki en temel sorunların bir kısmına çözüm getirdi. Öyle ki yollar, kapı girişleri, geçitler ve diğer yapılar hayvanların geçişine müsaade edecek şekilde inşa edildi. Su dolapları, büyük hayvanların bedenlerine uyacak şekilde tasarlandı ve yapıldı. Gıda sevkiyatlarının ağırlığı hayvanların sırtında taşıyabileceği veya çekebileceği miktarlarla sınırlandırıldı.

17. ve 18. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da kırsaldaki mahkemelere ait binlerce kayıtta yer alan hayvanlarla ilgili pek çok bilgiyi ele alan bu ve bundan sonraki bölümde, Osmanlı İmparatorluğu ve modern İslam dünyası tarihçilerinin bir mülkiyet formu olarak hayvanların ekonomideki kilit rolüne açıklık getirmeleri gerektiğini öne sürüyorum. Osmanlı İmparatorluğunu sosyal ve ekonomik açıdan inceleyen tarihçilerin, uzun süredir çeşitli malların sahipliği ve ticareti üzerinden imparatorluğun kullarının ve tüccarlarının edindiği büyük zenginliği açıklamak için çalışmalarına rağmen, Osmanlı Mısır'ının ve imparatorluğun başka yerlerinin ekonomisinde hayvancılığın rolünü konu alan çalışmalara ağırlık vermeliyiz. Kâğıt, ipek, kahve ve diğer pek çok maddi ürün imparatorluğun ekonomik tarihinin temel bileşenleri olarak düşünüldü.[3] Hayvanlar da bunlardan daha azını hak etmiyor. Bu bölümde, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da hayvanların ekonomik önemini analiz ederek hayvanları bu ürün ve meta literatürüne eklemeye çalışacağım. Başlı başına hayvanların ekonomik önemini gösteren bir terim olarak hayvancılık bazı açılardan diğer ticari ürünlere çok benzese de bazı

açılardan da çok farklıydı. Canlı, hareket eden, hisseden ve üreyen bir mülk olarak hayvanlar, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da mülkiyet ve varlık hukuku pratiğini pek çok açıdan zorluyordu.

Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da hayvanların bu kadar önemli olmasının ve imparatorluğun en büyük tahıl üretim bölgesi olan Mısır'ın tüm Osmanlı imparatorluk sistemi içindeki hayati öneminin başlıca sebebi gıda üretimiydi. Mısır kırsalında insan dışı işgücü formlarının kullanılması, Osmanlı İmparatorluğu genelindeki insan hayatının sürdürülmesine yönelik çabaların ayrılmaz bir parçasıydı çünkü tahıl yetiştirme ve yetişen tahılların başka yerlere nakledilmesi ihtiyacı hem hayvanların hem de insanların çabasını ve enerjisini gerektiriyordu.[4] Mısır'daki imparatorluk iktidarının ve tarımsal üretimi en üst seviyeye çıkarmak isteyen imparatorluğun erken modern dönemde hayvan gücü ve bu güce dayalı saban, su dolabı, koşum ve benzeri teknolojileri kullanmasının ardındaki itici güç imparatorluk genelindeki herkesin karnını doyurmaktı.

Hayvanlar aynı zamanda Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında statü göstergesi olarak kabul ediliyor, önemli bir sermaye yatırımını da temsil ediyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunda köylüler toprak sahibi değildi. Devlet, tüm imparatorluğun tarımsal alanlarının sahibiydi. Köylüler sadece bu tarımsal alanları ekip biçmeye dayalı intifa hakkına sahipti. Köylüler arazi satın alamadıkları gibi nadiren köle ya da diğer büyük mülkiyet formlarını ellerinde tutamadıkları için, hayvanlar Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da en büyük ve en verimli tarımsal sermaye formuydu ve Mısır kırsal toplumunun ekonomik tabanını büyük oranda temsil ediyordu. Hayvanlar, onlar olmadan kırsal dünyada yapılması mümkün olmayan işleri yerine getirdikleri için erken modern Osmanlı İmparatorluğunda statü ve zenginlik göstergesiydiler.

Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da hayvanların geniş kullanım yelpazesinin tamamını ele almam mümkün olmadığı için, bu bölümde analizlerimin odak noktası tarım alanlarında mal olarak kabul edilen evcilleştirilmiş hayvanlarla sınırlı olacak.[5] Bu konuya ilgim, erken modern dönemde tüm Mısır'daki İslami mahkeme arşivlerindeki kayıtlarda hayvanların çok fazla yer almasından ileri

geliyor. Osmanlı Mısır'ında tarımsal üretim seviyesi yüksek olan iki bölgeyi, Nil Deltasını ve Yukarı Mısır (al-Sa'id) bölgesini ele alıyorum. Bu bölümde yer verdiğim örneklerin çoğunluğunun, Dişna ve Menfelut'taki şer'iyye sicillerini incelediğim Yukarı Mısır bölgesinden ziyade Nil Deltasında yer alan Demanhur, Mansure ve Reşid'deki şer'iyye sicillerine ait olması, deltanın Osmanlı dönemindeki tarımsal verimlilik ve üretiminin yüksek olduğuna işaret ediyor. Daha çok köylü, daha çok tarla ve daha çok kanal deltada Yukarı Mısır'dan daha çok hayvan olduğu anlamına geliyor. Bu bölümde açıklayacağım üzere, hayvanlar, finansal işlemler, tereke kayıtları, hırsızlık, evlilik ve imar işleriyle ilgili bu bölümün de başında bir örneğini verdiğim hukuki anlaşmazlıkların merkezinde yer alıyordu. Erken modern dönemde Mısır'ın tarımsal ekonomisinde hayvanların çok yaygın kullanıldığını ifade etmek yeterli olmayacaktır. Bu sebeple, bu bölümün diğer yarısında, hayvanların yaptığı işleri incelemenin hem Mısır kırsalındaki işgücünü hem de Osmanlı devletinin bu işgücüne yönelik algısını nasıl daha iyi anlamamızı sağladığını açıklayacağım. Ardından, hayvanların hangi işleri gördüğünü ve ayrı bir mülk türü olarak nasıl kavramsallaştırıldıklarını göstereceğim. Hareket etmeleri, ölümlü olmaları, süt vermeleri ve üremeleri sebebiyle, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalında en çok iş gören hayvanlar olan evcilleştirilmiş toynaklılarlın yer aldığı ihtilaf durumları arşiv kayıtlarında müllkiyetle ilgili en zorlu ve istisnai davalar arasında yer alıyor. Bu sebeple, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da hayvanları mülk olarak incelemiş olmam daha genel anlamda erken modern dönem İslam dünyasında mülkiyet ve insan dışı doğa düşüncesini anlamamıza katkıda bulunmayı amaçlıyor.

Osmanlı Mısır'ında Hayvanların Ekonomik Hiyerarşisi

18. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalına ait kapsamlı arşiv kayıtları, evcilleştirilmiş toynaklı hayvanların Mısır kırsalında ekonomik ve toplumsal açıdan son derece değerli olduğunu ve çoğu kez köylülerin sahip olduğu en pahalı varlıkların bu

hayvanlar olduğunu kanıtlıyor.[6] Daha önce de belirttiğim gibi, bu hayvanların bu kadar pahalı olmasının başlıca sebebi kırsalda çok önemli işleri yerine getirmelerinden kaynaklanıyordu. Bu hayvanlar tarlaları sürüyor, süt veriyor, su dolaplarını döndürüyor, yük taşıyor ve ulaşım aracı görevi görüyordu. Bu dört ayaklı varlıkların ekonomik hiyerarşisinde en üstte mandalar yer alıyordu.[7] Mandalar Mısır kırsalındaki en pahalı, en çok kullanılan ve en değerli hayvanlardı.[8] Örneğin, miras durumunda, bir manda, eşekten üç kat değerliydi.[9] Merhum Muṣṭafā ʿAbd Rabbu'nun mallarıyla ilgili bir davada, bir mandaya, eşeğin üç buçuk katı değer biçilmiş, manda 65 *nısf fıdda* olarak fiyatlandırılırken eşek 18 *nısf fıdda* olarak fiyatlandırılmıştı.[10] 1795 yılına ait Buhayra mahkemesi defterlerinde yer alan bir tereke kaydında, bir deve ve bir mandanın bir öküzden altı kat daha değerli olduğunu görüyoruz.[11] Öyle ki, merhum al-Shaykh Ibrāhīm ibn al-Shaykh Ramaḍān al-Shayūnī al-Khaḍrāwī'nin tüm mal varlığındaki en değerli şeyin deve ile manda olduğunu görüyoruz. Bir başka örnekte ise, bir mandaya bir ineğin ederinden iki buçuk, bir öküzün ederinden ise üç kat daha yüksek fiyat biçilmiştir.[12]

Buhayra'nın Biwit köyünden al-Ḥājj Ḥasan ibn al-Marḥūm al-Sayyid ʿAlī al-Sharīf 1794 yılında vefat edince, miras bırakabileceği mal varlığının neredeyse tamamı hayvanlardan oluşuyordu.[13] 298 *nısf fıdda* değerindeki bu mirasın 294 *nısf fıdda*sı hayvanların ederiydi. Geri kalan 4 *nısf fıdda* ise pirinç miktarına tekabül ediyordu.[14] Aşağıdaki tablodaki mal varlığı dökümünde öküz ve mandaların en değerli mallar olduğu görülüyor.[15] Diğer hayvanların değeri bu ikisinin epey altında.

Tablo 1 al-Ḥājj Ḥasan ibn al-Marḥūm al-Sayyid ʿAlī al-Sharīf'in mal varlığındaki hayvanlar

Hayvan	Adet	Toplam değer (*nıṣf fıḍḍa*)	Birim değer (*nıṣf fıḍḍa*)
Öküz	2	131	65.5
Manda	2	100	50
İnek	1	16	16
Deve	1	15	15
Koyun	8	32	4

Bazı istisnai durumlarda, sancak merkezindeki kentlerde yaşayanların veya çiftçilerin mal varlığı dökümlerinde atlara mandalardan daha yüksek değer biçildiği olurdu.[16] Ancak genellikle manda, attan daha değerliydi.[17] Zaten, at Mısır kırsalında çok az bulunur ve genellikle zenginlerin mülkiyetinde olurdu.[18] At, aynı zamanda lüks bir hediye olarak kabul edilirdi.[19] Örneğin, Mısır'a atanan yeni valilere, vilayete geldiklerinde at hediye edilmesi gelenek haline gelmişti.[20] Bu hediye, valilerin yeni atandıkları bölgeye gemiyle götürmelerine izin verilmeyen hayvanlarının yokluğunu kısmen de olsa telafi etmek için verilirdi. Yaygın olarak hediye edilen başka hayvanlar da vardı.[21] Örneğin, Yukarı Mısır'daki Akhmim köyünün zenginlerinden Bedouin Shaykh al-Humam, her yıl hac kafilesine 300 deve verirdi.[22] Atlar, aynı zamanda Mısır kırsalının çeşitli bölgeleri arasında binek hayvanı olarak da kullanılırdı.

Merhum Muḥammad ibn ʿAbd al-Raḥman ibn Muḥammad Sulīkar'ın tereke kaydı örneğinde, mandası ve danasının toplam değeri, pirinç, odun ve tuz varlığı dışındaki diğer tüm mallarından daha fazlaydı.[23] Sadece çok büyük miktardaki bu varlıkların toplamı, bu kişinin mandasının ve danasının toplamından daha yüksekti. Manda o kadar değerliydi ki köylülerin yalnızca bir manda alabilmek için çoğu kez bütün kaynaklarını harcamaları gerekirdi. Bu tür durumlarda, köylüler ortaklaşa bir mandanın hissesini bölüşür, böylece herkes hayvanın işgücünden, sütünden ve diğer işlevlerinden kısmi olarak yararlanırdı. Örneğin, miras durumunda, çok zengin bir kişi üç farklı mirasçısına bir mandasının 3'te 1 hissesini, diğer iki mirasçısına da başka bir mandasının yarı hissesini miras bırakmıştı. Hatta, bu hisselerin her biri adamın kızıl ineği ve onun danasının toplam fiyatından daha yüksekti.[24] Başka bir örnekte, iki kişi birinin mandalarının yarı yarıya hissesini satın almak için mahkemeye başvurmuştur.[25] Hayvanın hissesini bölüşmek sadece mandalarda değil, başka hayvanlarda da sık sık başvurulan bir yöntemdi.[26] Mısır kırsalındaki hayvanların bu ekonomik hiyerarşisinde, eşekler, inekler ve develer, dişi develerin ve mandaların altında yer alıyordu.[27] Dişi develer ve mandalar süt verirken, ilk gruptaki hayvanlardan yalnızca inek süt verebilirdi. Ancak, dişi develerin ve mandaların aksine, inekler çok iş gören hayvanlar değil-

di. İri ve yavaş oldukları için kolay sürülemiyor, bakımları için çok fazla yiyecek ve yer gerekiyordu.[28] Esasen süt vermeleri sebebiyle Mısırlı köylüler için değerli ve erkek develer ile eşeklerden pahalıydılar. Ayrıca erkek deve ve eşek, Mısır'ın her yerinde epey yaygın olduğu için bu hayvanları almak ineklere göre daha kolay ve ucuzdu.[29] Özetle, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'da tereke kayıtlarında yer alan bu hayvanların ederlerine dayanarak, Mısır kırsalındaki hayvan hiyerarşisinin en üst sıralarında manda, öküz ve dişi develer ile bazı durumlarda atlar yer alıyordu. Bunların ardından, sırasıyla inek, eşek, erkek deve ve danalar geliyordu. Örneğin, tipik bir vasiyetname örneğinde, bir ineğin, eşekten sekiz kat, danadan iki kat ve koyundan 16 kat daha değerli olduğu görülüyor.[30]

Aşağıdaki dört tabloda, pek çok hayvanda hissesi bulunan Dişnalı Ali Mustafa Isawi'nin büyük mirasının bir özeti yer alıyor.[31] Ali Mustafa Isawi'nin mal varlığındaki büyük hayvan hisseleri, 18. yüzyılda makul fiyata alınabilecek hayvanlara ilişkin tutarlar hak-

Tablo 2 ʿAlī Muṣṭafā ʿĪsāwī'nin inek varlığı

İnek hisse oranı	fiyat (*nıṣf fıḍḍa*)
Yarı	175
Yarı (ilaveten, ineğin yavrusundaki hakkı)	310
Dörtte bir	82
Yarı	225
Yarı	300
Üçte bir	150
Dörtte bir	82
Yarı	310
Dörtte bir	125
Dörtte bir	50
Yarı	320
Yarı	230
Yarı	200
Üçte bir	150
5 ve 2/3 inek hissesi	2,709

Tablo 3 ʿAlī Muṣṭafā ʿĪsāwīnin eşek varlığı

Eşek hisse oranı	Fiyat (*nıṣf fıḍḍa*)
Tam	60
Üçte bir	60
Yarı	75
1 ve 5/6 eşek hissesi	195

Tablo 4 ʿAlī Muṣṭafā ʿĪsāwī'nin dana varlığı

Dana hisse oranı	Price (*nıṣf fıḍḍa*)
Dörtte bir	50
Yarı	30
Dörtte bir	50
1 dana	130

Tablo 5 Hayvan başına ortalama fiyat

Hayvan	Ortalama fiyat (*nıṣf fıḍḍa*)
İnek	478
Eşek	106
Dana	130

kında bize daha detaylı bilgi veriyor. Bu tablolarda, Ali Mustafa Isawi'nin mal varlığında sayıca en fazla ve en pahalı hayvanın inek olduğu ve diğer hayvanlar gibi inekte de benzer hisse paylaşımları olduğu görülüyor.[32]

Hayvanların Karşılaştırmalı Değeri

Çeşitli vasiyetname örnekleri, diğer cansız varlıklara, hatta insanlara kıyasla hayvanların değeri hakkında önemli bilgiler verir. Bu sayede, Osmanlı Mısır'ında hayvanların ekonomik değerini daha net anlayabiliriz. Örneğin, ineklerin de tıpkı mandalar gibi

ev eşyalarından daha değerli olduğunu görüyoruz. 1813 tarihli bir örnekte Muṣṭafā al-Faqīr ibn Muḥammad 'Aqaṣ'ın sahip olduğu bir inek ve genç dananın toplam değerinin 4,430 *nısf fıdda* olduğunu görüyoruz.[33] Bu rakam, mirasındaki diğer kalemlere kıyasla çok daha çarpıcı. Örneğin, bakır bir güğüm sadece 90 *nısf fıdda*, antika bir fes 120 *nısf fıdda*, kırmızı bir şal 20 *nısf fıdda* ve köylülerin giydiği yünden yapılmış bir tür giysi olan *za'abūṭ* 60 *nısf fıdda* değerindeydi. Mirasın bir kısmı da bir eşeğin yüzde 20'lik hissesi, çeşitli yumurtalar ve bir dizi tahta kaşıktan ibaretti.[34] Bunların içinde, merhumun eşekteki hissesinin değeri, kaşıkların veya çok sayıdaki yumurtanın değerinden çok daha yüksekti. Mısır kırsalındaki mahkemelerin çok nadir durumlarda insanların dahil olduğu miras davalarına bakmış olması bize erken modern dönemde maddi değerin ekonomi ve sosyal hiyerarşisinde hayvanların, insanların ve cansız varlıkların birbirleriyle nasıl ilişkilendirildiğine dair önemli ipuçları veriyor. Buna, Akdeniz kıyısındaki Reşid sancağındaki mahkemeden 1741 tarihine ait bir örnek gösterebiliriz. Al-Sayyid Yūnī olarak da bilinen Ahmad ibn Ahmad adlı merhum zenginin yüklü miktarda pirinci, iki ineği, bir Siyahi cariyesi, bir miktar hurma ve incir ile tuğla ve kireci vardı.[35] Bunların içinde açık ara en pahalı kalem, merhumun öldüğünde sahip olduğu yüklü miktardaki pirinçti. Mirastaki ikinci en pahalı kalem 2,000 *nısf fıdda* ile Siyahi cariyeydi. Fakat bu cariyenin fiyatı mirastaki diğer kalemlerin fiyatıyla olmasa da miras dışındaki başka bir masrafın, merhumun gömülme masraflarının gölgesinde kalmıştı. Vasiyetnamelerde nadiren yer verilen vefat sonrası masraflar, (muhtemelen yalnızca merhum bununla ilgili bir hükmü dahil ettiğinde yer alırdı) bu örnekte 5,000 *nısf fıdda* olarak hesaplanmıştı. Merhumun iki ineğinin toplam fiyatı 1,000 *nısf fıdda*, incirlerle hurmaların toplamı ise 500 *nısf fıdda*ydı. Tuğla ile kirecin toplamı da yine 500 *nısf fıdda* ediyordu. İnsanların, hayvanların ve eşyaların karşılaştırmalı değeri hakkındaki bir bölümde insan olmasına rağmen cariye de onu insan dışı diğer varlıklardan ayıracak herhangi bir niteleme olmaksızın mirastaki diğer kalemlerle birlikte listelenmiştir.[36] Cariye, bir inekten dört kat fazla fiyatıyla bir mal olarak düşünülmüş

ve beklendiği üzere kendisine hukuki bir statü verilmemiştir.[37] Şal ya da eşek gibi, cariyenin de rengi belirtilmiş. İnsanların hem insan hem de insan dışı varlıkların kontrolünü elinde bulundurdukları bir ekonomik anlaşma olarak bu örnek, insan ve insan dışı varlıklar arasındaki herhangi bir ayrımın sahip olunan kölelere hukuki muameleye dair bir bilgi vermiyor. Cariyeler, köleler ve hayvanlar değer biçilen, fiyatlandırılan, alınıp satılan mallar olarak değerlendiriliyordu. Başka bir deyişle, köleler ve cariyeler özgür olmamalarının yanı sıra, hayvanlar ve eşyalarla bir tutuluyordu.

Yiyecek Olarak Hayvanlar

Yukarıdaki örneklerde gördüğümüz üzere, manda ve dişi deve gibi süt verenler ile tarımda işgücünden yararlanılan hayvanlar kırsaldaki en değerli yük hayvanıydı.[38] İnek gibi süt veren ancak tarımsal işgücü olarak kullanılamayan hayvanlar, Mısır kırsalındaki ekonomik değer hiyerarşisinde dişi develer ve mandaların hemen altında yer alıyordu.[39] Gıda üretimine işgücü sağlayarak katkıda bulunan hayvanlar da tıpkı köylüler gibi çok değerliydi. Fakat, Mısırlı köylülerden farklı olarak hayvanların süt üretme gibi ek bir ekonomik potansiyeli vardı, çünkü süt çeşitli tüketim ürünlerine dönüştürülebiliyordu. Aslında, dişi develer, köylülere süt kaynağı sağladıkları için Osmanlı Mısır'ındaki en pahalı hayvanlardı.[40] Örneğin, merhum ʿAlī ʿAbd al-Qādir al-Ḥamdanī'nin mirasındaki en değerli şey 1,133 *nısf fıdda* değerindeki dişi deveydi.[41] Yüksek miktarda potasyum, demir ve çeşitli vitaminler içeren, genellikle inek sütünden daha besleyici olduğu düşünülen deve sütü, Mısırlı köylülerin beslenme düzeninde önemli bir yere sahipti.[42] Ayrıca develer, Mısır'da özellikle Bedeviler arasında tarihsel olarak da sahip olunan en değerli canlılardan biriydi.[43]

Elbette hayvanlar bir de etleri için öldürülüyordu ancak bu, Mısır kırsalında çok nadirdi. Hele ki köylülerin et için kendi hayvanlarını öldürmesi neredeyse hiç görülmemiştir.[44] Et yemek sadece çok az kişinin erişebileceği bir lükstü. Bu sebeple, et yemek ve zenginlik birbiriyle ilişkilendirilmişti.[45] Örneğin, Kahire'ye atanan

yeni Osmanlı valisi şerefine hayvan kesilmesi yaygındı.[46] Ayrıca valinin, her gün Kahire mezbahasında kesilen etlerden 180 okkasını (230.9 kg) aldığı da anlatılmaktadır.[47]

Başka bir kaynakta, Dişnalı bir zenginin Asfun Adasındaki bir vakfı ölümünden önce hibe ettiğini okuruz.[48] Bu kişi vakıf senedinde atların, develerin, ineklerin, mandaların ve koyunların kesilmek ve özel günlerde vakfa gelen misafirlere ikram edilmek üzere elde tutulmasını emretmiştir.[49] Bu kadar büyük bir kompleksin bağışlanması ve bağışçının misafirlere ikram verilmesine dair hükümleri, ölümünden sonra toplumdaki itibar ve statüsünü korumak içindi.[50]

Karada yaşayan hayvanların yanı sıra başka hayvanlar da yiyecek olarak tüketiliyordu. Mısır kırsalı genelinde balık ve kuşlar da tüketiliyordu. Reşid'de[51] ve eski Kahire'de ünlü balık pazarları vardı.[52] Ayrıca, Bahayrat al-Samak olarak bilinen, Dimyat yakınlarındaki büyük bir gölde balıkçılık ve avlanma kurallarını düzenlemekle görevlendirilen bol kazançlı bir mukataa da vardı.[53] Benzer başka bir mukataa da Kahire yakınlarındaki Matareya Gölündeki faaliyetleri düzenlemek için 1786-87 yıllarında Hasan Paşa tarafından kurulmuştu.[54] Bu iltizamın karşılığında, arazinin mülteziminin devlete yıllık 200 bin *para* ödemesi gerekiyordu.[55] Gölün çevresini turlamak tam 7 gün sürüyor, çevresinde yaşayan insanlarda geçimlerini gölden çıkan çeşitli balıklarla sık sık gölü ziyaret eden deniz kuşlarını satarak sağlıyorlardı.[56] Balıkçılık ayrıca Bulak ve Eski Kahire kıyılarında, Kahire'nin içinde ve çevresindeki kanallarda, Nil'in Reşid ve Dimyat'taki kollarının ağız kısımlarında, Nil'in taşkınları sonucu Kahire'de oluşan göllerde ve İskenderiye'deki Madiyya Gölünde de düzenlemelere tabi tutulmuştu.[57] Bu arazilerin mültezimleri her bir balıkçıdan ödeme olarak ikişer balık topluyor ve bölgedeki balık satışından elde edilen gelirin yüzde 15 ila 20'sini alıyordu. Ayrıca, Kahire pazarlarındaki balık satıcılarının bir loncası davardı.[58] Bu kanıtlara, Nil'in köylülerin yaşamlarındaki kilit rolüne ve balıkta protein ve diğer besin değerlerinin yüksek olmasına rağmen, bu hayvanlardan erken modern dönemde gıda kaynağı olarak bahsedilmemiş olması şaşırtıcıdır. Güvercinler de pek çok köylü tarafından hem yiyecek olarak hem de pazarda satılmak

üzere yakalanırdı.[59] Fakat çoğu gıdanın toprakta yetiştiği kırsal bir toplumda, her türlü eti yeme lüksü çoğu kez ya zenginlerindi ya da bayram ve düğün gibi özel günlere mahsustu.

Hayvanların İşgücü

Gıda üretmelerinin yanı sıra, hayvanların işgücünden yararlanılabilmesi, onların hem köylüler hem de Mısır'daki Osmanlı idaresi tarafından istenen ve değer verilen varlıklar olmasını sağladı. Örneğin, Yukarı Mısır bölgesinden, eşine az rastlanır bir servetin sahibi Bedevi şeyhi ve emiri Humām ibn Yūsuf ibn Aḥmad ibn Muḥammad ibn Humām ibn Ṣubayḥ ibn Sībīh al-Hawwārī, arazisindeki şeker kamışı tarlalarında 12 bin baş sığır çalıştırıyordu.[60] Bu çarpıcı rakama ek olarak tahılların öğütülmesi, değirmenlerin çalışması ve su dolaplarının döndürülmesinde de sığırlardan yararlanıyordu. Arazisinde su sığırı ve mandıra inekleri de vardı. Bu bölümün başındaki örnekte olduğu gibi, bu örnekte de hayvanların Mısır'ın sulama altyapısının çalıştırılmasında kullanıldığını görüyoruz.

Hayvanlar kanal bentlerinin güçlendirilmesi, kanal kazımı ve taraklanmasında da çok sık kullanılırdı. Örneğin, Ağustos 1774'te Bahr-el Saghir ana kanalından Dekahliye'deki Minyyat Talkha ve Minyyat Hadr köylerine su taşıyan bir dizi kanalın yeniden kazılması ve taraklanmasında develer, eşekler ve atlar çalıştırılmıştı.[61] Ayrıca, develer tüm kırsal genelinde kuyulardan sorunsuz bir şekilde su çekilmesini engelleyen çamur ve çerçöp birikintilerini temizlemek için kullanılırdı.[62] Bir başka örnekte, Dekahliye'nin Sandub köyü yakınındaki bir köyün kanal bendinin onarımında mandalardan yararlanıldığını görüyoruz.[63] Bu onarımın masrafları işin başında olan köylüler tarafından karşılandığı, bu onarım için köylülere daha sonra imparatorluk görevlilerinin ödeme yapacağı belirtiliyor. Köylüler, en büyük masrafın onarımın gerektirdiği ağır işgücü için kiralanan mandalar olduğunu bildirmiştir.

Buhayra sancağına bağlı Demanhur sancak merkezindeki iki su dolabının onarımıyla ilgili başka bir örnekte, Mısır'daki Osmanlı idaresi tarafından hem insanlar hem de hayvanlar işçi ola-

rak düşünülmüş ve aynı masraf kalemi altında yer almıştır.[64] Eylül 1790'dan 1794 yazına kadar dört yıl süren onarım için yapılan harcamalar listelenmiştir. Bu işe harcanan 37 *nısf fıdda*nın çoğu onarım için gereken tuğla, kereste ve kirecin alımında kullanılmıştır. İnsan ve hayvan işçiler de bu harcama kalemlerinde ayrı ayrı yer almıştır. Ameleler malzemelerin taşınması ve düzenlenmesinde görev almış, eşekler de çamurların şantiye alanına taşınmasında kullanılmıştır. Daha önce gördüğümüz veraset kayıtlarındaki cariyelerin ve hayvanların kavramsal yakınlığına benzer şekilde, bu örnekte de insan ve hayvan işçilerin aynı analitik emek kategorisinin bir parçası olarak, neredeyse birebir aynı şeymiş gibi düşünüldüklerini görüyoruz.

Benzer bir dinamik Garbiye sancağına bağlı Shubar köyündeki bir barajın onarımında da karşımıza çıkıyor.[65] Bu köy tüm suyunu, yıllık su taşkınları sırasında, bu barajın hapsettiği ve depoladığı sel sularından tedarik ediyordu. Bu örnekte detayları yer alan onarımda da hem insan hem de hayvan işgücüne başvurulduğu belirtilmiş. Yüz insan ve 62 öküz, sazların ve toprağın taşınması ve barajı güçlendirmek için bu malzemelerin gerektiği şekilde kullanılması için emek harcamıştır. Buradaki işte, sazların ve toprağın taşınması için çuvallar, toprağın istiflenmesi ve başka yere götürülmesi için de tırmıklar kullanılmıştı. İş sırasında hayvan ve insan işçilere kumanya olarak fasulye verilmişti. Bu işçilere sicilin sayfalarında yer verilmesi, kumanyanın sadece insanlara mı yoksa öküzlere de mi verildiğinin belirtilmemiş olması, bu iki işçi kategorisinden aynı işgücü birimi olarak bahsedilmesi, Mısır kırsalındaki sulama sistemleriyle ilgili işlerde Osmanlı bürokrasisinin hayvan ve insan işçiler arasında herhangi bir ayrım yapmadığını gösteriyor.

Bu insan ve hayvan işçiler, Mısır'daki Osmanlı bürokrasisi tarafından, Mısır'ın sulama ağının ihtiyaçları doğrultusunda listelenen, bir yerden bir yere nakledilen ve kullanılan devlet malları olarak soyutlanmış ve yeniden biçimlendirilmiştir. İmparatorluğun bakış açısından bu onarım işlerinde hem hayvanların hem de insanların işçi olarak düşünüldüğü en temel olgudur. İster elleri, ister toynakları olsun, işçi işçidir.

Hayvanlar yalnızca inşaat malzemelerini taşıma ve istenmeyen çerçöpü şantiyelerden kaldırma gibi zahmetli görevleri yerine getirmekle kalmadı, aynı zamanda birçok sulama işinin, bilhassa da su dolaplarının gerçek işlevi için gerekliydiler. Daha önce de gördüğümüz üzere, Mısır kırsalındaki kanallara ve tarlalara su taşıyan su dolaplarının döndürülmesinde tarımda kullanmak için evcilleştirilen hayvanların kas gücünden yararlanılıyordu. Bu hayvanların sağladığı enerji olmadan, Mısır'daki su dolaplarının birçoğunun çalışması imkânsızdı. Bu sebeple, kırsaldaki Mısır mahkemelerinde görülen sayısız davada da görüldüğü üzere, öküz ve manda gibi hayvanların çok pahalı ve değerli olmasının bir sebebi de su dolaplarını döndürmek için kullanılmalarıydı.[66] Develer nadiren dolapların döndürülmesinde kullanılır, daha çok yük çekilmesi ve taşınmasını gerektiren durumlarda kullanılmak için saklanırlardı. Örneğin, Kızıldeniz'deki liman şehrinde gemi yapımında kullanılacak kütükleri Kahire ve Süveyş arasındaki çölden develer geçirmişti.[67] Develer sulama yapılarının şantiyelerinde ve diğer inşa projelerinde moloz ve atıkların kaldırılması için de sık sık kullanılırdı.[68]

Dolandırıcılık ve Hırsızlık Olaylarına Konu Olan Hayvanlar

Bu bölümde şimdiye kadar, Osmanlı Mısır'ında hayvanların kırsal hayatın çeşitli alanlarında ne kadar yaygın kullanıldığını göstermeye çalıştım. Bu tarım ekonomisinde hayvanlar gıda üretmeleri ve pek çok yararlı işte kullanılmalarının yanı sıra, Mısırlı köylülerin sahip olduğu en değerli varlıkları da temsil ediyordu. Ekonomik ve toplumsal statü gösteren değerli varlıklar olmaları bakımından hayvanlar; mülkiyet ihtilafları, dolandırıcılık, hırsızlık ve onlara sahip olarak görece bir avantaj elde etmek isteyen köylülerin türlü girişimlerine de konu oluyordu. Şimdi, Osmanlı Mısır'ında mülkiyet, hukuk ve zilliyet kavramları hakkında bilgi veren bu sorunların bir kısmına bakalım.

Hayvanların ve diğer mülklerle ilgili en yaygın mülkiyet ihtilafları vasiyetlerin uygulanması sırasında yaşandı.[69] Menfelut'un

güneydoğusundan bir örnekte, iki erkek kardeşin vefat eden babalarına ait bir inek, bir eşek ve iki koyunun paylaşımında anlaşmazlığa düştükleri görülüyor.[70] Mirasçılar, genellikle vefat edenin mal varlığındaki hayvanları satıyordu. Örneğin, 1797 yılı yazında, amir Sulaymān Jurbajī Murād karısının vefatından sonra, karısına ait olan bir dananın dörtte bir hissesi ile bir mandanın yarı hissesini satmıştır.[71] Evlilik ve boşanmalar, yüklü miktardaki hayvansal sermayenin el değiştirdiği diğer hukuki durumlardı.[72]

Osmanlı Mısır'ındaki mahkemelerde yaygın olarak görülen bu tür ihtilaflara ek olarak hayvanların adının geçtiği daha karmaşık ve daha nadir suç vakaları, bize bu dönemdeki mülkiyet kavramı hakkında daha detaylı bilgiler veriyor. Bu vakalardan biri 1752 yılında Buhayra'da ismi verilmeyen bir köylünün, yine ismi verilmeyen bir satıcıdan deve satın aldığı vakadır.[73] Bu alım-satımda yaşandığı öne sürülen dolandırıcılık, kendisi başka bir işle meşgul olduğu sırada aynı satıcıya atlarına ve develerini emanet eden üçüncü bir kişinin tanıklığıyla açığa çıkarılmıştır. Adam mahkemede köylüye satılan devenin kendi devesi olduğunu, sattığı hayvanların satıcının yasal mülkü olmadığını, dolayısıyla da bu satışın yasal olmadığını öne sürmüştür. Ancak kadı, köylünün elinde genellikle işin ehli iki erkeğin tanıklığı ya da bir tür yazılı hukuki belge olarak tanımlanan somut hukuki delili olması sebebiyle, devenin satıcının mülkü olduğunu belirtmiş ve satın alan köylüde kalması gerektiğine karar vermiştir. Dolayısıyla, hayvanın satın alınmasının değil satışının yasalara aykırı olduğu addedilmiştir.

Hayvanlar ve diğer mülkler üzerindeki zilliyet meselesinin Mısır mahkemelerinde nasıl tesis edilip korunduğuna dair, hayvanların çalındığı örnekler de bize daha fazla bilgi verebilir. Mısır kırsalında hayvanların çalındığı pek çok örnekte hırsızların Bedeviler[74] ya da şakiler olduğunu[75] görüyoruz. Köy topluluklarının dışında yaşayan bu gruplar çoğu kez hayvanları ekonomik değerleri, sağladıkları gıdalar ya da ölülerini kullanmak için çalardı.[76] Köylülerin birbirlerinin hayvanlarını çalması Mısır kırsalında çeşitli sebeplerden ötürü çok nadir yaşanırdı. Bu sebeplerin ilki, her şeyden önce, iri cüsseli hayvanların hantallığı ve büyüklükleri sebebiyle çalınmalarının ve

sonrasında saklanmalarının zor olmasıydı. Üstelik, köyde yaşayan hemen hemen herkesin birbirini tanıması, malının mülkünün ve hangi hayvanlara sahip olduğunu az çok bilmesi sebebiyle, köylülerden birinin bir hayvanı eksildiğinde ve başka bir köylünün bir anda yeni bir hayvanı olduğu görülünce hırsızlık alenen anlaşılacaktı. Ancak çok nadir de olsa hırsızlık yaşandığında, bu meselelerin mahkeme dışında herhangi bir şekilde çözüm aranmayıp yerel İslami mahkemelerde sonuçlandırılması, bize hayvana sahip olmanın ne kadar önemli bir toplumsal statü göstergesi olduğunu ve insanların hayvanlarını geri almak için ne kadar ileri gitmeyi göze aldıklarını gösteriyor.[77]

1787'de Buhayra'nın Rahmaniye köyünden, köyün ileri gelenlerinden biri olarak tanımlanan 'Alī ibn Aḥmad Muḥammad, aynı köyden 'Alī ibn 'Alī al-Ḥamd'ı iki boğasını çalmakla suçlamıştı.[78] Davacının ifadesine göre, davalı 19 gün evvel gece vakti evine girmiş biri kızıl diğeri alacalı iki boğasını çalmıştı.[79] Davacı, mahkemeden davalının çaldığı hayvanları derhal geri vermesini sağlamasını istemişti. Suçlamalara cevap vermesi için söz hakkı verilen davalı tüm suçlamaları reddetmişti. Buna karşı çıkmak ve kendi şikâyetini doğrulamak isteyen davacı, gerekli hukuki delili sağlamak için Rahmaniye'den Yūsuf ibn Ḥasan 'Aṭīya ve 'Alī ibn Dāwūd al-Khawlī adlı iki erkek tanığı mahkemeye getirmişti.

Tanıklar hem ayrı ayrı hem de davalının huzurunda ifadelerini vermişti. Her ikisi de 17 gün önce (yani iddia edilen hırsızlıktan iki gün sonra) Rahmaniye'de gece vakti bir düğün alayında yürürlerken davalıyı iki boğayla birlikte gördüklerini iddia etti. Dava metni, tanıkların davalıyı düğün sırasında iki boğayı yularlarından çekerken gördüklerini öne sürdüğünü de yazıyor. Tanıkların tarif ettiği hayvanların rengi ve kürklerinin deseni de davacının çalınan hayvanlarının özellikleriyle eşleşiyordu. Davalının iddiaları reddetmesini tanıkların ifadeleri ile mukayese eden kadı, davacının lehine karar vererek davalının iki boğayı da sahibine iade etmesini emretti. Bu kararın üzerine davalı, kendini tutamayıp mahkemede ağlamaya başladı ve suçunu itiraf etti. Olaydan sonra iki boğayı da o gün mahkemede bulunduğu söylenen Hasan Shukr adlı birine verdiğini de sözlerine ekledi.

Yerinde bir kararla sonuçlanan bu davanın en can alıcı kısmı çalınan boğaların köyde herkesin içinden geçirilerek götürülmüş olmasıdır. Tüm köyün toplandığı bir etkinlik olan düğün alayı, köylüler için sosyal statüleri ve sahip oldukları şeyleri sergilemek için çok iyi bir fırsattı. Sermayenin en önemli formlarından biri olan bu iki boğa gibi büyükbaş hayvanlar da zenginliğin ve yerel itibarın sembolleriydi.[80] Aslında bu örnekteki tanıklık çok net bir şekilde bunu gösteriyordu. Hırsız, hayvanları yularlarından tutmuştu ki düğündeki herkes hayvanların ona ait olduğunu (her ne kadar hukuken öyle değilse de) anlasın. Bu örnek, düğün alayı sırasında hırsızın bu hayvanların gerçek sahibi olduğu izlenimini vermeye çalıştığını gösteriyor. Ayrıca, iki boğanın renk ve desenlerinin tüm ayrıntılarıyla verilmiş olması, düğün alayı sırasında davalının götürdüğü hayvanların aslında davacıya ait hayvanlar olduğunun anlaşılmasında önemli bir etmendi. Hatta bu, kadının kararında belirleyici olan en önemli bilgiydi. Tanıklar, düğün esnasında davalının yanında gördükleri hayvanları tıpkı davacının tarif ettiği şekilde tarif etmişlerdi.

Bu davadaki davalı, iki gün önce köyün ileri gelenlerinden birinden çalınan boğaların tıpatıp aynısı iki boğayla herkesin görmesi için düğün alayına katılmanın bedelini ödemeyeceğine gerçekten inanmış mıydı? Hırsız en başından beri boğaların gerçek sahibine iade edileceğini biliyor olabilir miydi? Ya da başka bir deyişle, bu hayvanların sahibi olmanın geçici de olsa kendisine kazandıracağı sosyal statü uğruna, yaptığı eylem sonucu karşı karşıya kalacağı hukuki yaptırımları görmezden mi geldi? Belki de hırsız, düğün alayından sonra boğaları teslim ettiği gizemli şahıs Hasan Shukr tarafından görevlendirilmiş, Hasan Shukr da yaptığı yasa dışı faaliyet karşılığında hırsıza hayvanları düğün alayına götürmesi için izin vermiştir. Ya da davalının boğaları Hasan Shukr'a verdiğini iddia etmesi, köyde adının çıkmasına engel olmak amacıyla suçu bir başkasına atmaya yönelik boş bir çaba mıydı?

Her durumda davalının gerçek niyetini açıkça göremiyoruz. Ancak hırsızın ve mağdurun köyde çok farklı sosyal sınıflara mensup olduğunu açıkça görüyoruz. Davacı önemli biri ama hırsız değil.

Davacının köyün ileri gelenlerinden olduğu özellikle belirtirken, davalı için herhangi bir detay verilmemiş. Davacının iki boğası olduğu, muhtemelen başka hayvanları da olduğunu, ancak açıkça belirtilmese de davalının büyük ihtimalle bunlara sahip olmadığını anlıyoruz. Belki de davacı, bu davaya bakan kadıyı ve mahkemeye gelen diğer kişileri zaten tanıyordu. Boğaların görüldüğü düğün alayındaki çoğu kişi de davacıyı tanıyordu. Bu davadaki tarafların, hayvan sahibi olmak ve olmamak üzerinden ölçülen farklı sosyal ve ekonomik geçmişleri, hukuki sonucun belirlenmesinde rol oynayan en temel faktörlerden biri olmuştur.[81]

Serbestçe Dolaşan Hayvanlar

Dolandırıcılık ve hırsızlık vakalarında görüldüğü üzere, hayvanların Osmanlı Mısır'ı kırsalında çok değerli ve faydalı mülkiyet formları olmaları sebebiyle, hayvanlar üzerindeki mülkiyetin doğru bir şekilde kurulması hayati önem arz eden, oldukça çekişmeli bir konuydu. Bu canlıların üreme ve hareket edebilme becerilerinin onları diğer mülkiyet formlarından ayırıyor olması hayvanlar üzerindeki hukuki mülkiyetin kurulması meselesiyle doğrudan ilintiliydi. Sınırların olmadığı Mısır kırsalında, İslami mahkemelerin işleyişi ve Mısır'da mülkiyet hukuki, toplumsal ve ekonomik açılımları bu canlı mülkiyet türlerine özel niteliklerle tanzim edilmek durumunda kaldı.

Menfelut'ta görülen bir davada, Jalda köyünden Rushdān ʿAbd al-Rasūl adlı bir kişi eşeğini geri alma maksadıyla Menfelut mahkemesine geldi.[82] Adam, o zamanʿAzīza bint Ḥasan Abū Aḥmad adında bir kadının malı olan dişi boz eşeğin, altı ay önce kaybolan eşeklerinden birinin dişi sıpası olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca, bir hayvanın yavrusunun onu doğuran hayvan kimin malı ise yavrunun da aynı kişinin malı olduğunu buyuran şeriat kanunlarına göre bu dişi sıpanın da kendi hukuki malı olduğunu iddia etmiştir.[83] Aziza Hanım sıpanın Rushdan'a ait olduğunu reddetmiş, sıpayı birkaç ay önce kardeşinin malikanesinin satışıyla aldığını öne sürmüştür. Aziza'nın iddiasını çürütmek ve kendisininkini güçlen-

dirmek için, Rushdan yeni doğmuş sıpanın mahkemeye getirilmesini istedi. Genetik tetkikin erken modern dönem versiyonu uygularmış gibi, Rushdan, sıpanın onun eşeğinin yavrusu olduğunu, dolayısıyla da onun malı olduğunu doğrulayan iki tanıkla somut hukuki delili mahkemeye sunmuştu.[84] Delili yeterli bulan mahkeme sıpanın Rushdan'a geri verilmesine karar vermişti.[85]

Hayvanın yavrusunun da hayvana sahip olan kişinin malı olarak düşünülmesi sebebiyle, kişi o hayvanı satsa bile o hayvanın yavrusu üzerinde hak sahibi olabiliyordu. Bu sebeple bir hayvan satıldığında alıcının hayvanın yavrularının hakkını da satın alıp almadığı çoğu kez belirtilirdi. Örneğin, 1786 yılında Buhayra'da kısa bir süre önce iki yavrusu olan bir mandanın yarı hissesiyle ilgili bir mesele mahkemeye intikal etmişti.[86] Mandayı satan adam, yalnızca mandanın hissesini sattığını, yavrulardaki hissesini satmadığını söyleyerek yeni doğan iki yavru üzerindeki hakkını almak için mahkemeye başvurmuştu. Bu düzenleme sadece hayvanlar üzerindeki hukuki ve finansal kontrolü sağlamaya yaramıyor, aynı zamanda yavruların sahipliğinin düzenlenmesini de sağlıyordu. Yavrunun sahipliğini belirleyerek, böylece de hayvanların yavrulama konusunu da düzenleyerek, Mısırlı köylüler istenilen nitelikleri sürdürebilmek, istenmeyenleri ise azaltmak maksadıyla evcilleştirilmiş toynaklılarının üremesini kontrol edebilmiş ve belirleyebilirmiştir.

Kaybolan bir hayvanla ilgili başka bir örnek de hareket eden mülkiyet formlarının sahipliği ve bu sahipliğin nasıl kurulduğunu açıklamamıza yardımcı oluyor. 1794 yılı ocak ayında, Suntis köyünden ʿAlī ibn al-Marḥūm ʿUthmān Abū Bakr, kaybolan ineğini geri almak için Buhayra mahkemesine başvurmuştur.[87] Davacı Ali, sekiz yıl önce ʿAlī ʿUmar'dan kanunen satın aldığı kahverengi bir ineğin gerçek sahibi olduğunu iddia etmişti. Satıştan bir yıl sonra, davacı Suntis'in civarındaki diğer hayvanlarla gezmesi için ineğini salmaya başlamıştı. Ancak kısa bir süre önce davacı Ali, ineğin Zawiyat Naim köyünden davalı al-Sayyid ʿAbd Allāh ibn Sālim Qarqūr adında bir kişinin mülkiyetinde olduğunu, daha da önemlisi ineğin buzağılamış olduğunu fark etmişti.[88] Meseleyi mahke-

meye taşıyan da buydu. Ali hem ineğin hem de buzağının mülkiyetini kendi üstüne almak için mahkemeye başvurmuştu.

Ali'nin iddialarına cevaben, Abd Allah, geçen yıl ineği 14 riyal ve bir manda karşılığında Ruzzafa köyünden Ḥasan Abu Ḥamīda adlı kişinin vekili olan Hasan Abū 'Āliyya'dan kanunen satın aldığını söylemiştir.[89] Ayrıca, ineğin buzağıladığını da inkâr etmiştir. İddialarını güçlendirmek isteyen Abd Allah, bir yıl evvel kendisine söz konusu ineği sattığını doğrulaması için Ḥasan Abū 'Āliyya'yı mahkemeye getirmiştir. Tanık Hasan da ineği beş yıl önce Qabr al-Umarā' köyünde merhum bir köylüden satın aldığını ifade etmiştir. Tanığın ifadesi üzerine davacı Ali, Suntis köyünden iki tanık daha getirmiş, bu tanıklar ineğin Ali'nin malı olduğuna ve 7 yıldır Ali'nin ineğinin köyde serbestçe dolaşmasına izin verdiğine mahkeme huzurunda yemin etmiştir. Bir süre durumu değerlendiren kadı en sonunda hayvanın davacı Ali'ye geri verilmesine karar vermiştir. İlaveten, Hasan'ın da Abd Allah'ın ineği satın aldığı 14 riyal ve bir mandayı Abd Allah'a geri ödemesi yönünde hüküm vermiştir. Buradan yola çıkarak, tıpkı bir önceki davanın hükmünde olduğu gibi, ineğin hiçbir zaman onu Abd Allah'a satan kişinin yasal mülkiyetinde olmaması sebebiyle, burada yasal olmayan kısmın hayvanın satın alınması değil doğrudan satışın kendisi olduğuna karar verilmiştir.

Bu örnekteki ineğin yedi yıl boyunca köyün civarında başıboş dolaşmasına müsaade edilmiştir. Bir hayvan sahibi açısından ineğin başıboş dolaşmasına müsaade edilmesinin önemli sebepleri vardı. İlki, hayvanın kendi yiyeceğini aramak için dolaşmasına izin vererek, sahibinin diğer yiyecekleri ekmesine ve depolamasına gerek kalmazdı.[90] İkincisi Mısır kırsalında çok az sayıda vahşi ve yırtıcı hayvan vardı. Çarpık üreme tehdidi veya başka bir hayvanın tuzağına düşmek gibi tehditler Osmanlı Mısır'ı kırsalında yok denecek kadar azdı.[91] Muhtemelen 'Alī, hayvan köyden çok uzaklaşmadıkça onu takip edebiliyordu. Bu davanın gösterdiği üzere, başıboş gezen bu hayvan için en büyük tehdit başka bir hayvan değil sahibi dışında başka bir kişi tarafından ele geçirilmekti. Hatta, Abd Allah'ın, Ali'nin yasal haklarını ihlal ederek hayvanın sahipliğini iddia etmesiyle bu konu mahkemeye intikal etmişti.

Abd Allah'ın hayvana el koyması sadece Ali'nin inek üzerindeki yasal mülkiyetini tehdit etmekle kalmamış, aynı zamanda hayvanın birlikte dolaştığı topluluğun kolektif haklarına da saldırmıştır. İneğin köyde serbestçe dolaşmasına izin verilmesi sebebiyle köylüler onu sık sık görüyor ve Ali'nin hukuki malı olduğunu biliyorlardı. Hatta belki de çeşitli işler için inekten faydalanıyor, sütünü sağıyor ve kolektif olarak bakımını ve güvenliğini sağlıyorlardı.[92] Başka bir deyişle inek yedi yıl boyunca tüm köy halkının ortak mülkü olarak düşünülüyordu. Bu durum hiçbir şekilde hayvanın Ali'nin yasal mülkü olduğu gerçeğini değiştirmiyor ancak Ali'nin köyündekilerin inekten faydalanırken aynı zamanda onun korunmasını ve bakımıyla da ilgilendikleri anlamına geliyordu.[93] Geniş bir köy topluluğu içinde bu ineğin varlığı ve işlevinin çoğunlukla Ali'nin mülkü olması bakımından sahip olduğu mutlak yasal statüden bağımsız olarak düşünüldüğünü vurgulamak isterim. Bu sebeple, Ali'nin mahkemeden hayvan üzerindeki şahsi ve yasal mülkiyetini talep etmesi yalnızca kendisi için değil, aynı zamanda hukuken herhangi bir dayanağı olmasa da geniş bir köy topluluğunun kolektif hakları açısından da önemliydi.

Sonuç

Hayvanları mülk olarak merkeze alan bu bölümde, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'ın, dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğundaki herhangi bir yerin ya da daha genel anlamda modern dünyanın tarihinin, hayvanların rolünü göz ardı edemeyeceğini öne sürüyorum.[94] Kalorilerinin ve kaynaklarının neredeyse tamamını gıda maddelerinin ekim-dikiminden elde eden bir erken dönem tarım imparatorluğu olarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarında tarım yapılması için binlerce hayvanın ve insanın işgücüne muhtaçtı. Mısır'dan tüm imparatorluğa gönderilen bu gıdalar, Mısır kırsalındaki hayvansal işgücü ile Akdeniz ve Ortadoğu halkları arasında bağ dokusu görevi gördü. Bu bölümde gösterdiğim üzere, işgücü, yiyecek-içecek kaynağı, taşıma için enerji, hatta kışın evlerdeki ısı depoları olmaları sebebiyle çok değerli olan hayvanlar

imparatorluğun toplumsal, ekonomik ve mimari yapılarının derinine nüfuz etmişti. Hayvanların gücüne, verimliliğine ve emeğine, yani doğrudan bedenlerine yönelik bu ekonomik bağımlılık, belli bir düzenin hâkim olduğu, kırsal bir dünya ve fiziki coğrafya yaratmıştır. Şüphesiz bu dünya, hayvanlar olmasaydı çok farklı bir görünüme sahip olacaktı.

Hayvanların kırsal hayatın çeşitli alanlarında, neredeyse kırsal toplumdaki herkes tarafından kullanılması, onların Mısır kırsalında ekonomik açıdan en önemli metalardan biri olmalarını sağladı. Öyle ki, kırsaldaki tereke kayıtlarını incelendiğimizde hayvanların Mısırlı köylüler ve kırsaldaki elitler için tek ve en büyük zenginlik kaynağı olduğunu açıkça görüyoruz.[95] Erken modern dönem Mısır kırsalı, bu sebeple, insanlar ve hayvanlar arasındaki karşılıklı, yapıcı ve birbirine sıkı sıkıya bağlı ilişkilerle şekillenmişti. Bu ilişkiler, çoğu kez tarım arazilerindeki ortak emek ve insanların hayvanlar üzerindeki mülkiyeti üzerinden yönetilirdi. Bu tarımsal düzeni oluşturan hayvanların sayılarında, niteliklerinde ve türlerinde olabilecek her türlü değişikliğin çok büyük sonuçlar doğuracağı açıktır. Daha net ifade etmek istersek, hayvanlar, insanların günlük işlerini ve üretim ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaç duydukları enerjiyi sağladıkları için bu kadar değerliydiler.

7

Kaba Kuvvet

18. yüzyıl ortalarına kadar, insan-hayvan ilişkisi hem Osmanlı Mısır'ında hem de tüm dünyada ekonomik ve toplumsal hayatın merkezinde yer aldı. Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere, özellikle kırsal topluluklar tamamen hayvan işgücüne bağlıydı. Ancak tüm modern tarım toplumlarının ekonomilerinde ticarileşme ve modernleşmenin de yer aldığı yoğun bir dönüşüm sürecine girmesi sebebiyle bu ilişki kabaca 1750-1850 yılları arasında tüm dünyada değişmeye başladı. Geçimlik tarımdan pazar odaklı ticari tarıma geçişe dair tarihsel literatürün alışılagelmiş başkahramanları, arazi, insan emeği ve sermaye birikimidir. Çoğumuz John F. Richards'ın 21. yüzyılın başlarını özetlerken kullandığı şu cümlelere itiraz edemez: "Arazinin insanlar tarafından yönetimi her yerde giderek daha merkezi, daha zorba ve araçsal olarak daha etkin hale geldi. Dünyada tarımın ve maden çıkarımının büyük ölçekli kapitalist formları öne çıktı."[1]

Bu ekonomik dönüşüm sorunuyla başa çıkmaya yönelik en yeni ve işlevsel girişimlerden ikisi, Brenner tartışmasından doğan yayın grupları ile Çin ve Avrupa'nın ayrışması sorununu ele alan

yeni akademik ekoldür.[2] Bu tarihyazımsal literatürden türeyen pek çok çalışma doğal kaynaklar ve insan emeği etrafında şekilleniyor. Brenner, Batı Avrupa'daki erken modern dönem tarım devriminin emek ve sınıf ilişkilerindeki değişimin bir sonucu olduğunun farkındadır; ancak onu eleştirenler nüfus artışı ve tarımsal teknoloji ile ekim-dikim tekniklerinin gelişmesinin bunda etkili olduğunu öne sürüyor. Benzer şekilde, doğal kaynaklar ve emek, Kenneth Pomeranz'ın ayrışma yaklaşımında da bariz bir biçimde öne çıkıyor. Çok basit bir özetini yapmak gerekirse, Pomeranz, Avrupa'nın mevcut ekolojik kısıtların üstesinden gelmesini mümkün kılan Kıta Amerika'sındaki kaynakları sömürmesi ve kömür yataklarına yakın olmasını sağlayan coğrafi talihi sayesinde, Çin'i ekonomik anlamda geri bıraktığını öne sürer. Ayrıca, bu iki faktör Avrupa'nın Çin'e kıyasla emekten en üst düzeyde fayda elde etmenin çok daha etkili yollarını bulmasını da sağlamıştır.

Brenner tartışması ve ayrışma literatürüne konu alan tek canlı insanlar değildi. Erken modern dünyadaki merkezi konumları ve her yerde bulunmaları sebebiyle hem doğal metalar hem de işçiler olarak hayvanlar da kilit rol oynadılar. Geçimlik tarımdan meta bazlı ticaret ekonomisine geçişin bir parçası olarak hayvan işgücü, yerini önce insan işgücüne, daha sonra da makine işgücüne bıraktı. Tarım toplumlarının geçirdiği dönüşümleri tam olarak kavrayabilmek için, yaygın olarak hayvan işgücüne bağlı ve yoğun insan-hayvan etkileşimleriyle şekillenmiş bir dünyanın değişiminin tarihsel açıdan son derece önemli nedenlerini ve sonuçlarını anlamamız gerekiyor.

Osmanlı Mısır'ında insan ve hayvan işgücünün tarihi tüm bu neden ve sonuçların önemini açıkça ortaya koyuyor. Diğer bölümlerde gördüğümüz üzere, Mısır ve Osmanlı tarihçileri 19. yüzyıl dönümünde Ortadoğu'yu şekillendiren pek çok toplumsal, ekonomik ve politik değişimi anlamak ve açıklamak için 1780 ve 1810 arasındaki döneme yönelmiştir. Örneğin, 18. yüzyılın sonunda arazilerin giderek kırsaldaki bir grup yerel liderin elinde toplanmaya başlaması, Mısır'ı ve imparatorluğun diğer bölgelerini de dönüştürmeye başlamıştır.[3] Bunu takip eden yıllarda, geçen yüzyılların en merkezi yöne-

tim biçimleri Kahire'de ortaya çıkmıştır. Bu yönetimler çeşitli yayılmacı savaşlara girmiş, en sonunda okullar, bakanlıklar, hastaneler, askeri okullar ve diğer devlet kurumlarını kurmuş, yollar, köprüler, kanallar ve diğer altyapı işlerini inşa etmiştir.[4] 1780 ve 1810 arasındaki dönemde, Mısır'ın iki büyük şehri olan Kahire ve İskenderiye'nin nüfusları da hızla çoğalmıştır.[5] Bunların nedenleri, Osmanlı Mısır'ını çalışan tarihçilerin karşı karşıya kaldığı en zorlu ve yorucu sorunlar arasındadır. Brenner, Pomeranz, Richards ve diğer pek çok tarihçinin açıkça ortaya koyduğu üzere, erken modern tarım ekonomilerinin geçirdiği politik ve toplumsal dönüşüm ile ticarileşme süreçlerinin benzerlerinin bu dönemde tüm dünyada yaşandığı açıktır. Dolayısıyla, kırsal ekonomilerin hayvan işgücünün ağırlığının değişmesinde etkili olan belirli mekanizmalara ışık tutması sebebiyle, Mısır'daki örnekler dünya çapında yaşanan bu değişimlerin anlamlandırılmasına yönelik çabalarda yol gösterici olmuştur.

İnsan-hayvan ilişkisinin çevre tarihi açısından incelendiği bir arka planda; erken modern dönemde geçimlik tarımdan ticari tarıma geçişe dair literatür, Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal tarihi, İstanbul'daki merkezi Osmanlı bürokrasisinin ve Mısır kırsalındaki çeşitli mahkemelerin arşiv kaynaklarının incelenmesi ve çağdaş İngiliz imparatorluk kurumları, 1780-1810 arasındaki dönemde hayvanların ekonomik açıdan değişen durumunun Mısır'ın ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğunun tarımsal anlamda en verimli eyaletinden, imparatorlukla bağı bir hayli zayıflamış bir proto-devlete dönüşmesinde kritik rol oynadığını gösteriyor.

Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere, erken modern dönemde, Osmanlı Mısır'ı kırsalındaki mal varlığına ilişkin birincil kaynaklardan biri de manda, öküz, eşek ve deve gibi evcilleştirilmiş büyükbaş hayvanların mülkiyetiydi.[6] 1780'den itibaren hem insan hem de insan dışı hayvan popülasyonlarının büyük bir kısmını yok eden bir dizi iklim olayı ve salgın hastalıklar Mısır'ı vurdu. Bu kadar kısa sürede pek çok hayvanın ölümü, kırsalda mal varlığının yeniden düzenlenmesini zorunlu kıldı. Kırsal ekonominin çok büyük bir kısmının yok olması, Mısır kırsalındaki elitleri farklı mal varlığı formlarına yöneltti. Bunların en önemlilerinden biri topraktı.

18. yüzyılın sonları, toprağın, Mısır'da ve Osmanlı İmparatorluğunun farklı yerlerinde mal varlığını bir politik güç aracı olarak kullanmaya başlayan küçük bir yerel lider grubunun elinde toplandığına tanık oldu.[7] Bu toprağı verimli kılmak isteyen yeni toprak sahipleri, bu dönemde hastalık ve kuraklık sonucu telef olan hayvanların işgücünün yerine geçebilecek yeni ve etkili bir işgücüne ihtiyaç duydu. Bu işgücü boşluğunu ise Mısır'ın köylü sınıfından köleler doldurdu.

Hayvan gücünden insana ve nihayetinde makine gücüne geçiş Osmanlı Mısır'ının enerji rejiminde kökten bir dönüşüm yarattı.[8] Kömür ve buhardan önce, insan kas gücüyle birlikte hayvan gücü Mısır'daki kullanılabilir enerjinin ana kaynağıydı.[9] Toplumların enerjilerini nereden ve nasıl sağladıklarının analiz edilmesi her türlü ekonominin, kültürün veya ekosistemin tarihinin anlaşılmasının temelinde yatar.[10] Örneğin, fosil yakıtları ele almadan 20. yüzyıl tarihini anlamak neredeyse imkânsız olurdu. Keza, otomobilin rolüne değinmeden de Amerikan kent tarihini anlatamayız.[11] Benzer şekilde, erken dönem Mısır kırsalı ekonomisini ya da dünyada sanayi öncesi herhangi bir yerin ekonomisini hayvan gücünün rolünü düşünmeden analiz etmek hikâyenin en can alıcı kısmını kaçırmak demektir.[12] Dolayısıyla, Mısır'ın 18. yüzyıl sonunda neden bu kadar değiştiği sorusu da bu dönemde kırsaldaki büyük malikânelerin oluşmasına yol açan toplumsal değişiklikler ile Mısırlıların ihtiyaçlarının daha fazla ve çeşitli enerji kaynağına doğru değişmesi arasında gelişen diyalektik ilişkinin analiz edilmesiyle cevaplanabilir.

Ayrıca, Mısır, insanlık tarihindeki yegâne iki enerji rejim olan güneş enerjisinden fosil yakıtlara geçişte, 1800 yılını çok önemli bir dönemeç olarak tanımlayan çevre tarihi ve ekonomi tarihi hakkındaki literatür üzerine elverişli bir detaylandırma örneği sunar.[13] Osmanlı Mısır'ı da kabaca bu kronolojiyi takip eder ancak hayvan işgücünün yerini insan işgücünün almasının bu geçiş sürecindeki kritik ara süreç olduğuna da değinmek önemlidir. Hayvan popülasyonu azaldıkça, işgücüne erişimde bir enerji açığı ortaya çıktı. Bu açık, kırsaldaki yeni elitleri, malikânelerini büyütmek için eski-

sinden daha çok ihtiyaç duydukları tekrarlanabilir işgücü, disiplin, verimlilik ve iş kapasitesini karşılayacak yeni işçiler aramaya zorladı. Erken modern dönemde kırsaldaki pek çok işi yapmaya yeten hayvan işgücü ve enerjisi, bu yeni merkezileşmiş ve genişleyen mülkiyet ortamında artık yetersiz kalmaya başlamıştı. Bu enerji açığını kapatmak isteyen büyük arazi sahipleri ve en nihayetinde Mısır devleti de insan gücüne döndü. Kömür ve buhar makinelerinin her ne kadar geçmişteki biyolojik enerjinin kaloriyle çalışan motorlarına göre daha önde bir adımı temsil ettiği düşünülse de, 19. yüzyıl başındaki Mısır'da insanlar, hayvanlardan daha iyi çalışan makineler olarak algılandı.[14] Hayvan ve insan işgücünün ekonomik açıdan kritik rollerin kırsaldaki ekonomiyi nasıl değiştirdiğini gösteren Mısır örneği, tüm kırsal toplumların tarihinde önemli bir dönemeç olan geçimlik tarım ekonomisinden pazar odaklı ticaret ekonomisine geçişi mümkün kılan ekonomi ve enerji dönüşümünde hayvanların oynadığı kritik role açıklık getirir.

En Güçlünün Hayatta Kalması

Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere, erken modern dönem Osmanlı Mısır'ında hayatın devamlılığı hayvanlara bağlıydı. Fakat hayvanlar ve insanlar arasındaki yoğun etkileşim ve karşılıklı birbirine muhtaç olma durumu 18. yüzyılın sonunda değişmeye başladı. Kısa sürede hayvan varlığının büyük kısmı yok olacak ve bunun sonunda ortaya çıkacak hayvan gücü açığını kapatmak için er ya da geç yeni bir enerji rejimi aranacaktı. Hayvan enerjisinden uzaklaşmanın en temel sebebi, 18. yüzyıl sonunda hayvan popülasyonundaki büyük azalmayla birlikte Mısır'daki yerel elitlerin İstanbul'daki Osmanlı bürokrasinin merkezi otoritesinden ayrılmaya yönelik giderek artan siyasi emelleriydi. Yüzyılın sonundaki ölüm, hastalık, kuraklık ve yıkımın potasında, kırsalda hayvanların daha az yer aldığı yeni bir ekonomik ortam belirdi. Dahası, yıllardır süren sıkıntıların, elitlerin ekonomik ve politik manevralarının yarattığı bu yeni ekonomik ve toplumsal topografya, Mısır'ı hayvanların yerine insan emeğinin ve arazinin kırsaldaki zenginlik

ve politik tesirin kilit unsurları olduğu bozulmuş, daha önce hiç görülmemiş ve geri dönüşü olmayan bir yola soktu.

1780'lerden itibaren, geniş çaplı salgın hastalıklar, dur durak bilmeyen kıtlık ve şiddetli hava şartları, Mısır kırsalındaki büyükbaş ve diğer evcil hayvanlar üzerinde yıkıcı bir etki yarattı.[15] 1784 yazında, şiddetli bir veba salgını Mısır'ın güneyindeki çiftlik hayvanlarının büyük bir kısmını telef etti.[16] Bu salgın 1784 yılı sonbaharına dek sürdü ve bir süre sonra 1785 yılı sonbaharında yeniden ortaya çıktı.[17] Bu yıllarda iyice azalan hayvan popülasyonu, Nil'in su taşkınlarının beklenenden daha az olmasıyla da birleşince tarlaların gerektiği gibi işlenememesi sebebiyle taşra genelinde ciddi bir gıda ve hayvan yemi kıtlığı baş gösterdi. Kırsalda ve Kahire'de şiddetli bir kıtlığa neden olan 1784'ün sonlarına doğru görülen düşük seviyeli bir su taşkınının ardından, hem insanlar hem de hayvanlar bir yıl boyunca büyük zorluklar yaşadı. Pek çok Kahireli yiyecek bulmak için, kavun kabukları ve diğer atılmış maddelerden ibaret olan şehrin çöplerini karıştırmaya mecbur kaldı.[18] Durum o kadar vahim bir hal almıştı ki bir hayvanın açlığı ya da ölümü aç insanlar için sürpriz bir ziyafet demekti. İktidardaki elitler ya da ordu mensupları ölmüş eşek, deve veya at leşlerini çöpe attığında, şehirde yaşayan halk ölü hayvanın bedeninden ne bulabilirse onu almak için çöplere üşüşürdü. Mısırlı tarihçi ve vakanüvis el-Ceberti'ye göre, insanlar o kadar açtı ki açlıktan ölmemek için bu hasta hayvanların etini çiğ çiğ yemişlerdi.[19]

Birkaç yıl sonra, 1787'de başka bir salgın hastalık Kahire ve deltadaki çiftlik hayvanı popülasyonuna yayıldı. Tüm Kahire'nin sokakları hayvan leşleriyle doldu, hayvanların düşüp öldüğü yerlerde cesetler üst üste yığıldı. El-Ceberti, "Hayvanlar sokaklarda ve çayırlarda düşüp ölüyordu. Çürüyen cesetlerin kokusu her yeri doldurmuştu" diye yazmıştı. Zengin bir davar sahibi 160 tane hayvanını hastalıktan kaybetmişti.[20] Hayvanların hem zenginler hem de fakirler için "ekonominin temeli" olduğunu kanıtı olarak, 1787 salgını sırasında, "hayvanlarının kıymetini anlayan köylüler onları kaybettikleri için dövünüp duruyordu."[21] O yılın yazı bilhassa zor geçmişti. Hayvan popülasyonu bariz bir biçimde azalmıştı. Üstelik geçen ba-

harda Mısır'a yayılan yeni veba salgınından pek çok insan ölüyordu. Eyalet şiddetli bir kuraklığın pençesindeydi. Tarlalar kuraklıktan kavruluyor, ekinler tıpkı her yerde yiyecek bir şeyler arayan insanlar ve diğer hayvanlar gibi fareler tarafından hızla tüketiliyordu. Eşeklerin, katırların, develerin ve atların büyük bölümü öldüğünden hayatta kalan hayvanların fiyatı da "fırlamıştı." Salgın 1787 yılı boyunca devam etti, ekim ayında ise iyice şiddetli bir hal aldı.[22]

Aynı anda hem insanları hem de hayvanları yok eden veba salgını, acımasız kıyımına 18. yüzyılın sonlarında da devam etti.[23] 1787'deki sıkıntı 1788'de iyice kötüleşti.[24] 1791 baharında ise, bir önceki yıl pek çok çiftlik hayvanını yok eden salgın hastalığın hemen ardından son derece şiddetli bir veba salgını patlak verdi.[25] 1791 yılındaki veba salgınının 300 binin üzerinde erkeği, kadını ve çocuğu öldürdüğü, kırsaldaki insan ve hayvan sermayesinin yok oluşunun Mısır'ı perişanlığa sürüklediği söyleniyor.[26] Tüm kaynaklar, o yılki vebanın yüzyılın son yirmi yılının belki de en kötüsü olduğunu söylüyor.[27] Hastalık sadece Mısır'ı değil, İstanbul, Mora, Venedik, Trablus, İzmir gibi Akdeniz'in doğusundaki yerleri ve Anadolu kıyılarındaki diğer şehirleri de vurdu.[28] İnsanların, büyükbaş hayvanların, farelerin ve diğer canlıların bir kez daha son derece azalan gıda kaynakları için mücadele ettiği şiddetli bir kuraklıkla birlikte hem insanların hem de hayvanların canını alan ölümcül hastalıklar 1792 yılı boyunca Mısır'ı etkisi altına almaya devam etti.[29] Aylar sonra görülecek su taşkınları ve hemen hemen hiç yağış olmaması sebebiyle, tarlalar susuzluktan kavruldu ve işlenemez hale geldi.[30] Çiftçiler tarlalarını sürmeyi denediğinde, tek buldukları kurtlar ve fareler oldu. Bu olumsuz şartlar en azından bir grup hayvanın lehineydi: kurtçukların ve küçük otların yayılmasıyla birlikte fare popülasyonu o yıl epey artmıştı. Hatta, o kadar çok fare vardı ki kurtçukları yemeyi bırakıp ağaçlarda yetişen meyvelere saldırmaya başlayan fareler yüzünden insanların mevcut yiyecekleri de epey azalmıştı. Öyle ki, "kurtçuklardan kurtulan ekinleri fareler yiyordu."[31] İnsanlar yiyecek çöp bile bulamadıkları için zararlı otları yemeye başlamıştı. Tüm bunlar, yiyecek yeterli yem ya da bitki bulamayan büyükbaş hayvanları da etkilemişti.

İnsanları, hayvanları, böcekleri ve kemirgenleri kasıp kavuran bu kuraklık, hastalık ve kıtlık, kıt kaynaklar için verilen mücadeleyi de iyiden iyiye zora sokmuştu. 1792'de bir kez daha istenilen düzeye ulaşamayan Nil taşkınıyla, az miktarda tahıl yetişmiş, ürünler pazardan çekilmiş, kıtlık artmış ve fiyatlar birden yükselmişti.[32] Seyrek de olsa yetişen tahıl ve yoncayı kurtlar hızla tüketmişti. Yoksulların çoğu, saman hayvan yiyeceği olarak ayrıldığından günü geçiştirmek için kuru ot ve diğer bitkilerle besleniyordu. Bunları ya Kahire'de fahiş fiyattan satıyor ya da askerlere ve diğer hırsızlara kaptırıyorlardı. Yetişen ürün azlığının ulaştığı kritik boyutun bir işareti olarak, bazı kişiler mallarının çalınacağı ya da saldırıya uğrayacakları korkusuyla yemlerini kapalı kapılar ardında satıyordu. Ne hayvanlar ne de insanlar yiyecek bir şey bulabiliyor, kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölüyorlardı. Hayvan leşleri Kahire'nin sokaklarını çöplüğe çevirmişti; öyle ki, "dar sokaklarda yerdeki hayvan ölülerine basmadan yürümek neredeyse imkânsızdı." Açlıktan gözü dönmüş insanlar "kokmuş bile olsa", bir miktar yenilebilir et bulmak için hayvan leşlerinin üzerine atılıyordu, diye yazmıştı el-Ceberti. Durum o kadar kötüydü ki insanlar "[insan] yavrularını yemek üzereydi."[33]

Yem ve gıda kıtlığı 18. yüzyılın son dönemlerinde ve 19. yüzyılın başında da aynı şiddette devam etti. Nisan 1799 ve Şubat 1800 yılları arasında kıtlık sorununa yeni bir şiddetli veba salgını eklendi.[34] Mart 1800'de durum öyle ciddi bir hal almıştı ki saman, fasulye, arpa ya da kuru yonca bulamayan büyükbaş hayvanlar açlıktan ölüyordu.[35] Kimi kişiler tamamen perişan olmadan önce çiftlik hayvanlarını satmaya çalışıyor ama her ne kadar en düşük fiyattan satılsa da kimse bu bir deri bir kemik kalmış hayvanları almak istemiyordu.[36] Yemin bulunduğu nadir durumlarda da miktarının çok az olması ve talebin yüksek olması nedeniyle çoğu kez çok pahalıydı.[37] Bu dönemdeki savaşlar da hem insanlar hem de hayvanların gıda tedarikini sekteye uğratan nedenlerden biriydi. 1800 yılı Mart ayı sonlarında, Fransız istilası sırasında Kahireliler savaş, yağma, talan ve şehri ele geçiren her türlü belayla karşı karşıya kaldıkları için zor günler geçirmişlerdi.[38] Zaten kıt olan gıda

kaynaklarının Osmanlı ve Fransız askerlerinin tekelinde olması da fakir halkın ve hayvanların toplu halde açlıktan ölmesini kolaylaştırıyordu.[39] 1801 ve 1802'de Circa sancağı bir kez daha pek çok insanın ve hayvanın canına mal olan, kırsalda türlü zorluklara yol açan bir veba salgını yaşadı.[40]

İnsanlara bulaşan bu veba ve hayvanları telef eden salgın hastalıklara ek olarak, pek çok kuraklık ve kıtlık da 1780-1810 yılları arasında Mısır'ı vurdu. 19. yüzyılın ilk 10 yılı, tarihsel açıdan kayda değer sayısız hava olayına ve geniş çaplı ısı dalgalanmalarına şahit oldu. Tüm bunlar kitleler halindeki insan ve hayvan ölümlerinin çarpıcı gerçekliğini daha da belirginleştirdi. Örneğin, 1804 yılı Kasım ayında Kahire'nin kuzeydoğusundaki Şarkiye sancağına bağlı Bilbeys kazası üzerinde meşum kara bulutlar birikmişti.[41] Korkunç bir fırtına kopmuş, düşen yıldırımların 20 kişiyi öldürdüğü ve sayısız inek ve koyunu telef ettiği bildirilmişti.[42] Dört yıl sonra, 1808 yılı Kasım ayında "tavuk yumurtası" iriliğindeki dolu taneleri sayısız hayvanı öldürmüş, Garbiye sancağına bağlı Mahalletül Kübra kazasında yaygın hasara neden olmuştu. Dolunun tarlalarda yeni yeni biten mahsullerle beslenen kurtçukları öldürmesi ise bölgedeki çiftçiler açısından olumlu bir gelişmeydi. Tavuk yumurtası iriliğinde doluların görüldüğü benzer bir dolu fırtınası da Şubat 1809'da yaşanmış ve çiftlik hayvanlarını telef etmişti. 1813 yılı kışında deltada dondurucu yağmurlar hatta yer yer karın yağdığı şiddetli soğuklar görülmüştü.[43] Bu olumsuz şartlar sonucu hem insanlar hem de büyükbaş hayvanlar, ekinler ve balıklar ölüp gitmişti. Bunlar, her yıl hem hayvanları, hem mahsulleri, hem de insanları önüne katan yıllık su taşkınlarının arasına serpiştirilmiş şiddetli hava olaylarıydı.[44]

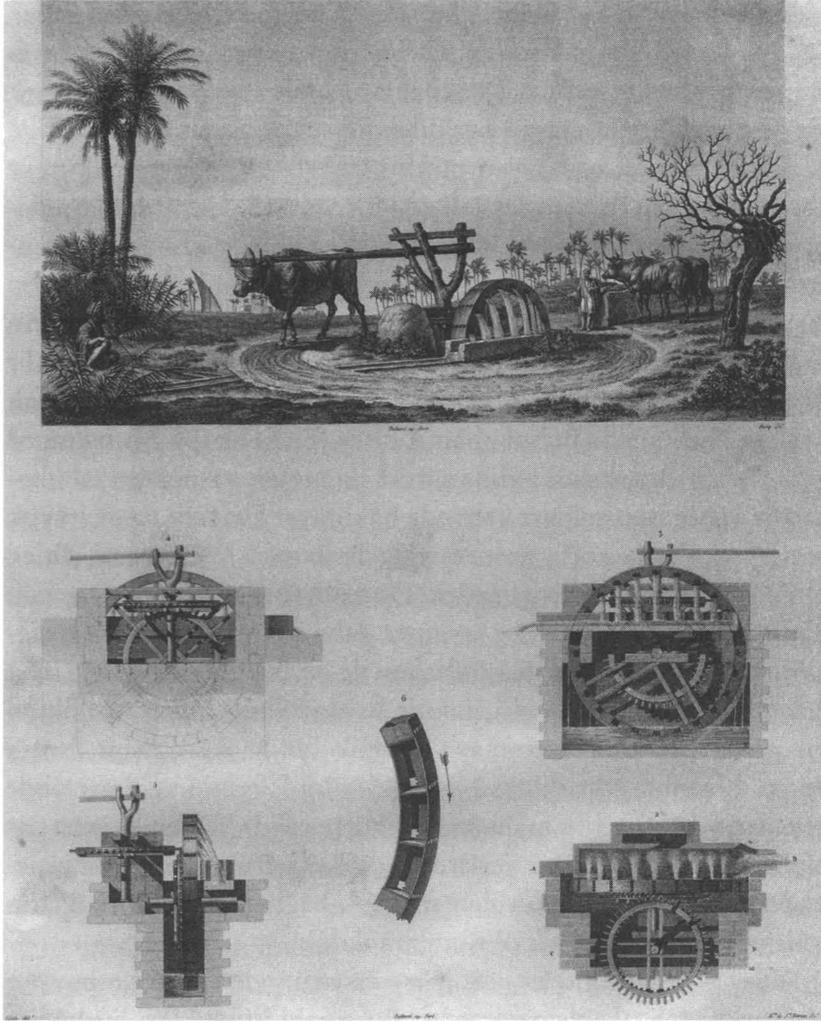
Bu nedenle, 1780 ve 1810 arasındaki otuz yıl, hem Napolyon'un Mısır'ı işgaline ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Nil Vadisini ele geçirmesine hem de Mısır'da günlük işlerde kullanılan hayvanların sayısında çok daha kökten ve tarihsel anlamda önemli sonuçları olan toplu bir azalmaya da tanık olmuştur. Salgınlar, şiddetli hava olayları, su taşkını ve ürün hasadı seviyelerindeki dalgalanmalar sonucu 18. yüzyılın sonunda çok sayıda hayvan ölmüştü. Hay-

vanların yeniden bu dönemden önceki sayılarına yaklaşması için bile onlarca yıl geçmiş olması muhtemeldi.[45] Bu azalan popülasyon taşradaki büyük toprak sahiplerini hayvanların yerini alabilecek başka enerji kaynakları aramaya sevk etmişti. Bunun sonucunda da kırsaldaki ekonominin yapısı ve doğası sonsuza dek değişmişti.

Hayvanların Eksikliği

Günlük işlerde emeğinden yararlanılan hayvanların sayıca azalmasının toplumsal ve ekonomik sonuçları Mısır'daki kırsal nüfusu doğrudan ve derinden etkiledi. Örneğin, 1787 baharında yaşanan korkunç salgından sonra, köylüler günlük tarımsal işleri görecek enerjiden mahrum kaldı.[46] Büyükbaş hayvanlar olmayınca, çiftçiler harman dövmek ve su dolaplarını çevirmek için alternatif yollar aramak zorunda kaldı.[47] Çoğu çiftçi su dolaplarını kendileri itmeye çalışmıştı ancak bu makineler mandalar ve diğer yük hayvanlarının güçlü kaslarının hareket ettirebileceği şekilde yapıldığı için, insan gücü bunları verimli bir şekilde çalıştırmada yetersiz kalıyordu. Kırsaldaki altyapının büyük bir kısmı insanlara göre değil, hayvanlara göre yapılmıştı. Bu gerçekle yüzleşen bazı çiftçiler ölen hayvanlarının yerine su dolaplarında çalıştırmak için eşek, deve ve at almak istedi. Ancak kırsalda canlı hayvan sayısının çok az olması, bu dört ayaklıların alım ve beslenme maliyetlerini önemli ölçüde artırmış, böylece de çoğu kişinin bu canlıları satın alması neredeyse imkânsız hale gelmişti.[48]

18. yüzyılın sonuna gelmeden, hayvan popülasyonunun azalması sonucu kırsalda çok farklı bir manzara ortaya çıkmıştı. Artık köylülerin tarımda, sulama işlerinde ve çeşitli işlerde kullandıkları yük hayvanlarına tek başına sahip olması hiç olmadığı kadar zor ve pahalıydı. Satın alım, zorbalık ya da hırsızlık yoluyla hayvanları elinde tutmaları sebebiyle düpedüz avantajlı bir konumda olan kırsaldaki zengin elit kesim, büyük toprak sahipliğini elinde tutarak ve mevcut topraklarını daha da genişleterek kendileri ile Mısır'ın büyük çoğunluğu geçimlik tarımla uğraşan nüfusu arasındaki farkı iyice artırıyordu. Örneğin, 1785'teki veba salgını sırasında, pek

12. Hayvan emeğinin altyapısal mekaniği. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 2, böl. 2 of *Description de l'Égypte*, Zanaatlar ve meslekler, Plaka 3.

çok emir ve diğer zenginler, toplu ölümlerin yol açtığı kargaşayı fırsat bilmiş ve hem ölenlerin hem de sağ kalanların çiftlik hayvanlarını gasp etmişti.[49] Tarlalarda çalışacak, su dolaplarını döndürecek ve ürünleri pazara taşıyacak hayvanlara sahip olabilen zenginler dönemin en önemli enerji kaynağını da kontrol altında

tutabiliyordu. Sonuç olarak, bu dönem ve onu takip eden yıllar, 18. yüzyılın sonlarından itibaren bunun için fırsat kollayan taşra elitleri tarafından tarımsal kaynakların, bilhassa da toprağın tek bir merkezde toplanması ile şekillendi.

Mısır'ın insan ve hayvan nüfusu hastalıklar, çevresel yıkım ve savaşlar sonucu daha evvel yok edildi ancak 18. yüzyıl sonlarındaki demografik değişimleri hem geçmişte nüfusun azaldığı durumlardan hem de daha sonraki dönemleri esasen oluşturan şeyden farklı kılan, Mısır'da ve imparatorluğun genelinde yerel elitlerin Osmanlı imparatorluk idaresinden kopmaya yönelik bir süredir devam eden girişimleriydi.[50] Örneğin, 1760 ve 1770'lerde Osmanlı valileri, özellikle de Bulutkapan Ali Bey (El-Kebir) ve Muhammed Ebu Dehab Bey, kendi yandaşlarına dağıtmak ve potansiyel ekonomik ve siyasi ortakları üzerinde hâkimiyet kurmak üzere büyük arazi parçalarını zorla gasp etmeye başlamıştı.[51] Bu yerel elitler, 1770'lerde Büyük Suriye içindeki Osmanlı topraklarında, Osmanlı imparatorluk iradesini hiçe sayan ve daha sonraki yıllarda Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın girişimlerinin de bir öncülü niteliğinde olan pek çok başarısız istila girişiminde bulundular.[52] İmparatorluktan bir parça özerklik kazanmaya yönelik bir başka girişim örneği de bu dönemde Mısır'daki Memlük asilzadelerinin ve diğer önde gelenlerin büyük aile malikâneleri kurmasıydı.[53] Büyük arazi sahiplikleri, Mısır ve diğer yerlerdeki dini vakıflar ve vilayetin genelindeki siyasi güçlerle kurulan stratejik bağlantılar ailevi bağlarla geliştirilen bu ekonomik oluşumlara dahildi.[54]

Yerel siyasi otoriteler, 18. yüzyılın sonunda insan ve hayvan nüfusu önemli ölçüde azalmadan önce sahip oldukları bu büyük arazileri birleştirmenin veya genişletmenin yollarını aramaya başlamıştı. Nüfus azalışı bu otoritelerin daha fazla toprağı ele geçirmek için bekledikleri fırsatı onlara vermiş oldu. İnsan ve hayvan popülasyonlarındaki değişimlerle birbirine eklemlenen, Osmanlı İmparatorluğundan politik ve ekonomik bağımsızlık elde etmeye yönelik bu girişimler Mısır'da insan-hayvan ilişkilerindeki geri dönüşü olmayan bir değişimin yaşanmasına neden oldu.[55] Bu geçiş gerçekleştiğinde, Mısır için yeni bir dönem başlamış oldu. Daha

sonra kısmen de olsa toparlanan hayvan popülasyonuna rağmen, yoğun insan-hayvan etkileşimlerinin hâkim olduğu geçmişteki toplumsal ve ekonomik yapıya geri dönüş artık imkânsızdı.[56]

Kırsalda hayvan mülkiyetinin azalmasının da etkili olduğu, toprakların birkaç varlıklı kişinin elinde toplanması süreci, hayvansız ve bu sebeple de topraksız kalan, yeni iş ve gelir kaynaklarına ihtiyaç duyan bir köylü sınıfı yarattı. Artık tarlalarını süremeyen ve su dolaplarını döndüremeyen pek çok köylü, ya kasaba ve şehirlere göç etti (böylece kent nüfusu arttı) ya da çevrelerinde oluşmaya başlayan tek elde merkezileşmiş büyük malikânelerde iş aramaya başladı.[57] Böylece, büyük toprak sahiplerinin ucuz işçi tedarik edebileceği yeni bir işgücü havuzu oluşturdular. Sayıca epey azaldığı için çok yüksek fiyatlarla satılan hayvanları ilk etapta satın alabilen bu yeni elit sınıf, zaman içerisinde malikânelerinde hayvanlarını kaybeden ve onların sağladığı işgücünün yerine yeni bir şey koyamayan pek çok köylüyü çalıştıran büyük toprak sahiplerine dönüştü.[58] Dolayısıyla hayvan ölümleri, 18. yüzyıl sonunda tarımsal düzenin değişiminde, toprağın Osmanlı Mısır'ında zenginlik ve prestijin temeli olarak nihai üstünlüğüyle sonuçlanan önemli bir faktördü. 19. yüzyılın başında değişen enerji rejimi ve hayvanların ekonomi politiğinin en önemli sonucu, el-Ceberti'nin deyişiyle, "ekonominin temeli" olan hayvanların yerini alacak kırsal sermayenin yeniden düzenlenmesiydi.[59]

Toprağın Mısır'daki kırsal elitlerin elinde toplanması, Mısır devletinin kendisinin zaman içinde bu malikânelerin en büyüğü haline gelmesiyle birlikte 19. yüzyıl Mısır tarihinin devamında da etkili oldu.[60] Bu malikânelerin büyüklüğü, verimliliği ve ürün kalitesi arttıkça toprağı sulama ve işleme ihtiyacı da aynı ölçüde arttı. Toprağın tek merkezde toplanmasını hızlandıran pazar odaklı talepler hem insan hem de insan dışı işgücü ve diğer yaşamsal kaynakların daha da merkezileşmesine de yol açtı.[61] İnsan ve hayvan bedenlerinin ürettiği bu enerjinin tek bir merkezde toplanması ve tekelleşmesi, 18. yüzyılın sonunda büyük malikânelerde daha çok kölenin çalıştırılmasına ve hayvanların bu malikânelerin dışında kullanılmasının azalmasına yol açtı. Kölelik, kırsaldaki üretimin

azalması, veba, kasaba ve kente göç nedeniyle, birine bağlı olmadan çalışan çiftçi sayısı çok azaldı. Böylece, hayvanların büyük malikânelerde toplanmasına ve dolayısıyla da kırsalın genel ekonomisinin dışında kalmasına ek olarak insan popülasyonundaki düşüşler, küçük ölçekli çiftliklerinde çalışacak kendilerine ait hayvanlara sahip olmak isteyen çok az sayıda çiftçi kaldığı anlamına geliyordu. Bu nedenle, 18. yüzyılın sonunda, Mısır kırsal ekonomisinin geçmişteki itici gücü olan hayvanlar üzerindeki ekonomik tahakküm daha sınırlıydı.

Giderek küreselleşen pazar için daha fazla gıda ve mal üretmek için çalışan arazi sahibi elitler mülkiyetlerini genişlettikçe, daha fazla toprağa, daha fazla kaynağa ve daha fazla işgücüne ihtiyaç duydular. Bu yeni ortaya çıkan ticari tarım sürecinin temel özelliklerinden biri, malikâne sahiplerinin topraklarında daha önce hiç olmadığı kadar büyük ve yoğun işgücü gerektiren işleri hayat geçirmeleridir. Bu sebeple, 18. yüzyılın sonunda, hem daha karmaşık tarımsal şemalar hem de daha fazla sulama ve imar projesiyle karşılaşmaya başladık.[62] Kırsaldaki insan müdahalesinin kapsamı ve boyutu arttıkça, daha az maliyetli köylü işçilerin de sayıca artmasıyla birlikte, bu projelerin işgücü kaynağı erken modern dönemdeki gibi hem insan hem hayvan gücünün bir arada kullanılmasından uzaklaşarak neredeyse tamamen insan gücünden ibaret hale geldi. Bu yüzden, hayvan popülasyonu toparlandığında dahi, insan dışı işgücü kaynakları, giderek yüklü miktarda sermaye içeren daha girift projelerde kullanılmaya başlandı. Daha önceki yıllarda hastalık ve iklimin ekolojik etkileri sonucu hayata geçirilen siyasi hamlelerle elde edilen köklü toplumsal, ekonomik ve enerjik faz değişimleri, hayvan işgücünü Mısır'ın tarıma dayalı ekonomisinde daha önce hiç olmadığı kadar değersiz bir konumun eşiğine getirdi. Elbette hayvanlar, insan kuvvetinin yeterli olmadığı durumlarda, örneğin, ağır maddeleri ve atıkların çekilmesinde, ürünlerin pazara taşınmasında ve benzer işlerde, kullanılmaya devam etti. Fakat Mısır'ın demiryolu ve kömürle tanışması ve 19. yüzyılın ilk yarısındaki mekanizasyon ve makine teknolojisinde gelişmelerle birlikte, hayvanların sürdürdüğü bu

sınırlı ekonomik işlev de sona yaklaşmıştı.[63] Bunların sonucunda Mısır'da hayvanların ekonomik açıdan önemi azalmış, dolayısıyla da hayvanlar Mısır'daki merkezi konumlarından da uzaklaşmaya başlamışlardır.

Bu yüzden Mısır'ın geçimlik tarımdan ticari tarıma geçişindeki ekonomik dönüşümü temelinde, eskiden kırsaldaki en büyük ve en önemli zenginlik kaynağı olan hayvanların yerini toprağın alması yatıyordu.[64] Osmanlı Mısır'ında toprak kullanımı ve toprak mülkiyeti akademik anlamda da oldukça dikkat çekmişti. Konuyla ilgili en kapsamlı ve en yeni çalışma Kenneth M. Cuno'nun "Pasha's Peasents" adlı eseriydi. Bu detaylı çalışmada, Cuno, Mısır'da toprağın yoğun bir şekilde ekonomik olarak katmanlanmasının Mehmet Ali Paşa ile başlamadığını, aksine bu durumun, kırsal elitlerin toprağın ve diğer kaynakların kontrolünü ele geçirerek güçlerini artırdıkları 18. yüzyılın ilk yarısının başlarında ortaya çıktığını belirtiyor.[65] Cuno genel olarak pazar ilişkilerinin ve ticari tarımın 19. yüzyılın ortalarından önce ortaya çıktığını kanıtlamayı hedefliyor. Kanıtları da bunu doğruluyor. Hem Cuno'nun çalışmasında hem de Mısır'da ve başka bölgelerde 18. yüzyıl sonlarındaki ekonomik katmanlaşmaya dair literatürünün neredeyse tamamında eksik olan şey, kırsalda geleneksel olarak en önemli mülkiyet formu olan hayvanların sayıca azalmasının, alternatif bir zenginlik formu olan toprağın kırsaldaki birkaç elit ailenin elinde toplanmasına nasıl yol açtığına değinilmemesidir.[66]

18. yüzyılın sonunda merkezi rejimin iki güçlü ismi olan Bulutkapan Ali Bey (El-Kebir) ve Muhammed Abu Dehab Bey'in vefatları Mısır'da bir güç boşluğuna yol açtı.[67] Bu merkezi yönetim boşluğunun sonuçlarından biri de iki beyin hâkimiyeti altında oldukça büyük toprak parçalarını toplayan kırsal elitlerin, kaynakların kontrolünü ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye başlamalarıydı.[68] 1780-1790 yılları arasında hayvan nüfusunun azalmasından en çok yararlanan sınıf bunlardı. Hastalık ve ölümle geçen bu yılları, Mısır kırsalında zenginliğin en temel kaynağı olan hayvanların yerini toprağın almasını sağlamak için kullanmışlardı. 19. yüzyılının ilk yirmi yılına ait arşivlerdeki tereke kayıtları, Mı-

sır'daki mülkiyet işlemleri ve ihtilaf durumlarında hayvanların hiç olmadığı kadar küçük, toprağın ise hiç olmadığı kadar büyük bir etkiye sahip olduğu açıkça görülüyor.[69]

Erken modern dönem Osmanlı Mısır'ı kırsalında toprak bir zenginlik kaynağı olmayı sürdürürken, bu zenginliğin kaynağı toprak mülkiyeti değildi. Hatta 18. yüzyılın sonuna kadar Mısırlı çiftçilerin toprak mülkiyeti bağlamında sadece toprağın mahsullerini intifa hakkı söz konusuydu. Kimi zaman bu haklar bilfiil mülkiyet hakkı gibi kullanılarak, topraklar satılabilir, miras bırakılabilir, hediye edilebilir ve kiralanabilir hale gelmiş, böylece de kolayca ele geçirilmiştir.[70] Öyle ki, 17. ve 18. yüzyıl hem Osmanlı devletinin hem de memurların el koyduğu topraklara ilişkin örneklerle doludur.[71] Yani, Mısır'daki bölgesel elitler 19. yüzyıla kadar, azalan hayvan nüfusunun da kısmi katkısıyla intifadan toprak sahipliğine çok yakın bir duruma geçiş yapmayı başarmışlardır.

Bu ekonomik dönüşümün siyasi göstergesi olarak, bu yeni arazi sahipliği yöntemi, toprağın yasal anlamda mülkiyetine sahip olmayı toprak üzerinde hak iddia etmenin ön koşulu haline getiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1812'de Mısır'ın tüm iltizamlarına el koymasıyla Mısır'da idari uygulama olarak yerleşecekti. Bu hukuki yenilik, 18. yüzyılın sonunda kırsal elitlerin çok sayıda hayvanın ölmesiyle gerçekleşen emelleri sonucu ortaya çıkan, toprağın bir merkezde toplanması sürecinin bürokratik anlamda son somut örneğiydi. Bu sebeple, toprağa dayalı zenginliğin birkaç kişinin elinde toplanması Mısır'da tüm Osmanlı hâkimiyeti boyunca toprak kullanımında baskın yöntem olan iltizam sisteminin çökmesine katkıda bulundu.[72] Üstelik, 1780'ler ve 1790'larda kırsal elitler olarak ortaya çıkan aynı büyük toprak sahipleri, el konulan ve daha sonra Mehmet Ali Paşa tarafından yeniden dağıtılan toprakların büyük çoğunluğunu alanlardı. Bunun için gerekli siyasi bağlantılara sahip oldukları açıktı; toprağı layıkıyla işleyebilecek kapasiteleri olduğuna kanaat getirilmişti. Sonuç olarak, büyük malikâneler daha da büyüdü, giderek daha çok köylü topraksız bırakıldı ve böylece geleneksel yaşam tarzlarından ve geçim kaynaklarından mahrum kaldı.

1780 ve 1810 yılları arasında Mısır kırsalında son derece azalan hayvan nüfusu düşünüldüğünde, sadece birkaç tane büyük malikâne sahibi, tarımsal işler için gereken minimum enerji ihtiyacını sağlamak için ihtiyaç duyulan hayvanların satışa sunulduğu yüksek fiyatları karşılayabildi.[73] İlk etaptaki bu maliyetli işgücünü karşılayabilen bu kişiler Osmanlı Mısır'ı kırsalının değişen ekonomik ve toplumsal dünyasının elitleri olacaktı. Bu yeni yaratılan dünyada, hayvansız ve topraksız kalan köylülerin sayısı giderek arttı; böylelikle, büyük toprak sahiplerinin enerji ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir tür hazır işgücü havuzu ortaya çıkmış oldu. Bu dönem boyunca, toprağın giderek artan ekonomik önemiyle birlikte, kırsalda işgücüne yönelik birincil enerji kaynağının insanlardan hayvanlara doğru istikrarlı bir dönüşüm geçirdiğini görüyoruz. Hayvanlar hem sayıca az hem de çok pahalıydı, oysaki insan işgücü fazla ve ucuzdu.

Yeni Yük Hayvanları

Hayvanlardan daha ucuza mal olan insan gücü, 19. yüzyıl başlarında daha da genişleyen malikânelerdeki en önemli çalışma biçimi olarak angarya ve zorla çalıştırmanın ortaya çıkmasına neden oldu. Hayvanlar giderek daha da pahalılaşmalarının yanı sıra bu dönemde hızla bürokratikleşen devletin talep ettiği düzenli ve tekrarlanan işler için yönetilmesi zor ve öngörülemez bir güç kaynağı haline gelmişti.[74] Aslında, 4. Bölümde de gördüğümüz üzere 19. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar Mısır kırsalında işgücünün niteliği köklü bir dönüşüm geçirmişti. Önceden insanlar kendi topluluklarına hizmet eden küçük çaplı onarım işlerinde hayvanlarla birlikte çalışırken artık çalışmaya zorlanan çok sayıda işçi, altyapı inşası ve imar işlerinde tercih edilen işgücü haline gelmişti. Bu dönüşüm ilk olarak hayvanların kırsalın merkezinde yer alan ekonomik rollerinden yavaş yavaş soyunmaları, daha sonra da insanların Mısır'ın yeni enerji rejiminin en temel unsuru olması anlamına geliyordu. 18. yüzyılın sonundan itibaren hayvan popülasyonunun azalmasıyla birlikte hayvan fiyatlarının aşırı pahalılaşmasının yanı sıra,

kırsal işgücünün giderek insan işçilere yönelmesiyle ortaya çıkan yeni ekonomide hayvanlar artık eskisi kadar değerli değildi.

Angarya ve zorla çalıştırma elbette Osmanlı Mısır'ında 19. yüzyıldan önce de kullanılmıştı ancak bu boyutta ve şiddette değildi. 17. ve 18. yüzyıllarda, iltizam sisteminde çok yerel düzeyde yaygın olarak düzenlenmişti.[75] Bu dönemdeki kölelik çoğunlukla küçük ölçekli ve geçiciydi; yerleşik teamüllere uygun ancak devlet bürokrasisinin ağırlığı olmadan uzun süredir orada yaşayanlar tarafından uygulanmış ve denetlenmiş, kısa sürede köylü toplulukları tarafından kabul edilmiştir.[76] Ancak o zaman bile, daha önce de gördüğümüz üzere erken modern dönemdeki kölelik genellikle iltizamdaki çiftçilerin intifa hakkını doğrudan kullandıkları sınırlı sayıdaki arazilerde (Mısır'ın tarım yapılabilen arazilerinin yaklaşık yüzde 10'unda) uygulanmıştı.[77] Köylüler kanaldaki çamurları temizlemeye ya da ürün yetiştirmeye zorlandı. Bunlar daha sonra çalışmaya zorlanacakları devasa altyapı projelerine kıyasla daha kolay işlerdi. Fakat çoğu köylü, beklendiği üzere zorla çalıştırılmanın bu yerel şeklini bile kabul etmeyerek kaçma girişiminde bulundu.[78]

4. Bölümde gördüğümüz üzere, erken modern dönemde bu tür zorla çalıştırma için yaygın olarak kullanılan ifade, yardımlaşma ve birlikte yapma anlamı taşıyan, kökü Arapça olan *al'-auna* sözcüğüydü. Buna karşılık, 19. yüzyılda angarya ve zorla çalıştırma için yaygın olarak kullanılan ifade *al-sukhra* idi. Bu sözcük Arapça hor görme, itaat etme, hizmet etme ve sömürü anlamına gelen sözcüklerle aynı köktendi.[79] İnsan işgücünü tanımlayan ifadelerdeki bu anlam kayması, zorla çalıştırmanın bu iki şekli arasındaki farkı ortaya koyuyor. Baskı ve zorlama uygulamanın doğasında olmasına karşın, erken dönemde insan ve hayvan işçilerin doğrudan kendi topluluklarının yararı için çalıştıklarını ancak daha sonraki dönemde köylülerin çok daha sert bir şekilde denetlendiğini, güçlü ve soyut bir devlet şiddetiyle çalışmaya zorlandığını anlamamız gerekir. Öyle ki, 16. ve 19. yüzyıllar arasında, genel bir olgu olarak, küçük ölçekli köylü işgücü köydeki mültezimlerin yerel denetimi ve kullanımından çıkarak Mehmet Ali Paşa'nın daha

merkezi, daha uzak ve daha soyut bürokrasinin denetimi altına girdi.[80] Mayıs 1814'te bir grup köylünün mültezime verdiği karşılık yerelden merkezi bürokrasinin kontrolüne geçişin âdeta vücut bulmuş haliydi. İltizam sisteminin kaldırılmasından iki yıl sonra, bir grup köylü onları çalıştırmak isteyen yörelerindeki mültezime şöyle cevap vermişti: "Sizin devriniz geçti, biz artık paşanın (Mehmet Ali Paşa) köylüleriyiz."[81]

Öyleydiler de. Paşa da bu köylüleri çalıştırıyordu. 19. yüzyılın ilk yıllarında, insan işgücünün ağırlıklı olarak hayvan işgücüne tercih edilmeye başlandığını açıkça görüyoruz. Bu dönemde Mısır'ın sulama ağındaki sayısız onarım, geliştirme ve inşa projeleri bu değişimin en iyi örneklerinden bazılarıdır. Mehmet Ali Paşa döneminin başladığı 1805'te, Mısır'ın kanalları toplamda yaklaşık 514 mil uzunluğundaydı. Mehmet Ali Paşa yönetimi tarafından başlatılan yeni inşa girişimleri, Mehmet Ali Paşa döneminin son bulduğu 1847'ye dek bu uzunluğu iki katından fazlasına, yani yaklaşık 1200 mile çıkardı.[82] Bu yeni suyolları 1813 ve 1840 yılları arasında Mısır'da tarım yapılabilen arazi miktarını yüzde 18 artırdı.[83] Bu kanalların temizliğini korumak bir hayli zordu. Yalnızca deltada, her yıl kanallardan yaklaşık 20,730,118 metreküp alüvyonun temizlenmesi gerekmişti.[84] Kanal inşasına, geliştirilmesine ve bakımına yönelik bu projeler Mehmet Ali Paşa döneminin ilk yıllarında başladı ve kısa zamanda tüm Mısır'a yayıldı.[85] Ve bu projelerde kanalları kazan, temizleyen, kanaldan çıkarılan toprağı taşıyan, bu işler için gereken ağır araçları ve sepetleri kaldıran hayvanlar değil insanlardı.

19. yüzyılın ilk çeyreğindeki yoğunlaşan ve yaygınlaşan kanal çalışmalarının gösterdiği üzere, zorla çalıştırma 1780 ve 1810 yılları arasında işgücü havuzundan çekilen hayvanların yerini alacak geçici bir uygulamadan ibaret değildi. Hatta hayvan popülasyonunun azaldığı yıllardan sonra yeniden hayvan sayısı arttığında bile, insan işgücü kırsalda birinci tercih olmaya devam etti. Ekonomi hayvan işgücünden insan işgücüne doğru kökten bir değişim yaşadı ve işgücü olarak kullanılan hayvan sayısı yeniden arttığında bile eski durumuna dönmedi.

Dahası, zorla çalıştırma, 19. yüzyıldan önce Mısır'daki bin yıllık insan-hayvan işgücü ortaklığından çok farklı olduğu ve Mısır genelinde yaygın olarak uygulandığı için, kırsaldaki insanların günlük hayatlarının ekonomik ve toplumsal yapısı üzerinde büyük etkisi vardı.[86] Bu dönüşümün bir örneği olarak, zorla çalıştırılan köylülerin hareketliliğini dikkate alabiliriz. Bu insanların kendi toplulukları ya da ailelerinin yararına olmayan projeler için insan enerjisinin fiziksel anlamda yeniden konumlandırılması, kendi topraklarından gitgide daha çok yabancılaşmaları ve hızla devam eden toprağın ve enerji kaynaklarının birkaç kişinin elinde toplanmasının önüne geçmenin çok daha zor olması anlamına geliyordu.

İnsan işgücüne dayalı bu yeni sistemin detayları son derece çarpıcıydı. 19. yüzyılın başında köylüler, çalıştıkları yerle yaşadıkları yer arasındaki gidiş-geliş süreleri hariç olmak üzere yılda 60 gün angarya hizmetinde bulunuyordu.[87] Köy reisleri işçileri topluyor ve şantiyelere götürüyor, işçiler buralarda köylerine göre görevlere ayrılıyor, böylece aynı köyden olan işçilerin birlikte çalışması sağlanıyordu.[88] Bir yıl boyunca, o yılki projeye bağlı olarak ortalama 400,000 köylünün zorla çalıştırıldığını söyleyebiliriz.[89] Şimdi bu rakamı mercek altına alalım. 1821'de Kahire'nin nüfusunun 218,560; 1800'de tüm Mısır'ın nüfusunun 4,5 milyon; 1830'da ise 5 milyon civarında olduğunu biliyoruz.[90] Mısır'ın toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 8-9'una tekabül eden bu işçilerin kimi zaman şantiye alanlarına ailelerini de getirdiğini düşünürsek, bu geniş çaplı yıllık işgücü hareketliliğinin demografik etkilerinin aslında çok daha büyük olduğunu söyleyebiliriz. İşçiler çoğu kez kendi yiyeceklerini ve malzemelerini tedarik etmek zorundaydı. Ancak çok büyük çaplı onarım işlerinde, çoğu kez yiyeceği devlet karşılıyor, hatta bazı zamanlar da günlük yevmiye de veriliyordu.[91]

19. yüzyıl başında Mısır'daki tüm bölgelerinden çeşitli angarya örnekleri, bu zorla çalıştırma sisteminin boyutunu ve yaygınlığını daha net ortaya koyuyor. Deltanın merkezindeki Mahalletül Kübra kazasından geçen Shibin Kanalının bakımı için her yıl deltadaki köylerden 50 bin ila 60 bin işçinin angarya olarak çalışması gerekiyordu.[92] Deltanın doğusunda Zekazik sancak merkezinden

geçerek Timsah Gölüne akan Ra's al-Wadi adlı kanalın 1817-1821 yılları arasındaki yeniden inşası için 80 bin işçinin çalışması emredilmişti. Bu muazzam sayıya ulaşmak için sadece sekiz gün içinde deltanın kuzeydoğusundaki Şarkiye sancağına bağlı köylerden işçiler toplanmış ve inşaat alanına getirilmişti.[93] Bir başka örnekte, 1829'da Garbiye sancağının kuzeybatısında yeni bir kanal kazımı için 32 bin işçi getirilmişti.[94] Son olarak, 1838'de Mehmet Ali Paşa kendi süvari bölüğünden 20 bin askerin Kahire'yi besleyen Zafarani Kanalında çalışmasını emretmişti.[95]

Aralık 1835'te Mehmet Ali Paşa tarafından Yukarı Mısır'a gönderilen ve kanalların temizlenmesi, taraklanması ve bentlerin güçlendirilmesi için 24 bin işçinin çalıştırılmasına yönelik talimat, angarya olarak çalıştırılan Mısırlı köylülere karşı devletin vahşi paternalist yaklaşımını gözler önüne seriyor.[96] Öyle ki Mehmet Ali Paşa şöyle yazmıştır: "Eğer bunun boş yere köylüleri üzdüğünü söylersen, ben de sana derim ki kendi istemese de anne babasının zoruyla okula giden çocuk büyüyünce öğrenmenin değerini anlar. Bu adamları da barajlara ve su setlerine götürmek ne kadar zor olsa da bir o kadar da gereklidir."[97] Bu dönemde askerlere, çalışmak istemeyen köylüleri zorla kanal inşaatlarına götürme emri verilmişti. Mehmet Ali Paşa şöyle devam etmişti: "Eğer toprak, Banu Halid Kanalının iyice desteklenmemesi sebebiyle susuzluktan kurumuşsa bunun ölümden başka bir cezası olamaz. Eğer bir kıratlık toprak bile sulanmadan kalırsa sizi o toprağa gömeriz."[98]

19. yüzyıl başında angarya uygulamasının en bilineni ve ölümle sonuçlanan örneği İskenderiye ve Nil'in Reşid kolu arasındaki Mahmudiye Kanalının 1817-20 arasındaki yeniden inşa projesiydi.[99] 4. Bölümde gördüğümüz üzere, 315 bin ila 360 bin işçinin bu projede çalışmaya zorlandığı tahmin ediliyor.[100] Kanalda o kadar çok işçi çalıştırılmıştı ki Mısır'ın diğer bölgelerinde işgücü eksikliği yaşanmıştı. Örneğin Ağustos 1818'de Kahire muhtesibi Mustafa Ağa, bazı yollarda, sokak aralarında ve çıkmaz sokaklarda biriken ve geçişe engel olan çerçöpün kaldırılması için talimat vermişti.[101] Normalde bu görevi üstlenecek kişiler Mahmudiye Kanalı inşaatında çalışmaya gittiği için dükkân sahipleri ve civarda yaşayanlar bu işi bizzat

yapmak zorunda kalmıştı.[102] Bu örnek, neredeyse tamamen tek işgücü formuna bağlı olan bir sistemin kırılganlığını da gözler önüne seriyor. Yüz binlerce insanın emeğinin Mahmudiye Kanalına vakfedilmesi farklı yerlerde işgücü eksikliği yaşanmasına neden olmuştu.

Kaynakların tümüne göre, kanaldaki çalışma koşulları çok sertti. Kanalda kazı ve güçlendirme çalışmaları için bölgeye gönderilen 300 binin üzerinde işçinin neredeyse üçte biri (100 bin) işçi ölmüştü.[103] Mehmet Ali Paşa'nın iyi çalışmayan işçileri toprağa gömme vaadi bir bakıma gerçekleşmişti. El-Ceberti'nin Ağustos 1819'da kanaldaki zorla çalıştırmaya dair yazdıklarına göre "hâlâ hayatta olsa da düşen her köylünün üzerine toprak atılıyordu."[104] 19. yüzyıl başında angarya uygulamasına ait bu örneklerin hepsi Osmanlı Mısır'ında enerji rejiminin hayvan gücünden insan gücüne geçişinin nihai sonuçlarıydı. Bunlar yüzyıl dönümü esnasında hayvanların değişen ekonomi politiğinin toplumsal anlamda son derece dönüştürücü gücünü gösteriyor. Kırsalda hayvan popülasyonunun büyük oranda azalması toprağın Mısır kırsalındaki başlıca zenginlik kaynağı olarak görülmesine yol açtı.

Hayvanlara dayalı ekonomiden toprağa dayalı ekonomiye geçişte, kırsalda küçük çaplı tarım yapan çiftçiler, hayvanlarını kaybettiği ve diğer mülkiyet türlerine de sahip olamadıkları için kendilerini giderek ekonominin dışında buldular. 18. yüzyıl sonunda yaşanan hayvan ölümleri büyük mülk sahiplerini de ciddi anlamda sarsmışsa da fakir çiftçilerin aksine kaybettikleri hayvanların boşluğunu sayıları her geçen gün artan köylülerin ucuz işgücüyle doldurabilmişlerdi. Enerji rejimi insan gücüne ağırlık verdikçe, hayvanlar Mısır'da bin yıldır sürdürdükleri merkezi konumu kaybetmiş, insan emeği kırsaldaki yeni ekonomik modelin başlıca işgücü kaynağı olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç

1780-1810 yılları arasında Mısır'ın geçirdiği büyük ekonomik, toplumsal ve enerjiyle ilgili dönüşümlerde hayvanlar en can alıcı rollerden birini oynadı. Bu insan dışı varlıkların tarihi, 19. yüzyılın

başında Osmanlı Mısır'ındaki büyük toprak sahipliğine dayalı malikanelerin oluşumunu, kırsaldaki işgücünün niteliği ve doğasının değişmesini ve Osmanlı Mısır'ının idari anlamda yeniden yapılanmasını açıklamaya katkı sunar. Kırsaldaki işlerde kullanılan hayvanların Mısır'ın kırsal ekonomisi, kırsal toplumu ve kırsal enerji rejimiyle o kadar özdeşleşmişti ki sırf bu sebeple 18. yüzyılın sonunda hayvan popülasyonunun büyük oranda azalması kırsaldaki hayatın tamamen değişmesine neden oldu. Hayvanların kırsaldaki ekonominin merkezinden giderek uzaklaşması, Mısır'da erken modern dönemdeki geçimlik tarım ekonomisinden ticari tarıma, büyük toprak sahipliğine ve yoğun insan işgücüne dayalı ekonomiye geçişteki en önemli faktörlerden biri oldu. Bu dönemi, bu yıllarda hayvanların değişen ekonomi politiğini kavramadan tam olarak anlamamız mümkün değildir ki bu yıllar, neredeyse 150 yıl süren Mehmet Ali Paşa hanedanlığının Mısır'daki iktidarının başladığı, 19. yüzyıl Mısır bürokrasisinin şiddetli baskı ve otoritesinin açığa çıktığı yıllardı.

18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçişte Osmanlı Mısır'ı kırsalında yaşananlar aynı zamanda 16. ve 19. yüzyılda diğer erken modern dönem tarım ekonomilerinde de yaşandı. Çing Hanedanlığından İngiltere'nin güneydoğusuna kadar, toprak giderek daha da az sayıda kişinin elinde toplandıkça kırsal ekonomisi geçimlik tarımdan ticari tarıma dönüştü.[105] Bu global geçişi mümkün kılan faktörlerden biri de kırsaldaki işgücünün enerji rejiminin yeniden düzenlenmesiydi. İnsan işçilerin sayısı arttıkça, hayvan gücü giderek ekonominin merkezinden uzaklaştı ve en sonunda insan dışı makineler kırsal ekonomilerin merkezi gücü haline geldi.

Bugün hayatımızı büyük oranda yaşanabilir kılan fosil yakıtların bir anda ortadan kaybolduğunu düşünün. Kentlerin çehresi değişir, iletişim kurma ve hareket etme yöntemlerimiz değişir, neyle beslendiğimiz değişir, en nihayetinde biz de ekonomiyi sürdürecek farklı enerji formları aramak zorunda kalırdık. 18. yüzyıl sonunda Mısır'da buna benzer bir süreç, geçmişten bu yana en temel enerji kaynağının yokluğunun zorunlu kıldığı kırsal dünyada topyekûn bir yeniden düzenlenme süreci yaşandı.[106] Bu değişen ekonomi ve

enerji rejiminin toplumsal, kültürel, politik ve kendine has sonuçlarının çok büyük olduğu açıktır. Bu sonuçlar, hem Mısır özelinde hem de başka bölgelerde daha çok çalışma yapılmasını gerektiriyor. İnsanları tarihin en önemli aktörleri olarak görmemize neden olan önyargılarımız bizi bu hayvan odaklı tarih çalışmalarını göz ardı etmeye meyilli hale getiriyor. Kendi tarihimizi ıskalama pahasına onları görmezden geliyoruz.

IV

TEMEL ÖĞELER

8

Yiyecek ve Odun

Osmanlı İmparatorluğu Mısır'ı ve Ortadoğu'daki Arap coğrafyasının büyük bir kısmını 1517'de Memlüklerden aldı.[1] Bu fetih beraberinde çeşitli kazanımlar getirdi: İmparatorluğun toprakları neredeyse ikiye katlandı, İslamiyet'in kutsal şehirleri Osmanlı hâkimiyetine girdi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na ulaşıldı, Akdeniz'in doğusunun büyük bir kısmında stratejik kontrol sağlandı; Kahire, Halep ve Kudüs gibi Ortadoğu'nun en büyük şehirlerinin bir kısmında egemenlik kuruldu ve fethedilen yeni topraklardan yoğun bir para, insan ve kaynak akışı başladı. Tüm bunlara rağmen, fetih Osmanlıları pek çok lojistik ve idari sorunla da karşı karşıya getirdi. İmparatorluk açısından bu sorunların en büyüğü bu kadar geniş ve kalabalık, halihazırda yerleşik bürokratik ve hukuki gelenekleri olan bir bölgede hâkimiyet kurma ve vergi toplama sorunuydu.[2] Bu sorun, tıpkı diğer emperyal devletler gibi Osmanlıların da fetihlerden ve yeni toprak ilhakı girişimlerinden sonra sık sık karşı karşıya kaldığı bir sorundu.

Bu geleneksel ve olağan idari sorunlar bir yana, bu dönemde Osmanlıların topraklarının genişlemesi, daha önce hiç karşılaşıl-

mamış yepyeni sorunları da beraberinde getirdi. Bu sorunların en önemlilerinden biri, 1517'den sonra imparatorluğun iktidarını büyük oranda şekillendirecek iki stratejik metanın, odun ve tahılların dolaşımıyla ilgiliydi.[3] Bu metalarla özellikle de odunla ilgili meseleler, Osmanlıların Kızıldeniz ve Hint Okyanusu dünyasına girişiyle birlikte imparatorluğun hayatına dahil oldu.[4] Kızıldeniz'deki kârlı ticaretin kontrolünü ele geçirme teşebbüslerinden ziyade bu ticaretten faydalanmak, Hint Okyanusu'ndaki Portekiz kuvvetleriyle mücadele etmek ve Mekke'den Medine'ye yıllık hac kafilesine gıda temin etmek için Osmanlıların Kızıldeniz'de gemileri olmalıydı. Bu gemilerin yapılması için de Osmanlılara tahta lazımdı.[5] İşte sorun tam da burada başlıyordu. Osmanlı'nın Kızıldeniz'deki en önemli limanı olan Süveyş ve civarında, kullanılabilir durumda tahta temin edilebilecek ciddi bir kaynak eksikliği vardı. Tüm tarımsal zenginliği ve bereketli topraklarına karşın Mısır'ın, Osmanlıların Süveyş'te gemi yapımı için ihtiyaç duydukları kereste tedarikini sağlamaya elverişli iç kaynağı hiç yoktu.[6] Bu odunlar başka bir yerden getirilmeliydi.[7]

Bu bölümde, Osmanlıların Süveyş'teki tahta tedariki sorununu Anadolu'dan kereste getirterek çözmek için giriştiği yoğun lojistik ve bürokratik çaba ve organizasyonunun hikâyesini anlatacağım. Bu hikâyeyi takip edebilmek için odunun izinin sürmemiz gerek. Bu bölümde izini sürdüğüm odunun yolculuğu güneybatı Anadolu ormanlarından başlayarak 1725 yılında üç geminin teknesini oluşturmak için işlendiği Süveyş'te son buluyor. Bu gemiler en nihayetinde Kızıldeniz bölgesinde yaşayanları doyuracak devasa miktardaki tahıllarla yüklenerek Mısır'dan Hicaz'a (bugün Mekke ve Medine şehirlerine ev sahipliği yapan Suudi Arabistan'ın batı kıyısındaki bölge) doğru denize açılacaktı.[8] 3. Bölümde gördüğümüz üzere, Mısır'dan deniz yoluyla yapılan gıda ihracatı Mısır ve Hicaz'ı birbirine sıkı sıkıya bağlıyordu. İki bölge arasındaki bu bağ, bize imparatorluğun İstanbul'u es geçen bağlantılarını hatırlatması açısından ve Mısır'ın doğuyla bağını öne çıkarması açısından son derece önemlidir.

Bu bölümde anlatacağım hikâye, Mısır'daki tahılların Hicaz'daki insanlara ulaştırılmasını mümkün kılmak için Osmanlıların

gıda tedarikinin boyutunu nerelere vardırmaya mecbur kaldığına odaklanıyor. Bu odunların kat ettiği yol Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik tarihine açıklık getireceği için çok önemli. Mısır, Anadolu, İstanbul ve Süveyş'teki iç piyasalar, kendi başlarına hammadde ihtiyaçlarını ya karşılayamadıkları ya da bir ormana ait parçaların Akdeniz'de bir ormandan Mısır'a, oradan da kara yoluyla Süveyş'e taşınması gibi son derece karmaşık ve pahalı lojistik projelerini destekleyemiyordu. Bu iş ancak Osmanlı İmparatorluk idaresi gibi politik ve organizasyonel bir müessese tarafından çözülebilirdi. Bu sebeple söz konusu gemi inşaatı örnekleri, büyük çaplı altyapı veya inşa projeleri gibi istenilen bir sonucu yürürlüğe koymak için erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğunun, imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki ekonomik bağlantılara ve pazar ilişkilerine zaman zaman nasıl müdahale ettiğini gösteriyor.

Tahılların Gemiye İhtiyacı Var

Osmanlı'da gemi yapımı ve Kızıldeniz'deki kereste tedarikini ele alan mevcut akademik çalışmalar 16. yüzyıla odaklanır.[9] Bu dönem, Osmanlıların Kızıldeniz'de yayılmaya başladığı ve Yemen, Bahreyn ve Arap Yarımadasındaki bazı bölgeleri ele geçirdiği dönemdi.[10] Belki de modern akademik çalışmalar açısından bu dönem Hint Okyanusundaki Osmanlı-Portekiz rekabetinin altın çağıydı. Fakat bizim odun tedariki hikâyemiz, Osmanlıların Kızıldeniz'e ilgisini yitirdiği söylenen dönemden 150 yıl sonrasına, 18. yüzyılın ilk yarısına ait. Bu bölümde göreceğiniz üzere, Osmanlıların 18. yüzyıla kadar Kızıldeniz'deki büyük çıkarları mevcuttu ve ağırlıklı olarak Mısır-Hicaz arasındaki ticarete ve tedarik süreçlerine odaklanmışlardı.[11] 16. yüzyılda açık denizlerde kıyasıya devam eden Osmanlı-Portekiz rekabetine rağmen, erken modern dönemde Osmanlıların gemi inşası için Süveyş'e odun getirtmesinin daha istikrarlı, daha uzun süreli ve tarihsel açıdan daha önemli sebebi Hicaz'daki insanları doyurmak ve bölgedeki ulaşım ve ticareti desteklemekti. Hicaz'ın Osmanlılar için sembolik bir değeri vardı; çünkü kutsal şehirlerin muhafızlığını üstlenmek Osmanlılar

için İslam dünyasının otoritesi, liderliği ve hâkimliğini elinde bulundurmak demekti.[12] Bu sembolik güç ve dini statü, çeşitli sorumlulukları da beraberinde getirdi. Müslümanların her yıl Mekke ve Medine'ye yaptığı hac yolculuğu şüphesiz erken modern dönemde insanların bir araya geldiği en kalabalık yıllık buluşmaydı. Osmanlılar her yıl Hicaz'a gelen, ardından buradaki hac deneyimleriyle birlikte Haydarabad, Tahran ve Sofya'daki evlerine dönen binlerce hacının saygısını ve güvenini kazanmak istiyorsa, lojistik, ulaşım ve yeme-içme tedariki gibi sorunsuz ve güvenli bir şekilde işlemesi gereken büyük bir sürecin yükümlülüğünü de üstlenmeliydi.

Yıllık hac ziyaretinin himaye edilmesindeki önemli görevlerden biri de hacılara yeterli miktarda gıda sağlamaktı. Bu gıda tedariki, dindar ve hakiki bir Müslüman gücün yerine getirmesi gereken tarihi bir görev olmasının yanı sıra ziyaretçilerinin sağlığını ve iyiliğini güvence altına almak isteyen Osmanlı devletinin de çıkarlarına da hizmet ediyordu.[13] Mısır, Osmanlıların bu görevi yerine getirmesinde kilit rol oynadı.[14] Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük tahıl üreticisiydi; üstelik Mısır ve Hicaz incecik Kızıldeniz'in iki yakasında karşı karşıya yer alıyordu. Bu sebeple, Osmanlı Devletinin imparatorluk kayıtlarında, yıllık hac ibadeti için Mısır'dan gıda tedarikinin sürdürülmesine ilişkin imparatorluğun çıkarlarını belgeleyen bolca malzeme bulabiliriz.[15] Hatta Hicaz, İstanbul'dan sonra, Osmanlı dönemi boyunca Mısır'da yetişen tahılların en yaygın gönderim noktasıydı.[16] Osmanlı'nın Mısır'daki gıda üretimine yönelik endişeleri, kırsaldaki sulama yapılarının bakımı ve onarımını emreden fermanlarda sıklıkla belirtilmişti, çünkü bölgedeki gıda üretiminin kaderi suya bağlıydı.[17] Örneğin, 3. Bölümde de gördüğümüz üzere, 1709 ve 1711 yılları arasında Feyyum bölgesindeki bir dizi önemli baraj ve su setinin onarılmasına ilişkin Mısır'a gönderilen talimatlarda, Mısır'da yetişen tahılların hacıları doyurmak için Hicaz'a gönderileceği ve bu sebeple istenilen miktarda ürün yetişmesi için sulama işlerinin sorunsuz bir şekilde çalışmasının zorunlu olduğu defaten vurgulanmıştı.[18] Mısır'ın diğer bölgeleri gibi, Feyyum'un da tahıl üretimi fazlası Hicaz'a gidiyordu. Ayrıca, Feyyum'un Hicaz'a tahıl ihraç eden baş-

lıca bölgelerden olmasının bir sebebi de kutsal şehirlere yönelik pek çok dini vakfın bölgede ve daha genel anlamda Yukarı Mısır genelinde kurulmuş olmasıydı. Yukarı Mısır'da Hicaz'a bağlı bu vakıfların temel görevi, hem hac kervanına hem de Mekke ve Medine halkına tahıl sağlamaktı.[19]

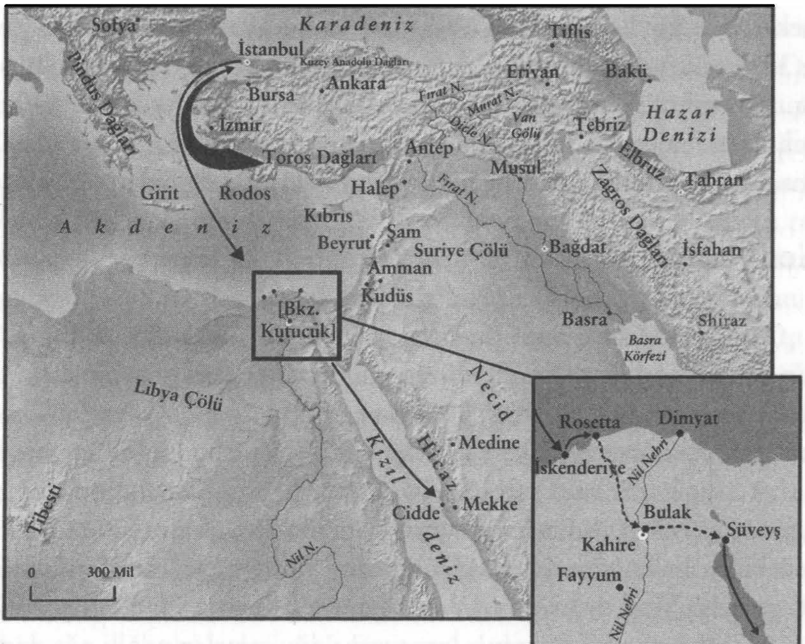
Feyyum'da ve Mısır'ın diğer bölgelerinde yetişen mahsuller, Hicaz'a gönderilmek üzere Süveyş'e doğru yola çıkacaktı. Feyyum tahıl ihracatının büyük bir bölümünü diğer limanlar üzerinden Süveyş'e yaparken, Osmanlıların 15. yüzyılda Mısır'ı fethinden sadece birkaç yıl önce, Süveyş, Mısır'dan Hicaz'a ihracatın ana merkezi olarak, Mısır'ın güneydoğu limanlarından (özelikle Qusayr ve Aydab) çok daha önemli bir konuma gelmişti. Bu dönemde Süveyş'e güneydoğudaki limanlardan daha yakın olan deltanın Mısır'ın en zengin üretim alanı haline gelmesine tanık olan tarımsal üretimde yaşanan dalgalanmalar bunun başlıca sebebiydi.[20] İster Feyyum topraklarında, ister Mısır kırsalında başka bir yerde yetişsin, ürünler Süveyş'e geldiğinde yolculuklarına mutlaka gemiyle devam etmek zorundaydı. Ancak ya hasardan ya karaya oturduğundan ya da başka bir yerde ihtiyaç olduğundan Süveyş'te çoğu kez gemi bulunmuyordu.[21] Osmanlıların Süveyş'te Hicaz'a gönderilecek yüklü miktarda mahsulünün bulunduğu ama bu mahsulleri Hicaz'a ulaştıracak bir geminin olmadığı 1725 yılı baharında da durum buydu.

Gemilerin Oduna İhtiyacı Var

Osmanlı Mısır'ı arşiv kayıtları, Süveyş'te üç kalitenin inşası için gereken odunun Anadolu'nun güneybatısından getirtilmesinin zorlu ve karmaşık sürecini gün yüzüne çıkarıyor.[22] Odun, imparatorluk için stratejik bir varlıktı.[23] Bu kısmen odunun imparatorluk sınırları içinde sadece birkaç belirli bölgeden (güneydoğu Anadolu kıyıları, Karadeniz sahili civarı ve Büyük Suriye) tedarik edilebilir olmasından kaynaklanıyordu.[24] İmparatorluk bu sebeple odun tedarikini, dağıtımını ve dolaşımını çok yakından takip ediyordu.[25] Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki ağaçlar, piyasanın değil devletin mantığına göre kontrol ediliyordu. Odun

-ve dolayısıyla gıda- imparatorluğun bir bölgedeki eksikliği başka bölgedeki fazlalıklarla karşıladığı arz, ihtiyaç ve erişim zincirine dahildi. Bu doğrultuda, Hicaz, gıda açısından Mısır'a bağlı, Mısır da odun temini açısından Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerine bağlıydı. Odunun Mısır'a ulaşma sürecinin bu denli karmaşık olması, imparatorluğun farklı bölgelerinde yaşayanlar (örneğin, bu bölümde İslam dünyasındaki hacılar) tarafından tüketilecek tahıllarda depolanan kalorik enerji fazlasının imparatorluk içerisinde dolaşıma sokulması için ihtiyaç duyulan önemli bir kaynağın yönetimi aracılığıyla imparatorluğun gücünü göstermek istemesinden kaynaklanıyordu. Osmanlı dünyasında bu ölçekte, bu denli karmaşık, girift ve masraflı bir projeyi ancak emperyal devletin kendisinin üstlenebilecek olması, bu kaynak yönetimi sürecinin en kilit noktasını oluşturuyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda odun, 3-5 yılda bir devletin bu yörelerden bulduğu geçici işçiler tarafından Anadolu'nun güney-

13. Bu bölümde değinilen kereste sevkiyatının haritası. Stacey Maples, 2012.

batısı ve Karadeniz'in güney kıyılarındaki ormanlardan toplanıyordu. Bu işçiler ağaçları kesmek ve imparatorluğun İstanbul'daki depolarına göndermek için bir mevsim boyunca çalışıyordu.[26] Bu işgücünü organize eden kişi, imparatorluktaki odunların toplanmasından ve daha sonra kereste olarak kullanılmak ve dağıtılmak üzere saklanmasından sorumlu resmi kurum olan Tersane-i Âmire memurlarından kereste eminiydi.[27] Kereste emini, ağaç kesimi ve odun taşınması işlerinde çalışan bir amele ordusunu yönetirdi.[28] Yaya, müsellem, yörük ve canbaz gibi çeşitli askeri kadrolar ile neccar, teksinarcı ve kalafatçı gibi zanaatkârlar ağaçların kullanılabilir odun kaynaklarına dönüştürülmesi için çalışırdı.[29]Güneybatı Anadolu ve Karadeniz kıyısı, yoğun orman örtüsü ve sahil şeridine yakınlıklarından dolayı kereste hasadı için bilhassa elverişli bölgelerdi.[30] Bu ağaçlar öncelikli olarak Osmanlı donanmasındaki gemilerin inşa edilmesi amacıyla kesildiği için, Osmanlı Tersane-i Amire idaresinin imparatorluktaki orman işlerinin yönetiminden sorumlu olması mantıklıydı.

Bu odunlar çoğunlukla devletin kiraladığı yük gemileriyle İstanbul'a taşınıyordu. Örneğin güneybatı Anadolu'da, bu bölge idari olarak Rodos Adası valisinin denetiminde olduğundan, yük gemilerinin kiralanmasını organize etmesi için Rodos Adası valisine çeşitli talimatlar gönderilirdi. 1710'ların sonu ile 1720'lerin başında Rodos valisine çok sayıda talimat gönderilmiş olması sebebiyle, bu yıllarda İstanbul'daki kereste mahzenlerine giden odunların çoğunun güneybatı Anadolu'dan temin edildiğini söyleyebiliriz.[31] İmparatorluğun kereste mahzenlerinin en önemli özelliği, stratejik bir meta olarak odunun temini ve kontrolünü tekelleştirmeye yönelik bir çabayı temsil etmeleridir. İmparatorluktaki orman alanlarının büyük çoğunluğuna miri arazi statüsünün verilmesini ve gerekli izinler olmadan imparatorluğa ait bu ormanlık arazilerde ağaç kesilmesinin, hayvan otlatılmasının ve avlanmanın yasaklanmasına ilişkin çok sayıda yasal düzenleme yapılmasını Osmanlı İmparatorluğunda ormanların yönetilmesine yönelik diğer girişimler arasında yer verebiliriz.[32] Ormanların kontrolünü elinde tutarak ve imparatorluğun tüm odunlarının dağıtımını, neredeyse sarayın

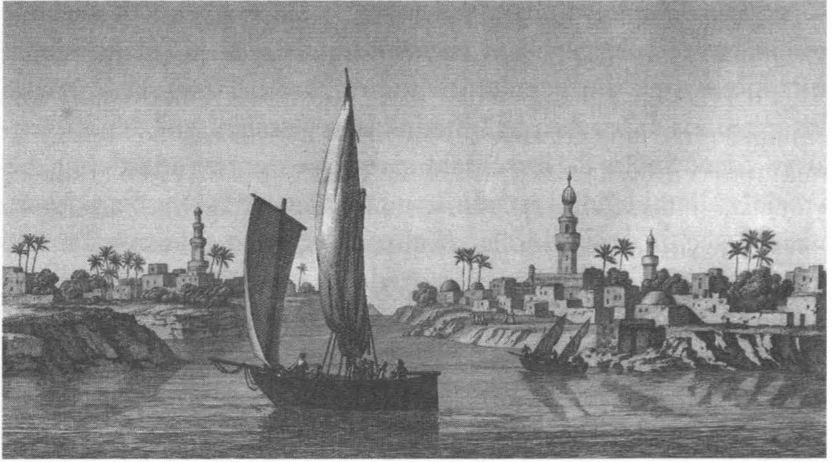
burnunun dibinde yer alan bir kurumda merkezileştirerek, sultan imparatorluğun odunlarının nasıl ve hangi işlerde kullanıldığını kontrol edebiliyordu.[33]

1725'te saray, muhtemelen Anadolu'nun güneybatısından gelen odunları Mısır'ın Akdeniz kıyısındaki İskenderiye'ye gönderilmek üzere İstanbul'daki merkezi kereste dağıtım dairesine yönlendirdi.[34] Anadolu kıyılarından İstanbul'a odun taşımacılığı örneklerinin çoğunda gördüğümüz üzere, bu odunların başkentten İskenderiye'ye götürecek imparatorluğa ait bir grup gemiyi yönlendirmek üzere tüccar sefineleri görevlendirildi.[35] İskenderiye, erken modern dönemde Osmanlıların Akdeniz'in doğusundaki çıkarlarının merkezinde yer alıyordu.[36] Denizdeki çeşitli operasyonlarda Osmanlıların donanma üssü olarak kullanılıyordu. Örneğin, Osmanlıların 1566'daki Sakız Adası, 1575'teki Malta, 1666 ve 1715'teki Girit seferlerinde İskenderiye'den gemiler kullanılmıştı. İskenderiye limanı aynı zamanda Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu arasındaki ticaret açının kontrol edilmesinde de önemli bir yere sahipti.[37] Gemilerle Hint Okyanus'undan gelen yüklü miktarda mal, Akdeniz'deki noktalara yelken açacak gemilere yüklenmek üzere Süveyş üzerinden karayoluyla İskenderiye'ye getiriliyordu (bu rota, bizim bu bölümde izleyeceğimiz odun rotasının tam aksi yöndeydi).[38] İskenderiye'nin askeri ve ticari önemi sebebiyle, Osmanlılar, gümrük rejimi, hukuki ve ekonomik düzenlemeler uygulayarak, askeri anlamda da orada mevcudiyetini sürdürerek, bu liman şehrinin idaresiyle yakından ilgilendiler.

Odunun tohumdan gemi güvertesine olan tüm yolculuğun mesafe açısından en uzun kısmı İstanbul-İskenderiye ayağıydı.[39] Akdeniz'in azgın suları, korsan tehdidi ve bu son derece kıymetli yüke zarar verebilecek türlü zorluklar sebebiyle en tehlikeli kısım yine burasıydı. Osmanlıların Akdeniz'deki en büyük endişelerinden biri korsan tehlikesiydi ve bununla mücadele etmek için yıllar içerisinde çeşitli önlemler alınmıştı.[40] Her ne kadar bizim için hayal etmesi zor olsa da, bu kadar çok miktardaki odunun bu çapta bir nakliye işlemiyle Akdeniz'den geçirilmesini hafife almamalıyız. Düzinelerce insanın kaldırabileceği devasa boyutlardaki yüzlerce

tomruk kocaman gemilere yükleniyor, 15-20 gün sürecek yüzlerce millik bir yolculuğa yelken açıyor, ardından bir kez daha büyük bir operasyonla bu gemilerden indiriliyordu. Hatta 18. yüzyılın ilk yarısında İskenderiye Limanında bu gemilere yük bindirilmesi ve boşaltılması ile limandaki gemilerin onarımında dubalı bir vincin kullanıldığını gösteren kanıtlar mevcut.[41] Odunları Akdeniz'den geçirmek için kiralanan tüccar sefineleri devasa boyuttaki gemilerdi ve açık denizin zalimliğiyle baş edebilecek kadar dayanıklı olmalıydılar. İmparatorluğun en kazançlı bölgesiyle başkenti arasında tahılları, kumaşları, mamul maddeleri, gıda maddelerini ve diğer ürünleri taşıyan bu gemiler ve kaptanları bu yolculuğa alışkındı. Ve diğer maddeler gibi, Akdeniz'den Mısır'a gelen tüm gönderiler için uygulanan kural gereği odun da 1725 yılına ait İskenderiye gümrük defterlerinde kayıtlıydı.[42]

Odunlar İskenderiye'ye sağ salim ulaşıp devlet tarafından kayıt altına alınır alınmaz bu kez de başka gemilere yüklenirdi. Bu aktarım hem coğrafi hem de teknik bir endişeden dolayı zorunluydu. 1725 yılında Süveyş Kanalı henüz inşa edilmediğinden Süveyş'ten İskenderiye'ye ulaşmak için geminin Mısır'ın iç kesimlerine doğru Nil'de ilerlemesi gerekiyordu.[43] Fakat 18. yüzyıl başında İskenderiye'yi Nil'e bağlayan bir dahili suyolu mevcut değildi.[44] Bu sebeple gemiler, İskenderiye'den Mısır'ın Akdeniz kıyısında doğu yönünde ilerleyip Nil'in deltayı oluşturan iki kolu olan Reşid ya da Dimyat'tan Nil'in sularına girmek zorundaydı. Azgın sular, fırtınalar, karaya oturma tehlikesi ya da başka bir engelle önü kesilmedikçe İskenderiye'den gelen gemilerin hemen hemen hepsi Mısır'ın ikinci önemli şehrine yakınlığı sebebiyle Reşid kolundan Nil'e giriş yapardı. İstanbul'dan Mısır'a yüklü miktarda kereste tomruğu taşıyan devasa sefineler, Akdeniz'in çılgın sularında yollarını bulmakta ustalaşmış olsalar da, Nil gibi küçük, dar ve kıvrımlı su kütlelerinde ilerlemeye pek elverişli değildi. Bu kısıtlamadan dolayı, bu güzergâhı takip eden tüm gemilerin yükü gibi odun da *cerîm* adı verilen daha küçük, daha kompakt ve daha çevik gemilere aktarılırdı.[45] Odunun yolculuğundaki tüm aktarım safhalarına nazaran, buradaki aktarım yükün zarara uğramasına

14. Nil'in Reşid koluna doğru açılan yelkenli. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 1, böl. 2, *Description de l'Égypte*, Aşağı Mısır, plaka 79.

ve çalınmasına karşı korunması için büyük bir özen, sabır ve çaba gerektiriyordu. Ayrıca, Akdeniz'i geçen sefinelerin bir kısmı gibi, bu küçük gemiler de Osmanlı idaresi tarafından yöredeki tüccarlardan kiralanırdı.[46]

Nil'de seyahate elverişli yeni gemilere aktarılan odunlar, Mısır kıyısını kucaklayarak Nil'in Reşid kolunun kaynağına doğru yola çıkardı. Yazın son günleriyle sonbaharın ilk günleri, denizde patlak veren hâkim rüzgârlar ve su taşkını mevsiminin sonuna doğru Nil'in sularının güçlenmesi sebebiyle gemilerin Reşid kaynağına girmesi çok zor olurdu.[47] Fakat bu bölüme konu olan *cerîm* gemileri baharda yol aldığı için nehrin batı kolunun kaynağına girmekte çok zorlanmamıştı. Odunun bir sonraki durağı Kahire'nin önemli bir ticaret limanı ve ekonomi bölgesi olan Bulak şehriydi.[48] Osmanlı İmparatorluğunda bir meta olarak odunun kendine özgü ekonomik statüsü ve devlet tarafından belirli bir amaç için ayrılmış olması sebebiyle, bu bölümde bahsettiğimiz keresteler Mısır ve Akdeniz'de Bulak'ı ekonominin merkezi yapan ticarete dahil olmamıştır. Odunun kaydı tutulmuş ancak ticareti yapılmamıştır. Bunun yerine, daha önce gördüğümüz üzere, Süveyş'e yolculuğunu tamamlamak için son bir kez daha transfer edilmiştir.

Bu transferde de bir kez daha Mısır coğrafyası etkili olmuştur. Odunun, ormanlardan İstanbul'a, İstanbul'dan İskenderiye'ye ve İskenderiye'den Bulak'a olmak üzere Kahire'ye kadarki tüm yolculuğu su üzerinde geçmiştir. Bu denli ağır, taşınması zor ve büyük miktardaki odunun nakliyesinin en kolay, en ucuz ve en etkili şekilde suyoluyla yapılabileceği için, suda kat edilen coğrafi mesafenin uzaması son derece önemliydi. Fakat Bulak ve Süveyş arasında herhangi bir suyolu yoktu, aksine 80 mil uzunluğunda bir çöl vardı. Süveyş'e odun ulaştırmanın başka yolu olmadığını gören Osmanlı yetkilileri ve onlara yardım etmekle görevlendirilen Mısırlılar, odunun yolculuğunun en zorlu, en pahalı, en karmaşık ve en zahmetli kısmını yürüttüler. Bulak'ta, odunu çölden geçirmek için bir deve katarı kiralandı.[49] Sudan ve rüzgâr gücünden faydalanan gemilerin yokluğunda, bu yükün karayolu üzerinden taşınması için gereken güç ve kapasiteyi veren en iyi enerji kaynağı develer oldu.[50] Fakat develer epey pahalıya patladı. Hayvanların kiralanması, yükü deveye yükleyecek, deveden indirecek ve hayvanların çölde güdecek kişilerin ödenmesi, 450 *para*sı adamlara, 350 *para*sı da develere olmak üzere toplamda 800 *nısf fıdda*ya mal olmuştu.[51] Hayvan gücünün yük taşınmasındaki maliyetine yönelik ilave delil olması için, bu rakamlara ulaşabildiğimiz 1725 yılına en yakın yıl olarak 1696 yılındaki hac mevsiminin 46 maddelik masraf listesine bakabiliriz. Listede o yıla ait hac mevsimi için Mısır hazinesinden harcanan toplam tutarın yüzde 10'a yakın kısmının, yani 1 milyon *para* gibi muazzam bir tutarın hayvan işgücüne ayrıldığını görüyoruz.[52] Tarihçilerin, erken modern dönemde gemilere, gemicilik araçlarına ve deniz ticaretine gösterdiği ilginin benzerini, biz de erken modern dünyada enerji kaynağı, ulaşım, seyahat ve iletişim aracı olarak hayvanlara da göstermeliyiz. Önceki bölümlerde, Osmanlı İmparatorluğunda develerin, mandaların, eşeklerin ve diğer hayvanların sağladığı enerji, hız ve gücün ticari ilişkileri, emperyal yönetişimi ve tarımsal üretimi nasıl mümkün kıldığını gördük. Bu örnekte de develer üzerinden tıpkı odun gibi hayvanların da devletin başka şekilde yapılması mümkün olmayan işlerin üstesinden gelmesini sağlayan, hayati öneme sahip unsurlar olduğunu görebi-

liriz.[53] Tarihçiler Osmanlı İmparatorluğundaki develerin, atlardan ve katırlardan yüzde 20, eşeklerdense üç kat fazla olmak üzere günde yaklaşık 15 mil mesafe kat ederek çeyrek ton yük taşıyabildiğini tahmin ediyor.[54] Bu tahmin kabul edip bizim örneğimizde taşınan yüklü miktarda oduna biraz gecikme payı da verirsek, develerin ve onları güden terbiyecilerin Kahire'den Süveyş'e ulaşmak için çölü geçmesi yaklaşık bir haftayı bulacaktır.

Odun nihayet Süveyş'e ulaştı. İstanbul'dan başlayan yolculuğu Akdeniz'i geçerek Kızıldeniz'de sona erdiğine göre, tüm bu yolculuğun asıl amacı olan Mısır'dan Hicaz'a gıda götürmek için ihtiyaç duyulan gemi yapımı işi artık bilfiil başlayabilirdi.[55] Odunun güneybatı Anadolu'dan İstanbul'a, oradan İskenderiye, Reşid ve Kahire üzerinden Süveyş'e yaptığı yolculuk uzun, yetersiz ve pek çok açıdan zahmetliydi. Süveyş'te gemi inşası meselesi ne kadar acil olsa da, inşaat malzemelerinin ulaşması haftalar sürecekti. Üstelik bu daha ilk aşamaydı; limanda gemi inşaatı, geminin boyutuna, çalışabilecek işçi sayısında, işle ilgili öngörülemeyen sorunlara ve diğer şartlara bağlı olarak 6 ay ila iki yıl arasında tamamlanabilecekti.

Odun sevkiyatındaki bir başka sorun da çok fazla aktarma gerektirmesiydi. Odun, İstanbul'da hanedanın tersanelerinde gemilere yükleniyor, İskenderiye'ye doğru denize açılıyor, oradan başka gemilere aktarılıyor, bu kez de Reşid üzerinden Kahire'ye doğru deniz açılıyor, oradan develere yüklenerek çölü geçip nihayet gemi yapımında kullanılmak üzere Süveyş'e ulaşıyordu. Bu aktarmaların hepsi, yolculuğun bilhassa da Bulak ve Süveyş arasındaki karayolu kısmı, keresteyi hasar görme ve çalınma tehlikesiyle karşı karşıya bırakıyordu. Bu tahtalar, düşebilir, kaybolabilir, yontulabilir ve pek çok farklı şekilde hasar görebilirdi. Üstelik, odun sevkiyatı çok masraflıydı: gemi ve gemicilerin bedeli, gümrük resmi, deve ve deveciler, gemicilerin yemeği vb. Bu zorluklara ve masraflara rağmen, Osmanlı imparatorluk bürokrasisinin çok fazla seçeneği yoktu.[56] Eğer Süveyş'te gemi yapılmak isteniyorsa odun lazımdı. Mısır'da odun bulunmuyorsa başka bir yerden getirilmeliydi. Bunlar Mısır'da ormansızlığın ödettiği bedellerdi.

Ekonominin Devlete İhtiyacı Var

1725 yılında Mısır'da üç geminin yapım hikâyesi Osmanlı İmparatorluğunda bazı ekonomik kaynakların kullanım yöntemlerine ilişkin önemli bir gerçeği ortaya koyuyor. Devlet dışında hiç kimse, hiçbir kolektif organizasyon ya da tüzel kişi bu gemileri inşa edemezdi; bu çaptaki bir projeyi yalnızca devlet üstlenebilirdi. Bu bağlamda devlet sözcüğünü yalnızca sultanın divanı anlamında kullanmıyorum. Ben devleti gemilerini devlete kiralayan tüccarları, Tersane-i Amire'nin çalıştırdığı geçici orman işçilerini, keresteleri çölden geçiren develeri ve Süveyş'teki gemi yapım işçilerini kapsayan, imparatorluk idaresinin bürokratik aygıtlarının bir bütünü olarak görüyorum. İmparatorluğun bir ucundan diğerine türlü türlü insanların çalıştırıldığı bu çapta ve maliyetteki bir proje, yalnızca imparatorluk mekanizmalarıyla koordine edilebilirdi. Merkezdeki bir odun deposu, Akdeniz'deki iletişimi kolaylaştıran bir mahkeme sistemi, yüklü miktarda nakde ve sermayeye erişimi olan bir bürokrasi, mallarının ve işgücünün bedelinin ödeneceğini bilen tüccar ve zanaatkâr grupları gibi mekanizmalar sayesinde bu proje gerçekleşebilirdi.

İmparatorluğun uyguladığı yöntemi, başka türlüsü mümkün olmadığı için uyguladığını kavradığımızda, çoğu zaman aklımızda netleştiremediğimiz "imparatorluk" kavramının Mısır gibi bir yerde en temel seviyede uygulandığını açıkça görebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu, Süveyş'te gemi yapımı için ihtiyaç duyulan malzemeleri, finansmanı ve organizasyonu sağlayan kaynak yönetimini koordine eden ekonomik bir mekanizmaydı. Bir kez daha altını çizmek isterim ki bu siyasi ve ekonomik idare olmadan, Mısır'da ya da imparatorluğun herhangi bir yerinde hiçbir kişi ya da kurum bu gemilerin inşasını gerçekleştiremezdi. Bu gerçek, bu dönemde imparatorluğa ilişkin önemli yaklaşımların bir kısmına karşı çıkarak 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı imparatorluk idaresine dair bir fikir edinmemize yardımcı olur.

Bu yaklaşımlardan ilki, 17. yüzyıldan sonra Osmanlı imparatorluk idaresinin ekonomik ilişkileri kontrol altında tutmaktan ya da ekonomiye doğrudan müdahale etmekten büyük oranda vazgeçtiğini

öne sürer.[57] Bu bağlamda sıklıkla değinilen klasikleşmiş örnek narh sistemidir. İmparatorluk narh sistemini 16. yüzyılın sonunda tamamen ortadan kaldırmışsa da 18. yüzyılın son yirmi yılında bu uygulama yeniden başlamıştır. Ancak bu üç geminin inşası örneği, devletin en geniş anlamda bir kez daha piyasa ilişkilerine, kaynak yönetimine ve ulaşım ağlarına yoğun bir şekilde müdahale ettiğini gösteriyor. Başka bir deyişle, 1725 yılındaki bu gemi inşa projelerinin Osmanlının devlet olarak ekonomik müdahaleciliğinin bir örneği olduğunu söyleyebiliriz. Piyasanın fiziki koşulları, sevkiyat kapasitesi ve hazır bulunan işgücü üç geminin inşası için gereken odun ve kas gücünü temin edemezdi. Bu yüzden devlet bunları sağlamak için müdahale etmek durumunda kaldı ve sonrasında bu kaynakları yönetti.[58]

Bu örnek bize 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devletinin, başkentten uzaktaki bölgelerde hâlâ gücünü devam ettirebildiğini, buralara nüfuz edebildiğini ve buraları idare edebildiğini de gösteriyor. Geleneksel bakış açısına göre Mısır'ı ya da imparatorluktaki herhangi bir bölgeyi çalışan tarihçiler, 18. yüzyılda İstanbul'un büyük oranda eyaletler üzerinden elini çektiğini, devletin ordusunu ve diğer hayati organlarını finanse edemediğini öne sürer.[59] Fakat bu örnekte tam aksine, devlet muazzam bir ekonomik ve organizasyonel tedarik kaynağı olarak karşımıza çıkar. Bir diğer önemli husus ise bu örnekte kullanılan kaynakların idaresinin imparatorluğun büyük şehirlerinde değil de İstanbul ve Kahire gibi imparatorluğun güç merkezlerinin çok uzağında, başka bir deyişle, imparatorluğun merkezinde değil çevresinde gerçekleşmiş olmasıdır. Mevcut literatürün büyük bir kısmına göre, güneybatı Anadolu ve Süveyş, 18. yüzyılda imparatorluğun varlığının son derece zayıf olması beklenen bölgeler arasında yer alacaktır ancak tam aksi bir durumla karşı karşıya olduğumuzu görebiliriz. Bu yüzden emtia tarihi bize coğrafyayı ve Osmanlı imparatorluk idaresini kavrayabileceğimiz yeni alanlar açar. Odun ve tahıl örneklerinde gördüğümüz üzere, emtia edinimi, sevkiyatı ve kullanımı, başka şekilde takip edilmesi çok zor olan bir dizi bağlantı ve ilişkilenme ağı yaratmıştır. Başka bir deyişle, maddi bir nesnenin izini sürmek bizi Osmanlı İmparatorluğu gibi erken modern dönem devletlerinin iç işleyişine dair yerleşik düşünce kalıplarının ötesine geçmemize imkân tanır.

Son olarak, bu üç geminin inşası, yerel aktörlerin imparatorluğun günlük yönetim ve işleyişine dahil olduğunu gösteren çok iyi bir örnektir. Hem tahılların hem de odunların Süveyş'e, oradan da Hicaz'a yolculuğunun her noktasında, hedefine en iyi şekilde ulaşması için devleti yönlendirenler köylüler, küçük çaplı aracılar, yerel tüccarlar, gemiciler ve işçilerdi. Güneybatı Anadolu dağlarındaki oduncular bölgedeki ormanları herkesten daha iyi bildiklerinden, devletin odun hasadını yönetebilmesi için ihtiyaç duyduğu uzmanlık, bilgi birikimi ve tecrübeyi ancak onlar sağlayabilirdi. Aynı şekilde, odunu Mısır'a ulaştırmak için en iyi rotayı ve bu güzergâhta gemileri en iyi şekilde kontrol etmeyi bilenler Akdeniz'deki gemicilerdi. Deveciler ve hayvanları odunu çöl boyunca taşıyorlardı ve en nihayetinde, o gemileri yapan Süveyş'teki belirlenmiş yerel gemi yapım ustalarıydı. Osmanlı devletinin bütünlüğü ve koordinasyonu, birbirinden epey uzak bu kişileri gemi yapım amacında buluşturmuştu. Sürecin hiçbir aşamasında, odunu bizzat taşıyan, çivileri çakan ve develeri güden imparatorluğun bürokratları değildi. Yani, devletin işleyişindeki yerel aktörlerin katılımı olmadan, imparatorluk idaresinin söz konusu gemi yapım projesini gerçekleştirmesi mümkün değildi.

Bu durum, büyük oranda, ormanlar, toprak, çölün ortası ve nehrin akışı gibi yerel çevre ve kaynaklarla ilgili unsurların yönetimi ve kullanımının getirdiği gerekliliklerin ve zorlukların bir sonucuydu. Kendine has özelliklere sahip bu ortamlar ve ekolojik güçlerin her biri yöreye dair bilgi birikimi, tecrübe ve beceri gerektiriyordu. Osmanlılar da bu doğal ortamlarda faaliyet gösterirken oradaki yerel aktörlere bel bağlamıştı; çünkü çevresel kaynaklar ve uzmanlıktan yararlanmanın en elverişli, en uygun ve en verimli yolu buydu. Bu sebeple, emperyal devletin işleyişini mümkün kılan imparatorluktaki yerel aktörlerin kolektif bilgisi ve tecrübeleriydi. Öte yandan, güneybatı Anadolu'daki odunculari Mısır'ın doğusundaki devecilere bağlayan da imparatorluğun birleştirici idari ve ekonomik bağlantılarıydı. Ne yalnızca yerel aktörlerin bilgi birikimi ve tecrübesi, ne de Osmanlı'nın idari feraseti ve birleştirici gücü, bir diğeri olmadan, Süveyş'e odun götürebilir; hatta daha genel anlamda düşündüğümüzde imparatorluğun doğal kaynaklarını yönetebilirdi. Bu se-

beple, imparatorluk sistemi Osmanlı idaresi tarafından bir kıtadan diğerine uzanan, Akdeniz'i geçerek birbirine bağlanan yerel işgücü ve bilgi birikimine dayalı bir meta kullanım zinciriydi.

Devletin Doğaya İhtiyacı Var

Odun imparatorluk için diğer tüm metalardan farklıydı. Az bulunması ve stratejik değeri devletin bu kaynağı ve bu kaynak etrafında şekillenen ekonomik ilişkileri yönetmesi üzerinde büyük oranda etkili oldu. İmparatorlukta kullanılabilir odun kaynaklarının temin edildiği ormanlar güneybatı Anadolu, Karadeniz kıyıları ve Büyük Suriye bölgelerinde bulunuyordu. Daha önce de belirttiğim üzere devlet, bu alanların yönetiminde son derece sofistike bir orman yönetim sistemi uyguluyordu. Neredeyse tüm doğal kaynaklar gibi, Osmanlı İmparatorluğunda odun da değerini insan gücünden değil güneş enerjisinden, topraktaki yararlı maddelerden ve bol miktarda su kaynaklarından alıyordu. Dolayısıyla, çoğu malın değerini, piyasaya mal üretmek için çalışan insanların sarf ettiği emeğin bir yansıması olarak konumlandıran geleneksel emek-değer teorisinin aksine, Osmanlı İmparatorluğunda odunun kullanımı ve değeri insan dışı doğadan geliyordu. Elbette odunun kesilmesi, nakledilmesi ve Süveyş'te kullanıma hazır hale getirilmesi için insan emeği ve enerjisi kullanılıyordu ancak Anadolu'daki hiçbir insan işgücü, bilgisi ve çabası Mısır'ın ihtiyaç duyduğu güçlü, sağlam ve kullanışlı keresteleri üretemezdi. William Cronon'un Amerika'nın batısı için yazdığı gibi, "Çayırlardaki toprakların bereketi ve kuzeydoğudaki ormanların yaygınlığı, insan işgücünden ziyade, üretimden çok tüketime dayalı insan merkezli bir dünya adına insanların sömürdüğü otonom ekolojik süreçlerle ilişkilidir."[60] Diğer tahıllar veya hayvanlar gibi doğal metalar için de benzer argümanlar öne sürülebilir ancak odun yine de bunların arasından ayrışacaktır. Sözgelimi bir buğday tarlasının aksine, gür ağaçlarla kaplı ormanlık bir alanın, hasattan sonra kendini yenilemesi yüzyıllar olmasa da çok uzun yıllar alacaktır. Bu, insan emeğinin yetersiz kaldığı bir zaman dilimi.

Dolayısıyla, odun kullanımının aslında doğal kaynakların hemen hemen geri dönüşü olmayan bir şekilde tüketildiği bir süreç olması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu, orman kaynaklarını uzun yıllar sürdürebilmek için pek çok açıdan bu kaynağı merkezden yönetmek durumunda kaldı. Başka bir deyişle, piyasa güçleri ve şahsi çıkarların ormanların kullanımını istedikleri gibi şekillendirmelerine izin verilseydi ağaçlar kısa sürede tükenecek, bu da hem imparatorluk genelindeki nüfusun hem de gelecek nesillerin zararına olacaktı. Cronon'un çalıştığı Kuzey Amerika'daki Büyük Göller bölgesinde aynen böyle olmuştu. Osmanlı Mısır'ından başka örnekler odunun diğer metalardan ne kadar farklı olduğunu gösteriyor. Örneğin, döneme ait tereke kayıtları incelendiğinde, ahşap ürünlerin Mısır kırsalındaki kişilerin sahip olduğu en pahalı eşyalar arasında yer aldığı görülüyor.[61] Odunun (ve ahşap ürünlerin) bu kadar değerli olması, Mısır'da odunun ne kadar az olduğunu bir kez daha ortaya koyuyor.

Sonuç

Hayatlarında Anadolu'yu görmemiş, adını bile duymamış Mısırlı gemi ustaları, deveciler, köylü çiftçiler, erken modern İslam dünyasından dini bütün hacılar, Anadolu'nun tarihini pek çok önemli açıdan etkilediler. Ormanlardaki ağaçlar kesildikçe, ekosistemler altüst ediliyor, yok ediliyor, toprağın bereketi azalıyor ve hayvan habitatı sonsuza dek değişiyordu. Mısırlılar, Hicaz'daki dindar hacılar ve Anadolu ormanları arasındaki bu bağlantılar, Osmanlı İmparatorluğunun çevre tarihini ve bazı metaların kendine has özelliklerinin bu tarihi hangi açılardan şekillendirdiğini anlamamız için ne ifade eder?

İlk olarak, Osmanlı Devletinin imparatorluk mantığı, bazı doğal kaynakların ve ortamların diğerlerinden daha önemli olduğuna kanaat getirmişti. Hicaz ve diğer bölgelerde gıda tedarikinin ve Osmanlı'nın meşruiyetinin sürdürülmesine yardımcı olan, muazzam bir tarım potansiyeline sahip Mısır, hem Osmanlı hem de yerel Mısırlı bakış açısına göre, bu büyük tarımsal potansiyeli açığa çıkara-

cak malzemeleri Nil Vadisine temin ederek bu potansiyelin ürünlerini imparatorluğun farklı bölgelerine ulaştırmak için diğer doğal kaynakların tahrif edilmesi ve tüketilmesine şüphesiz değerdi. Bunu ama bilerek ama bilmeyerek, büyük ihtimalle de bilmeyerek, tahılları Mısır'dan Hicaz'a götürecek gemilerin inşasında çalışarak, Mısırlılar Anadolu'nun engin ormanlarının tüketimine dahil oldu. Anadolu ormanlarının, Mısır kırsalının, Hicaz'daki hacıların beslenmesinin ve Osmanlı imparatorluk idaresinin tarihi, doğanın tüketim ve kullanımının koordine edilmiş ve birbirine bağlantılı tek bir sürecin parçaları olarak birlikte değerlendirilmelidir.

Diğer yandan, Kahire ve İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin emperyal bakış açısına göre, Anadolu'yu Mısır'a bağlamak çok akıllıcaydı. Bu bağlantılar Osmanlı Devletinin bir bölgedeki kaynak fazlasını, eninde sonunda Mısır'ın diğer bölgelerdeki insanları besleyecek gıdayı yetiştirmesini mümkün kılacak hayati bir ihtiyacı karşılayacağı yerlere yönlendirmesini mümkün kıldı. O halde, kuralın en uygun şekilde yapılandırılmasını sağlamak için farklı parçaları dolaşıma sokarak, Osmanlı bürokrasinin imparatorluğu karış karış dolaştığı bir süreci kolayca tasavvur etmek mümkün olur. Kereste tomrukları hem gemi yapımı hem de sulama amacıyla Mısır'a gönderildi; bu sayede tahılların ve diğer gıda maddelerinin Mekke ve Medine'ye (aynı zamanda İstanbul'a ve imparatorluktaki diğer büyük kentlere) ulaşması mümkün oldu. Esasen, imparatorluk idaresinin yaptığı şey Anadolu'daki ağaçları, Hicaz'daki karınları doyuracak kalorik enerjiye dönüştürmekti. Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluğun belli bölgelerinden temin edebileceği tahıl ve odun gibi doğal kaynaklardan sağlanan metaların üretimine (ve tüketimine) yönelik işgücü, beceri ve uzmanlığa yoğunlaşarak, tarımsal ve ekonomik verimliliğini artırabildi. Bu sistemin en iyi şekilde işlemesi için ulaşım ağlarının, ürünleri çabuk ve minimum enerji kaybıyla ulaştırması gerekiyordu. İmparatorluk sistemi üç kıtada ve denizde yüzlerce aktörün yaptığı işlere ve uzmanlığına muhtaçtı ve bunlar arasında bir bağlantı kurmak zorundaydı. Her şeyden öte, bu karşılaştırmalı çevresel üstünlük ve doğal kaynak yönetimi, muazzam bir yerel bilgi, otonomi ve eylem sistemini koordine eden bir imparatorluk idaresi aracılığıyla kontrol edilmişti.

9

Veba Ekolojisi

Pek çok tarihçi Osmanlı Mısır'ında vebanın, kıtlığın, kuraklığın, su taşkınlarını ve enflasyonun iç içe geçtiği zamansal ve coğrafik kesişimleri belgelendirmiştir.[1] Fakat pek azı veba ve diğer olaylar arasındaki bağlantıların 16., 17. ve 18. yüzyıllarda Mısırlıların hem yaşadıkları doğal çevre hem de vebaya dair deneyimlerini şekillendiren bir ölüm ve eza sarmalına nasıl dönüştüğünü göstermiştir. 1791 yılında Mısır'da yaşanan veba salgınını inceleyeceğim bu bölümde, vebanın 18. yüzyılda Mısır'daki çevrenin patolojisinin nasıl ayrılmaz bir parçası haline geldiğini göstereceğim. Böylelikle, bu bölümde vebanın Mısır'daki hangi açılardan çevrenin olağan bir unsuru haline geldiğini ele alacağım.

Mısır'da veba 18. yüzyıl sonunda Mısırlıların tanıdığı ve kavradığı Mısır coğrafyasının patolojik bir unsuru olarak su taşkınları, rüzgârlar, kuraklık ve kıtlıkla birlikte çalışılmalıdır. Mısırlılar vebayı Nil'in yıllık su taşkınları, tahıl fiyatlarındaki artış, kıtlıklar ve diğer tüm zor koşullar gibi beklenen çevresel bir gerçeklik olarak algıladı. Bu nedenle, 18. yüzyıl sonunda düzenli aralıklarla vebayla haşır neşir olanlar, hastalığı uzak limanlardan gemilerle

Mısır'a gelen "yabancı" bir istilacı olarak düşünmedi. Hatta her ne kadar korkulsa da veba, Mısırlıların kaçmasına yol açmadı; aksine Mısır'daki doğal çevrenin olağan bir unsuru olduğu düşünüldü.[2]

Vebanın kronolojisi ve görüldüğü dönemler dair tüm belgeler, Osmanlı ordularının Mısır'ı fethedip imparatorluğun bir eyaleti yaptığı 1517 yılının, Mısır'da vebanın, sıklığı, şiddeti ve tedavisi için bir dönüm noktası anlamına gelmediğini gösteriyor. Hatta 1347-1894 yılları arasında her dokuz yılda bir yeni bir veba salgınının Mısır'a uğradığı görülüyor.[3] Vebanın bu kadar sık görülmesi, hastalığın ve salgının bu dönemde Mısır'da yaşayanların hayatlarında olağan ve beklenen bir gelişme haline geldiğini gösteriyor. Ayrıca, vebanın bu derece yaygın olması, tarihçilerin bu hastalığın Mısır tarihini ve daha genel anlamda Ortadoğu tarihini şekillendirmede oynadığı rolü daha dikkatle ele alması gerektiğini de ortaya koyuyor.[4]

Her ne kadar vebanın Osmanlı döneminin tamamında Mısır'da (ve imparatorluğun diğer bölgelerinde) sürekli yaşanan bir durum olduğunun belirtilmesine rağmen, Ortadoğu'da vebaya odaklanan çoğu çalışmanın hastalığın Memlükler döneminde veya Ortaçağ'daki etkilerine odaklanması sebebiyle, vebanın tarihinde yeni bir dönem başlatmasa da 1517 yılının hastalığa dair tarihyazımında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.[5] Vebanın erken dönem tarihine yoğunlaşan bu tarihyazımsal dengesizlik, genellikle Osmanlı dönemindeki benzer çalışmalardan ziyade hastalığın Ortaçağ'a denk gelen dönemine ilişkin çok fazla kaynak olmasıyla ilişkilendirilir.[6] Ancak, çok yakın dönemde yapılan çalışmalar, Osmanlı devlet bürokrasisinin evrak kayıtları, şeri mahkeme arşivleri, elyazmaları ve İstanbul'daki Osmanlı merkeziyle imparatorluğun çeşitli eyaletleri arasındaki yazışmalar gibi vebanın 1517'den sonraki tarihine ışık tutabilecek pek çok kaynağın bulunması sebebiyle bu ilişkilendirmeyi sürdürmenin pek de mümkün olmayacağını göstermiştir.[7] Üstelik, 17. ve 18. yüzyıla ait ciltlerce kronik, bu iki yüzyıl boyunca patlak veren veba salgınlarına, vebanın doğasını ve etkilerine dair bol miktarda bilgi vermektedir.[8]

1791'deki Veba

1791 yılı Mısırlılar için bir kehanetle başlamıştı. Pek çok müneccimin rivayetine göre, Mısırlılar 1 Şubat'ta saatler gece yarısını gösterdiğinde büyük bir depremin Mısır'ı vuracağına ve 7 saat boyunca şiddetle sallayacağına inanmışlardı.[9] Hem fakirler hem de zenginler bu depremin olacağına ikna olmuş, yapabilenler şehrini ve köyünü terk edip çöle ve Kahire'nin iki büyük gölü olan Al-Azbakiyya ve Al-Fil gibi açık alanlara kaçmış, bu beklenen felakete hazırlanmıştı. Mısırlılar tüm gece beklemiş ancak deprem olmamış, hepsi de ertesi sabaha sağ salim uyanmışlardı.[10] Kendilerini büsbütün kandırılmış hisseden Mısırlılar kendi saflıklarını şu dizelerle dile getirmişti: "Kahire'de gülünecek şey çok/ ama bu kahkahanın gözyaşından farkı yok."[11]

Deprem felaketine dair korkuların mesnetsiz olması bir yana, aslında Mısırlıların 1791 yılının Şubat ayından korkmaları için makul bir sebep de yok değildi. Şubat ayının sonlarında şiddetli bir veba Mısır'ı vurdu. Salgının patlak verdiği günlerde, bir görgü tanığı her gün bin kişinin öldüğünü belirtiyordu. Çok zaman geçmeden bu rakam günde 1500 kişiye çıktı.[12] Başka yerlerde de, aynı kişi, derlediği kroniklerde vebanın her gün 2000 kişiyi öldürdüğünü yazıyordu.[13] Hastalık genç-yaşlı, güçlü-zayıf, dindar-kâfir

15. Kahire'deki Azbakiyya Gölü. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *État moderne*, cilt 1, böl. 2, *Description de l'Égypte*, Kahire, plaka 40.

ayırt etmiyordu.[14] 1791 yılı baharında sayısız bebek, genç, halayık, köle, Memlük, asker, mübaşir ve emir öldü.[15] İsmail Bey, İstanbul'a kaçma planlarını hayata geçiremeden himayesindeki adamlarının çoğuyla birlikte vebadan öldü.[16] 1791 yılındaki veba salgını, görevlendirilen hiçbir yöneticinin güçlü bir hâkimiyet kuracak kadar uzun yaşayamaması sebebiyle Osmanlı Mısır'ında büyük bir liderlik krizine yol açtı. İstanbul'dan Mısır'a gönderilen bir ferman, hayatta kalan yöneticilere, yöredeki en önemli beylerden sekiz-dokuzunun ölümüyle birlikte Mısır'ın içine düştüğü bu perişanlığa karşı ellerinden geleni yapmaları için âdeta yalvarıyordu. Ayrıca ferman bu yönetime, ölen önemli kişilerin ve onların yerine geçenlerin fiziksel özellikleriyle öne çıkan niteliklerini İstanbul'a bildirmesini istiyordu.[17]

Hem ağa[18] (üst düzey bir askeri görevli) hem de valinin[19] (ağaya bağlı bir polis amiri) ölümü üzerine yerine geçenler de yalnızca üç gün sonra ölmüştü. Vebadan ölen bu kişilerin yerine geçenler de yalnızca birkaç gün içinde vebaya kurban gitmişti. Mısırlı tarihçi el-Ceberti günlüğüne "halefiyet üç haftada bir el değiştiriyordu" diye yazmıştı.[20] Bir diğer kronikçi al-Khashshab durumu biraz farklı anlatıyordu. Günde üç kez bir ağa göreve geliyor, onun ölümüyle bir diğeri yerine geçiyordu. Sabah başa geçen öğleden sonra hayatını kaybediyordu.[21] Mısır'daki paşa, ajanslarının tavsiyesiyle, emirleriyle birlikte Kahire'yi terk ederek Tura bölgesine sığınmıştı.[22] Kahire'nin büyük ailelerinin çoğu da vebadan ölmüştü.[23] 1791 yılındaki vebaya dair kaynaklar, hastalığın başlangıcının ardından ölümün ne kadar hızlı geldiğinden bahsediyordu.

Eski Kahire'de, Gize'de, Bulak'ta konuşlanan askerlerin ve denizcilerin büyük çoğunluğu ölmüş, törensiz, dini usuller uygulamadan toplu mezarlara gömülmüşlerdi. [24] Sivillerin cenazeleri de topluca düzenleniyor, aynı anda 5 kişi için cenaze namazı kılınıyordu. Öyle ki, 1791 yılı baharında, defin görevlisi ve gassal ihtiyacı mevcudun üzerine çıktığı için cenaze işlerinden sorumlu levazımatçılar haddinden fazla çalışmıştı. "İnsanların ölmek ya da ölümle ilgili işleri halletmek dışında yapabileceği hiçbir iş olmadığından," bu meşum durum dışındaki ekonomik ve toplumsal işleyiş durmuş-

tu.[25] 1791 baharına ait kaynaklar, hastalar, ölümler, hastayı ziyarete gelenler, teselli verenler, cenazeye gidenler, cenazeden ya da defin duasından dönenler, ölüme hazırlananlar, kendi ölümünü beklerken gözyaşı dökenlerle doludur.

1791 yılı yazına geldiğimizde, el-Ceberti o yıl yaşanan vebanın başka bir sonucunu bize aktarır: Aileler reissiz, evler erkeksiz kalmıştır.[26] Mısır'ın güneyinden Murat Bey'e bağlı bir grup emir, 1791 yılı temmuz ayının sonlarında Kahire'ye geldiğinde, çoğu evde hiç erkek olmadığını, evlerde sadece "kadınlar, halayıklar ve kölelerin" yaşadığını görmüştür. Bu durumu münasip bulan emirler, "yataklarını değiştirip, düğünlerini denkleştirerek" bu kadınlarla evlenmişti.[27] Evi olmayan bir emir istediği eve giriyor, evi ve içindeki her şeyi hiçbir mani olmadan alabiliyordu. Bu adamlar, toprakları, evleri, malları ve kadınları ele geçirmek için vebanın zulmünü fırsat bilmişti. İstanbul'dan, imparatorluğun bakış açısından ise, Mısır'da patlak veren veba, devletin düşmanları ve devlete karşı gelen asi bürokratlar için de kargaşa ve kaos içinde fark edilmeden Mısır'a kaçma fırsatı yaratmıştı. Hatta Osmanlı yetkilileri, hâlâ Mısır'da bulunan yöneticilere kaçakların saklanmak için vilayete girmelerini önlemelerini çok sert bir dille emretmiştir.[28]

Veba salgınları esnasında insanların ve malların dolaşımı, Osmanlı otoriteleri için büyük bir endişeydi. Mısır, hem Osmanlı İmparatorluğu içindeki hem de imparatorlukla başka bölgeler arasındaki ticaret akışı için o kadar merkezi bir konumdaydı ki veba Mısır için sürekli ve olağan bir durumdu. Veba, Orta Asya, Kürdistan, Orta Afrika ve Kuzeybatı Hindistan'daki kemirgen popülasyonları arasında daima yaygındı.[29] Veba Mısır'a tüccarların getirdiği mamuller, sıçanlar, fareler ve insanlarla gelmişti.[30] 18. yüzyılın sonunda Amerikalı misyoner John Antes Kahire'deyken şunları yazmıştı: "Vebanın Mısır'a Türkiye'nin [Osmanlı İmparatorluğu] diğer bölgelerinden gelmediğini, Mısır'da ortaya çıktığını öne sürebilecek yeterli dayanağı hiçbir zaman bulamadım."[31] Her hafta İstanbul, Yemen, Sudan, Çin, Orta Afrika ve Irak'tan gelen yüzlerce gemi ve kervan, Mısır'a istikrarlı bir şekilde mal, insan ve mikrop taşıdı. Veba, Mısır tarihinin, Osmanlı İmparatorluğu

tarihinin global bir perspektiften ele alınarak anlaşılabileceğini bize bir kez daha gösteriyor. Hastalık Mısır'ın en önemli ticaret merkezlerinden Mısır'a girmişti: Akdeniz'deki limanlardan ve güneyindeki Sudan'dan.[32] Yani veba Mısır'ın içlerine yayılmadan evvel ya deniz yoluyla İskenderiye limanlarından ve Reşid'den ya da kara yoluyla Orta Afrika'dan Sudan'a oradan da Mısır'a gelmişti. 1791 yılındaki veba ise büyük ihtimalle İstanbul'dan gelen gemilerle Akdeniz limanları üzerinden Mısır'a girmişti.[33]

Salgının kökenin Kürdistan ya da Sudan olması, hastalığın Mısır halkı üzerindeki nihai sonuçlarını etkilemiyordu. Mısırlıların vebayla ilgili deneyimlerindeki en önemli husus, hastalığın sıklığı ve daha da önemlisi Mısır'da kıtlık, su taşkını ve kuraklık gibi düzenli aralıklarla ekolojik bir güç olarak ortaya çıkararak Mısır'a endemik bir özellikmiş gibi bölgede etkili olmasıdır.[34] Kendi paylarına, pek çok Avrupalı gözlemciye göre Mısır, "vebanın beşiğidir."[35] İlginç olan, Mısırlı kronikçi el-Ceberti'nin de vebanın Mısır'a, hatta spesifik olarak Nil Vadisinin topraklarına özgü olduğu fikrine kısmen de olsa katılmasıdır. 1798-1801 yılları arasında Mısır'daki Fransız işgali döneminde, el-Ceberti Mısır'da vebanın etiyolojisine ilişkin olarak Fransızlarla aynı fikirdeydi. "Topraktaki çürüme ve bozulmanın yerin en derilerine kadar işlediğini söylüyorlar. Kış gelip de Nil'in suları, yağmurlar ve nem toprağın alt tabakasını soğuttuğunda, toprakta sıkışıp kalan çürüme yüzeye çıkıyor ve havayı kirletiyor, böylece de salgın hastalıklara ve vebaya yol açıyor."[36]

1791 yılındaki ve farklı dönemlere ait veba salgını gayet detaylı bir şekilde anlatılmışsa da hastalığın demografik etkilerini saptamak bir hayli güçtür.[37] 18. yüzyıl sonunda ve genel anlamda Osmanlı döneminde Mısır'ın nüfusu üzerine oldukça az sayıda çalışma vardır.[38] Mısırlı kronikçilerin her gün 1000, 1500 ya da 2000 kişinin öldüğünü iddia eden rivayetlerini yorumlanması güçtür ve büyük ihtimalle bu bilgiler yanlıştır.[39] Aslında, bu bilgiler cevap olmaktan ziyade daha çok soru sorulmasına yol açıyor.[40] Bu rakamlara nasıl ulaşıldı? Kaç gün boyunca aynı sayıda kişi öldü? Kentlerde ve taşradaki karşılaştırmalı ölüm oranları neydi? Bu sembolik rakamlar istatistiki verilerden ziyade yaşanılan salgının vahametini

ifade etmek için mi kullanılmıştı? Tarihçi André Raymond'a göre 1623-26 yılları arasındaki vebada yaklaşık 300 bin Mısırlı hayatını kaybetmişti.[41] Raymond, 1718'deki salgında da aynı sayıda kişinin öldüğünü ve bunun o dönem Mısır'ın tüm nüfusunun sekizde birine tekabül ettiği söylüyor. Bir diğer tarihçi Daniel Panzac ise 1784-85 yıllarında veba Kahire'nin 300 binlik nüfusundan 30 bin ila 40 bin kişiyi, 1791'dekin veba salgının ise Kahire'nin nüfusunun (300 bin civarı) beşte birinin öldürdüğünü bildiriyor.[42]

Vebadan Önceki Sel

1790 yılı sonbaharında, 1791 yılındaki veba salgınından önce, Mısır'a vuran şiddetli yağış Kahire'deki pek çok yeri sular altında bırakmıştı. Mısırlı tarihçi el-Ceberti, kendine has abartılı üslubuyla bu yoğun yağmuru büyük bir tufan olarak nitelendirmiştir.[43] 14 Ekim 1790 Perşembe gecesi Kahire'nin semalarından "bir kırbanın ağzından boşanırcasına" sular dökülmüştür.[44] Bu yağmura eşlik eden yıldırımlar ve şimşekler görenlerin gözünü kör edecek kadar şiddetliydi. Yağmur tüm gece ve ertesi gün boyunca aralıksız devam etti, dağlardan boşaldı ve kentin surları dışında kalan çölü doldurdu. Sular, mezarları dümdüz etti, evleri yıktı ve içinde mahsur kalanları öldürdü.

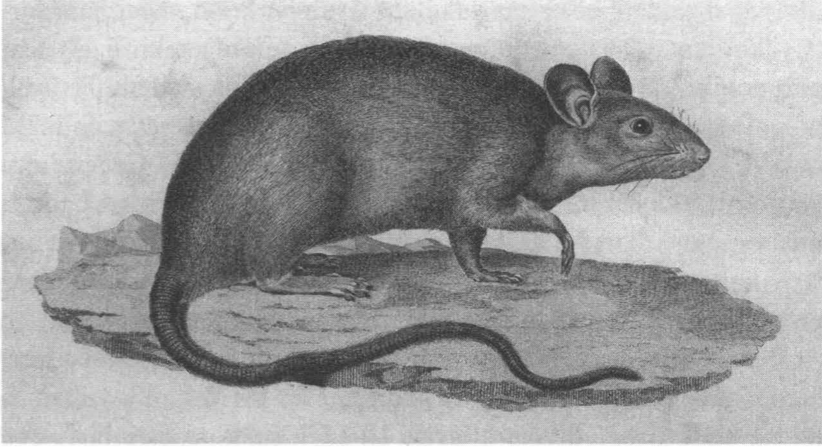
Tüm bunlar yetmezmiş gibi, felakete doyan bu cuma günü, Mekke ve Medine'ye yıllık hac ziyaretinde bulunan hacıların Kahire'ye dönüşüyle çakışmıştı. Normalde hacıların dönüşü kutlamalarla şenlenirken, bu hacıları emir-i haccın otağını sürükleyen sel sularının zulmü karşılamıştı.[45] Hacılar dönünceye dek sel suları kente ulaşmış, çok sayıda zahire ambarını, kervansarayı ve camiyi su basmıştı. Dükkânlar, evler, hatta kimi mahallelerin tamamı sular altında kalmıştı. Örneğin, Hüseyniyye bölgesindeki evlerin yarısından fazlası sele kapılmıştı.[46] Kentin içinde kocaman bir göl oluşmuştu. El-Ceberti bu yağmura ait anlatısını sade bir cümleyle, "tam bir felaketti" diyerek bitiriyor.[47]

İster kulakları sağır eden bir tufan, ister aralıksız yağan yağmur olsun, sel felaketinin nedeni şehrin ve kaynaklarının büyük

oranda yıkıldığı sonucunu değiştirmiyor.[48] Nil'in bentlerinden taşarak iç kesimleri sular altında bıraktığı yıllarda olduğu gibi, 1790 yılındaki sel sularının Kahire ve çevresindeki tarım alanlarının büyük çoğunluğunu yok ettiğini söyleyebiliriz.[49] Bu, gelecek hasat sezonu için tarımsal üretimin son derece azalması demekti. Çok şiddetli bir su taşkını sezonundan daha çok yıkıma yol açan 1790 yılındaki aşırı yağışlar, Kahire'nin pazarları ve ambarlarında depolanan tahılları da yok etti. Bu durum, hem tarlaların hem de tahıl kaynaklarının yok olması anlamına geldiği için, Kahire ve çevresinin karşı karşıya olduğu tehlikeyi ikiye katlıyordu. Dolayısıyla gıda sıkıntısı, hatta kıtlık yaşayan halkın hastalıklara karşı direnci düşmüştü. Kıtlık dönemlerinden sonra görülen veba salgınları, Ortadoğu ve dünyanın başka bölgelerindeki salgınların tarihi boyunca yaygın olarak görülmektir.[50]

Kahire'deki su taşkınlarının bir diğer sonucu da sığınacak bir yer arayan binlerce farenin ortaya çıkmasıdır. Pek çok fare türünün yüzmeyi bilmesine rağmen, bu kemirgenler de tıpkı insanlar gibi akan sudan kaçmak için kuru yerler arar.[51] Bu sebeple, 1790 yılı sonbaharında hem fareler hem de insanlar Kahire'yi kaplayan sel sularının ulaşamadığı bir yer bulmak için birbirleriyle yarışıyordu. Fareler, evlerin sazdan yapılmış çatılarına, içlerine ve diğer korunaklı alanlara sığınmaya çalışıyordu. Nil boyunca uzanan kırsal bölgede, sel farelerin ve onların taşıdığı pirelerin daha yüksek bir yer bulmak için nehre yakın bölgelerden, tarlalardan ve bentlerden kaçmasına yol açmıştı.[52] Nil'in suları taşıp hızla geri çekildiğinde, Mısır kırsalı kemirgen ve haşere istilası tehlikesine açık hale geliyordu. John Antes'in de belirttiği gibi, "Nil'in aniden yükseldiği ama tarlaları suya doyurmadan geri çekildiği yıllar bereketli olmazdı. Tarlaları kısa sürede terk eden sular, başka kötü sonuçlara da yol açardı. Hava soğumadan evvel, bazı sebzelere zarar veren türlü çeşit parazit toprakta ürerdi."[53]

Fareler ve insanlar çoğu kez aynı kuru ve korunaklı yerleri paylaşmıyorsa da, farelerin genellikle insanların giremediği veya girmediği kuru yerlerde saklanması üremeleri için bolca alan yaratıyordu. Sular geri çekilip insanlar evlerine döndüğünde, selin sü-

16. 18. yüzyılın sonundan bir İskenderiye sıçanı. Mısır Bilim ve Sanat Komisyonu, *Histoire naturelle*, cilt 1, böl. 3, *Description de l'Égypte*, Memeliler, plaka 5.

rüklediği topraklarla üstü açılan mezarların içindekiler ve ıslanan gıdalarla tam bir ziyafet çeken kalabalık bir fare, pire ve haşere topluluğuyla karşılaştılar. Yani, sel farelerin, pirelerin ve insanların normalden çok daha yakın bir temas kurmasına yol açmıştı.[54]

Vebanın insanlara geçmesine yol açan başlıca hastalık taşıyıcısının fareler ve onlarla ilişkilendirilen pireler olması sebebiyle, bu yakın temas vebanın etiyolojisindeki kilit faktördür.[55] Bir yerdeki fare popülasyonu geniş bir pire popülasyonunu barındırabilecek kadar büyükse, veba devam ediyordu.[56] Mısırlı kronikçiler 1791'deki vebanın epidemiyolojik karakterini doğrudan ele almamışsa da, bu vakanın pnömonik veya septisemik vebadan çok hıyarcıklı veba olduğuna işaret eden yeterince delil mevcuttur.[57] Her ne kadar el-Ceberti veba kurbanlarının ateşlenmemesi ve iki-üç gün içinde hayatını kaybetmesi gibi pnömonik vebayı düşündüren belirtilerden bahsetse de, vakayı hastanın, ölünün ve sağlıklının hep bir arada ve yakın temasta bulunduğunu ifade ederek tarif eder.[58] Hastaları ziyaret edenler ve kendi evlerinde hasta bakanlardan bahseder. El-Ceberti, emirlerle karıları arasında da yakın temas bulunsa da sadece erkeklerin öldüğüne ve kadınların hastalığa yakalanmadığına da değinir.[59] Eğer 1791 yılındaki veba gerçekten pnömonik karakterde

olsaydı, o zaman, hastalığa yakalanmayan herkesin, diğer hastalarla yakın temasları sonucu hastalığa yakalanması gerekirdi. Ayrıca, pnömonik vebaya yakalanan hastalar çoğunlukla şiddetli öksürük nöbetlerine tutulur, basit bir öksürük veya hapşırma, yakındaki sağlıklı kişinin hastalığa kapması için yeterli olurdu. El-Ceberti'nin, vebanın tümüyle yok ettiği ailelerden veya mahallelerden bahsetmemesi, buna karşılık sağlıklı insanların hastalarla temasını ve onların bakımını üstlendiğini uzun uzadıya anlatması, 1791 yılındaki vebanın büyük olasılıkla hıyarcıklı veba olduğunu gösteriyor.

Benzer şekilde, John Antes de 18. yüzyılın sonunda veba kurbanlarıyla onlara bakanlar arasında benzer bir yakınlık ve temas durumundan söz ediyor: "Bazen 10-15 kişiden sadece biri veya ikisi vebaya kapılıyordu. Hatta kimi zaman kurbanlar, diğerlerinin kollarında ölüyor ama bunlar yine de vebaya yakalanmıyordu. Aynı yatakta yatan, birinin diğerine baktığı, fakat hastalıktan etkilenmediği durumlar vardı"[60] Antes'in 18. yüzyıl sonunda Mısır'da yaşayan bazı Avrupalılara dair yazdıkları da, bu dönemdeki veba epizodunun çok bulaşıcı olmadığını gösteriyor. Örneğin, Kahire'deki Propaganda Fide rahipleri "hastaları ziyaret etmek ve ölmekte olanların vücutlarına kutsal yağ sürmek için daima iki kişiyi görevlendiriyor, vebalıları ziyaret eden bu rahiplerden neredeyse hiçbiri vebadan ölmüyor, bu da onların mucizesi olarak görülüyordu."[61] Antes, Kahire'de veba kurbanlarına bakan ve hastalığın kendisine bulaşmadığı Venedikli bir doktordan da söz ediyordu.[62]

18. yüzyılın sonunda Mısır'da görülen vebanın bubonik karakterli olduğunu gösteren kanıtlar ileri süren Antes, veba kurbanlarının "koltuk altlarında veya karınlarının yumuşak kısımlarında koyu mor lekelerle birlikte büyük yumruların veya bacaklarında iri çıbanların olduğunu, bu yumruların patlayarak içinin büyük oranda boşalması durumunda hastanın iyileşme ihtimalinin bulunduğunu, hastaların genel olarak dayanılmaz bir ateşten şikâyet ettiklerini, çoğu kez ateşe atılmış gibi hissettiklerini söylediğini" yazıyor.[63] Veba tarihçilerinin büyük bir kısmı da hastalığın Mısır'daki en yaygın türünün bubonik (hıyarcıklı) veba olduğu görüşünde birleşiyor.[64]

Öte yandan, 19. yüzyılın başında bir pnömonik veba dalgasının Mısır'ın güneyindeki Asyut şehrinde görüldüğü biliniyor.[65] El-Ceberti, şiddetli bir veba salgını sırasında Mayıs 1801'de Asyut'ta bulunan arkadaşı ve meslektaşı Hasan al-Attar'dan gelen bir mektubu kroniğine dahil etmiştir.[66] Al-Attar, mektubunda eşi benzeri görülmemiş bu hastalığın sadece Asyut'ta günde 600'den fazla kişiyi öldürdüğünü ve "bölgedeki insanların kökünü kuruttuğunu" yazıyor.[67] Bu ifadeler Mayıs 1801'deki vebanın pnömonik ya da bubonik karakterde olduğuna açıklık getirmese de, pnömonik vebanın neredeyse yüzde yüz ölümle sonuçlanması ve kaynaklarda bahsedildiği üzere salgının çok şiddetli olması bu dönemdeki vebanın pnömonik karakterde olduğunu gösteriyor. Kara Ölüm döneminde, "pnömonik vebanın [Mısır'ın] kuzeye oranla güneyde daha yaygın olması" bu ihtimali güçlendiriyor.[68] Asyut'un kendine has ılıman iklimi, büyük fare ve pire popülasyonlarıyla birlikte kentte vebanın tarihsel olarak endemik ve büyük olasılıkla pnömonik türünün görülmesinde etkili olmuştur.[69]

Vebadan Sonraki Kıtlık

1791 yılında vebanın nedenleri suyun fazlalığında bulduysak, vebanın 18. yüzyılda yaşayan Mısırlılar için türlü zorluklarla devam eden etkilerini suyun kıtlığında aramalıyız. 21 Ağustos 1791'de Nil'deki su seviyesi zirveye ulaştı.[70] Her yıl nehrin su seviyesinin zirve yaptığı dönemde, Mısır'daki Osmanlı hükümeti, Kahire'de el-Haliç olarak bilinen suni bir kanalın ağzındaki barajın yıkılmasıyla birlikte bir dizi kutlama düzenlerdi.[71] Bu baraj, su taşkını sezonu hariç, suların kanala akmasına engel olması için her yıl yeniden inşa edilirdi. Nil'in suları zirve yaptığında, baraj yıkılır ve sular kanallarla Kahire'ye akar, yıllık su taşkını sezonunun sembolik bir açılışı olarak tarım yılını da başlatmış olurdu.[72] Genellikle büyük bir sevinçle kutlanan bu olay, insanları bekleyen zor günlerin de habercisiydi. Su taşkınının beklenenden daha düşük ya da yüksek seviyede olması kıtlık ve pek çok Mısırlının ölümü demekti. 1791'de durum tam da buydu.

1790'da görülen şiddetli sel vakasında olduğu gibi, su taşkının yetersiz olması da gıda azlığı, kıtlık ve ölüm demekti. Su taşkının çok az olmasının, bir önceki yıl vebanın yarattığı hasarla birlikte, 1791 yılı yaz ve sonbahar mevsiminde çok acı sonuçları olmuştu. Üstelik, Kahire ve Mısır'ın diğer bölgelerindeki halkın, 1790'daki su taşkını nedeniyle zaten direnci çok düşmüş, bu yüzden de vebaya yakalanma ihtimali artmıştı. Hastalık 1791'de Mısır'ı vurduğunda, sahne çok şiddetli bir salgın için hazırdı. 1791 yılı bitmeden, kuraklık ve kıtlık iyiden iyiye baş göstermişti.[73] 1790'daki su taşkının, 1791 baharındaki vebanın ve 1791 sonbaharındaki kuraklığın iç içe geçmesi genel olarak kıtlığa, yüksek fiyat enflasyonuna ve çok sayıda insanın ölümüne yol açtı. Öyle ki, El-Ceberti'den öğrendiğimize göre, 1791 yılı sonlarında sulama kanalları tamamen kurumuş, tarlalar da susuzluktan kavrulmuştu.[74]

Mahsuller kuruyup gittikçe, çiftçiler çok endişeleniyor, el-Ceberti'nin deyimiyle "insanlar feryat ediyordu".[75] Hasadın zayıf olması o yıl gıda fiyatlarının artması, çiftçilerin ve yoksulların artan gıda fiyatlarına isyan ederek onları yönetenlere karşı ayaklanması demekti. 1791 yılı Kasım ve Aralık aylarında, Mısırlı yetkililer, vebanın ve kıtlığın yol açtığı ekonomik baskıyı güya hafifletmek amacıyla tüccarların ve köylülerin mallarına ve topraklarına el koymaya başladı.[76] Kıtlık bu aylarda da devam ederek ocak ayını buldu. El-Ceberti "gökten bir damla bile su düşmedi" diye yazmıştı.[77] Kimi çiftçiler kurtarılabilir durumda olduğunu düşündükleri tarlaları için elinden geleni yaptı ama toprağı sürdüklerinde sadece kurtçuklar ve farelerle karşılaştılar. Hastalık taşıyan bu canlılar, o yıl tarlalarda yetişen meyveler ve değerli mahsuller için hem kendi türleriyle hem de insan türüyle rekabet etti.[78] Çoğu insan otlarla yetinmek durumunda kaldı, büyükbaş hayvanların yiyeceği hiçbir şey yoktu. Öte yandan, 1791 yılında Mısır kırsalında daha önce hiç görülmediği kadar çok sayıda fare olması vebanın yayılmasını ve direncini artırdı.[79]

Bu sel, veba, kuraklık, kıtlık, fiyat enflasyonu ve ölüm döngüsü, Mısır'da vebanın ekolojik patolojisinin yanı sıra bir tür dönemsel ekonomi patolojisinin de etkili olduğunu düşündürüyor.[80] Gıda maddeleri azaldıkça, gücü elinde tutanlarla ordu için yeterli gıda

kaynağını garanti altına almak amacıyla fiyatlar ve resmi tedbirler de artıyordu.[81] Bu resmi tedbirlere karşılık köylüler ve tüccarların çıkardığı çok sayıda olay ve küçük ölçekli isyan söz konusuydu. Örneğin, Murat Bey ve emirleri (vebada kocaları ölen kadınlarla evlenen bir grup asker) 1791'de Kahire'ye girdiğinde, tahıl fiyatları hızla yükselmeye başladı.[82] Nil'in su seviyesinin düşük olmasından, vebadan ve türlü perişanlıktan bitap düşen ahalinin zayıflığından istifade eden bu askerler, kendileri ve maiyetlerindeki kişiler için tahıllara el koymaya başladı. İçlerinden birinin Kahire'nin dışındaki köylerin birinden haksız yere yüklü miktarda tahılı götürmeye çalışmasıyla zalimlikleri ayyuka çıktı. Murad Bey'in yanındaki emirlerden birinin zalimliğine karşılık olarak Kahire'de ve o köyde isyan baş gösterdi. Köylüler, tahılları vermeyi reddetti ve ulema bu adamın yaptıklarını kınadı. Kısa bir zaman sonra, emir ve köylüler arasında şiddetli bir mücadele başladı. Fakat kargaşanın yayılacağından korkan Murad Bey, emrindeki adamları geri çekti, köylülerden ve ulemadan özür diledi.

Veba salgını sırasında Kahire'yle köylüler arasındaki ilişki, talebin arttığı dönemde kentteki tahıl rezervinin ne kadar önemli olduğunun bir kez daha altını çiziyor. Mısır kırsalında yaşayan köylüler gıda ve iş bulmak maksadıyla topraklarını terk ettikleri için, veba salgınları sırasında ve beraberinde gelen kıtlık dönemlerinde kırsaldaki nüfusun azalması olağan bir durumdu.[83] Kırsaldaki işgücünün kente göçü, köylülerin kaçtığı en büyük sorun olan kıtlığın getirdiği sıkıntıları daha da artırıyordu. Bu yüzden, "Kıtlık dönemlerinde, sanılanın aksine köylüler yiyecek bulmak için Kahire'ye geliyordu".[84] Yiyeceğe ek olarak, kent köylülerin doktorlara, şifacılara ve dini kurumlara erişmesini sağlıyordu.[85]

Veba Mevsimi

El-Ceberti, Rıdvan Bey'in ölümünden bahsederken, emirin mumunu "ölümün soğuk rüzgârı" gibi gelen vebanın söndürdüğünü yazar.[86] Vebayı rüzgâra benzeten bu metafor, hastalığın Mısır'ın doğal çevresinin bir parçası olarak görüldüğünü gösteriyor. Dünyanın

farklı coğrafyalarında vebadan, kurbanların hayatlarını alt üst eden bir şey olarak bahsedilir.[87] Büyük Veba Salgınının Ortadoğu'daki tek görgü tanığı olan Ibn al-Wardi (kendisi de 1349'da Şam'da vebadan ölmüştür) vebayı bir buluta benzetmişti: "Shemsin'in güneşini tamamen örtmüş, al-Jubbah üzerine yağmurunu bırakmıştı. Zebedani, tabut kaynayan bir kentti artık."[88] Ibn al-Wardi, hastalığın nedenine ilişkin yaygın kabul gören kirlilik hipotezine açıkça bir gönderme yapmış, "havanın bozulması ölüm getirdi" diye de yazmıştı.[89] Daha sonraki dönemde görülen veba, Mısır'ın güneyindeki kurumuş tarlaları dağıtan rüzgârlara da benzetilmişti.[90]

Belki de vebanın rüzgârla özdeşleştirilmesinin en önemli sebebi, vebanın Mısır'ı genellikle her yıl ilkbaharın sonu ile yazın başında güneyden esen sıcak rüzgârlar olan hamsin rüzgârlarıyla eş zamanlı olarak etkisi altına almasıdır.[91] Bu rüzgârlar, Kahire'nin, kentin güneyindeki çöllerden taşıdıkları kum ve tozla kaplanmasına neden olurdu. John Antes hamsin rüzgârlarını şöyle tanımlıyor: "Bahar geldi mi rüzgârın yönü güneydoğuya dönerdi. Girdaplar halinde dönerek esen rüzgâr, atmosferi öylesine yoğun bir kum ve tozla doldururdu ki neredeyse her yer kapkaranlık olurdu. Bir keresinde, bu kum fırtınasına eşlik eden koyu, kesif bulutların göğü kaplaması sebebiyle, öğle vaktinde mum yakmak zorunda kaldığımı hatırlıyorum."[92] Hamsin rüzgârlarıyla vebanın aynı döneme denk gelmesi pek çok kişinin tıpkı toz ve kum gibi vebayı da bu rüzgârların getirdiğini düşünmesine neden olmuştu. Örneğin, Aḥmad al-Damurdāshī Katkhudā ʿAzabān 1690-91 yılları arasındaki vebayla aynı döneme denk gelen hamsin rüzgârları arasında bir bağlantı kurmuştur. Aḥmad al-Damurdāshī, vebanın tıpkı hamsin rüzgârları gibi Kahire'yi kasıp kavurduğunu, şehrin köşelerini, sokaklarını cesetlerle doldurduğunu yazmıştı.[93]

Vebanın ve yıllık hamsin rüzgârlarının aynı döneme denk gelmesi, Mısır'da hastalığın yeniden tüm şiddetiyle nüksettiği "veba mevsimi" adı verilen döneme daha dikkatli bakmamıza yardımcı olur.[94] 1791'de veba kışın sonlarına doğru başladı, en ölümcül türünü ilkbaharda gösterdi ve yazın ortalarına doğru şiddeti azaldı. Bu düzen, vebanın Kahire'deki seyrinde de benzer şekilde işledi.

Panzac, vebanın Kahire'de şubat ayında patlak verdiğini, mayısta zirve yaptığını ve temmuz-ağustos gibi yok olduğunu yazıyor.[95] Mısır'da veba mevsimi daha detaylı ele alan başka bir çalışmada ise hastalığın güneyden Akdeniz'e doğru kademeli olarak yayıldığını öne sürer.[96] Yukarı Mısır'dan (güney olarak bilinen bölge) Kahire'ye doğru yayılan veba salgınları, Mısır'ın Akdeniz limanlarından gelen salgınlardan çok daha fazla korku yaratmış gibi görünüyor. John Antes'in gözlemlerine göre, "İnsanlar arasında Yukarı Mısır'dan gelen vebanın en şiddetli veba olduğuna dair bir söz dolaşıyordu."[97] Yukarı Mısır'da veba martta başlar ve mayısta biterdi. Ülkenin orta kısımlarında ise nisanda başlayıp haziranda biterdi. Kahire'nin yukarısındaki Mısır deltasında ise nisanda başlayıp temmuzda biterdi. Mısır'ın Akdeniz'deki liman şehirlerindeyse hastalık mayısta başlar, ekimde sona ererdi. Vebanın güneyden kuzeye doğru bu yavaş seyri iklimden kaynaklanıyordu. Çünkü ülke ilkbahardan yaza geçerken ısınmaya başladığı sırada, sıcaklık ilk olarak güneyde artıyor ardından kuzeye yayılıyordu. Veba için en elverişli meteorolojik koşullar orta derecede nemle birlikte 20-25 santigrat aralığıdır. Bu koşullar, Nil vadisini ilkbahardan yaza hazırlayan, vebayla birlikte ılıman sıcaklıkları ülkenin iç kesimlerine taşıyan koşullardır. Ayrıca, vebanın bir numaralı taşıyıcısı olan pirelerin en aktif olduğu dönem ilkbaharın sıcak ayları ile yazın başıdır.[98] Sıcaklığın 27 santigrat derecenin üzerine çıkıp nemin yüzde 40'ın altına düştüğü Mısır'ın kavurucu yaz mevsimi veba ve pireler için elverişli bir dönem değildir.[99]

Antes de kendince vebanın Mısır'da yok olmasını yaz aylarında yükselen sıcaklıklara bağlamıştır.[100] Antes bu bağlantıyı şöyle açıklıyor:

> "1781 Nisan ayının ortalarında veba patlak verdi ve öyle hızla yayılıp şiddeti arttı ki Büyük Kahire'de bir günde binlerce insanın öldüğü oldu. Fakat mayıs ortalarında rüzgâr doğuya döner, ardından birkaç gün çok şiddetli sıcaklıklar yaşanır ve sonucunda veba bir anda azalırdıysa da hava biraz serinleyince haziran sonuna dek ülkeyi terk etmezdi. Ne var ki, asla eski şiddetine ulaşmaz, yaz sıcakları mutat hale gelinceye dek

azalarak da olsa görülmeye devam ederdi. Yüksek sıcaklıkların, birkaç gün bile olsa, böyle bir etkisi olduğu Mısır'da her daim görülmüştür; ancak bu kez bu etki çok bariz hissedilmişti."[101]

Antes'ye göre, sıcaklık veba hastalarının tedavisinde de etkiliydi. Antes, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinden yaz aylarında Mısır'a gelen hastaların, Mısır'da sadece birkaç gün geçirdikten sonra iyileştiğini görmüştü. Antes'ye göre, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde, sıcaklıklar hiçbir zaman Kahire'de olduğu gibi uzun süre yoğun seyretmediği için buralarda veba çok daha şiddetliydi.[102]

Mısırlılar, yazın kesintisiz devam eden yüksek sıcaklıklarının başlaması sebebiyle, 24 Haziran tarihini Mısır'da vebanın bitişi olarak kabul ederdi.[103] Bu gelenek, Mısırlıların, özellikle de Kıptilerin, her yıl haziran ayı sonundaki çeşitli kutlamalarıyla da ilişkiliydi. Bu kutlamalardan ilki, yıllık su taşkını mevsiminin başlangıcı olarak kabul edilen 17 Haziran'daki *al-Nuqta* (damla) idi. Ayrıca, bu tarih Kıptiler tarafından Baş Melek Cebrail yortusu olarak da kutlanır. Bu tarihte baş melek Cebrail'in Nil Nehrine döktüğü bir damla kutsal su öylesine bereketlidir ki nehir bendini aşarak tüm Mısır toprağını suya boğmuştur. Ayrıca, meleklerin tanrının kurban olarak istediği insanlara veba mikrobunu bulaştırmak için gönderildiğine inanılırdı. İnanışa göre, yine bu tarihte Cebrail, meleklere Mısır halkına veba bulaştırmaya son vermesini emretmiştir. Eğer 24 Haziran'daki Vaftizci Yahya yortusuna dek halen veba bulaştırmak için gizlice insan arayan melekler olursa, bu meleklerin tanrının buyruklarına boyun eğmek zorunda kalırdı.[104]

Sonuç

Bu bölümde, Mısır'ın çevresini konu alan çalışmalara, su taşkını, kıtlık, rüzgâr, hayvanlar ve kuraklık gibi doğal unsurların ve güçlerin yanı sıra vebanın da dahil olmasını öne sürüyorum. Böylelikle, Mısır toplumu ve kültürü ile veba arasındaki ilişkileri sorguluyorum. Eğer veba gerçekten Mısır'da çevrenin olağan bir özel-

liği, Mısır'ı dünyadaki diğer bölgelere bağlayan bir unsur ise (bu konuya bir sonraki bölümde de değineceğim), bu olağan durum Mısırlıların doğal çevre ve dünyanın diğer bölgeleriyle olan etkileşimlerini ve bunlara dair düşünce biçimlerini nasıl etkiledi? Örneğin, din ve aile gibi toplumsal kurumlar, vebanın Mısır'daki daimi varlığını nasıl açıkladı, nasıl kullandı ve bu daimi varoluşa nasıl adapte oldu? Veba; hastalar, hastalığın kendisi ve ölümle ilişkili bir dizi uygulamanın ve kurumun oluşmasını nasıl sağladı? Mısırlılar, vebayı küresel ticaret ve insan ve mal dolaşımıyla ilişkilendirdi mi? Tüm bu ve başka sorular, vebanın tarihini doğru anlamak için onu toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasi, epidemiyolojik ve çevresel bağlamında ve tüm bu bağlamlarla ilişkili güçlükler çerçevesinde düşünmemiz gerektiğini gösteriyor.

10

Mısır, İzlanda ve Kükürt Dioksit

İzlanda'da bir volkan patladı ve Osmanlı Mısır'ında insanlar açlıktan öldü. Bu bölümde, 1783 ve 1784 yılında Laki volkanik çatlağında meydana gelen patlamaların çevresel etkilerinden yola çıkarak Mısır ve İzlanda arasındaki bağlantıların nasıl, ne sebeple ve ne zaman oluştuğunu anlatacağım.[1] Yazılı tarihteki gelmiş geçmiş en büyük volkanik patlamalardan biri olan Laki yanardağı patlaması, Avrupa, Kuzey Amerika, Akdeniz ve Orta Asya'da iki yıl boyunca soğuk yaz mevsimi ve aşırı sert kış mevsiminin yaşanmasına neden oldu. Fakat bu patlamanın Mısır ve Osmanlı dönemi Mısır'ı üzerindeki etkilerinin hikâyesini kimse anlatmadı.[2] Bu hikâyeyi anlatacağım bu bölümde, küçük ölçekli bir iklim değişikliğinin maddi ve siyasi etkilerini analiz edeceğim.

İklim büyük bir anlatıdır. Bu sebeple, iklimin tarihini çalışan çevre tarihçileri de büyük anlatılarla bu tarihi anlatma eğilimindedir.[3] İklim olayları kıtalararası hatta bazen küresel ölçekte gerçekleşen olaylardır. Tarihçiler bu olayları yaklaşık bin yıllık bir zaman ölçeği kullanarak çalışır. Denizlerin yükselmesine, atmosferdeki değişimler ve bazı türlerinin neslinin tükenmesi iklim değişikliğinin

etkileri arasında yer alır. İklim tarihi çalışmalarında hâkim olan bu yöntem bağlamında, Laki ve Osmanlı Mısır'ı bize iklimi oldukça küçük bir ölçekte düşünme fırsatı veriyor.[4] İklimbilimsel veriler, son derece net ve doğrudan bir neden-sonuç ilişkisini ortaya koyuyor: Laki'nin patlaması Nil'in su seviyesini düşürdü.[5] Üstelik, volkanın Mısır'daki çevresel etkileri geçiciydi; bu etkiler, yalnızca 1780'lerin ortalarında birkaç yıl sürmüştü. Bu bölümde anlatacağım üzere, Laki dünyanın pek çok bölgesini etkiledi ama Osmanlı Mısır'ı üzerindeki siyasi ve çevresel etkileri son derece somut ve ölümcül oldu. İnsan kökenli olmayan bu iklim olayının tek başına küçük ölçekli tarihi, iklim değişikliğini, gezegensel sınırlarla ilişkili herkesi kapsayan soyut bir olgu olarak görmek yerine, tek başına iklim değişikliğinin nedenleri ve sonuçları üzerinde düşünmemize imkân tanır.

Diğer bir deyişle, iklim değişikliği, global tarih çalışmalarındaki en baskın ve en verimli alandır.[6] Bugüne kadar İzlanda ve Mısır, bu çalışmaların periferinde kalmışsa da aslında birbirlerinin periferinde yer almazlar. Bu ikisini, doğrudan Laki'nin Mısır'daki etkilerinin kurgusu üzerinden birbirine bağlamak, dünyadaki yerlerin tek başına birbirleri üzerindeki birebir etkileriyle ilgilenmeyen evrensel iklim değişikliği anlatılarından uzak durmamızı sağlar. İklimbilimsel verileri anlatısal kaynaklarla bir araya getirmek, İzlanda'nın alt katmanından, stratosfere, oradan Mısır'daki köylerden geçerek yerkürenin enerjisini takip etmemizi sağlar. İzlanda'dan Mısır'a uzanan bu ekolojik hikâyeyi takip ederek, 18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan pek çok karmaşık siyasi ve maddi değişiklikleri daha iyi anlayabiliriz. Çevre tarihi araçları bu periferik ilişkileri iklim anlatısıyla merkeze çekmemizi sağlar.

Hatta İzlanda'nın Osmanlı Mısır'ı üzerindeki çevresel ve politik etkileri üzerinden bu iki coğrafya arasında doğrudan bağlantı kuran iklim anlatısıyla, hem siyasi coğrafyanın geleneksel yaklaşımlarının ötesine geçmeyi (bu iki coğrafyayı bir arada ele alan herhangi bir tarihsel çalışmadan haberdar değilim) hem de Laki tarihi ve Ortadoğu tarihi arasında diyalog kurmayı istiyorum.[7] Laki patlamasının global tarihini ele alan tarihçilerin, iklimbilimcilerin, coğrafya kimyacılarının ve diğer akademisyenlerin yaptığı

çalışmaların büyük çoğunluğu volkanın Batı Avrupa'daki etkileri üzerine yoğunlaşıyor. Aslında, daha geniş düşünüldüğünde, iklim tarihi için de benzer bir saptama yapılabilir. Mısır'ı hikâyeye dahil etmek, volkanın Hint Okyanusundaki musonlar, dünyanın en uzun nehri, Afrika ve Akdeniz'deki en zengin tarım alanlarından biri üzerindeki etkisini de açıklayarak Laki'nin global sonuçlarına dair daha eksiksiz bir tablo çizmemize yardımcı olur. Aynı şekilde, Laki, Ortadoğu tarihi çalışmaları için de son derece önemli bir yere sahiptir. Volkanın çevre tarihi, 18. yüzyılın sonundaki Mısır'ın siyasi, ekonomik ve toplumsal tarihine, Laki'nin tarihi olmadan eksik kalacak bu tarihe ilişkin meseleleri açıklamamıza yardımcı olur.

Laki Patlıyor

1 Haziran 1783 sabahı İzlanda sarsılmaya başladı.[8] Bir hafta süren depremlerin ardından, adanın güneyinde, volkanların ve buzulların yer aldığı coğrafyada, 27 kilometre uzunluğundaki Laki çatlağının üzerine "kara bir sis" belirdi.[9] O günden itibaren 8 ay boyunca, adadaki bu tabaka, havaya tefra, toz ve duman püskürtecek ve İzlandalıları depremler ve sarsıntılarla yerinden oynatacaktı. Şöyle bir geriye bakıp düşünüldüğünde, Laki patlamasının yazılı tarihteki diğer tüm volkanlardan daha bazaltik lav akıntısına sebep olduğunu görürüz.[10] Laki'nin püskürttüğü tefra 1400 metre yükseğe ulaşmış, Grönland'dan Çin'e kadar hava sıcaklıklarını etkilemiş, İzlanda'nın nüfusunun beşte birinin ölümüne neden olan kıtlık ve yıkıma yol açmıştı.[11]

Ateş ve buzun ülkesi İzlanda, elbette ki volkanlara yabancı değildi.[12] Yerkürenin ateşinin dehşet verici gücü, tarih boyunca İzlanda coğrafyasını demir döver gibi dövüp işlemişti.[13] Fakat 1783 ve 1784'teki patlamalara adada daha önce yaşanan patlamaların neredeyse hiçbirine benzemiyordu.[14] İzlanda'nın güneyinde bir kasaba olan Kirkjubæjarklaustur kilisesinin papazı Jón Steingrímsson, Laki patlamaları ve patlamanın yol açtığı yıkıma tanık olanlardan biriydi. Akan lavların kilisedeki her şeyi yok ettiği ama kilisenin

kendisine hiçbir zarar vermediği bir "mucize" sebebiyle, tarihe "Ateşin Papazı" olarak geçen Steingrímsson, bekleneceği üzere, Hristiyanlığa ait bir deyimle volkanı açıklıyordu: "dünyanın sonunun, Kıyamet günün ateşinin işareti ve alameti".[15] Steingrímsson'ın günlüğüne yazdıkları, Laki patlamasını neredeyse dakikası dakikasına anlatıyor. Steingrímsson'ın olay yerine dair yazdıklarını modern iklimbilimsel çalışmalarla bir arada değerlendirdiğimizde, Haziran 1783'ten 1784 yılı kışına kadar devam eden Laki patlamalarına dair çok daha detaylı bir tablo elde edebiliriz.

Patlamaların en yoğun olduğu dönem 8 aylık patlama döneminin ilk zamanlarıydı, 10 patlamanın beşi bu dönemde yaşandı.[16] Haziran 1783'te Laki'nin magma hacmi yaklaşık 7, 67 kilometreküp, temmuzda 1,5 kilometreküp, ağustosta 2 kilometreküp, eylülde 1 kilometreküptü ve Şubat 1784'teki son patlamalara kadar hızla azaldı.[17] Ekim 1783'e kadar magma hacminin yaklaşık yüzde 93'ü patlamalarla dışarı atılmıştı.[18] Lav akıntısının çok güçlü olduğu ilk haftalara tanık olan Steingrímsson 19 Haziran'da şöyle yazmıştı: "Püsküren ateş seli... hızla nehri [Steinsmýri] kaplamıştı."[19] Sadece birkaç gün sonra, 24 Haziran'da, "Yeni lav birikintileri o kadar yükselmişti ki, yukarıda Efri-Steinsmýri çiftliğinin orada bir kayanın üzerinden batıya doğru baktığımda, Mýrdalssandur'un boş arazilerinin çok uzağındaki Hafursey tepesinin yalnızca en üst kısmını görebiliyordum" diye yazmıştı.[20] Temmuz ve ağustosta, "Sıvı haldeki alevler karaya yayılmış, her şey birbirine girmişti."[21] O yaz havaya karışan yoğun miktardaki sülfürik kül sebebiyle "bölgeyi kaplayan koyu duman ve sis bulutlarından ne güneş ne de gökyüzü görülebiliyordu."[22] Ağustosa gelindiğinde, "ayın 17'si ile 23'ü arasında alevlerin akışı epey yavaşlamıştı."[23] Laki'nin lavları artık akmayı bırakmış yavaşça ilerlemeye geçmişti ama halen çok sık deprem oluyor ve kül bulutları 1783 yılı sonbaharı yaklaşırken göğü kaplamaya devam ediyordu.[24] Steingrímsson için yeni yıl iyi şeylere dair bir umut demekti: "Tanrı'nın yardımıyla bu acı dolu yıl sona erdi, yeni ve başka bir dönem başladı."[25]

Fakat, her şey bu kadar basit değildi. 1784'ün başında İzlanda'da lav akımları, depremler ve göğü kaplayan kül bulutu görül-

meye devam ediyordu.[26] Laki patlamalarının en sonuncusu 7 Şubat 1784'te yaşandı.[27] 8 ay süren patlamalar boyunca, lavlar vadileri, nehir yataklarını ve akarsuları doldurmuştu. Yeryüzünün patlaması, sarsılması ve püskürmesi durmuş olmasına rağmen, İzlandalılar ayların hasarının dökümünü ancak yapmaya başlamışlardı.[28] Tarım alanları yok olmuştu. Adanın yaklaşık 565 kilometrelik kısmı, derinliği 20 metreyi bulan lav tabakasıyla örtülüydü.[29] Laki patlamasından en çok etkilenen Síða bölgesindeki yüksek yaylalık arazinin yalnızca dörtte biri lavla kaplı değildi. Geriye kalan kısım için Steingrímsson 1784'ün başında şöyle yazmıştı: "Sertleşmiş lav, ponza ve kumla kaplı olmayan alanın büyük bir kısmı da o kadar sertleşmişti ki eskisi gibi çimlerin yeşereceği meçhuldü."[30]

Tablo 6 1783-84 arasında Laki'den püsküren lav hacimleri ve kükürt dioksit salınımı

Tarih	Lav hacmi (km3)	SO2 salınımı (megaton)
8-10 Haziran 1783	1.25	10.3
11-13 Haziran 1783	2.01	16.7
14-21 Haziran 1783	2.80	23.2
25 Haziran-1 Temmuz 1783	1.61	13.4
9-21 Haziran 1783	1.33	11.0
29 Temmuz-9 Ağustos 1783	1.97	16.3
31 Ağustos.-4 Eylül. 1783	1.15	9.6
7-14 Eylül. 1783	0.87	7.3
24-29 Eylül. 1783	0.66	5.4
25-30 Ekim. 1783	0.44	3.6
1 Kasım. 1783-7 Şubat. 1784	0.61	5.1
	14.70	121.9

Kaynak: Thorvaldur Thordarson ve Stephen Self, "Atmospheric and Environmental Effects of the 1783-1784 Laki Eruption: A Review and Reassessment," *Journal of Geophysical Research* 108 (2003): 5.

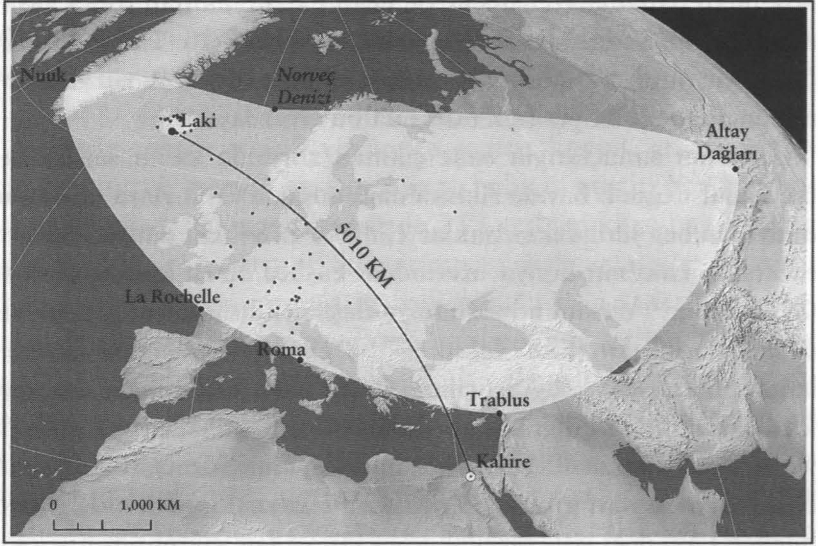
Yaylaların ve tarım alanlarının yok olması kısa süre sonra "hem insanlar hem hayvanlar için kıtlığa" yol açan gıda ve hayvan yemi azlığına neden oldu.[31] Toprak kül ve kumla kaplı olduğu gibi, sülfürik hava da bitkilere, insanlara ve hayvanlara zarar veriyordu. "Alevlerin zehirli etkisi" yüzünden sayısız koyun, at, büyükbaş hayvan, küçük memeli hayvan, kuş ve balık ölmüştü. Adadaki koyunların yüzde 80'i, atların yüzde 75'i ve büyükbaş hayvanların yüzde 50'si telef olmuştu.[32] Steingrímsson şöyle anlatıyor: "Atların tüm etleri erimiş, omurgaların belli olduğu deri üstlerinde çürümeye başlamış, kuyruklarında ve yelelerindeki tüyler kokuşmuş ve hızla çekildiğinde kolayca kopacak hale gelmişti." Atların eklemlerinde, bilhassa da topuk eklemlerinde, sert, şişmiş yumrular göze çarpıyordu. Başları şişmiş ve şekli bozulmuş, çeneleriyse o kadar güçsüzleşmişti ki otları zorla ısırıyor ve yiyebiliyor, ağızlarına alabildikleri küçücük parça da çiğneyemedikleri için ağızlarından düşüyordu. Bağırsakları bozulmuş, kemikleri büzüşmüş, ilikleri kurumuştu."[33] Patlamayı yaşayan talihsiz insanların da durumu çok farklı değildi:

> Kaburgalarında, kaburgaların eklem yerlerinde, ellerinin üzerinde, ayaklarda, bacaklarda, eklemlerde kabartılar, siğiller ve fırça kılı gibi sert kıllar çıkmıştı. Bedenleri şişmiş, ağızlarının içi ve damakları su topladığı ve yarıldığı için çok acı çekiyor ve dişleri ağrıyordu. Bilhassa dizlerin arkasındaki sinirler kasılmıştı... İç organlar ve vücudun işlevleri zayıflıktan, nefes darlığından, kalp çarpıntısından, haddinden fazla idrara çıkmaktan ve vücudun o bölgelerini kontrol edememekten etkilenmişti. Bu, ishale, dizanteriye, kalça ve boyunda kurtlara ve iltihaplı yaralara yol açtı. Hem yaşlılar hem de gençler saç dökülmesinden mustaripti."[34]

"Patlama insanları" olarak bilinen bu binlerce insan, yiyecek ve kalacak bir yer bulmak için bu zehirli havadan ve zarar görmüş topraktan kaçtı.[35] 1783-1786 arasında İzlanda kıtlığın pençesindeydi, bu dönemde yaşananlar "Sisin Zulmü" (Móðuharðindin) olarak adlandırıldı.[36] Bu 10 yıl içerisinde çiçek hastalığı salgını da patlak verdi.[37] Sonuç olarak, adadaki insan nüfusunun beşte biri

doğrudan patlamaların şiddetiyle değil patlamalardan sonra yaşanan kıtlık ve hastalıklar sebebiyle hayatını kaybetti. 13 bin kişinin ölümüyle birlikte İzlanda'nın nüfusu 38 bine düştü. 9. yüzyılın sonunda adadaki ilk yerleşik nüfus da bu civardaydı.[38]

Laki'nin sonuçlarıyla başa çıkmak zorunda kalan sadece İzlandalılar değildi. Batıda Alaska'dan, doğuda Orta Asya'ya kadar dünyanın her yerindeki insanlar 1783 ve 1784'teki patlamalardan etkilendi. Laki'nin dünya üzerindeki başlıca etkisi kükürt dioksit (SO2) oldu.[39] Volkan atmosfere yaklaşık 122 megaton kükürt dioksit gazı bıraktı (Bkz. Tablo 6).[40] 8 Haziran 1783'teki ilk patlamayı takip eden 5 gün içinde, hatta bazı durumlarda 48 saat içinde, Laki'nin saldığı kükürt dioksit Grönland'ı, Avrupa kıtasını ve Akdeniz'i etkiledi. Hava durumu kayıtları, örneğin Benjamin Franklin'in anıları gibi 1783 yazına ait kaynaklardan elde edilen bilgiler, Laki'deki sisle birlikte gelen kül ve asit yağmurlarının kronolojik sırasını öğrenmemizi sağlıyor.[41] İlk patlamadan birkaç gün sonra, İzlanda'nın doğusunda mavi, sülfürik bir sis tabakası göğü kapladı.[42] 16 Haziran'a kadar, kesif sis bulutu İzlanda'nın batısı ve kuzeyine ulaşmıştı. Ayın sonunda, Laki sisi Grönland'ın batısındaki Nuuk bölgesinin üzerinde salınıyordu. Birkaç hafta sonra güneyde Azores'de görüldü. Takvimler henüz 10 Haziran'ı gösteriyordu ki doğuda Faroe Adalarına, Norveç'in batı kıyısına ve muhtemelen İskoçya'nın kuzeyine asit yağmurları ve kül yağmıştı.[43] 16 Haziran'da Britanya'nın diğer bölgelerinde, 24 Haziranda Danimarka'da, 26 Haziranda St. Petersburg'da, 30 Haziran'da Moskova'da, 23 Haziran'da Macaristan'da, 17 Haziran'da Münih, Berlin ve Hollanda'nın Middelburg kentinde ve Padova'da, 18 Haziran'da Paris'te, 16 Haziran'da Roma'da,[44] 30 Haziran'da Lübnan'ın Trablus şehrinde ve 1 Temmuz'da İzlanda'nın yedi bin kilometre uzağında, Moğolistan'daki Altay Dağlarında sis ilk kez görüldü. Farklı belgeler Çin ve Alaska'da da Laki sisinin görüldüğünü gösteriyor.[45] Sadece üç hafta gibi kısa bir sürede, Laki'nin külleri 35 derece kuzey enleminden Kuzey Kutbu'na kadar tüm Kuzey Yarımküre'ye yayılmıştı.

17. Laki sisinin görüldüğü yerler. Noktalar, 1783 yazına ait raporlarda görgü tanıklarının sisi gördüğü lokasyonları göstermektedir, Stacey Maples, 2014.

İzlanda'da olduğu gibi Avrupa'da ve dünyanın diğer coğrafyalarında da Laki bitkileri, hayvanları ve insanları etkiledi. Asit yağmurları, Norveç, Danimarka ve İngiltere'de bitki örtüsüne zarar verdi.[46] Hollanda'da 1783 Haziran ayı sonunda, pek çok insan tüm kıtanın üstünü kaplayan sülfürik sis sebebiyle baş ağrısı, solunum problemleri ve astım şikâyetleri yaşadığını bildirdi. Asit yağmurları ve sülfürik sis en yoğun olarak Avrupa'nın kuzeydoğusunda ve 1783 Temmuz ayında görüldü ancak sisin ve yağışın etkileri o yaz Akdeniz'in kuzey kıyılarına kadar her yerde hissedildi. Gözle görülen Laki sisinin ilk etkileri, sonbaharda sis dağılmaya başlayana kadar 1783 yılında tüm yaz boyunca görüldü.

Sisin ardından, Laki patlamalarının çok daha uzun süreli ve etkili sonuçları oldu. Volkanın iklim üzerindeki kendine has birtakım etkileri oldu.[47] Laki, birkaç sebepten ötürü bir istisnaydı. Birincisi, yol açtığı yaklaşık 122 megatonluk kükürt dioksit hacmiydi.[48] İklim etkileri açısından en önemlisi, Laki'nin patlama sütunlarının, diğer pek çok volkandan daha yükseğe, havada 9 ila 14

kilometre yüksekliğe ulaşmış olmasıdır.[49] Bu, Laki'nin 122 megatonluk kükürt dioksit salınımının atmosferin üst kısımlarına ulaşması anlamına geliyordu. Yaklaşık 95 megaton kükürt dioksitin troposferin üst kısımlarıyla stratosferin alt kısımlarına, yani kutup jet akımlarına karıştığı tahmin ediliyor. Ayrıca, Laki birkaç ay boyunca, üst üste çok yüksek kesimlere ulaşan kükürt dioksit salınımına neden olduğu için, gaz yoğunluğu sürekli olarak yenileniyor, böylece uzun bir süre boyunca yüksekte kalabiliyordu. Kükürt dioksit, havaya ulaştığında, atmosferdeki nemle aerosollaşarak yaklaşık 200 megatonluk sülfürik asit (H2SO4) haline geldi.[50] Kutup jet akımları bu aerosolleri İzlanda'nın doğusu ve batısından uzağa dağıtıyordu. Laki'nin etkilerinin ilk başta görülen sis tabakasının çok daha ötesinde ve çok daha uzun süreli olmasının sebebi, bu aerosollerin dünyanın her yanına dağıtılmasıydı. Tüm dünyada 1783 ve 1784 yazları ile bu iki yıl arasındaki kış mevsiminde Laki'nin etkileri bariz biçimde hissedildi.

Laki'nin yol açtığı iklim anomalileri bölgeden bölgeye değişiklik gösterse de, istatistiksel açıdan en önemli etkisi soğumaya neden olmasıydı.[51] Laki patlamasından sonraki üç yılda Avrupa ve Kuzey Amerika'daki yüzey sıcaklıkları ortalamanın 1,5 santigrat derece altındaydı. Hatta 1784, 1785 ve 1786 yılları 18. yüzyılın ikinci yarısındaki en soğuk yıllardı.[52] Örneğin, New Brunswick istasyonunda izlenen sıcaklıklar 1783-84 yılındaki kış mevsiminin 250 yılın en soğuk kışı olduğunu gösteriyor.[53] Chesapeake Koyundaki liman ve kanallardaki buzlanma, koyun tarihindeki en uzun süreyle gemi trafiğine kapanmasına neden oldu.[54] New Orleans'taki Mississippi Nehrinde bile buz kütleleri görüldü. İzlanda'da ise, 1783-84 yılında kış bir hayli erken gelmiş, ovaların ve fiyortların daha önce görülmemiş kalınlıkta bir buz tabakasıyla örtüldüğü, denizde şiddetli buzlanmanın görüldüğü Eylül ayında kış başlamıştı.[55] 20. yüzyılda İzlanda'nın batısında -0.9, kuzeyinde -1,7 santigrat derece olan ortalama kış sıcaklıkları, 1783-84 kışında, mevsimin büyük bir kısmında -15 santigrat derecenin altında kaldı. Gemiler, buz örtüsü sebebiyle Danimarka Boğazından geçemedi, Amsterdam'da insanlar donmuş kanallarda yük arabalarını sürdüler, Paris, ocak

ve şubatta -4 santigrat dereceyle buz kesti, Tuna'daki don sebebiyle Viyana'ya yakacak odunlar ulaştırılamadı, İtalya, Münih, Prag ve Moldova'daki soğuklar gıda azlığı ve türlü çileye neden oldu.[56] Daha doğuda ise Temmuz 1783'te Moğolistan'da don görülürken, Çin'de de çok soğuk bir yaz mevsimi yaşandı.[57] Japonya'da yazın görülen aşırı düşük sıcaklıklar, takımadanın gördüğü en çetin kıtlıklardan birine yol açtın.[58] Lübnan'da "rüzgârlar kış mevsimindeki gibi esti."[59] Kuzeybatı Alaska'da 1783 yılı, son dört yüz yılın, belki de son dokuz yüz yılın en soğuk yazına tanık oldu.[60]

1783 ve 1784'te tüm dünyada sıcaklıkların düşmesinin iki sebebi vardı. İlki, atmosfere karışan devasa miktardaki kükürt dioksitin yerkürenin yansıtabilirliğini artırması, böylece de uzaya daha çok güneş enerjisinin yansıtılmış olmasıydı.[61] İkincisiyse, Kuzey Kutbu'nda biriken yoğun sülfürik asit aerosolünün "arktik atmosferin aşırı ısınmasına ve kutupla ekvator arasındaki termal gradyanın azalmasına" neden olmasıydı.[62] Bunun sonucunda, batı yönlü sıcak hava jet akımını zayıflamıştır. Batı yönlü zayıf jet akımının düşük ısısı, Afrika'da ve Hint Okyanusu'ndaki muson sirkülasyonlarını azaltan güçlü dinamik etkinin oluşmasında etkili olmuş, bu etki de Mısır için önemli sonuçlar doğurmuştur.[63]

Mısır Olumsuz Etkileniyor

Hint Okyanusu musonları Nil'i besliyordu.[64] Yaz başında Etiyopya'nın dağlık bölgelerinden geçerek gelen bu yağışlar, Nil'in üst kısımlarını dolduruyor, çoğalan bu sular haziran ayında da Mısır'a ulaşıyordu. Nehir, haziranda güneyde Asvan'da ve temmuzda Kahire'de yükseliyor, ağustos sonu, eylül başı gibi de en yüksek seviyeye ulaşıyordu. Laki haziranda patladı ve Hint Okyanusu yaz musonlarını yarıda kesti. İklimbilimsel çalışmalar, Laki patlaması sonucu Nil'in su seviyesinin 1783 ve 1784'te azaldığını gösteriyor.[65] Bu yıllarda Nil'in debisinin yüzde 18 oranında azaldığı tahmin ediliyor.[66] 1737-1800 yılları arasında en düşük seviyedeki su taşkının 1783 yılında, tüm dönem içindeki üçüncü en düşük seviyedeki taşkının ise 1784 yılında yaşandığı görülüyor.[67] Nil'in

Mısır'ın en büyük gıda, gelir ve güç kaynağı olduğu düşünüldüğünde, Nil'in su seviyesinin yaklaşık beşte birinin azalmasının, nehrin oluşturduğu refahla inşa edilen toplumsal, ekonomik ve siyasi yapılar için yıkıcı etkileri olacağı aşikârdı. 1780'lerde Mısır kırsalında yaşayan hiç kimsenin muhtemelen İzlanda diye bir yerin adını bile duymamış olmasına rağmen, halkın çektiği sıkıntıların büyük bir kısmının sebebi Laki'ydi.

Laki'nin Osmanlı Mısır'ı üzerindeki güçlü etkilerini tam olarak kavrayabilmemiz için ilk olarak o dönemde Mısır'da neler yaşandığına bakmalıyız. Volkan patlaması, Mısır'da Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de ekolojik açıdan bir hayli kötü bir zamana denk geldi. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, 1760'lardan itibaren Mısır kırsalındaki yerel elitler Osmanlı Devleti'nin merkezi gücünden kopmaya başladılar.[68] Giderek artan bu bağımsızlık, bu kişilerin şahsi çıkarlarına hizmet etse de, yereldeki nüfus ve çevre üzerinde olumsuz etkileri oldu. Yeni yeni ortaya çıkan bu kırsal liderler kendilerine bir nüfuz alanı ve kırsal sermaye tabanı oluşturmak için kırsal kaynakları tekelleştirdiler, zorla büyük toprak parçalarını ele geçirdiler, sürdürülebilir olmayan ticari tarım yöntemlerini kullandılar, köylüleri tarlalarda zorla çalıştırdılar, vergi gelirlerini Osmanlı Devletine iletmediler ve kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumak için küçük askeri gruplar oluşturdular. Tüm bunlar, kaynakların tekelleştirilmesiyle şekillenen yerel bir siyasi merkezileştirme projesi olarak özetlenebilir.

Kırsaldaki insan ve çevre sermayesini ele geçirmeye yönelik bu girişimlerin Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir endişe yarattığını söylemeye gerek yok. İmparatorluğun tarihinde ilk kez 18. yüzyıl sonunda Mısır'da ve devletin başka bölgelerindeki yerel elitler toprak ve vergi gelirleri konusunda imparatorluktan neredeyse tamamen bağımsız gibi hareket ettiler.[69] 18. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki bu nüfuzlu kimselerin en önemlileri Bulutkapan Ali Bey ve Muhammed Ebu Dehab Bey'di.[70] 1760 ve 1770'lerde bu iki bey büyük toprak parçalarına el koydu ve bu mülkleri askerlerine para ödemek ve bölgedeki siyasi ve ekonomik taraflar üzerinde üstünlük kurmak amacıyla gelir yaratmak için kullandılar. Bu bölgesel

elitler, kendi kurdukları orduların Osmanlı hâkimiyetindeki Büyük Suriye'ye çıkarma yaptığı 1770'lerde güçlerinin doruğuna ulaşmıştı.[71] Osmanlı imparatorluk güçleri tarafından Mısır'a geri püskürtülmeden önce birkaç yıl boyunca bölgedeki bazı yerleri ellerinde tuttular. 18. yüzyılın sonundaki Osmanlı-Rus savaşları, Osmanlı ordusundaki reformlar, Osmanlı ekonomisi üzerindeki enflasyon baskısı 18. yüzyılın sonunda imparatorluğun çeşitli bölgelerinde gücün yeniden yapılanmasına katkıda bulundu.[72] Mısır'daki nüfuzlu kişiler, güçlerini pekiştirmek ve kırsal kaynakların kontrolünü ele geçirmek için imparatorluktaki bu değişimlerden faydalandı.

18. yüzyılın sonundaki bu siyasi gelişmeler dönemin olağanüstü ekolojik şartlarıyla da birlikte etkili oldu ve pek çok açıdan bu şartlara bağlı olarak ortaya çıktı. 1780'ler ve 1790'lar kırsalda yaşayan Mısırlılar için çeşitli sebeplerden dolayı bilhassa zorlu geçti. Bu sebeplerin ilki, 20 yıl boyunca taşrayı kasıp kavuran hayvan ve insan popülasyonlarında etkili olan büyük veba salgınlarıydı. Bu salgınların en şiddetlileri 1784, 1785, 1787, 1788, 1791, 1792 ve 1799'da yaşandı.[73] Kuraklığın, kıtlığın ve tarımsal verimliliğin düşük olduğu yıllar taşrada nüfusun zayıflamasında, ekonomik ve siyasi kaosun yaşanmasında bu salgın hastalıklarla birlikte etkili oldu. Nil'in su taşkınlarının düşük seviyede olması Mısır'daki tarımsal sıkıntıların en temel sebebiydi. Ancak 18. yüzyılın son 20 yılı içinde iki yıl vardı ki o yıllarda su taşkını seviyesi ortalamanın da altındaydı ve 1737-1800 yılları arasında en düşük su taşkını seviyesi 1783'te görülmüştü.[74] Kıtlık, hastalık, tarımsal verimliliğin düşük olması, yaygın hale gelen insan ve hayvan ölümlerinin hepsi birlikte Mısır kırsalında bir iktidar boşluğu yaratmıştı. Yereldeki elitler bu iktidar boşluğundan yararlanarak zorla ve gasp yoluyla arazileri ve kaynakları ele geçirdiler, siyasi güçlerini birleştirip yaygınlaştırdılar ve bu kazanımları imparatorluğun en kârlı bölgesindeki Osmanlı merkezi otoritesinden kopmak için kullandılar.

Bu sebeple pek çok açıdan Laki, bardağı taşıran son damlaydı. Laki'nin Mısır'a etkileri, imparatorluktan ayrılmak isteyenler için son derece elverişli bir zamana denk geldi. Laki'nin neden olduğu kıtlık, kuraklık ve ekonomik kaos, kırsaldaki yerel elitlerin kırsal-

daki kaynakları ellerinde toplama girişimlerini büyütmelerini sağladı. Bu girişime, er ya da geç İstanbul'dan müdahale edilecekti. Laki patlamasaydı, 1760'larda başlayan Mısır'ın imparatorluktan giderek bağımsızlaşması muhtemelen devam edecek, fakat farklı neden ve sonuçlarla farklı bir seyir izleyecekti. Laki bu açıdan Mısır'ın 18. yüzyıl sonlarında, yerel eltilerin merkezileşen askeri gücü ve ticari çıkarlarının teşvik ettiği yarı bağımsızlığa geçişinde rol oynayan önemli bir faktördü.

Bu döneme ait kayıtlar Laki'nin Mısır'a etkilerinin kırsalda büyük bir krize yol açtığını açıkça gösteriyor. 1783 yılı sonbaharına ışık tutan Mısırlı kronikçi el-Ceberti'nin yazdıkları o yıl Nil'in sularının azlığından ve arkasından gelen kıtlıktan bahsediyor: "Nil yeterince yükselmediği gibi hızla geri çekildi... Hem kuzeyde hem güneyde toprak kurudu. Tahıllar azaldı... Buğdayın fiyatı aldı başını gitti... Fakirler açlıktan kırıldı."[75] Hemen hemen bir yıl sonra, yaz mevsiminde Nil'deki su taşkınlarının yine yetersiz olması Mısırlılara bir kez daha "açlık ve kıtlık" olarak geri döndü.[76] El-Ceberti 1784 yılı sonbaharının "bir önceki gibi sıkıntılar, artan fiyatlar, Nil'in yeterince yükselmemesi ve süregiden iç çatışmalarla" geçtiğini yazıyordu.[77] İki yıl üst üste istenilen seviyeye ulaşmayan su taşkınları kırsalı, Mısır'ın ekonomisini ve kırsaldaki toplumsal yapıyı altüst etti. Toprak, gitgide o kadar verimsizleşti ki 1785'te son 60 yılda Mısır kırsalındaki ikinci en düşük vergi hasılatı toplandı.[78] "Toprak heba oldu," "köylüler, sulama yapamadıkları için köylerini terk etti" ve "fakirlerin çoğu açlıktan öldü."[79] Dahası, "nehir boyundaki ambarlar tüm yıl boyunca boş kaldığı gibi zahire depoları da kapalı kaldı. İnsanlar günlük yiyecek ekmeği ve iaşesi kesildi, razı da gelseler ihanet de etseler helak oldular."[80] O yıllarda Mısır'a seyahat eden Fransız filozof ve oryantalist C.F. Volney de el-Ceberti'nin yazdıklarını doğruluyor: "1783 yılında su baskınları yeterli seviyede olmadı, su kıtlığı nedeniyle toprağın büyük bir kısmının ekip biçilemez halde ve diğer bir kısmının da tohum ihtiyacıyla benzer bir durumdaydı. 1784'te Nil bu kez de istenilen seviyede yükselmedi ve kıtlık bir anda şiddetlendi."[81] 1784'ün sonuna kadar, "pek çok insan ve hayvan açlıktan telef

oldu."[82] Volney'nin iki adamı "bir deve cesedinin başında çürümüş parçalar için köpeklerle dalaştığını gördüğünü" yazması insanların yaşadığı açlığın boyutunu gözler önüne seriyor.[83]

İzlanda'da olduğu gibi Mısır'da da 1783 ve 1784'teki açlık ve kuraklık insanları vebaya ve diğer hastalıklara daha meyilli hale getirdi. Volney, o yıllarda "Kahire'de kuraklığın neredeyse veba kadar insanın ölümüne neden olduğunu" tahmin ediyordu.[84] 1783-84 kışında başlayan veba, her gün "Kahire'den en az bin beş yüz ceset" çıkmasına neden olmuştu.[85] Muhtemelen bir önceki yıl yaşanan kıtlığın kırsaldaki insanların bağışıklığını epey zayıflatmış olması sebebiyle de 1784 yazı ve sonbaharında vebanın ölümcül şiddeti iyiden iyiye artmıştı.[86] Bu durum 1785'te de devam etti.[87] Kıtlık, kuraklık ve hastalığın üst üste gelmesi, ölümler ve kaçışlar sonucu kırsaldaki popülasyonun büyük bir kısmını yok etti. Volney, "aldığı görüşe" değinerek, "1783-1785 yılları arasında Mısır'ın toplam nüfusunun altıda birini kaybettiğini" öne sürüyordu.[88]

Laki'nin çevresel etkilerinin yarattığı siyasi anlamda elverişli ortam kısa sürede Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır kırsalının ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümünde etkili oldu. Kırsaldaki yerel güç simsarları, giderek daha da kötüleşen kıtlığı, kuraklığı, nüfusun azalmasını ve hastalıkları hırsızlık ve daha geniş topraklar ve topluluklar üzerinde otoritelerini artırmak için fırsat bildi. Bu nedenle, 1780'lerin ortasında Mısır'da eşkıyalık, yağmacılık ve şiddet kol gezer oldu.[89] "Bu dönemde", diyor El-Ceberti, "hukuksuzluk arttı."[90] Beyler ve yandaşları Nil'deki yük gemilerini, yollardaki kervanları yağmalıyor, yöredeki topluluklardan zorla haraç alıyor, tahıl, hayvan ve nakit para çalıyor ve ekinleri yok ediyordu.[91] Bu şiddet, gasp ve kargaşa, pek çok insanın bu korkunç ortamdan kaçmasına neden olarak kırsaldaki nüfusun azalmasını tetikledi. "Beylerin zorbalığı ve gaddarlığının ardı arkası kesilmedi. Yandaşları köy ve kasabalardan zorla para toplayarak ülkeye yayıldı... Ta ki bu yükü taşıyamaz hale gelip köylerini terk eden köylüleri perişan edinceye dek."[92] Özetle, Laki patlamasının ekolojik sonuçları, 1780-1790 yılları arasında Mısır'a dair siyasi ve ekonomik anlatının en önemli bileşenlerinden biriydi.

Laki'nin Mısır'ın siyasi tarihindeki en önemli ve doğrudan etkisi, kırsaldaki elitlerin nüfuzlarını artırmaya yönelik ilk girişimlerinin görüldüğü 1760'lardan bu yana Mısır'da görülen adem-i merkeziyetçiliğin güçlenmesiydi.[93] Taşranın azalan beşeri, tarımsal ve finansal kaynaklarını kontrol altına almaya teşebbüs eden bu kişiler Osmanlı İmparatorluğunun siyasi ve askeri otoritesi içinde kendilerine çeşitli bağımsızlık alanları inşa etti.[94] 1780'lerde, kırsalda devlete ayrılan vergi gelirleri üzerinde kurdukları tekeli daha da derinleştirdiler, küçük ordular kurdular ve Mısır'ın kontrolünü ele geçirmek için birbirleriyle savaştılar. Tüm bunların sonucunda, Haziran 1785'te divan, imparatorluğun en kârlı vilayetindeki güçlü kimliğini yeniden nasıl tesis edebileceğini görüşmek üzere İstanbul'da, Osmanlı sarayında toplandı. Sultan I. Abdülhamit ve maiyetindekiler, tek makul ve etkili tedbirin, isyan eden bu beyleri defetmek için karadan ve denizden geniş çaplı askeri operasyon olacağına karar verdiler. Bu teşebbüse zemin hazırlamak için Sultan, Mısır'daki mevcut duruma dair gizli bir rapor hazırlanmasını emretti ve çıkarma için İstanbul'da hazırlıklara başladı.[95] Kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa önderliğindeki Osmanlı kuvvetleri Temmuz 1786'da Mısır'a ulaştı ve kısa sürede düşmanlarının hakkından geldi. İki ay içerisinde vilayetteki isyancıların çoğu saklanmak zorunda kalmıştı. Osmanlı askerleri bu isyancıların peşine düşse de Rusya'ya karşı daha çetin bir askeri müdahaleye katılmak için Ekim 1787'de Mısır'dan çekilmek zorunda kaldılar.[96] Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesiyle birlikte, Mısır'ın taşradaki muhalif liderleri geri döndü ve hızla kaldıkları yerden devam ettiler.

1786-87 yılındaki Osmanlı çıkarması Mısır'ın bir grup yerel elitin eline düşmesini önlemeye yönelik bir girişimdi. Aynı zamanda, Laki patlamasının yarattığı ekolojik sonuçlarla mücadeleye yönelik bir girişimdi. Laki, Mısır kırsalını kuraklığa, kıtlığa, ekonomik ve siyasi kargaşaya sürükleyen süreçlerde etkili oldu. 18. yüzyıl sonunda bölgedeki yerel güç simsarları da kırsaldaki bu ekonomik ve siyasi kargaşadan yararlandı. En nihayetinde Osmanlı'nın volkana yenik düştüğünü söyleyebiliriz. 1780'lerin ortalarında Mısır'da Osmanlı merkezi otoritesinin yeniden kurulması, bu dö-

nemde gelişen ve Laki'nin daha da güçlendirdiği, diğer bölümlerde etraflıca ele aldığımız bir olgu olan yerel bağımsızlık ve tek adam siyaseti dalgasına karşı koyamadı. Aslında, 1780'lerde, daha sonra Mısır'ı en az 150 yıl boyunca etkileyecek olan bir tür kadrolaşma siyaseti ortaya çıktı. Gördüğümüz üzere, Osmanlı ve Mısırlı tarihçiler uzun süredir bu tarihi, 18. yüzyıl Mısır kırsalına özgü bir kapitalizm türünün ortaya çıkması, 1798'deki Napolyon istilası ve 19. yüzyılın ilk döneminde bürokratik devlet kurumlarının inşa edilmesi gibi çok çeşitli siyasi ve ekonomik faktörlerin analizi üzerinden açıklamaya çalışıyor.[97] Bu türden bir tarihyazımının önemini kabul ederek, 1780'lerde kırsaldaki dönüşümün, Mısır'ın sermaye rejimi ve siyasi görünümünü yeniden şekillendirmeye yönelik siyasi ve ekonomik çabalara nasıl zemin hazırladığının daha iyi anlamamız gereken bir unsur olduğunu düşünüyorum. Laki, 18. yüzyıl sonunda Mısır'ın dönüşümü hikâyesinin bir parçası, hatta en temel parçalarından biriydi. Yüzyılın son yıllarında Mısır'ı etkisi altına alan, kıtlık, hastalık, kuraklık, ölüm, ekonomik kriz, askeri istila ve zorla çalıştırmayı içeren büyük çaplı çevresel ve siyasi sorunların arkasındaki itici güç Laki'nin iklimsel etkileriydi.

Sonuç

Laki'nin iklim tarihi ve Osmanlı Mısır'ını ilişkilendirdiğim bu bölümde, İzlanda'daki bir volkanın Osmanlı İmparatorluğuna etkilerini açıklamaya çalıştım. Mısır'ı kuzeydoğu Afrika'da coğrafi olarak sınırları belirlenmiş siyasi bir alandan ibaret olarak gördüğümüzde Laki'nin Osmanlı Mısır'ı üzerindeki etkilerinin hikâyesini kolaylıkla es geçebiliriz. Bir açıdan elbette ki Mısır sınırları belli siyasi bir bölgeydi ama aynı zamanda Akdeniz'e uzanan global bir ekosistemin ve bir imparatorluğunun ayrılmaz bir parçasıydı. 1780'lerin ortalarında, ekosistem ve imparatorluk Mısır'da karşı karşıya geldi. Dünyanın bir ucundaki Osmanlı başkenti, dünyanın diğer bir ucundaki volkanın Mısır'ı, kendileri için toprak ve kırsal sermaye arayan bir grup yerel isyancının eline bırakmasına engel olmak için mücadele etti. Bu nedenle, iklim tarihi, normatif coğrafi

ve siyasi sınırları aşarak, birbiriyle kıyas götürmeyeceği düşünülen tarihsel aktörlerle (köylüler, yerel elitler, rüzgâr akımları, koyunlar, Osmanlı sarayı, Laki ve Nil Deltası) dünyanın birbirinden uzak yerlerini (İstanbul, Mısır, İzlanda ve Alaska) tek bir yorumlama potasında buluşturmamıza imkân tanıyor.

Bir diğer yandan, kitabın geri kalanında olduğu gibi, bu bölümde ele aldığım Laki'nin iklim tarihi de çevre tarihinin çalışma alanlarıyla Ortadoğu tarihini bir araya getirmeye yönelik çabaya katkıda bulunuyor. Global çevre tarihi genellikle Ortadoğu'yu göz ardı etmiştir. Ancak Laki'nin tarihi Ortadoğu'nun bu tarihe dahil edilmesinin ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Ortadoğu tarihi, Laki'nin Hint Okyanusu musonları, Nil Nehri, Afrika'nın tarımsal açıdan en verimli ekolojik bölgelerinden biri üzerindeki etkilerini açıklayarak Laki'nin global tarihine deneysel açıdan katkıda bulunacağı gibi, aynı zamanda volkanın Mısır'da Osmanlı İmparatorluğunun çıkarlarının aleyhine olacak şekilde kırsal elitlerin siyasi ve ekonomik açıdan giderek daha bağımsız hale gelmesine ve güçlenmesine nasıl katkıda bulunduğunu açıklayarak volkanın yol açtığı spesifik siyasi sonuçlara da ışık tutar. Bu açıdan Ortadoğu'nun tarihi Laki'yi anlamamıza yardımcı olur. Aksi de aynı ölçüde doğrudur: Laki de Ortadoğu tarihini, bilhassa da Osmanlı İmparatorluğunun en kârlı ve stratejik vilayeti için önemli siyasi ve ekonomik sonuçları beraberinde getiren derin bir tarımsal krizin tarihini anlamamıza yardımcı olur. 18. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı Mısır'ının Laki'yi göz ardı eden tarihi, dönemin çığır açan dönüşümlerinin nedensel mekanizmalarını tam olarak açıklayamaz.

Son olarak, bu bölümde küçük ölçekli global iklim değişikliği olaylarını analiz etmenin ne kadar yararlı olduğunu göstermeye çalıştım. Laki'nin yol açtığı iklim değişikliği gibi, iklim tarihine dair daha geniş, daha genel anlatılar ve yorumlamalarla kesişen spesifik iklim değişikliği vakalarını incelemek, çevresel değişime dair global açıklamaların belirli bir vaka çalışması üzerinden sağlamasını yapma fırsatını bize verir. Laki'nin hikâyesi bize tek bir iklim olayının en temel nedenleriyle en kesin sonuçlarının istisnai derecede açık bir örneğini görmemize imkân tanıdığı için dikkate

alınmaya değerdir. Öyle ki, İzlanda'da bir volkan patlamış, Mısır'da insanlar açlıktan ölmüş, yerel elitler yaşanan kargaşayı fırsat bilmiş, Osmanlı İmparatorluğu da karşılık vermiştir. Laki'nin iklim tarihin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki doğrudan etkisi, İzlanda'nın Osmanlı tarihinin bir parçası haline gelmesinin hikâyesi tam da budur.

Sonuç: Bir Ekosistem Olarak İmparatorluk

Osmanlı İmparatorluğu bir ekosistemdi. 15. yüzyılın sonunda, Osman'ın rüyasını kaleme alan ilk Osmanlı tarihçileri bunu anlamıştı. 21. yüzyılın başlarındaki tarihçiler olarak bizler de bunu anlamaya başladık. Osmanlı İmparatorluğunun bir ekosistem olarak incelenmesi, sistemin tüm bileşenlerinin birbirine bağlı ve tabi olduğu kaynaklar, halklar, fikirler, hayvanlar ve mekânlar arasındaki bir dizi ilişkiyi açıklamak üzere Osmanlı'nın tarihsel gerçekliklerini tüm karmaşıklığıyla ele almak anlamına gelir. Çevrenin herhangi bir kısmındaki herhangi bir değişiklik veya bozulma diğerlerini de etkiler. Osmanlı İmparatorluğunun müşterek bir bağlılığa ve belirleyiciliğe dayanan bir ekosistem olarak düşünülmesi, imparatorluğun en küçük ve en büyük aktörlerinin zamansal ve mekânsal olarak, karşılıklı alışveriş, idare ve birbirine muhtaç olma anlamında birbirleriyle nasıl ilişkili olduklarını ortaya koyar. Bu kitapta incelediğim Osmanlı Mısır'ındaki sulama örnekleri, bazen imparatorluğun en ücra köşelerindeki çiftçilerin İstanbul'daki sarayla nasıl sürekli bir diyalog halinde olduklarını ve kırsalı daha verimli kılmak için birlikte nasıl çalıştıklarını açıkça gösteriyor. Yani, köylüler imparatorluğu, imparatorluk da köylüleri kullandı. İzlanda'daki bir volkan, kuzey Hindistan'daki fareler, Akdeniz kıyılarındaki kereste depoları, Mısır'ın köylerindeki mandalar, bun-

ların hepsi Osmanlı İmparatorluğunu etkilemiştir ve imparatorluğun tarihini doğru anlamak için kullanılan analitik çerçeveye dahil edilmelidir.

İster verimliliğe ister gerginliğe, mücadeleye ya da şiddete odaklanılsın, Osmanlı İmparatorluğunu ve diğer devletleri bir ekosistem olarak görmek, siyaset, ekonomi ve topluma dair daha incelikli ve kapsayıcı bir anlayış geliştirmemize imkân tanır.[1] İmparatorluğu bir ekosisteme benzetmenin de salt doğa ve çevreye odaklanan yaklaşımların çok ötesinde olduğunu vurgulamak isterim. İmparatorluğu bir ekosistem olarak ele aldığımızda, imparatorluk sahasının içinde ve çevresindeki hemen hemen her şey birbiriyle bağlantılı hale gelir; böylece bizim de bu bağlantıların nasıl oluştuğunu, işlediğini, engellendiğini, yeniden yapılandırıldığını ve en nihayetinde nasıl tanımlandığını analiz etmemiz mümkün olur. Bu türden bir analiz pek çok şekilde uygulanabilir. Osmanlı ekolojilerine yönelen bir çalışma sınırları bir hayli dar olan sarayın içindeki çekişmelere ve sarayın iç dinamiklerine odaklanabilir; yahut Babür İmparatorluğundaki Osmanlı tüccarlarının Osmanlı Selanik'indeki iktisadi ağları nasıl etkilediğine açıklık getirebilir. İmparatorluğa ekolojik açıdan yaklaşmak salt doğaya ya da çevreye odaklanmaktan ziyade, ilk bakışta göze çarpan ya da coğrafi anlamda yakın olanın çok ötesindeki bağlantıları, ilişkileri ve etkileşimleri analiz etmek ve anlamak demektir.

Osmanlı İmparatorluğunu bir ekosistem olarak görmek, Mısır tarihinin (Türk, Arap ya da Balkan tarihinin) Osmanlı tarihinden, Osmanlı tarihinin de Mısır tarihinden ayrı tutularak anlaşılamayacağı anlamına gelir. Osmanlı tarihi, Mısır tarihini, Mısır tarihi de Osmanlı tarihini oluşturmuştur. Ekolojik bir bakış açısı, Akdeniz'in doğusunda, Anadolu'da ve Balkanlarda yüzyıllardır yaşanan ve çok çok uzaktaki bölgeleri etkileyen hemen hemen her şey üzerinde hâkimiyet kuran uçsuz bucaksız Osmanlı dünyasını kuşatır. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğuna ekolojik bir yaklaşım, imparatorluğun çok çeşitli coğrafyalarının, birbiriyle örtüşen kronolojilerin ve birbirine bağlı tarihlerin zaman ve mekan dahilinde nasıl işlediğini ve imparatorluğun bir yerindeki küçük çaplı

değişikliklerin, imparatorluğun hâkimiyet alanının tamamında ve hatta daha ötesindeki yerleri, fikirleri ve insanları nasıl etkilediğini ortaya koyar.[2]

İmparatorluğun bir ekosistem olarak düşünülmesi, bu nedenle, Osmanlı tarihini yeni coğrafyaları kapsayacak şekilde genişletir. Elbette, çevre tarihi pratiğinin kendisi ülkeler üstüdür. Çünkü su akımları, hastalık vektörleri, iklim örüntüleri ve göç eden hayvanlar (belki de çok yakın zamana dek) coğrafi alanların siyasi-ülkesel hudutları tarafından kontrol edildiklerini bilmezler. Ticaret, hac yolculukları, düşünsel ağlar ve benzeri konuların yanı sıra bunlardan birini çalışmak isteyen kişi, emperyal alanı ya da ulus devlet bölgesini sınırlı ve kapalı bir analiz birimi olarak ele alamaz. Bu uzamsal bölümlemelerin yapaylığı uzun süredir kabul görse de imparatorluğa ekolojik yaklaşım, sınırların aşılmasını ve dolaşımın, etkileşimin, neden-sonuç ilişkisinin sınırlandırılmış kara parçalarını aşmasını bir yenilikten ziyade bir temel olarak alır. Nil'in Doğu Afrika'daki pek çok ülkenin içinden geçtiği, vebanın dünya ticaret rotasını takip ettiği ya da Küçük Buzul Çağı'nın -dünyanın büyük çoğunluğu şöyle dursun- Osmanlı İmparatorluğunun tamamını etkilediği gerçeğini es geçmenin gerçekten hiçbir yolu yoktur. Bu yüzden, Nil'in ekolojisini, vebanın tarihini ve iklim değişikliğinin Osmanlı İmparatorluğuna olan etkilerini doğru analiz etmek isteyen kişi, pek çok yerde nehrin, patojenlerin ve sıcaklığın etkilerini o yerlerin tüm siyasi, kültürel, coğrafi farkları, güçlükleri ve incelikleriyle birlikte hesaba katmak durumundadır. Benzer şekilde, yiyecek, odun ve Laki'nin kükürt dioksit hikâyesinde gördüğümüz üzere, durağan bir kara parçası ya da dolaşım fikrinden uzaklaşmanın en etkili yolu belirli doğal kaynakların, süreçlerin, hatta moleküllerin izlediği yolu takip etmektir. Maddi bir nesnenin, kimyasal bir bileşiğin ya da doğal bir kaynağın tarihini araştırmamızın odağına yerleştirdiğimizde, imparatorluğun hâkimiyet alanını ya da ulus devleti sabit bir gerçeklik olarak kabul eden pek çok tarihsel çalışmalardaki yerleşik varsayım ve ön kabullerin çoğunu es geçebiliriz. Bu ve bunun gibi sebeplerle Ortadoğu çevre tarihi; Ortadoğu tarihini dünya tarihiyle ilişkilendirmenin, Ortadoğu gibi

bugüne dek bu tür analizlerin göz ardı ettiği bir bölgeyi kapsayan bir dünya tarihi çalışması yapmanın başlı başına en etkili ve heyecan verici yollarından biri olduğunu kanıtlamıştır. Gerçekten de ekolojik açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyası bir hayli farklı görünmektir.

Tıpkı kronolojisinin de farklı göründüğü gibi. Örneğin iklim değişikliği vakaları ekseninde oluşturulan Osmanlı tarihi, siyaset ekseninde oluşturulandan çok farklı bir hikâye anlatmaktadır. İmparatorluğun tarihini Mısır kırsalındaki bir kanalın sularının yükselmesi ve çekilmesine göre dönemlere ayırsak ne olurdu? Kanaldaki emeğin tarihi, suyolu, vergilendirme, üretim seviyesi ve gıda ihracatıyla ilişkili çıkarları, imparatorluğun kaderinde yeni bir pencere açar mıydı? Acaba Mısır kırsalındaki bir öküz, imparatorluğu nasıl deneyimlemişti? Büyükbaş hayvanlar için 16. yüzyıl, 19 yüzyıldan farklı mıydı? Bu sorular, bizi sultanların hükümdarlık süreleri ve savaşlara göre belirlenen, dönemlere ayırmanın standart şekilde kabul gören pratiğinin dışına taşıyarak Osmanlı tarihi kronolojilerini anlama ve analiz etmenin farklı yollarına ulaştırır. Bu kitapta ben, Osmanlı tarihinin seyrini, dönüm noktalarını ve dönemlerini tasavvur etmenin yeni yollarını keşfetmek için çevre tarihini kullanmaya çalıştım. Bilhassa da 19. yüzyılın başlangıcına, bir dizi yeni iktisadi, ekolojik, siyasi ve toplumsal neden ve sonucu kapsamak için bu dönemin kronolojisini epey gerilerden başlatan yeni bir yorum getirmeye çalıştım.

İmparatorluğa ekolojik yaklaşım, birçokları imparatorluğun tarihsel karanlığında gömülü kalan pek çok türde aktörün Osmanlı tarihinin çalışma alanına dahil edilmesine de katkıda bulunur. Köylüler, mandalar, alüvyon, pireler, çamur, tuz, mikroplar, volkanlar ve su akımlarının hepsinin bu kitapta bir rolü var. Araştırmacılar, haklı olarak bu aktörler arasında en çok köylülere yoğunlaşmış, köylüler bu kitabın da en önemli aktörü olmuştur. Osmanlı hâkimiyetindeki Ortadoğu'da çeşitli yerlere ait şer'iyye sicillerini kullanan araştırmacılar, köylülerin, tabiiyeti altında yaşadıkları yönetimlerle nasıl ilişkilendiklerini ve ne tür bir etkileşim içinde olduklarını detaylı bir şekilde ortaya koymuşlardır.[3] Bu çalışmaların çoğu; köylü-

leri, imparatorluk sisteminin yönetim modeli, global ticaret ağları, dini veya kültürel topluluklar gibi geniş bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. Bu analizlerin üzerine temellenen çevresel bir bakış açısı ise, köylülerin bu geniş iktidar ağlarının birer üyesi olmaktan ziyade, çoğu kez aslında bu iktidarın iplerini elinde tutan aktörler olduklarını gösterir. Osmanlı Mısır'ı kırsalındaki bir köyün çevresinin, bir tarlanın ekim-dikim geçmişinin ve sulamanın en küçük detaylarına hâkim olmak söz konusu olduğunda, o toprakların idaresini ve kullanımını üstlenebilecek tek aktör, nesillerdir orada yaşayan, o coğrafyanın topografyasını ve kendine has özelliklerini bilen Mısırlı köylülerdir. Kitapta gördüğümüz üzere, Osmanlı Devletinin bel bağladığı ekolojik uzmanlar da bu köylülerdir.

Hayvanlar da Osmanlı İmparatorluğunun tarım ekonomisinde kilit rol oynayan tarihi aktörlerdi. Mandalar, develer, öküzler, eşekler ve diğer evcilleştirilmiş toynaklılar uzak mesafeler arasında ağır yükleri taşıdı, su dolaplarını döndürdü ve kanalları temizledi. Bu canlılar, önemli bir mülkiyet formu, besin ve ısı kaynağı, iktisadi değer deposu, mahsul yetersizliğine karşı koruma kalkanı ve statü sembolü görevi gördü. Bu sebeple, devasa bir alana yayılmış kırsal bir tarım topluluğu olan Osmanlı İmparatorluğunu hangi açıdan ele alırsa alsın hiçbir tarihsel çalışma, imparatorluktaki toplumsal ve iktisadi yaşamın temelini oluşturan hemen hemen her şeyi etkileyen işleri gören bu hayvanların varlığını göz ardı etmeyi göze alamaz.

Çevre tarihi çalışmalarının büyük çoğunluğu, tarihsel bir aktör olarak insan dışı doğanın rolünü tartışmaya açar. Bu kitapta, Mısır'ın kanallarından akan sulara, bu kanalları tıkayan çamura, Mısır deltasının büyük bir kısmına nüfuz eden tuza, hastalık taşıyan mikroplara, ağaçlara, rüzgârlara, develere ve daha pek çok insan dışı aktöre odaklandım. Bunların hepsi, tıpkı bürokratların, Mısırlı köylülerin, savaşların, sultanların ve küresel emtia fiyatlarının etkilediği şekilde, hatta çoğu kez onlardan daha önemli açılardan Osmanlı Mısır'ının tarihini etkilemiştir. Öyle ki, Mısır'daki yıllık su taşkınlarına neden olan Etiyopya yaylalarına düşen yağmurların, Mısır ve Mısır tarihi üzerinde, binlerce yıllık yazılı tarihi bo-

yunca bölgede hâkimiyet kuran herhangi bir politik güçten çok daha etkili olduğunu söylersek abartmış sayılmayız.

Bu binlerce yıl boyunca, sayısız tarihçi, şair, âlim, siyasetçi, eşkıya, sanatçı ve aktivist, büyük anlatılardan özlü sözlere kadar geniş bir fikir yelpazesinde, Ortadoğu tarihinde çevrenin rolünü ortaya koymuştur. Mısır'ın Nil'in armağanı olması, sulamayı Doğu Despotizmi'yle ilişkilendirme düşüncesi, suyun kıtlığının ya da petrolün bolluğunun otoriter siyaset biçimleri yarattığına ilişkin düşünceler, çöller ve ekili alanlar arasındaki gerginlik, bereketli hilal veya Roma'nın tahıl deposu imgeleri de bunlara dahildir. Doğu ile batı ve Asya ile Avrupa arasındaki Oryantalist fark düşüncesi, Ortadoğu çevresinin bu şekilde tasvir edilmesi, bölgenin çevre yapısını tehlike arz edecek kadar kırılgan, kusurlu, yozlaşmış, bozulmuş, çelişkilerle ve aşırılıklarla dolu, dengesiz ve her an çöküşün eşiğinde olarak gösterir. Timothy Mitchell'a göre, "doğal olmayan bir doğa, Ortadoğu tarihini şekillendirmiş gibi görünüyor."[4]

Antik çağlardan bu yana Ortadoğu'da en uzun süreli imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğunu bir ekosistem olarak düşünmek, Ortadoğu çevresinin anormalliğine dair kolonyal tınılar barındıran bu zamansız düşüncelerin aşılmasına yardımcı olur. Bu yaklaşım, ayaklarımızın yere basmasını sağlar, bizi kırsalın çamurlu kanallarında bata çıka ilerlemek zorunda bırakır ve dikkatimizi ekolojik süreçlere çevirir. Halklar, hayvanlar, ağaçlar, mikroplar ve toprak, nasıl oldu da ekoloji, imparatorluk ve coğrafya bağlamında hep birlikte faaliyet gösterdi? Bir ekosistem olarak imparatorluk düşüncesi, düşünceden önce süreci, teoriden önce eylemi, ideolojiden önce arşivi dikkate alır. İster Ortadoğu ister iklim ve siyasete dair olsun, geniş kapsamlı anlatılar ve yorumlamalar, ampirik vaka çalışmalarına ve anlatılara dayandırılmalıdır. Fakat çoğu kez böyle olmaz. Bu kitabı, bu açıdan farklı kılmaya çalıştım. Ortadoğu tarihine ve çevre tarihine yeni bir yaklaşım getirmek, ancak ve ancak ayağımızla toprağın derinlerine dek kazdığımızda, kaval kemiklerimize dek gelen suyu hissettiğimizde, eşeklerin anırmasına kulak kabarttığımızda ve tüm bunları yaparken ellerimizle göğe uzandığımızda mümkün olacaktır.

Teşekkür

Beni bu kitabın arka planını oluşturan fikirleri düşünmeye sevk eden çalışmalarımı yayınlayan şu mecralara teşekkür etmek isterim: "Global Implications of the Middle Eastern Environment," History Compass 9 (2011): 952-70; "Oriental Democracy," Global Environment 7 (2014): 381-404; "From the Bottom Up: The Nile, Silt, and Humans in Ottoman Egypt," in Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa, ed. Diana K. Davis and Edmund Burke III, 113-35 (Athens: Ohio University Press, 2011); "An Irrigated Empire: The View from Ottoman Fayyum," International Journal of Middle East Studies 42 (2010): 569-90; "Labor and Environment in Egypt since 1500," International Labor and Working-Class History 85 (2014): 10-32; "Engineering the Ottoman Empire: Irrigation and the Persistence of Early Modern Expertise," in Ottoman Rural Societies and Economies, ed. Elias Kolovos, 399-413 (Rethymno: Crete University Press, 2015); "Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt," Journal of the Economic and Social History of the Orient 53 (2010): 621-52; "Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt," American Historical Review 118 (2013): 317-48; "Anatolian Timber and Egyptian Grain: Things That Made the Ottoman Empire," in Early Modern Things:

Objects and Their Histories, 1500-1800 ed. Paula Findlen, 274-93 (New York: Routledge, 2013); "The Nature of Plague in Late Eighteenth-Century Egypt," Bulletin of the History of Medicine 82 (2008): 249-75; and "Ottoman Iceland: A Climate History," Environmental History 20 (2015): 262-84. Bu kitapta kullandığım bu makaleler ve çeşitli kitaplarda yer alan bu bölümlerin tamamını titizlikle gözden geçirdim. Gereksiz ifadelerin hepsini çıkardım, yeni bir bütün haline getirmek için hepsinin tek tek üzerinden geçtim ve bu çalışmalarımı birbirine bağlayan sinerjik noktaları açığa çıkarmaya çalıştım.

Bu kitabı tamamlayabilmemi Camille Cole'a borçluyum. Benim için mükemmel bir editör yardımcısı oldu. Onun yetkinliği, en küçük detayları bile atlamayan titiz bakış açısı ve beni yeniden düşünmeye sevk eden fikirleri bu kitabın oluşmasını hem de daha iyi bir hale gelmesini sağladı. Kendisine çok teşekkür ederim. Üç ayrı hakem isimsiz olarak bu kitabın taslağını gözden geçirdi, yerinde eleştirileri ve bana çok yardımı dokunan önerilerini sundular. Beni doğru yöne sevk ettiler, büyük sonuçlara mal olacak hatalardan dönmemi sağladılar ve bu kitabın daha geniş bir kitleye hitap etmesi için beni teşvik ettiler

Teşekkür borçlu olduğum herkesin isminin yer aldığı uzun bir listeye yer verip vermeme konusunda tereddütlüyüm. Sayıları az olduğundan değil, tam aksine çok olmalarından kaynaklanıyor bu tereddüdüm! Tanıma ve birlikte çalışma fırsatı bulduğum her öğretmenin, konferanslara birlikte katıldığım her katılımcının, arkadaşlarımın, editörlerin, meslektaşlarımın, hakemlerin, okuyucuların, bana deneyimlerini aktaran tüm görüşmecilerimin ve tüm öğrencilerimin bu çalışmada katkısı bulunduğunu söylersem abartmış olmam. Çoğunun ismini sondan bir önceki paragrafta listelediğim çalışmalarda görebilirsiniz. Bu kitap neredeyse on yıllık bir akademik çalışmanın toplamı olmasının yanı sıra bir ömrün de özeti sayılabilir. Hepsine sonsuz teşekkür ederim.

Chicago Üniversitesi Yayınlarından Karen Merikangas Darling, bu kitabı elinize almanızı sağladı. En başından beri bana destek oldu ve yayım sürecini hem keyifli hem de üretken kıldı. Yayı-

nevi'nden Evan White ve Mary Corrado, müthiş bir yetkinlik ve özenle bu kitabın üretim sürecini yönetti. Susan J. Cohan'nın kusursuz düzeltileriyle de kitap son halini aldı. Harita yapımındaki ustalıkları için ise Stacey Maples ve Kevin Quach'a teşekkür ederim. İndeks bölümü için de Derek Gottlieb'e teşekkür borçluyum.

Bana gösterdikleri tüm sabır ve yardımseverlik için Kahire'deki Mısır Milli Arşivler Daire Başkanlığı (Dār al-Wathā'iq al-Qawmiyya), Kew'daki İngiltere Milli Arşivleri ve İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi çalışanlarına teşekkür ederim. Bu kitabın araştırma ve yazım süreci Yale Üniversitesinin, Standford Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Andrew W. Mellon Akademik Çalışmalar Bursunun, Kaliforniya Üniversitesi Tarih Bölümünün, Türkoloji Enstitüsünün, Fullbright-Hays Doktora Tezi Yurtdışı Araştırma Bursunun ve Mısır'daki Amerikan Araştırmaları Merkezinin maddi desteğiyle gerçekleşti. Tüm minnettarlığımla teşekkür ettiğim bu kurumların desteği olmasaydı bu kitap yazılamazdı.

NOTLAR

ÖNSÖZ: OSMAN'IN AĞACI (Sayfa XI-XIII)

1 Bu rüya hikâyesi ve Osmanlı'nın kökleri hakkında diğer rivayetler için bkz. Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica* 19 (1987): 7-27.

GİRİŞ: ORTADOĞU'NUN GLOBAL ÇEVRE TARİHİ (Sayfa 1-18)

1 Ortadoğu'yu Avrasya temas bölgesi olarak ele alan çalışmalar için bkz. Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D.* 1250-1350 (New York: Oxford University Press, 1989); *Richard W. Bulliet, Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History* (New York: Columbia University Press, 2009); Richard M. Eaton, "Islamic History as Global History," in *Islamic and European Expansion: The Forging of a Global Order* içinde, yay. haz. Michael Adas, 1-36 (Philadelphia: Temple University Press, 1993); Gagan D.S. Sood, "Pluralism, Hegemony and Custom in Cosmopolitan Islamic Eurasia, [tahm.1720-90] with Particular Reference to the Mercantile Arena" (doktora tezi, Yale University, 2008).

2 Ortadoğu'da kırsal hayvancılığa dair bilgilendirici eserler için bkz. Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees* (Seattle: University of Washington Press, 2009); Arash Khazeni, *Tribes and Empire on the Margins of Nineteenth-Century Iran* (Seattle: University of Washington Press, 2009); Andrew Gordon Gould, "Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885" (Doktora tezi., University of California, Los Angeles, 1973).

3 Erken dönem İslam dünyasındaki bu bağlantıların bir kısmını ele alan bir çalışma için bkz. Muzaffar Alam and Sanjay Subrahmanyam, *Indo-Persian Travels in the Age of Discoveries, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

4 Bu konuyu ele alan en iddialı çalışma için bkz. John F. Richards, "*The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World* (Berkeley: University of California Press, 2003). Global çevre tarihinde Ortadoğu'nun eksikliğini çarpıcı bir şekilde ortaya koyan bu üstenci çalışmanın bölgeye dair söyledikleri çok sınırlıdır.

5 Andrew Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques,* 700-1100 (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). "İslami yeşil devrim" argümanına dair bir eleştiri için bkz. Michael Decker, "Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution," *Journal of World History 20* (2009): 187-206.

6 Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977); William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, NY: Anchor Press / Doubleday, 1976); Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic

and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 162-89.

7 Thomas F. Glick, *Irrigation and Hydraulic Technology: Medieval Spain and Its Legacy* (Brookfield, VT: Variorum, 1996); Thomas F. Glick, *Irrigation and Society in Medieval Valencia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970).

8 Ralph Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East* (Seattle: University of Washington Press, 1985); Michel Tuchscherer, yay. haz., *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: Espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)* (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001); William Gervase Clarence-Smith and Steven Topik, eds., *The Global Coffee Economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500-1989* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

9 Ghislaine Lydon, *On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Ghislaine Lydon, "Writing Trans-Saharan History: Methods, Sources and Interpretations across the African Divide," *Journal of North African Studies 10* (2005): 293-324.

10 Darı hakkında bir çalışma için, bkz. J.R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 89-90; Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008), 255-69. Darının Mısır'dan Kuzey Afrika'ya ve Afrika'nın diğer bölgelerine dağılımı için bkz. James C. McCann, *Maize and Grace: Africa's Encounter with a New World Crop, 1500-2000* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007).

11 Bu bağlamda, örnek olarak bkz. Timothy Mitchell, "Carbon Democracy," *Economy and Society 38* (2009): 399-432.

12 Küçük Buzul Çağı ve Osmanlı İmparatorluğu için bkz. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011). İzlanda'daki patlamalar için, bkz. Luke Oman, Alan Robock, Georgiy L. Stenchikov ve Thorvaldur Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow over the African Monsoon and the Flow of the Nile," *Geophysical Research Letters 33* (2006): L18711. El Niño kıtlıkları için, bkz. Mike Davis, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World* (London: Verso, 2001). Anadolu'daki kıtlıklar için, bkz. Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları, 1800-1880* (İstanbul: Libra Kitap, 2010); Zozan Pehlivan, "Beyond 'The Desert and the Sown': Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir, 1840-1890" (Doktora tezi., Queen's University, 2016).

13 Bu bağlamda bilgilendirici bir örnek için bkz. Timothy Mitchell, "Can the Mosquito Speak?," *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity, 19-53* içinde. (Berkeley: University of California Press, 2002).

14 Hicaz, Arap Yarımadasının batı kayısında Mekke ve Medine'yi içine alan bölgeye verilen isimdir.

15 Erken döneme birkaç yolculuk yapsam da giriş bölümündeki asıl odağım, 17. yüzyılda İslam'ın yükselişinden sonraki dönem ve olsa olsa en erken 1500'den sonraki dönemdir. Bu sebeple, maalesef Basra Körfezindeki deniz tabanındaki değişimler, çölleşme, sulama ve tuzlanma gibi konuları ele alan antik dönemde Ortadoğu çevresine ışık tutan çalışmalarla ilgilenmeyeceğim. Bu literatüre dair birkaç örnek için bkz. P. Kassler, "The Structural and Geomorphic Evolution of the Persian Gulf," B.H. Purser (yay. haz.). *The Persian Gulf: Holocene Carbonate Sedimentation and*

Diagenesis in a Shallow Epicontinental Sea. *11-32* içinde. (Berlin: Springer-Verlag, 1973); Elazar Uchupi, S.A. Swift, and D.A. Ross, "Gas Venting and Late Quaternary Sedimentation in the Persian (Arabian) Gulf," *Marine Geology 129* (1996): 237-69; Michael Brookfield, "The Desertification of the Egyptian Sahara during the Holocene (the Last 10,000 Years) and Its Influence on the Rise of Egyptian Civilization," *Landscapes and Societies: Selected Cases* içinde, yay. haz. I. Peter Martini and Ward Chesworth, 91-108 (Dordrecht, Netherlands: Springer, 2010); Arie S. Issar, *Water Shall Flow from the Rock: Hydrogeology and Climate in the Lands of the Bible* (Berlin: Springer-Verlag, 1990); Thorkild Jacobsen and Robert M. Adams, "Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture," *Science 128* (1958): 1251-58; Thorkild Jacobsen, *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity: Diyala Basin Archaeological Report on Essential Results*, 1957-58, Bibliotheca Mesopotamica, cilt. 14 (Malibu, CA: Undena Publications, 1982).

16 Antik dönemden günümüze Çin'in çevre tarihi için bkz. Mark Elvin, *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China* (New Haven, CT: Yale University Press, 2004); Mark Elvin and Liu Ts'ui-Jung, eds., *Sediments of Time: Environment and Society in Chinese History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). Güney Asya'ya dair bir örnek için bkz. Richard H. Grove, Vinita Damodaran, and Satpal Sangwan, eds., *Nature and the Orient: The Environmental History of South and Southeast Asia* (Delhi: Oxford University Press, 1998).

17 Bu tarihe dair örnekler için bkz. Robert O. Collins, *The Nile* (New Haven, CT: Yale University Press, 2002).

18 Çevre tarihi için Osmanlı arşivlerini kullanan çalışmalar için bkz. S. White, *Climate of Rebellion*; Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Selçuk Dursun, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire" (Doktora Tezi., Sabancı Üniversitesi, 2007).

19 Bu arşivleri çevre tarihi için kullanan çalışmalara örnek olarak bkz. Diana K. Davis, *Resurrecting the Granary of Rome: Environmental History and French Colonial Expansion in North Africa* (Athens: Ohio University Press, 2007); Khazeni, *Tribes and Empire*; Sandra M. Sufian, *Healing the Land and the Nation: Malaria and the Zionist Project in Palestine*, 1920- 1947 (Chicago: University of Chicago Press, 2007).

20 Bu çalışmaların bazılarına dair tipik bir örnek için bkz. William C. Brice, yay. haz., *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age* (London: Academic Press, 1978).

21 Karl W. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology* (Chicago: University of Chicago Press, 1976); Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500* (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 1993).

22 J.M. Wagstaff, *The Evolution of Middle Eastern Landscapes: An Outline to A.D. 1840* (London: Croon Helm, 1985). Aslında, Wagstaff'ın kitabı 1500 sonrası döneme odaklanır ancak çalışmanın büyük bir kısmı (üçte ikisinden fazlası) erken dönemle ilgilidir. Carlos E. Cordova, *Millennial Landscape Change in Jordan: Geoarchaeology and Cultural Ecology* (Tucson: University of Arizona Press, 2007); Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford: Clarendon Press, 1982); J.V. Thirgood, *Man and the Mediterranean Forest: A History of Resource Depletion* (London: Academic Press, 1981); Robert McC. Adams, *Land behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains* (Chicago: University of Chicago Press, 1965). Uzun vadeli çevresel görünüm değişimlerine dair faydalı bir tartışma için

bkz. Edmund Burke III, "The Transformation of the Middle Eastern Environment, 1500 B.C.E.-2000 C.E.," *The Environment and World History* içinde, yay. haz. Edmund Burke III and Kenneth Pomeranz, 81-117 (Berkeley: University of California Press, 2009).

23 Christensen, *Decline of Iranshahr;* J.R. McNeill, *Mountains of the Mediterranean.*

24 J.R. McNeill'in *Mountains of the Mediterranean* adlı çalışmasının ilgili bölümlerine bakınız. Bu çalışma, Akdeniz çevresindeki beş dağlık bölgeye odaklanır. Fas'taki Rif Dağları ile Türkiye'deki Toros Dağlarının yanı sıra, McNeill Yunanistan, İspanya ve İtalya'daki dağlık bölgeleri de inceler.

25 Ek olarak, bkz. Rhoads Murphey, "The Decline of North Africa since the Roman Occupation: Climatic or Human?," *Annals of the Association of American Geographers 41* (1951): 116-32. Bu çalışma, iklim değişikliği hakkındaki tarihsel ve coğrafi literatürün bazı öğretilerini sorgulamak için Kuzey Afrika'dan Roma dönemine kadar ampirik belgeleri inceler.

26 Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven, CT: Yale University Press, 1957). Bu argümanların daha kısa bir versiyonu için bkz. Karl A. Wittfogel, "The Hydraulic Civilizations," *Man's Role in Changing the Face of the Earth* içinde, yay. haz. William L. Thomas Jr., 152-64 (Chicago: University of Chicago Press, 1956).

27 Bu argüman, Mısır özelinde Mikhail'in *Nature and Empire* adlı çalışmasında daha detaylı irdelenmiştir.

28 Mohamed Reda Sbeinati, Ryad Darawcheh ve Mikhail Mouty, "The Historical Earthquakes of Syria: An Analysis of Large and Moderate Earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D.," *Annals of Geophysics 48* (2005): 347- 435; Elizabeth Zachariadou, yay. haz., *Natural Disasters in the Ottoman Empire* (Rethymnon, Greece: Crete University Press, 1999); Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); N.N. Ambraseys ve C.F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800* (Istanbul: Eren, 1995); N.N. Ambraseys, C.P. Melville ve R.D. Adams, *The Seismicity of Egypt, Arabia and the Red Sea: A Historical Review* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Eastern Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); N.N. Ambraseys ve C.P. Melville, *A History of Persian Earthquakes* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).

29 Asvan için, bkz. Yusuf A. Shibl, *The Aswan High Dam* (Beirut: Arab Institute for Research and Publishing, 1971); Hussein M. Fahim, *Dams, People and Development: The Aswan High Dam Case* (New York: Pergamon Press, 1981). Ek olarak bkz. John Waterbury, *Hydropolitics of the Nile Valley.* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1979); Collins, Nile. İran'ın İlk Yedi Yıllık Planı olarak bilinen 1948-1955 yılları arasındaki dönemde gerçekleştirilen baraj inşaatları için bkz. Peter Beaumont, "Water Resource Development in Iran," *Geographical Journal 140* (1974): 418-31; Gordon R. Clapp, "Iran: A TVA for the Khuzestan Region," *Middle East Journal 11* (1957): 1-11. Türkiye'deki barajlar için bkz. J.R. McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (New York: Norton, 2000), 123.

30 Süveyş Kanalı için bkz. D.A. Farnie, *East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854-1956* (Oxford: Clarendon Press, 1969); John Marlowe, *World Ditch: The Making of the Suez Canal* (New York: Macmillan, 1964). Volga Kanalı için bkz. Halil İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal,

1569," *Les annales de l'Université d'Ankara 1* (1946-47): 47-106; A.N. Kurat, "The Turkish Expedition to Astrakhan and the Problem of the Don-Volga Canal," *Slavonic and East European Review* 40 (1961): 7-23. Karun Nehri projesi için bkz. Khazeni, *Tribes and Empire,* 23-25. Kızıl Deniz ve Lut Gölü arasındaki boru hattı inşası için bkz. Basel N. Asmar, "The Science and Politics of the Dead Sea: Red Sea Canal or Pipeline," *Journal of Environment and Development 12* (2003): 325-39. Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Kalkınma Projesi (GAP) için bkz. Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, "Development alla Turca: The South- eastern Anatolia Development Project (GAP)," *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development?* içinde. yay. haz. Fikret Adaman ve Murat Arsel, 167-84 (Aldershot, UK: Ashgate, 2005); Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin," *Middle Eastern Studies 37* (2001): 41-71; Leila Harris, "Postcolonialism, Postdevelopment, and Ambivalent Spaces of Difference in Southeastern Turkey," *Geoforum 39* (2008): 1698-1708.

31 Burada bahsedebileceğim diğer çalışmalar için bkz. S. White, *Climate of Rebellion*; Khazeni, *Tribes and Empire*; Sufian, *Healing the Land and the Nation*; Wolf-Dieter Hütteroth, "Ecology of the Ottoman Lands," *The Later Ottoman Empire,* 1603-1839, cilt. 3, *The Cambridge History of Turkey*, yay. haz. Suraiya N. Faroqhi, 18-43 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Dursun, "Forest and the State"; Mikhail, *Nature and Empire.* Aynı zamanda bkz. Suraiya Faroqhi, yay. haz., *Animals and People in the Ottoman Empire* (Istanbul: Eren, 2010).

32 Ortadoğu çevresi çalışmasındaki çevresel determinizmin tehlikeleri için bkz. Diana K. Davis, "Power, Knowledge, and Environmental History in the Middle East and North Africa," *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 657-59.

33 William Cronon, *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England,* 1st rev. yay. haz. (New York: Hill and Wang, 2003), 13.

34 age., 15.

35 Burada ayrıntılı bir biçimde ele aldığım çalışmalara ek olarak, bkz. Arie S. Issar ve Mattanyah Zohar, *Climate Change—Environment and Civilization in the Middle East* (Berlin: Springer, 2004).

36 İklim değişikliğinin Avrupa tarihi üzerindeki etkilerini ele alan tipik çalışmalardan biri için bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000*, çev. Barbara Bray (Garden City, NY: Doubleday, 1971). İklim değişikliğinin tarihi sonuçlarını ele alan çalışmalar günümüzde büyük ve hızla ilerleyen bir hale geldi. Konuyla ilgili son çalışmalardan biri için bkz. Brian Fagan, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization* (New York: Basic Books, 2004); Eugene Linden, *The Winds of Change: Climate, Weather, and the Destruction of Civilizations* (New York: Simon and Schuster, 2006). İklim değişikliğini Orta Doğu tarihine dahil etmeye yönelik çalışmalardan bazıları için bkz. Murphey, "Decline of North Africa"; William Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia," *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze* içinde. (yay. haz.) Heath W. Lowry ve Donald Quataert, 37-57 (Istanbul: Isis Press, 1993). Ortadoğu'da iklim değişikliğinin etkilerine dair en güncel çalışmalar için bkz. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels*; S. White, *Climate of Rebellion.*

37 Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels,* 69-95. İran ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerindeki iklim değişikliği tartışmalarına dair daha fazla çalışma için bkz. Ronnie Ellenblum, *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950-1072* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

38 S. White, *Climate of Rebellion.* 17. yüzyıldaki genel krizle ilgili literatüre 1950'lerde E.J. Hobsbawm'ın çalışmalarıyla başladı. Örnekler için bkz. The General Crisis of the European Economy in the 17th Century," *Past and Present* 5 (1954): 33-53; E.J. Hobsbawm, "The Crisis of the 17th Century—II," *Past and Present* 6 (1954): 44-64. Konuyla ilgili daha güncel çalışmalar için bkz. Jonathan Dewald, Geoffrey Parker, Michael Marmé ve J.B. Shank, "AHR Forum: The General Crisis of the Seventeenth Century Revisited," *American Historical Review 113* (2008): 1029-99. İklim değişikliği ve 17. yüzyıldaki genel krizin global analizine dair yakın zamanlı çalışmalar için bkz. Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013).

39 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994); William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983).

40 S. White, *Climate of Rebellion.*

41 Oman, Robock, Stenchikov ve Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow," L18711.

42 Tanzimat'a genel bir giriş için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008).

43 Bu kıtlıkları ele alan çalışmalar için bkz. Erler, *Kuraklık ve Kıtlık*; Pehlivan, "Beyond 'The Desert and the Sown'"; Donald Quataert, 1700-1922, 2nd yay. haz. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 114-15.

44 Kuzey Afrika ve Orta Doğu çalışmalarındaki çevresel determinizm tartışmaları için bkz. D. Davis, "Power, Knowledge, and Environmental History"; Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels*, vii-x; Murphey, "Decline of North Africa."

45 Edmund Burke III, "The Big Story: Human History, Energy Regimes, and the Environment," *The Environment and World History* içinde. yay. haz. Edmund Burke III ve Kenneth Pomeranz (Berkeley: University of California Press, 2009), 35.

46 Bununla ilgili olarak bkz. Vaclav Smil, *Energy in World History* (Boulder, CO: Westview Press, 1994); Vaclav Smil, *Energy in Nature and Society: General Energetics of Complex Systems* (Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 2008); Stephen J. Pyne, *World Fire: The Culture of Fire on Earth* (Seattle: University of Washington Press, 1997); Stephen J. Pyne, *Vestal Fire: An Environmental History, Told through Fire, of Europe and Europe's Encounter with the World* (Seattle: University of Washington Press, 1997). Ortadoğu hakkında daha güncel çalışmalar için bkz. Toby Craig Jones, *Desert Kingdom: How Oil and Water Forged Modern Saudi Arabia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010); Mitchell, "Carbon Democracy."

47 Ortadoğu tarihinde hayvanların farklı etkilerinin analiz edildiği çalışmalar için bkz. Faroqhi, *Animals and People*; Annemarie Schimmel, *Islam and the Wonders of Creation: The Animal Kingdom* (London: al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 2003); Mohamed Hocine Benkheira, Catherine Mayeur-Jaouen ve Jacqueline Sublet, *L'animal en islam* (Paris: Indes savantes, 2005); Basheer Ahmad Masri, *Animal Welfare in Islam* (Markfield, Leicestershire, UK: Islamic Foundation, 2007); Richard C. Foltz, *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures* (Oxford: Oneworld, 2006); Thomas T. Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006); Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (New York: Columbia University Press, 1990); Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels*; Alan Mikhail, *The Animal in Ottoman Egypt* (New York: Oxford University Press, 2014); Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *International Journal of Middle East Studies 14* (1982): 523-39.

48 Richard Bulliet, "The Camel and the Watermill," *International Journal of Middle East Studies 42* (2010): 666-68.

49 Burke, "Big Story," 33-53. İnsanlık tarihi boyunca enerji kullanım önceliğine yer veren başka bir çalışma için bkz. J.R. McNeill, "The First Hundred Thousand Years," *The Turning Points of Environmental History* içinde, yay. haz. Frank Uekoetter, 13-28 (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010). Enerji rejimlerine dair genel bir çalışma için bkz. J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 296-324.

50 Bulliet, "Camel and the Watermill."

51 Ortadoğu'da veba çalışmaları için bkz. Dols, *Black Death in the Middle East*; Daniel Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman, 1700- 1850* (Leuven, Belgium: Association pour le Développement des Études Turques, 1985). Aynı zamanda daha güncel bir çalışma için bkz. Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

52 Bu literatüre dair güncel bir tarama için bkz. Sam White, "Rethinking Disease in Ottoman History," *International Journal of Middle East Studies 42* (2010): 549-67.

53 Ortadoğu'da hastalığın tarihine ilişkin kaynaklarda hastalığın başlangıcı ve salgınların tanımı net değildir. Bu yüzden "veba" (Arapçada ṭāʿūn, Türkçede taun) ya da "salgın" (Arapçada wabā' ve Türkçede veba) olarak tanımlanan hastalıkların tam niteliğini öğrenmek güçtür. Fakat duruma ait diğer kanıtlar bunun Yersinia pestis (bubonik veba) gibi belirli bir salgın mı yoksa tamamen başka bir şey mi olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Arapça ve Osmanlıca kaynaklarda hastalığın doğru bir şekilde tanımlanmasına ilişkin zorlukların bir kısmının çözüldüğü faydalı bir çalışma için bkz. S. White, "Rethinking Disease in Ottoman History," 555-58.

54 Dols, "Second Plague," 169, 176. 1416-1514 yılları arasındaki döneme dair David Neustadt (Ayalon), ortalama her yedi yılda bir veba salgınının Mısır'ı vurduğunu belirtiyor. David Neustadt (Ayalon), "The Plague and Its Effects upon the Mamlûk Army," Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (1946): 68. Ayrıca bkz: Dols, *Black Death in the Middle East*, 223-24; Panzac, *La peste*, 197-207.

55 Dols, "Second Plague," 168-69, 175-76; André Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire aux XVIIe and XVIIIe siècles," *Bulletin d'Études Orientales 25* (1973): 203-10. Raymond'un çalışmalarında yer alan veba salgınları Dols'un alıntıladıklarının alt türlerini temsil eder.

56 Michael W. Dols, "Plague in Early Islamic History," *Journal of the American Oriental Society 94* (1974): 381; Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 208-9. İnsan ve mal dolaşımı ve vebanın yayılması arasındaki ilişkileri ele aldığım çalışmalarım W. McNeill'in *Plagues and People* adlı çalışması ile Abu-Lughod'un *Before European Hegemony* adlı çalışmalarına dayanır.

57 Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 208-9; Dols, "Second Plague," 179-80. Dols, Georg Sticker'in *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre* (Giessen, Germany: A. Töpelmann, 1908-12) çalışmasına dayanarak Sudan ve Orta Afrika'dan Mısır ve Kuzey Afrika'ya taşınan veba salgınlarının listesini derlemiştir. Sudan'daki veba çalışmalarına dair bir örnek için bkz. Terence Walz, *Trade between Egypt and Bilād as-Sūdān*, 1700-1820 (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1978), 200-201.

58 J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 195-96. Hindistan'da kolera salgını ile ilgili çalışmalar için bkz. David Arnold, *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India* (Berkeley: University of California Press, 1993), 159-99. Amerika Birleşik Devletlerindeki hastalıklar için bkz. Charles E. Ro-

senberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866* (Chicago: University of Chicago Press, 1987). Avrupa'da kolera salgınıyla ilgili çalışmalar için bkz. Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830- 1910* (New York: Oxford University Press, 1987); François Delaporte, *Disease and Civilization: The Cholera in Paris*, 1832, çev. Arthur Goldhammer (Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1986); Catherine J. Kudlick, *Cholera in Post-Revolutionary Paris: A Cultural History* (Berkeley: University of California Press, 1996).

59 Valeska Huber, *Channelling Mobilities: Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 241-71; Michael Christopher Low, "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam under British Surveillance, 1865-1908," *International Journal of Middle East Studies 40* (2008): 269-90.

60 LaVerne Kuhnke, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt* (Berkeley: University of California Press, 1990), 95.

61 Osmanlı İmparatorluğu'nda karantinanın tarihi için bkz. Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012).

62 Bu salgının tüm detayları için bkz. Kuhnke, *Lives at Risk,* 107-8.

63 Huber, *Channelling Mobilities*, 241-71; J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 196.

64 Bu konulardaki mevcut literatürün bir kısmı için bkz. Jeff Albert, Magnus Bernhardsson ve Roger Kenna, eds., *Transformations of Middle Eastern Natural Environments: Legacies and Lessons,* Bulletin Series, no. 103 (New Haven, CT: Yale School of Forestry and Environmental Sciences, 1998); Sharif S. Elmusa, yay. haz., *Culture and the Natural Environment: Ancient and Modern Middle Eastern Texts*, vol. 26, no. 1, *Cairo Papers in Social Science* (Kahire: American University in Cairo Press, 2003); D. Davis, *Resurrecting the Granary of Rome*, 131-76; Diana K. Davis, "Potential Forests: Degradation Narratives, Science, and Environmental Policy in Protectorate Morocco, 1912-1956," *Environmental History 10* (2005): 211-38; Stuart Schoenfeld, yay. haz., *Palestinian and Israeli Environmental Narratives: Proceedings of a Conference Held in Association with the Middle East Environmental Futures Project* (Toronto: York University, 2005); Sufian, *Healing the Land and the Nation*; Richard C. Foltz, "Is There an Islamic Environmentalism?," *Environmental Ethics 22* (2000): 63-72.

65 İslami çevre etiğine dair literatürden bazı örnekler için bkz. Mawil Izzi Dien, *The Environmental Dimensions of Islam* (Cambridge: Lutterworth Press, 2000); Mawil Izzi Dien, "Islam and the Environment: Theory and Practice," *Journal of Beliefs and Values 18* (1997): 47-57; Yūsuf al-Qaraḍāwī, *Ri'āyat al-Bī'ah fī Sharī'at al-Islām* (Kahire: Dār al-Shurūq, 2001); Harfiyah Abdel Haleem, yay. haz., *Islam and the Environment* (Londra: Ta-Ha Publishers, 1998); Ziauddin Sardar, yay. haz., *An Early Crescent: The Future of Knowledge and the Environment in Islam* (Londra: Mansell, 1989); Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin, eds., *Islam and Ecology: A Bestowed Trust* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003); Fazlun M. Khalid ile Joanne O'Brien, eds., *Islam and Ecology* (New York: Cassell, 1992); Richard C. Foltz, yay. haz., *Environmentalism in the Muslim World* (New York: Nova Science Publishers, 2005); Foltz, "Is There an Islamic Environmentalism?"

66 Clarence Glacken'in *Traces on the Rhodian Shore* adlı eserinden Ramachandra Guha ve diğerlerinin Hindistan'daki çevreciliğe dair çalışmalarının çoğu Yahudi, Budist, Hristiyan, Hindi ve Şamanist doğa geleneğine odaklanır. İslam ve diğer gelenekler de

en az bunlar kadar dikkate değerdir. Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1967); Madhav Gadgil ve Ramachandra Guha, *This Fissured Land: An Ecological History of India* (Berkeley: University of California Press, 1993); Ramachandra Guha ve J. Martinez-Alier, *Varieties of Environmentalism: Essays North and South* (London: Earthscan Publications, 1997). Budizm için bkz. David E. Cooper ve Simon P. James, *Buddhism, Virtue and Environment* (Aldershot, UK: Ashgate, 2005). Yahudilik için bkz. Martin D. Yaffe, yay. haz., *Judaism and Environmental Ethics: A Reader* (Lanham, MD: Lexington Books, 2001). Ayrıca çeşitli dini gelenekler ve çevre arasındaki ilişkilere faydalı bir girişi için bkz. *The Encyclopedia of Religion and Nature.* Bron R. Taylor, yay. haz., *The Encyclopedia of Religion and Nature*, 2 vols. (London: Thoemmes Continuum, 2005).

67 Leila Harris, "Water and Conflict Geographies of the Southeastern Anatolia Project," *Society and Natural Resources 15* (2002): 743-59; Harris, "Postcolonialism, Postdevelopment, and Ambivalent Spaces of Difference"; Ali İhsan Bağış, "Turkey's Hydropolitics of the Euphrates-Tigris Basin," *International Journal of Water Resources Development 13* (1997): 567-82.

1 SULAMA ÇALIŞMALARI (Sayfa 21-37)

1 Osmanlı Mısır'ının genel tarihi için bkz. Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798* (Londra: Routledge, 1992); Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*, 1517-1798 (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962); ʿAbd al-Raḥīm ʿAbd al-Raḥman ʿAbd al-Raḥīm, *al-Rīf al-Miṣrī fī al-Qarn al-Thāmin ʿAshar* (Kahire: Maktabat Madbūlī, 1986); Laylā ʿAbd al- Laṭīf Aḥmad, *al-Idāra fī Miṣr fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī* (Kahire: Maṭbaʿat Jāmiʿat ʿAyn Shams, 1978); Laylā ʿAbd al-Laṭīf Aḥmad, *al-Mujtamaʿ al-Miṣrī fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī* (Kahire: Dār al-Kitāb al-Jāmiʿī, 1987); Laylā ʿAbd al-Laṭīf Aḥmad, *Tārīkh wa Muʾarrikhī Miṣr wa al-Shām ibbāna al-ʿAṣr al-ʿUthmānī* (Kahire: Maktabat al-Khānjī, 1980); ʿIrāqī Yūsuf Muḥammad, *al-Wujūd al-ʿUthmānī fī Miṣr fī al-Qarnayn al-Sādis ʿAshar wa al-Sābiʿ ʿAshar (Dirāsa Wathāʾiqiyya)* (Kahire: Markaz Kliyūbātrā lil-Kumbiyūtar, 1996); ʿIrāqī Yūsuf Muḥammad, *al-Wujūd al-ʿUthmānī al-Mamlūkī fī Miṣr fī al-Qarn al-Thāmin ʿAshar wa Awāʾil al-Qarn al-Tāsiʿ ʿAshar* (Kahire: Dār al-Maʿārif, 1985); André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt. (Şam: Institut français de Damas, 1973-74).

Su idaresiyle ilgili karşılaştırmalı bir bakış açısı için Ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa'sında konuyla ilgili şu çalışmalara bakınız: André E. Guillerme, *The Age of Water: The Urban Environment in the North of France, A.D. 300-1800* (College Station: Texas A&M University Press, 1988); Paolo Squatriti, *Water and Society in Early Medieval Italy, AD 400-1000* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Paolo Squatriti, yay. haz., *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource-Use* (Leiden, Netherlands: Brill, 2000); Roberta J. Magnusson, *Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001); Glick, *Irrigation and Hydraulic Technology*; Glick, *Irrigation and Society*; Jean-Pierre Goubert, *The*

Conquest of Water: The Advent of Health in the Industrial Age, çev. Andrew Wilson (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989); Patrick Fournier ve Sandrine Lavaud, eds., *Eaux et conflits dans l'Europe médiévale et moderne* (Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 2012); Michele Campopiano, "Rural Communities, Land Clearance and Water Management in the Po Valley in the Central and Late Middle Ages," *Journal of Medieval History 39* (2013): 377-93.

2 Asvan Barajlarından önce, Mısır'da tarımsal üretimin yıllık döngüsü Nil'in su taşkınlarına göre ayarlanmıştı. Etiyopya yaylalarına düşen yaz yağmurları nehrin kabarmasına, böylece de haziran ayına kadar Mısır'ın güneyindeki, temmuz başına kadar da Kahire'deki Asvan'da su seviyesinin yükselmesine neden oluyordu. Nehir ağustos sonu, eylül başı gibi Kahire'de en üst seviyeye ulaşıncaya dek yaz boyunca yükselmeye devam ediyordu. Ardından yavaşça geri çekilmeye başlıyor, kasım ortası gibi yüksekliği yarı yarıya azalıyor ve döngü yeniden başlamadan önce mayıs ayında en düşük seviyeye ulaşıyordu. Yaz sonunda su taşkınlarının başlangıcı Mısır'da tarımsal yılın da başlangıcı olarak kabul edilirdi.

3 Yıllık tarım döngüsünün başında, eylül veya ekimde suların ulaştığı topraklar yılın en önemli hasadını verirdi. Bu topraklarda buğday, arpa, mercimek, yonca, keten, nohut, soğan ve sarımsak yetişirdi. Bunlar kış mahsulleri olarak bilinirdi. Havzalarda ve kanallarda biriken sularla ocaktan mayısa kadar ekilen ve hasat yapılan topraklar, tarımsal yılın ikinci önemli hasadını verirdi. Bu hasatta buğday, pamuk, kavun, şeker kamışı ve susam gibi yaz mahsulleri olarak bilinen ürünler toplanırdı. Yetiştirilen mahsulün türü ve miktarı bölgeden bölgeye değişirdi. Örneğin pirinç üretimi ağırlıklı olarak Mısır'ın kuzeyinde yapılırken, tütün ve şeker kamışı güneyde, pamuk orta ve kuzey doğu kesimlerinde, keten ise deltanın iç kesimleriyle Feyyum vahasında yetiştirilirdi. Buğday hemen hemen tüm Mısır'da yetişirdi. Tarımsal üretim ve tarım kaynaklarının Mısır'dan imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderimi için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 82-123.

4 Erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğunun farklı bölgelerindeki sulamayı ele alan çalışmalar için bkz. Rhoads Murphey, "The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects," *Journal of Turkish Studies 11* (1987): 17-29; *Encyclopaedia of Islam,* 2. yay. haz. (Leiden, Hollanda: Brill, 2006), s.v. "Mā'. 8. Irrigation in the Ottoman Empire" (Halil İnalcık). Osmanlı İmparatorluğunda toprak, tarım ve toprak mülkiyeti hakkındaki önemli çalışmalar için bkz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, eds., *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Albany: State University of New York Press, 1991); Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden, Hollanda: Brill, 1994); Huri İslamoğlu-İnan, yay. haz., *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

5 Bu kaynakla ilgili tartışmalar için bkz. Nicolas Michel, "Les Dafātir al-ğusūr, source pour l'histoire du réseau hydraulique de l'Égypte ottomane," *Annales Islamologiques 29* (1995): 151-68; Mikhail, *Nature and Empire*, 40-46. al-Jusūr al-Sulṭāniyya arşiv başlığı altındaki beş sicil 784, 785, 786, 787 ve 788 olarak numaralandırılmış ve al-Rūznāma adlı daha büyük bir arşiv başlığı altında sınıflandırılmıştır. Bu sicillerden son ikisi (787 ve 788) sulama konusuyla ilgili muhasebe defterleridir. İlk üçü ise sancak ve köy tarafından düzenlenmiş tek tek, her bir kanala ait bilgilerden oluşmaktadır. Bu sicillerin oluşturulduğu tarihe dair en temel bilgilerimiz Kahire'nin kuzeybatısında yer alan Minufiye sancağıyla ilgili bölüme dayanmaktadır. Bu bölüm-

de değinilen davalardan biri 1539 veya 1540 (946) yılına atıfta bulunsa da davanın sicildeki kaydında herhangi bir tarih yer almamaktadır. Sicildeki diğer dahili kanıtlar ve el yazmalarından, bu davanın al-Jusūr al- Sulṭāniyya sicillerine 17. ya da 18. yüzyıl sıralarında yazıldığı görülmektedir. Bu nedenle, bu sicillerde detayları verilen kanallar ve kanal yönetim prosedürleri, 17. ve 18. yüzyıllarda bile kendilerinden yüzlerce yıl önce derlenen kaynaklardan kopya edilecek kadar geçerliydi.

6 Farklı coğrafyalar için de bu geçerliydi. And Dağlarıyla ilgili bir çalışma için bkz. Paul B. Trawick, "Successfully Governing the Commons: Principles of Social Organization in an Andean Irrigation System," *Human Ecology* 29 (2001): 1-25; Batı Hindistan örneği için bkz. Arjun Appadurai, "Wells in Western India: Irrigation and Cooperation in an Agricultural Society," *Expedition* 26 (1984): 3-14; Bali'yle ilgili bir örnek için bkz. Clifford Geertz, "The Wet and the Dry: Traditional Irrigation in Bali and Morocco," *Human Ecology 1* (1972): 26-31. Farklı topluluklar arasında kanal paylaşımıyla ilgili davalar, su kullanımının aynı zamanda sulama sistemlerinin de bakımı sorumluluğunu beraberinde getirdiği gerçeğine dair de iyi birer örnek sunuyor. Bu davalar aynı zamanda çoğu kez bu sorumluluğun paylaşımına ilişkin ihtilaflı durumları da belgelendiriyor. Böyle bir örnek için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 446, dava no. belirtilmemiş, (15 Ca 1104/22 Ocak. 1693); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 10, s. 220, dava no. 523 (3 C 1191/8 Temmuz 1777); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 374, dava no. belirtilmemiş, (9 M 1124/16 Şubat 1712); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 368, dava no. belirtilmemiş, (A) (13 M 1125/9 Şubat. 1713); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 379, dava no. belirtilmemiş. (23 M 1123/13 Mart 1711); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 425,dava no belittilmemiş (2 Za 1102/28 Temmuz 1691); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 24, s. 288, dava no. 628 (28 N 1136/20 Haziran 1724).

7 DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 784, s. 182-83, dava no belirtilmemiş. (13 Ş).

8 Bu ve benzeri sorulara verilen cevaplar, sultani ve baladi kanallar arasındaki ayrım ve bu kanalların yarattığı toplulukların türleri gibi Mısır kırsalındaki kanalların en temel özelliklerine ilişkin bilgiler verirdi. Eğer bir kanal, imtiyazlı küçük bir azınlığın çıkarlarından ziyade geniş bir köylü topluluğuna hizmet ediyor, kamu yararına katkıda bulunuyor ya da köylüler arasında eşitliğin sağlanmasına yardım ediyorsa sultani kanal olarak adlandırılır ve tüm sorumluluğu da Mısır'daki Osmanlı eyaletine ait olurdu. Buna karşılık, baladi kanallar belli bir topluluğun sulama ihtiyaçlarını karşılayan, başkalarının ihtiyaçlarınıysa karşılamayan kanallardı. Bunların bakımı yerel liderlerin sorumluluğunda olurdu. Neticede hem sultani hem de baladi kanallar devletin malı olsa da, bu kanalların bakımı çoğu kez bu kanallara doğrudan ihtiyaç duydukları için onların yakınında yaşayan Mısırlıların üstüne kalırdı. Sultani ve baladi kanallar arasındaki farklar ve Mısır kırsalındaki sulama topluluklarına ilişkin açıklamalı şematik çizimler için bkz. Stuart J. Borsch, "Environment and Population: The Collapse of Large Irrigation Systems Reconsidered," *Comparative Studies in Society and History* 46 (2004): 458-60. Sultani ve baladi kanallar ile su setleri arasındaki farkları ele alan Ortaçağ'a ait ilgili metinlere yapılan atıflar için bkz. Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallahun* (Leiden, Hollanda: Brill, 1997), 225-27.

9 DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 784, s. 182-83, dava no belirtilmemiş. (13 Ş).

10 *a.g.e.a.g.e.*

11 Bu yerli "uzmanlara" ilişkin daha fazla bilgi için bkz., Mikhail, *Nature and Empire*, 66, 176-78. Bu uzmanların yer aldığı diğer davalar için bkz. BOA, Cevdet Nafia, 120 (Evasıt Ca 1125/5-14 Haziran 1713); BOA, MM, 8:469 (Evasıt L 1180/12-21 Mar.

1767); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 266, dava no belirtilmemiş. (B) (6 B 1121/10 Eylül 1709); BOA, MM, 9:424 (Evail C 1194/4-13 Haziran 1780); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 4, s. 206, dava no. 645 (11 C 1156/2 Ağustos. 1743); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 2, s. 238, dava no 566 (13 M 1108/11 Ağustos. 1696); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 5, s. 179, dava no 343 (20 C 1189/17 Ağustos. 1775); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 8, s. 260, dava no 563 (14 S 1211/18 Ağustos 1796); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 299, dava no 878 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, p. 299, case 875 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 299, dava no 874 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 299, dava no. 876 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 299, dava no. 877 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 299, dava no. 872 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 299, dava no. 873 (1185/1771 ve 1772); DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 19, s. 300, dava no. 880 (1185/1771 ve 1772).

12 Sulama araştırmaları, Osmanlıların 1517'de Mısır fethetmelerinden sonra ve takip eden yıllarda Mısır'ın tüm sancaklarında yapılmıştı. Kalyubiye için bkz. DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 786, s. 158v, dava no belirtilmemiş. (tarih belirtilmemiş). Bu sicile dair bir çalışma için bkz. Michel, "Les Dafātir al-ğusūr," 152-56. Feyyum için bkz. DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 785, s. 2v, dava no belirtilmemiş. (17 Z 956/5 Ocak 1550). 785 numaralı sicil için bkz. Michel, "Les Dafātir al-ğusūr," 160-63. Beni Süveyf için bkz. DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 785, s. 4v, dava no belirtilmemiş. (Evahir Za 996/12-21 Ekim 1588). Mısır'daki Osmanlı idaresi, Mısır kırsalındaki memurlarına bu araştırmanın talimatını vermek için kırsaldaki mevcut şeri mahkeme ağını kullanmıştır.

13 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 22, s. 228, dava no 497 (25 Za 1184/12 Mart 1771).

14 Mille dolmuş bir kanalla ilgili benzer bir dava için bkz. DWQ, Rūznāma 4557, *Daftar Irtifā' al-Miyāh bi-Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al-Ṣalāh wa al-Salām 'an al-Qabḍa al-Yūsufiyya Tābi' Wilāyat al-Fayyūm* (Raqam al-Ḥifẓ al-Nau'ī 1, 'Ayn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557), s. 14, dava no belirtilmemiş. (3 C 1200/2 Nisan 1786).

15 Ana arter üzerinde çok sayıda ark ve tali kanal açarak ana kanalın sulama için kullanılamaz hale gelmesine neden olmak Mısır kırsalında çok yaygın görülen bir sorundu. Örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 249 veya s. 250, dava no belirtilmemiş. (B)(23 Ş 1121/27 Ekim 1709); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 386, dava no belirtilmemiş. (1 Ş 1122/24 Eylül 1710); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 371, dava no belirtilmemiş. (9 Ş 1124/11 Eylül 1712).

16 Mısırlı köylülerin kanal açılması için Osmanlı devletine dilekçe vermesine dair bir örnek için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 426, dava no belirtilmemiş. (15 Za 1102/10 Ağustos 1691).

17 Mansure mahkemesi sicillerinde yer alan bu davanın metninde Mısır Divanının bu talebi, talimat için İstanbul'a gönderdiğine dair herhangi bir ibare yer almıyor. Daha sonra göreceğimiz üzere, pek çok davada, bu tür dilekçeler, talepler ve ihtilaflar çözüm için Kahire'den İstanbul'a yollanırdı. Bu davada büyük bir anlaşmazlık veya münakaşa söz konusu olmadığı için, bunu İstanbul'a iletmenin gereği de görülmemiştir.

18 Mansure mahkemesine gönderilen ve köylülerin istedikleri gibi hareket etmelerine onay veren ferman Arapça yazılmıştı. Mısır'daki Osmanlı imparatorluk bürokrasisi ağırlıklı olarak Osmanlıca olarak yürütülse de Arapça da yaygın olarak kullanılıyordu. Mısır Divanının bu fermanı bilerek Arapça yazmayı tercih etmesi ve metinde bunu açıkça belirtmesi, imparatorluk organının mahkeme kurumuyla değil doğrudan taşradaki kırsal çiftçilerle iletişim kurmak istediğini gösterir. İmparatorluk

bürokrasisi ve Mısırlı köylüler arasındaki bu doğrudan iletişim, imparatorluğun bu kanal projesinin sürdürülmesinde en önemli aktörlerin köylüler olduğunu anladığını ortaya koymaktadır.

19 Mansure mahkemesinden benzer köylü girişimleri için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 4, s. 108, dava no. 281 (1 M 1075/24 Temmuz 1664); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 448, dava no belirtilmemiş. (11 C 1104/17 Şubat. 1693); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 402, dava no belirtilmemiş. (B) (30 Za 1115/5 Nisan. 1704). Bahr-El Saghir kanalının onarımına ilişkin diğer davalar için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 14, s. 100, dava no 219 (12 L 1110/13 Nisan 1699); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 1, s. 232,dava no belirtilmemiş. (Z 1058/Aralık. 1648 ve Ocak 1649); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 244 veya s. 245,dava no belirtilmemiş. (14 S 1122/14 Nisan 1710); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 373, dava no belirtilmemiş. (8 R 1124/14 Mayıs 1712).

20 Yerel köylü topluluklarının köylerindeki sulama sistemleri üzerindeki yetkin otoritesini gösteren diğer davalar için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 47, dava no 86 (13 B 1115/23 Kasım 1703); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 33, dava no 88 (11 C 1122/7 Ağustos 1710); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 245 veya s. 246, dava no belirtilmemiş. (A) (15 Z 1122/3 Şubat 1711).

21 DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 2, s. 235, dava no 558 (22 Z 1107/23 Temmuz 1696).

22 Mısır'daki yedi Osmanlı askeri muhafız alayı şunlardı: ʿAzeban, Çavuşan, Çerakise, Gönüllüyan, Mustahfızan, Müteferrika ve Tüfenkciyan. Bu askeri rütbeler için bkz. Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 189-210; Winter, *Egyptian Society*, 37-43; ʿAbd al-Raḥīm, al-Rīf al-Miṣrī, 71-81; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 5-16.

23 BOA, Cevdet Nafia, 120 (Evasıt Ca 1125/5-14 Haziran 1713).

24 Osmanlı Mısır'ının arşiv ve literatür kayıtlarındaki toprak ve su betimlemelerinde ölüm ve hayat düşünceleri bol miktarda yer almaktadır. Sulanmamış, bu yüzden çorak olmuş arazi ölü ya da cansız olarak tanımlanırdı (Arapça mawat, Osmanlıca mevat). Örneğin, bkz. DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 786, s. 113v-114r, dava no belirtilmemiş. (18 Z 1117/2 Nisan 1706). Toprağın sulanması için de sıklıkla kullanılan ifadelerden biri "canlanma," "yeniden doğma," "dirilme" anlamına gelen ihya sözcüğüydü. Bu kelimenin bağlam içinde kullanımına dair örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 374, dava no belirtilmemiş. (9 M 1124/16 Şubat 1712); BOA, MM, 6:238 (Evasıt Ca 1158/12-21 Haziran 1745). Dolayısıyla, ölüm ve yaşam imgesi, toprağın verimliliğini sağlama ya da ortadan kaldırma konusunda suyun varlığıyla doğrudan ilişkiliydi.

25 Bir istihkâm hizmeti arşını 0.656 metreye eşitti. Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System* (Leiden, Hollanda, Brill, 1955), 58. Mısır kesesi 25 bin paraya eşitti. Para, nisf fıddaya [dirheme] verilen Osmanlıca resmi isimdi. Standford J. Shaw bu farkı şöyle açıklıyor: "Mısır'da Memlük ve Osmanlı dönemlerinde kullanımda olan gümüş madeni paraya halk arasında nısf fıdda, resmiyette para adı verilirdi." Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 65n169.

26 Mültezimler, her yıl bir toprak parçasından belirli bir miktar vergi gelirini devlete vermekle ve o toprak üzerindeki genel düzeni korumakla yükümlüydüler. Bunun karşılığında, kendileri için ek kazanımlar edinme hakları vardı. Dolayısıyla, aynı anda birçok çelişkili etken ya da durumla başa çıkma teşebbüsleri, onlara bağlı çalışan köylüler arasında düzensizlik veya direniş yaratmadığı müddetçe, mümkün mertebe fazla kişisel kazanç sağlamak anlamına geliyordu.

27 DWQ, Mahkamat al-Manṣūra, 16, s. 47, dava no 86 (13 B 1115/23 Kasım 1703).

28 Mahkeme emriyle düzenlenen diğer inceleme örnekleri için bkz. DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 1, s. 201, dava no 583 (12 Za 1067/22 Ağustos 1657); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 1, s. 287, dava no 844 (18 Za 1068/18 Ağustos 1658); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 22, s. 236, dava no belirtilmemiş. (13 S 1152/21 Mayıs 1739).

29 Osmanlı döneminde Mısırlı köylülerin köylerini terk etmesine ilişkin çalışmalar için bkz. Nicolas Michel, "Migrations de paysans dans le Delta du Nil au début de l'époque ottoman," *Annales Islamologiques 35* (2001): 241- 90; Nicolas Michel, "Villages désertés, terres en friche et reconstruction rurale en Égypte au début de l'époque ottoman," *Annales Islamologiques 36* (2002): 197-251; Zayn al-ʿĀbidīn Shams al-Dīn Najm, "Tasaḥḥub al-Fallāḥīn fī ʿAṣr Muḥammad ʿAlī, Asbābuhu wa Natāʾijuhu," *Egyptian Historical Review 36* (1989): 259-316; Naṣra ʿAbd al-Mutajallī, "al-Muqāwama bil-Tasaḥḥub fī Rīf Miṣr al-ʿUthmāniyya," *al-Rafḍ wa al-Iḥtijāj fī al-Mujtamaʿal-Miṣrī fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī* içinde, yay. haz. Nāṣir Ibrāhīm ve Raʾūf ʿAbbās, 127-36 (Kahire: Markaz al- Buḥūth wa al-Dirāsāt al-Ijtimāʿiyya, 2004). Karşılaştırma amaçlı bir örnek olarak Osmanlı Filistin'inde köylülerin köyleri terk etmesine ilişkin çalışmalar için bkz. Amy Singer, "Peasant Migration: Law and Practice in Early Ottoman Palestine," *New Perspectives on Turkey 8* (1992): 49-65.

30 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 9, s. 36, dava no 83 (20 B 1099/20 Mayıs 1688). Jalabī Osmanlı Türkçesindeki "Çelebi" ünvanının Arapçaya uyarlanmış versiyonudur.

31 Köyün isminden de anlaşılacağı üzere, Famm Zafir, Jisr al-Zafar kanalının ağzında yer alan stratejik konuma sahip bir köydü. Bu sebeple, aşağı kesimlerde yer alan uzak köylerin su tedarikinin büyük bir kısmı Famm Zafir'in kontrolündeydi.

32 Bu mültezimin adı Riḍwān ibn al-Marḥūm al-Amīr Jaʿfar idi.

33 "Hifz wa harasa" ifadesi (Osmanlı Türkçesindeki karşılığı hıfz ü hıraset), hem Mısır'daki sulama sistemlerinin bakımı ve korumasını hem de Osmanlı Devleti'nin bekası ve refahı anlamında kullanılıyordu. İfadenin ikinci anlamındaki kullanımına dair örnekler için bkz. TSMA, E. 664/52 (tarih belirtilmemiş.); TSMA, E. 664/63 (Evail Ra 1159/24 Mart-2 Nisan 1746).

34 Michael Adas, köylülerin kaçışı, köyleri terk etmeleri ve benzeri eylemlerin tümü için "kaçınma protestosu" ifadesini kullanıyor. Adas'ın bu türden köylü direniş formlarına ilişkin faydalı analizleri için bkz. Michael Adas, "From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia," *Comparative Studies in Society and History 23* (1981): 217-47.

35 Osmanlı bürokrasisinin Mısır'da toprağın tarımsal verimliliğini etkileyen çevresel değişikliklere karşılık vermedeki esnekliğine dair bir örnek için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 14, s. 390, dava no 612 (23 L 1200/18 Ağustos 1786).

36 Köylülerin Mısır kırsalındaki sulama ağından daha büyük su ifrazı dilekçelerine dair örnekler için bkz. DWQ, Rūznāma 4557, Daftar Irtifāʿal-Miyāh bi-Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al-Ṣalāh wa al-Salām ʿan al-Qabḍa al-Yūsufiyya Tābiʿ Wilāyat al-Fayyūm (Raqam al-Ḥifẓ al-Nauʿī 1, ʿAyn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557), s. 11, dava no belirtilmemiş. (21 Ra 1192/19 Nisan 1778); DWQ, Rūznāma 4557, Daftar Irtifāʿ al-Miyāh bi-Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al-Ṣalāh wa al-Salām ʿan al-Qabḍa al-Yūsufiyya Tābiʿ Wilāyat al-Fayyūm (Raqam al-Ḥifẓ al-Nauʿī 1, ʿAyn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557), s. 12, dava no belirtilmemiş. (21 Ra 1195/17 Mart 1781); DWQ, Rūznāma 4557, Daftar Irtifāʿ al-Miyāh bi-Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al-Ṣalāh wa al-Salām ʿan al-Qabḍa al-Yūsufiyya Tābiʿ Wilāyat al-Fayyūm (Raqam al-Ḥifẓ al-Nauʿī 1, ʿAyn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557), s. 13, dava no belirtilmemiş. (9 S 1197/13 Ocak 1783); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 2, s. 235, dava 558 (22 Z 1107/22 Temmuz 1696).

37 Burada verilen davalarda, Mısır'daki Osmanlı idaresi, kanaldaki bütün suların kanal dışına dökülerek israf olmasını önlemek amacıyla kanaldaki yıkılmış su setinin tamir edilmesi için hızla harekete geçmeye çalışmıştır: DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 266, dava no belirtilmemiş. (A) (21 C 1121/27 Ağustos 1709); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 266, dava no belirtilmemiş. (D) (21 C 1121/27 Ağustos. 1709); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 266, dava no belirtilmemiş. (C) (6 B 1121/10 Eylül 1709).

38 Mısır'daki Osmanlı idaresinin farklı şekillerde sulama onarımlarını finanse ettiği örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat al- Manṣūra, 12, s. 422, dava no belirtilmemiş. (29 Ş 1102/28 Mayıs 1691); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 424, dava no belirtilmemiş. (5 L 1102/1 Temmuz 1691); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 423, dava no belirtilmemiş. (25 L 1102/21 Temmuz 1691); BOA, MM, 1:310 (1 M 1126/18 Ocak. 1724); BOA, MM, 5:46 (Evail Ca 1146/9-18 Ekim 1733); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 445, dava no belirtilmemiş. (B) (4 Ca 1104/11 Ocak 1693); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 249 veya s. 250, dava no belirtilmemiş. (A) (1 Ş 1121/5 Ekim 1709); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, sayfa belirtilmemiş, dava no belirtilmemiş. (9 Ra 1122/8 Mayıs 1710); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 15, s. 205, dava no belirtilmemiş. (20 L 1113/19 Mart 1702); BOA, MM, 8:337 (Evahir Z 1178/10-19 Haziran 1765); BOA, MM, 6:558 (Evahir N 1162/4-13 Eylül 1749); BOA, MM, 5:189 (Evasıt Ş 1147/6-15 Ocak 1735); DWQ, Rūznāma 4557, Daftar Irtifāʿ al-Miyāh bi-Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al-Ṣalāh wa al-Salām ʿan al-Qabḍa al-Yūsufiyya Tābiʿ Wilāyat al-Fayyūm (Raqam al- Ḥifẓ al-Nauʿī 1, ʿAyn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557), s. 22, dava no belirtilmemiş. (28 R 1127/2 Mayıs 1715). Sulama onarımları için tahsis edilen fonların çalınmasına ilişkin örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 51, s. 159, dava no. 297 (Ca 1203/Ocak ve Şubat 1789); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 19, s. 368, dava no belirtilmemiş (B) (2 M 1125/29 Ocak 1713).

39 Mısır kırsalında Osmanlı hâkimiyetinin baskıcı niteliğini öne çıkaran çalışmalar için bkz. ʿAbd al-Raḥīm, al-Rīf al-Miṣrī; ʿAbd al-Raḥman al-Rāfʿī, ʿAṣr Muḥammad ʿAlī (Kahire: Dār al-Maʿārif, 1989).

2 AŞAĞIDAN TARİH
(Sayfa 39-58)

1 Nil Deltasını oluşturan tortullanma süreçleri Üst Miyosen dönemde başladı. Scot E. Smith ve Adel Abdel-Kader, "Coastal Erosion along the Egyptian Delta," *Journal of Coastal Research* 4 (1988): 245-55; Rushdi Said, *The Geological Evolution of the River Nile* (New York: Springer-Verlag, 1981).

2 Herodotus, *The History*, çev. David Grene (Chicago: University of Chicago Press, 1987), 2.5.

3 Her yıl nehrin Mısır'a taşıdığı 125 milyon tonluk tortul yükünün yaklaşık yarısı Akdeniz'e dökülüyordu. Smith ve Abdel-Kader, "Coastal Erosion," 249. Deltanın tortullanmasıyla ilgili daha kapsamlı analizler için bkz. Janusz Dominik ve Daniel Jean Stanley, "Boron, Beryllium and Sulfur in Holocene Sediments and Peats of the Nile Delta, Egypt: Their Use as Indicators of Salinity and Climate," *Chemical Geology* 104 (1993): 203-16.

4 Herodotus, *History*, 2.15.

5 John Antes, *Observations on the Manners and Customs of the Egyptians, the Overflowing of the Nile and Its Effects; with Remarks on the Plague and Other Subjects. Written during a Residence of Twelve Years in Cairo and Its Vicinity* (London: printed for J. Stockdale, 1800), 64-65. Deltadaki fosilleşmiş yumuşakçalarla ilgili bir çalışma için bkz. Maria Pia Bernasconi, Daniel Jean Stanley ve Italo Di Geronimo, "Molluscan Faunas and Paleobathymetry of Holocene Sequences in the Northeastern Nile Delta, Egypt," *Marine Geology* 99 (1991): 29-43.

6 Antes, *Observations*, 74-75.

7 *a.g.e.a.g.e.*, 75.

8 Smith ve Abdel-Kader, "Coastal Erosion"; Abdel-Aziz I. Kashef, "Salt-Water Intrusion in the Nile Delta," *Ground Water 21* (1983): 160-67; Omran E. Frihy, Alfy M. Fanos, Ahmed A. Khafagy ve Paul D. Komar, "Patterns of Nearshore Sediment Transport along the Nile Delta, Egypt," *Coastal Engineering 15* (1991): 409-29. Ayrıca bkz. J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 166-73.

9 Mohamed A.K. Elsayed, Nazeih A. Younan, Alfy M. Fanos ve Khalid H. Baghdady, "Accretion and Erosion Patterns along Rosetta Promontory, Nile Delta Coast," *Journal of Coastal Research 21* (2005): 413. 1900'den Büyük Asvan Barajı inşaatının başladığı 1964'e kadar ortalama erozyon oranı yıllık yaklaşık 50 metre gibi çok düşük bir orandaydı. Çevresel veya tarihsel değişimin çeşitli yönlerinde olduğu gibi, bu olgu da ne tamamen doğrusal ne de evrenseldi. 19. yüzyılda bile, deltanın bazı bölümleri denize doğru genişlemeye devam ediyordu. Örneğin, 1500-1900 arasında Reşid Burnu her yıl ortalama 25 metre denize doğru ilerliyordu.

10 Smith ve Abdel-Kader, "Coastal Erosion," 249.

11 Çevre tarihi yazılarının çoğu, kıyı erozyonu, iklim değişikliği, ormansızlaşma, canlı türlerinin neslinin tükenmesi gibi doğal çevre üzerinde çok büyük değişiklikleri anlatan hikâyelere ayrıcalık tanımıştır. Ancak bu bölümde göstermeye çalıştığım üzere, bu devasa ekolojik süreçlerin küçük ayrıntıları ile bunlardan bağımsız diğer küçük ölçekli çevresel değişiklikler de tarihsel ve çevresel açıdan aynı şekilde önemlidir ve bu sebeple çalışılmaya değerdir.

12 Bu önemli metnin Arapça eleştirisi ve İngilizce çevirisi için bkz. Yūsuf ibn Muḥammad al-Shirbīnī, *Kitāb Hazz al-Quḥūf bi-Sharḥ Qaṣīd Abī Shādūf*, yay. haz. ve çev. Humphrey Davies, 2 vols. (Leuven, Belçika: Peeters, 2005-7).

13 Değişen ırmakçıl ekolojilerin Osmanlıların yerel topluluklarla ilişkilerini nasıl etkilediğine dair karşılaştırmalı bir örnek için bkz. Euphrates in Iraq: Faisal Husain, "In the Bellies of the Marshes: Water and Power in the Countryside of Ottoman Baghdad," *Environmental History 19* (2014): 638-64.

14 Burada bahsedilen drenaj çalışmalarına ek olarak bkz. Mikhail, Nature and Empire, 38-81.

15 Menzile için, bkz. Muḥammad Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī lil-Bilād al-Miṣriyya min 'Ahd Qudamā' al-Miṣriyyīn ilā Sanat 1945*, 6 cilt 2. böl. (Kahire: al-Hay'a al-Miṣriyya al-'Āmma lil-Kitāb, 1994), 2.bölüm 1:203-4.

16 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 397, dava no belirtilmemiş. (A) (6 Za 1115/12 Mart 1704).

17 Osmanlı Mısır'ındaki temel para birimine *para* denirdi. Paranın tarihi, dönüştürülmesi ve kullanımı için bkz. Shaw, *Financial and Administrative Organization*, xxii.

18 Bu ödemelerin köylere göre dağılımı için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 397, dava no belirtilmemiş. (B) (6 Za 1115/12 Mart 1704).

19 Mansure mahkemesine ait Haziran 1692 tarihli bir başka dava ise Hammam adlı bir kanalın ortak kullanımı etrafında oluşan bir su topluluğuyla ilgiliydi. Bu kanalın bir

bölümünün bir an evvel temizlenmesi gerekiyordu ve bu kısmın yakınında yaşayan köyler, kanal boyunca toprağın kurumaya, sertleşmeye ve taşlaşmaya yüz tutması sebebiyle kanalın ilgili kısmının temizletilmesi için Osmanlı idaresini sıkıştırmak amacıyla mahkemeye başvurmuştu. Kanalın bu kısmı derhal temizletilmezse köylerdeki tarlalara su ulaşmayacak, tarlalar susuz kalacak ve ekim-dikim yapmak mümkün olmayacaktı. Osmanlı imparatorluk idaresi bu davadaki köylülerin uyarılarını dikkate aldı ve kanalın drenaj ve temizlik işlerini denetlemesi için yöredeki memurlarından birini görevlendirdi. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 12, s. 447, dava no belirtilmemiş. (A) (10 L 1103/25 Haziran 1692).

20 Kanalın kolaylıkla nasıl temizlenebileceğine dair bir örnek için bkz. ʿAbd al-Raḥman ibn Ḥasan El-Ceberti, *ʿAjāʾib al-Āthār fī al-Tarājim wa al-Akhbār*, yay. haz. ʿAbd al-Raḥīm ʿAbd al-Raḥman ʿAbd al-Raḥīm, 4 cilt. (Kahire: Maṭbaʿat Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 1998), 4:31. Bu örnekte, askeri bir birlik kanalda iki noktada baraj inşa etti ve düşmanlarının gemilerinin karaya oturması için biriken suyu çekebildi.

21 Bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 7, s. 56, dava no. 112 (2 Ra 1171/14 Kasım 1757).

22 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 9-10, dava no. 15 (12 Ş 1164/6 Temmuz 1751).

23 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 172-73, dava no. 302 (10 Ş 1165/22 Haziran 1752).

24 Bu su dolabı için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 9-10, dava no. 15 (12 Ş 1164/6 Temmuz 1751); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 172-73, dava no 302 (10 Ş 1165/22 Haziran 1752). Akımı düzenlemek için kanalın ağzında inşa edilen diğer su sistemleri için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 6, dava no. 11 (30 B 1164/24 Haziran 1751); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 314, dava no. 389 (10 Ş 1165/22 Haziran 1752). Raḥmaniye köyü için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, 2. böl., 2:305.

25 BOA, MM, 5:393 (Evahir L 1150/10-20 Şubat 1738).

26 18. yüzyıl ortaları için oldukça abartılmış gibi duran bu rakama sultanın divanının nasıl ulaştığına dair bir bilgi bulunmuyor. Tarihsel literatür, bu dönemde İskenderiye'nin nüfusunun 10 bin veya 20 bin civarında olabileceği konusunda uzlaşıyor. Örneğin, bkz. Daniel Panzac, "Alexandrie: Peste et croissance urbaine (XVIIe-XIXe siècles)," *Population et santé dans l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles)* içinde, 45-55 (Istanbul: Isis, 1996); Michael J. Reimer, "Ottoman Alexandria: The Paradox of Decline and the Reconfiguration of Power in Eighteenth-Century Arab Provinces," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 107-46.

27 BOA, MM, 8:139 (Evasıt L 1176/24 Nisan.-4 Mart 1763).

28 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 24, s. 288, dava no. 628 (28 N 1136/ 20 Haziran 1724). Kafr Ghannām köyü için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al- Jughrāfī*, 2.bölüm, 1:199. al-Hajārsa için bkz. *a.g.e.a.g.e.*, 2.bölüm, 1:128.

29 Ortak paylaşımlı bir kanalın temizlenmesine ilişkin bu gibi davalarda, kanalı ikiye bölen hayali bir sınırın var olduğunun düşünüldüğü görülüyor. Fakat bu sınırın nasıl belirlendiğine ya da kanalın yalnızca yarısının temizlenmesi gibi zor bir işin nasıl gerçekleştirildiğine dair bir bilgimiz bulunmuyor.

30 Burada kullanılan ifade şudur: *ḥaṣala fīhi khalal . . . kāna dhālika muqābilan bi-arwāḥihim*. İdam tehdidi içeren benzer başka bir dava için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 9, s. 205, dava no. 466 (Evail L1100/19-28 Temmuz 1689). Sulama sistemlerinin bakımını layıkıyla yapmayan köy ağasının öldürülmesi, Osmanlıların 1517'de Mısır'ı fethetmesinin üzerinden daha on yıl geçmeden yürürlüğe giren Mısır kanunnamesine dayanıyordu. Bu kanunnamenin ilgili kısımları için bkz. Ömer Lûtfi

Barkan, *Kanunlar*, cilt. 1, *XV ve XVI'inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından 256 (Istanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943), 360-61. Arapça çevirisi için bkz. Aḥmad Fu'ād Mutawallī, çev. ve ön söz, *Qānūn Nāmah Miṣr, alladhī Aṣdarahu al-Sulṭān al-Qānūnī li-Ḥukm Miṣr* (Kahire: Maktabat al-Anjlū al-Miṣriyya, 1986), 30-31.

31 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 7, s. 310, dava no. 767 (19 S 1093/27 Şubat 1682).

32 Nūb Ṭarīf için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, böl. 2, 1:196. Ṭummāy için bkz. *a.g.e.a.g.e.*, bölüm 2, 1:192.

33 İsmi "bahçe" ya da "çayır" anlamına gelen al-Rauda Adası, Nil'in doğu kıyısından ince bir nehir koluyla, batı kıyısından ise çok daha geniş bir su uzantısıyla ayrılmış, yaklaşık 3 kilometre uzunluk ve en geniş kısmında yarım kilometre genişliğe sahip, uzun, ince bir kara parçasıdır. Bu ada ve tarihine ilişkin 15. yüzyılda yapılmış bir çalışma için bkz. Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Kawkab al-Rauḍa*, yay. haz. Muḥammad al-Shashtāwī (Kahire: Dār al-Āfāq al-'Arabiyya, 2002).

16. yüzyılın sonunda Mısır'ı ziyaret eden Osmanlı tarihçisi Mustafa Ali, nilometreyi şöyle tanımlıyor: "Şüphesiz ki dünyadaki en nadir icatlardan ve sihirli aletlere benzeyen tuhaf şeylerden biridir." Andreas Tietze, *Muṣṭafā 'Ālī's Description of Cairo of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes* (Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975), 30. Nilometre hakkında daha genel bilgiler için bkz. William Popper, *The Cairo Nilometer: Studies in Ibn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt, I* (Berkeley: University of California Press, 1951); Amīn Sāmī, *Taqwīm al-Nīl*, 5 cilt, 3 bölüm. (Kahire: Dār al-Kutub wa al-Wathā'iq al-Qawmiyya, 2003), bölüm. 1, 65-95; Nicholas Warner, *The True Description of Cairo: A Sixteenth-Century Venetian View*, 3 cilt. (Oxford: Arcadian Library in association with Oxford University Press, 2006), 2:123-25.

34 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 2:363-64.

35 *a.g.e.*, 2:363.

36 *a.g.e.*, 2:363-64. On-on beş yıl sonra, Mayıs 1812'de Nil o kadar kurumuştu ki Bulak'tan İmbaba'ya kadar neredeyse nehrin tamamına tekabül eden bir alanda su yüzeyine çıkmış nehir yatağı üzerinde yürümek mümkün hale gelmişti. *a.g.e.*, 4:246.

37 DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 34, s. 93-94, dava no. 198 (21 S 1211/25 Ağustos 1796). Qūjindīma köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm. 1, cilt sayısı belirtilmemiş. no.354. Ṭalkhā için bkz., bölüm. 2, 2:88.

38 Bir adadaki sulama yapılarının varlığının, bir grup köylü tarafından, o adada devam eden tarımsal faaliyetlerin kanıtı olarak gösterildiği davalar için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 7, s. 90, dava no. 240 (3 Ca 1091/31 Mayıs 1680).

39 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 21, s. 152, dava no. 298 (12 Ş 1206/4 Nisan 1792); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 21, s. 480, dava no. 943 (25 B 1206/19 Mart 1792). Nitmā için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:340. Kafr al-Gharīb için bkz. bölüm 2, 2:169.

40 Mısır Arapçasında kullanılan fiil çekiminin günlük dilde kullanımını şu cümlede görebilirsiniz: "ahālī al-nāḥiyatayn al-madhkūratayn biyazra'ū aṭyānahā" (adı geçen iki köyün ahalisi [adadaki] tarlalarını sürdü). DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 21, s. 480, dava no. 943 (25 B 1206/19 Mart 1792). Bu ve bunun gibi Mısır Arapçasına ait günlük dil kullanımlarının şer'iyye sicillerinin resmi Arapça metinlerinde yer alması, Mısırlı köylülerin mahkemenin resmi işleyişine ve Mısır kırsalındaki diğer bürokratik yapılara seslerini duyurabildiğine dair önemli bir örnektir.

41 Bu davanın hüküm cümlesinde kullanılan ifade şudur: "ḥukm mā kānū 'alayhi min qadīm al-zamān" (kadim zamanlardan beri yaptıklarına uygun olarak). DWQ, Maḥ-

kamat al-Baḥayra, 21, s. 152, dava no. 298 (12 Ş 1206/4 Apr. 1792). Diğer davalardaki hüküm cümlesi şudur: "ḥukm mā kānū awwal ʿalā qadīmihim" (teamüllere uygun olarak). DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 21, s. 480, dava no. 943 (25 B 1206/19 Mart 1792).

42 Osmanlı Devletinin Mısır'daki bu çabalarının bir örneği olarak, bir önceki ada ihtilafıyla ilgili iki davanın hükme bağlanma ve uygulama hızını düşünün. En baştaki dilekçenin tarihi ile dilekçeye cevaben çıkarılan fermandaki buyrukların uygulanması hükmünün verildiği ikinci dava arasında yalnızca on yedi gün geçmişti. Diğer bir deyişle, iki buçuk hafta içerisinde dilekçe yazılmış, Kahire'ye teslim edilmiş ve Mısır'daki yüce divan tarafından görülmüş, karara bağlanmış, divanın fermanının yazılı olduğu kâğıt Kahire'den yaklaşık yüz mil uzaklıktaki Buhayra mahkemesinin merkezinin bulunduğu Demanhur'a gönderilmişti. Buradan sancak merkezindeki ilgili yetkililere teslim edilmiş, bu kişiler sorunun nasıl en iyi şekilde çözülebileceğini planlamış, bu plan uygulanmış, bu uygulamanın sonuçları mahkeme tarafından incelenmiş ve bu sonuçları bildiren mahkeme tutanağı bu yasal organın sicillerinde kayıt altına alınmıştı. Demanhur ve iç bölgeleri için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:282-97. Tüm bunların bu denli hızlı yaşanması Osmanlı imparatorluk iktidarının bir hayli verimli işleyen bir sürecinin iletişim, yollar, kâğıt gibi gerekli maddeler ile idarecilerin tüm bu bürokratik süreçlerde zamanında attığı adımlara bağlı olduğunu gösterir. Ayrıca bu durum, içtihadın hızla belirlenmesi ve muhafaza edilmesine emrine dair ilave bir kanıt niteliği de taşır.

43 Osmanlı hâkimiyetindeki Irak için bkz. "In the Bellies of the Marshes."

3 ALÜVYON VE İMPARATORLUK (Sayfa 59-82)

1 Tahmin edileceği üzere, Osmanlı Mısır'ında hiçbir kent veya bölge hakkında Kahire'den daha çok çalışma yapılmamıştır. Osmanlı Mısır'ındaki diğer bölgeler hakkında şu çalışmalara bakınız. Osmanlı döneminde Dekahliye ve Mansure için bkz. Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Nāṣira ʿAbd al-Mutajallī Ibrāhīm ʿAlī, "al-Daqahliyya fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī" (yüksek lisans tezi, ʿAyn Shams University, 2005). İskenderiye için bkz. Reimer, "Ottoman Alexandria"; Nāṣir ʿUthmān, "Maḥkamat Rashīd ka-Maṣdarli-Dirāsat Tijārat al-Nasīj fī Madīnat al-Iskandariyya fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī," al-Rūznāma: al-Ḥauliyya al-Miṣriyya lil-Wathā'iq 3 (2005): 355-85. Osmanı dönemindeki Reşid için, bkz. Ṣalāḥ Aḥmad Harīdī ʿAlī, "al-Ḥayāh al-Iqtiṣādiyya wa al-Ijtimāʿiyya fī Madīnat Rashīd fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī, Dirāsa Wathā'iqiyya," *Egyptian Historical Review 30-31* (1983-84): 327-78. Osmanlı döneminde Yukarı Mısır için (al-Ṣaʿīd), bkz. Laylā ʿAbd al-Laṭīf Aḥmad, *al-Ṣaʿīd fī ʿAhd Shaykh al-ʿArab Hammām* (Kahire: al-Hay'a al-Miṣriyya al-ʿAmma lil-Kitāb, 1987); Muḥammad ibn Muḥammad Ḥāmid al-Marāghī al-Jirjāwī, Tārīkh Wilāyat al-Ṣaʿīd fī al-ʿAṣrayn al-Mamlūkī wa al-ʿUthmānī: al-Musammā bi-"Nūral-ʿUyūn fī Dhikr Jirjā min ʿAhd Thalāthat Qurūn," yay. haz. Aḥmad Ḥusaynal-Namakī (Kahire: Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya, 1998). Minufiye için bkz. Yāsir ʿAbd al-Minʿam Maḥārīq, *al-Minūfiyya fī al-Qarn al-Thāmin ʿAshar* (Kahire: al-Hay'a al-Miṣriyya al-ʿAmma lil-Kitāb, 2000). Genel olarak Mısır kırsalı için bkz. ʿAbd al-Raḥīm, *al-Rīf al-Miṣrī*.

2 Aḥmad ibn ʻAlī al-Maqrīzī, *al-Mawāʻiẓ wa al-Iʻtibār bi-Dhikr al-Khiṭaṭ wa al-Āthār*, 2 cilt. (Būlāq, Egypt: Dār al-Ṭibāʻa al-Miṣriyya, 1853), 1:245. al-Maqrīzī'nin Fayyum tasvirleri için bkz. *a.g.e.a.g.e.*, 1:241-50.

3 Çoğu kez Feyyum ve Beni Süveyf'in tek bir idari birim olarak görülmesi hakkındaki çalışmalar için bkz. Aḥmad al-Damurdāshī Katkhudā *ʻAzabān, Kitāb al-Durra al-Muṣāna fī Akhbār al-Kināna*, yay. haz. ʻAbd al-Raḥīm ʻAbd al-Raḥman ʻAbdal-Raḥīm (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1989), 42. Beni Süveyf'e ait yalnızca bir tane şer'iyye sicili Mısır Milli Arşivlerinde araştırmacılara açıktır. Sehven, Kahire'deki al- Bāb al-ʻAlī mahkemesine ait 120 numaralı sicil altında kataloglanmıştır. 1639 yılını kapsamaktadır. Bu sicile Galal H. El-Nahal'ın *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* adlı eserinde atıfta bulunulmuştur. (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1979), 77.

4 2008'de al-Bāb al-ʻAlī mahkemesine ait 120 sicil (yanlış kataloglandırılmış olsa da) Mısır Milli Arşivlerinde Feyyum ya da Beni Süveyf mahkemelerine ait tek sicildi. El-Nahal'ın çalışmasının yayınlandığı 1979'dan 2008'e kadar bu sicilin adı geçen her iki mahkemeden birine ait olan tek sicil olduğu düşünüldüğünde, bu kayıtların günümüze ulaşmadığı muhtemel görünüyor.

5 Jane Hathaway kabaca 1650'den 1750'ye kadar olan dönemi "Osmanlı Mısır'ı alanının keşfedilmemiş geri kalmış dönemi" olarak tanımlıyor. Hathaway, *Politics of Households*, 15.

6 Bu arşiv koleksiyonlarına dayanan Osmanlı Mısır'ı tarihiyle ilgili çalışmalar için bkz. Hathaway, *Politics of Households*; Jane Hathaway, *A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen* (Albany: State University of New York Press, 2003); Shaw, *Financial and Administrative Organization.* Osmanlı Mısır'ı tarihi için bu kaynakların kullanım potansiyeli hakkında bir çalışma için bkz. Stanford J. Shaw, "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History," *Journal of the American Oriental Society 83* (1962): 447-52.

7 Bu davalarda, Osmanlı memurları olan mültezimlerin, kâşiflerin ve mühendislerin isimleri ayrı ayrı zikredilmiştir. Öte yandan, ahali ve ehl-i vukuf ise herhangi bir ayrım belirtilmeksizin kolektif toplumsal gruplar olarak geçmektedir.

8 18. yüzyılın sonunda beyliklerin yeniden kurulması, bu çalışmaların büyük bir kısmında önemli bir yere sahiptir. Bu tarihsel perspektifin 18. yüzyılın ve hatta daha önceki dönemlerin incelenmesinde baskın yöntem olarak ortaya çıkmasına neden olan en belirleyici çalışma belki de, P.M. Holt'un *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History* adlı eserinin içinde yer alan "The Ascendancy of the Beylicate in Eighteenth-Century Egypt" adlı bölümdür. İncelemek için bkz. "The Ascendancy of the Beylicate in Eighteenth-Century Egypt," P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History* içinde, 85-101 (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1966). Osmanlı iktidarının erken dönemlerini bu 18. yüzyıl sonu bakış açısından okuyan pek çok araştırmacı, ucu yalnızca yüzyılın sonundaki Memlüklere çıkan bir teleoloji yaratarak çoğu kez ve çok acele bir şekilde çeşitli siyasi, askeri ve toplumsal olgunun Memlük karakterini vurgulamıştır. Jane Hathaway bu durumu "beylikler aracılığıyla Osmanlı'yı Memlükler dönemindeki Mısır'a bağlama arzusu" olarak ifade eder. "Bu arzuya, 18. yüzyılın sonlarını beyliklerin evrilmesinin sona ermesi olarak nitelendirme eğilimi eşlik eder." Hathaway, *Politics of Households*, 15.

9 Bu çatışmaların her ikisi de rakip askeri gruplar arasındaydı ve çoğunlukla Kahire'nin sokaklarında yaşanmıştı. 1711'de yaşanan olaylar için bkz. André Raymond, "Une 'révolution' au Caire sous les Mamelouks: La crise de 1123/1711," *Annales Islamologiques 6* (1966): 95-120. 1740'larda yaşanan olaylar için bkz. al-Damurdāshī Katkhudā ʻA-

zabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*. İkincil çalışmalar için bkz. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, 85-101; Daniel Crecelius, "Egypt in the Eighteenth Century," *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century* içinde, cilt 2, *The Cambridge History of Egypt*, yay. haz. M.W. Daly, 59-86 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

10 Osmanlı hâkimiyetindeki Irak'ta sulama siyasetine ilişkin çalışma için bkz. Husain, "In the Bellies of the Marshes."

11 Bu modelin klasik örnekleri için bkz. Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, yay. haz. Thomas Naff and Roger Owen, 27-52 (Carbon- dale: Southern Illinois University Press, 1977); Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics," *Daedalus 102* (1973): 169-91. Bu modeli ele alan yakın tarihli eleştirel çalışmalar için bkz. Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley: University of California Press, 2003). Ayrıca bkz. Dina Rizk Khoury, "The Ottoman Centre versus Provincial Power- Holders: An Analysis of the Historiography," *The Later Ottoman Empire*, 1603-1839 içinde, *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, yay. haz. Suraiya N. Faroqhi, 135-56 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

12 Erken dönem İspanyol İmparatorluğunda çevrenin yeniden kavramsallaştırıldığı yakın tarihli bir çalışma için bkz. Bartolomé Yun Casalilla, *Las redes del imperio: Élites sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica, 1492-1714* (Madrid: Marcial Pons; Seville: Universidad Pablo de Olavide, 2009). Bu çalışmayı bana önerdiği için Yuen-Gen Liang'e teşekkür ederim.

13 Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 9.

14 Anadolu'daki kerestelerin Mısır'a gönderilmesini emreden Osmanlı fermanları için bkz. BOA, Cevdet Nafia, 644 (28 R 1190/15 Haziran 1776); BOA, Cevdet Nafia, 302 (23 Za1216/28 Mart 1802); DWQ, MaḥkamatRashīd, 132, s. 199, dava no. 308 (16 Ş 1137/29 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725). Odunun Anadolu'dan Mısır'a sevkiyatına dair diğer örnekler için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 4:245-46, 4:254, 4:255, 4:400. Odunun Karadeniz kıyılarından Mısır'a yolculuğu için bkz. BOA, Cevdet Bahriye, 5701 (tarih bilinmiyor). Osmanlı donanmasının gemi yapım amacı kerestenin Anadolu (ve imparatorluğun diğer bölgeleri) ile Mısır arasındaki dolaşımının başlıca sebebiydi. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany: State University of New York Press, 1994), 96, 115-16, 144, 174. Osmanlı Mısır'ının tahıl ihracatı ve kereste ithalatının ikili sistemiyle ilgili bir tartışma ve analiz için bkz. Mikhail, Nature and Empire, 82-169.

15 Burada bahsedilen gıda dolaşımı çift yönlüydü. Mısır'da kıtlık görüldüğü dönemlerde, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden eyalete gıda sevkiyatı yapılırdı. Sözgelimi bu örnekte Mısır'da pirinç kıtlığının Girit'ten gelen sevkiyatlarla çözüldüğünü görüyoruz. Bahsi geçen örnek için bkz. TSMA, E. 2444/107 (tarih belirtilmemiş).

16 Feyyum'dan Hicaz'a taşınan tahıllarla ilgili çalışmaya ek olarak, Yukarı Mısır'dan bölgeye tahıl gönderimlerine ilişkin bazı davalara bakınız. Örneğin, DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 2, s. 189, dava no. 631 (24 Ca 1179/8 Kasım 1765); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 2, s. 190, dava no. 632 (20 C 1179/4 Aralık 1765); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 2, s. 190, daav no. 633 (3 Z 1180/2 Mayıs 1767); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 2, s. 235, dava no belirtilmemiş, (23 Z 1107/23 Temmuz 1696).

17 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 328, dava no. 540 (8 Za 1132/11 Eylül 1720); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 196, dava no. 298 (25 R 1137/ 10 Ocak 1725).

18 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 333, dava no. 548 (23 L 1132/ 28 Ağustos 1720).

19 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 287, dava no. 452 (13 Ca 1132/ 22 Mart 1720).

20 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 323-24, dava no. 530 (12 M 1133/ 13 Kasım 1720). Diğer yerlerin aksine, Fas, 18. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olmamıştır.

21 Bu davaların bir kısmına şunlar dahildir: DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 319, dava no. 517 (28 Ra 1133/27 Ocak 1721); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 3, dava no. 5 (6 C 1159/25 Haziran 1746); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 10, dava no belirtilmemiş (A) (29 S 1161/29 Şubat 1748).

22 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 147, dava no. 257 (27 Z 1132/ 29 Ekim 1720).

23 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 287, dava no. 452 (13 Ca 1132/ 22 Mart 1720).

24 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 341, dava no belirtilmemiş (22 M 1163/1 Ocak 1750). Mısır'dan Girit'e yiyecek ve askeri teçhizat gönderimini içeren davalar için bkz. TSMA, E. 5207/62 (Evail M 1057/6-15 Şubat 1647); TSMA, E. 664/55 (tarih belirtilmemiş).

25 Örneğin, bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 319, dava no. 517 (28 Ra 1133/27 Ocak 1721); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 3, dava no. 6 (8R 1162/27 Mart 1749); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 2, dava no belirtilmemiş. (15 R 1162/3 Nisan 1749); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 3, dava no. 4 (12 M 1162/2 Ocak 1749); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 341, dava no belirtilmemiş. (4 Ra 1163/11 Şubat 1750).

26 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 10, dava no belirtilmemiş, (21 S 1161/21 Şubat 1748).

27 Mısır'dan İstanbul'a tahıl sevkiyatını içeren binlerce davadan küçük bir seçki için bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 122, s. 67, dava no. 113 (21 Ca 1131/11 Nisan 1719); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 123, s. 142, dava no. 241 (25 B 1131/14 Haziran 1719); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 124, s. 253, dava no. 352 (1 Ca 1132/10 Mart 1720); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 318, dava no. 516 (26 Ra 1133/25 Ocak 1721); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 146, s. 139, dava no. 116 (1 C 1153/24 Ağustos 1740); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 148, s. 176, dava no. 219 (21 Z 1154/27 Şubat 1742); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 182, dava no. 203 (25 Z 1162/6 Aralık 1749); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 157, s. 324, dava no. 319 (15 R 1166/19 Şubat 1753).

28 Osmanlı Mısır'ının çok sayıda ticaret bağlantılarının en iyi şekilde ele alan çalışma Raymond'un *Artisans et commerçants*'ıdır.

29 Bunların çoğu Abu-Lughod'un *Before European Hegemony* adlı çalışmasında anlatılır.

30 Daniel Panzac, La caravane maritime: *Marins européens et marchands ottomans en Méditerranée (1680-1830)* (Paris: CNRS éditions, 2004); Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century," *International Journal of Middle East Studies 24* (1992): 189-206; Daniel Crecelius ve Hamza ʿAbd al-ʿAziz Badr, "French Ships and Their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports, 1777- 1781," *Journal of the Economic and Social History of the Orient 37* (1994): 251-86; Raymond, *Artisans et commerçants.*

31 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Ismaʿil Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1998).

32 Örneğin bkz. Haggai Erlich ve Israel Gershoni, eds., *The Nile: Histories, Cultures, Myths* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 2000); Haggai Erlich, *The Cross and the River: Ethiopia, Egypt, and the Nile* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 2002). Bu çalışmaların odağı, benim burada ilgi alanım olan Nil'in çevre tarihi ya da ortak su kullanımının

yarattığı ekolojik topluluklardan ziyade Nil boyunca oluşan ekonomik ve kültürel ilişkilerdir. 18. yüzyılda Mısır ve Sudan arasındaki ticari ilişkiler için bkz. Walz, *Trade between Egypt and Bilād as-Sūdān*.

33 Örneğin, bkz. Tuchscherer, *Le commerce du café*.

34 Bu bağlamda bkz. Panzac, *La peste*; Daniel Panzac, *Quarantaines et lazarets: l'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)* (Aix-en-Provence, France: Édisud, 1986); Dols, "Second Plague"; Kuhnke, *Lives at Risk*.

35 Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840* (Austin: University of Texas Press, 1979); Khaled el-Rouayheb, "Was There a Revival of Logical Studies in Eighteenth-Century Egypt?," *Die Welt des Islams 45* (2005):1-19. Bu bağlamda ayrıca bkz. Khaled el-Rouayheb, "Sunni Muslim Scholars on the Status of Logic, 1500-1800," *Islamic Law and Society 11* (2004): 213- 32; Khaled el-Rouayheb, "Opening the Gate of Verification: The Forgotten Arab-Islamic Florescence of the 17th Century," *International Journal of Middle East Studies 38* (2006): 263-81. Kuzey Afrikalıların Osmanlı Mısır'ı üzerindeki çeşitli etkileri için bkz. ʿAbd al-Raḥīm ʿAbd al-Raḥman ʿAbd al-Raḥīm, *Wathā'iq al-Maḥākim al-Sharʿiyya al-Miṣriyya ʿan al-Jāliya al-Maghāribiyya ibbāna al-ʿAṣr al-ʿUthmānī*, yay. haz. ve sunuş yazısı ʿAbd al-Jalīl al-Tamīmī (Zaghwān, Tunisia: Markaz al-Dirāsāt wa al-Buḥūth al-ʿ Uthmāniyya wa al-Mūrīskiyya wa al-Tawthīq wa al-Maʿlūmāt, 1992); Ḥusām Muḥammad ʿAbd al-Muʿṭī, "al-Buyūt al-Tijāriyya al-Maghribiyya fī Miṣr fī al-ʿAṣr al-ʿ Uthmānī" (Doktora tezi., Mansura Üniversitesi 2002); Ḥusām Muḥammad ʿAbd al-Muʿṭī, "Riwāq al-Maghāriba fī al-Jāmiʿ al-Azhar fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī," *al-Rūznāma: al- Ḥauliyya al-Miṣriyya lil-Wathā'iq 3* (2005): 165-204; ʿAbd Allah Muḥammad ʿAzabāwī, "al-ʿAlāqāt al-ʿUthmāniyya-al-Maghribiyya fī ʿAhd Kullin min Maulāya Muḥammad (1757-1790) wa Ibnihi Yazīd (1790-1792)," *Egyptian Historical Review 30-31* (1983-84): 379-413.

36 Panzac, "International and Domestic Maritime Trade," 194-95.

37 18. yüzyılda Mısır'dan Hicaz'a gıda tedariki hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Ḥusām Muḥammad ʿAbd al-Muʿṭī, *al- ʿAlāqāt al-Miṣriyya al-Ḥijāziyya fī al-Qarn al-Thāmin ʿAshar* (Kahire: al-Hay'a al-Miṣriyya al-ʿĀmma lil-Kitāb, 1999), 131-41. ʿAbd al-Muʿṭī, 18. yüzyılda Mısır'dan Hicaz'a yıllık ortalama gıda sevkiyatının şöyle olduğunu tahmin ediyor: 30 bin *irdabb* buğday, 15 bin *irdabb* ful, 5 bin *irdabb* mercimek ve 500 *irdabb* pirinç. Bir irdabbın değeri 18. yüzyıl boyunca çok kez değişmiş, 1665'te 75 litre iken 1798'de 184 litre olmuştur. Raymond, *Artisans et commerçants*, 1:LVII; Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, 39-40.

38 Osmanlı döneminde arazi kullanımı anlamında Aşağı Mısır (Nil Deltası) ve Feyyum arasındaki idari birlik için bkz. Cuno, *Pasha's Peasants*, 66. 15. yüzyılda ticaret modellerindeki değişimler için bkz. Nelly Hanna, *An Urban History of Būlāq in the Mamluk and Ottoman Periods* (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1983), 7-32. Daniel Crecelius, Kuseyr'in 18. yüzyıl sonunda Kızıldeniz'de bir ticaret limanı olarak yeniden canlandığını öne sürer: Daniel Crecelius, "The Importance of Qusayr in the Late Eighteenth Century," *Journal of the American Research Center in Egypt 24* (1987): 53-60.

39 Bu vakıfların devamlılığı kırsaldaki soylu etkisinin en temel yetki alanıydı. Fakat bu etkinin, Feyyum'daki sulama sistemlerinin onarımını ya da su idaresini kapsamadığı görülüyor.

40 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 269-70. 17. yüzyıl sonlarında bu vakıfların en bilineni ve en kârlısı Feyyum'a çok yakın bir konumda yer alıyordu ve muhtemelen idari olarak da oraya bağlıydı. Bu vakıf, Gönüllüyan Zümresi'nin komutanı ve bir Faqari asilzadesi olan Hasan Ağa Bilifya'nın kontrolündeki al-Bahnasa'da

(Beni Süveyf) yer alan dokuz köyden oluşuyordu. Jane Hathaway, "The Role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt," *Studia Islamica* 75 (1992): 153-58; Hathaway, *Politics of Households*,157-60; Jane Hathaway, "Egypt in the Seventeenth Century," *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century* içinde, cilt 2, *The Cambridge History of Egypt*, yay. haz. M.W. Daly (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 50.

41 Çeşitli dönemlerde Feyyum'un topografyası, coğrafyası ve tarihi için bkz. Boak, "Irrigation and Population in Faiyum, the Garden of Egypt," *Geographical Review 16* (1926): 353-64; R. Neil Hewison, *The Fayoum: A Practical Guide* (Kahire: American University in Cairo Press, 1984), 1-17; W. Willcocks ve J.I. Craig, *Egyptian Irrigation*, 2 cilt. (Londra: E. & F.N. Spon, 1913), 1:441-47; al-Maqrīzī, *al-Khiṭaṭ*, 1:245-48; *Encyclopaedia of Islam*, "al-Fayyūm" başlığı altında (P.M. Holt).

42 Feyyum çoğu kez "toprağın en alçak yeri" olarak adlandırılırdı. Abū 'Uthmān al-Nābulusī al-Ṣafadī, *Tārīkh al-Fayyūm wa Bilādihi* (Beirut: Dāral-Jīl, 1974), 9. Bu metin, Eyyübi sultanı Ṣāliḥ Najm al-Dīn al-Ayyūb tarafından idari amaçlarla yaptırılan bir keşif sırasında 1243'te yazılmıştır. Nablusi (yazar daha çok bu isimle bilinmektedir) Feyyum'un coğrafyası, halkı, işleri ve çevresi hakkındaki bu metni oluşturmak için iki aydan biraz daha uzun süreyle Feyyum'da kaldığını yazıyor. *a.g.e.*, 8. 18. yüzyıldan yaklaşık 500 yüz yıl önce yazılmış olsa da bu eser yalnızca Feyyum'u konu eden birkaç eserden biridir ve Ortaçağ dönemindeki Mısır'dan günümüze uzanan en bütünlüklü kadastro araştırmasını temsil eder. Bu sebeple karşılaştırma yapmak amacıyla uygun olduğu durumlarda bu esere atıfta bulunacağım. Elbette ki, Nablusi'nin yazdıklarını 18. yüzyılın ilk yarısına kadar elde ettiğini kastetmiyorum. Nablusi'nin eseri ve metinle ilgili faydalı bir makale seçkisi için bkz. Fuat Sezgin, Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert ve Eckhard Neubauer, eds., *Studies of the Faiyūm Together with Tārīḫ al-Faiyūm wa-Bilādihī by Abū 'Uṯmān an- Nābulusī* (1261 tarihli), Islamic Geography, cilt 54 (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992). Ayrıca bkz. Yossef Rapoport, "Invisible Peasants, Marauding Nomads: Taxation, Tribalism, and Rebellion in Mamluk Egypt," *Mamlūk Studies Review 8* (2004): 1-22; G. Keenan, "Fayyum Agriculture at the End of the Ayyubid Era: Nabulsi's Survey," *Agriculture in Egypt: From Pharaonic to Modern Times* içinde, yay. haz. Alan K. Bowman ve Eugene Rogan, 287-99 (Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 1999).

43 Hewison, *Fayoum*, 2.

44 13. yüzyılda, Feyyum topraklarının saf alüvyal tabakalar ve kompozit gübrelerin mükemmel bir bileşiminden oluştuğu söylenirdi. Al-Nābulusī, *Tārīkh al-Fayyūm* (1974), 5.

45 Göldeki toplam tuzluluk oranı 1.34'tür. Bu toplamın yüzde 0.92'si sodyum klorürden oluşuyordu. Boak, "Irrigation and Population in Faiyum," 356.

46 Karun Gölü için bkz. Butzer, *Early Hydraulic Civilization*, 36-38, 92- 93, 108; Ali Shafei Bey, "Fayoum Irrigation as Described by Nabulsi in 1245 A.D. with a Description of the Present System of Irrigation and a Note on Lake Moeris," *Studies of the Faiyūm Together with Tārīḫ al-Faiyūm wa-Bilādihī by Abū 'Uṯmān an-Nābulusī* içinde (1261 tarihli), yay. haz. Fuat Sezgin, Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert ve Eckhard Neubauer, *Islamic Geography*, cilt 54 (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992), 308-9. Karun Gölünün antik çağlardaki atası olan Moeris Gölünün varlığı, boyutu, şekli ve konumu akademik olarak pek çok çalışmaya konu olmuştur. Örneğin, bkz. Gertrude Caton-Thompson ve E.W. Gardner, "Recent Work on the Problem of Lake Moeris," *Geographical Journal 73* (1929): 20-58; J.A.S. Evans, "Herodotus and the Problem of

the 'Lake of Moeris,'" *Classical World* 56 (1963): 275-77. Son çalışmada görüldüğü üzere, bu literatürün büyük bir kısmı Herodotos'un göle dair yazdıklarını açıklamayı amaçlar. Heredotos, *Tarih* adlı eserinin 2. bölümünde Moeris Gölünden bahseder.

47 Feyyum'daki drenaj ve tahliye işleminin teknik detayları ve çizimleri için bkz. Willcocks ve Craig, *Egyptian Irrigation*, 1:442-47; Shafei Bey, "Fayoum Irrigation," 286-309. Modern Mısır'daki drenaj sorunu için bkz. M.H. Amer ve N.A. de Ridder, eds., *Land Drainage in Egypt* (Kahire: Drainage Research Institute, 1989); H.J. Nijland, yay. haz., *Drainage along the River Nile* (Mısır: Egyptian Public Authority for Drainage Projects; Hollanda: Directorate-General of Public Works and Water Management, 2000).

48 Bu tepe hakkında 13. yüzyıla ait bir metin için bkz. al-Nābulusī, *Tārīkh al-Fayyūm* (1974), 5, 7.

49 Baḥr Yūsuf için, bkz. Shafei Bey, "Fayoum Irrigation," 298-99; Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muḥammad ʿAlī in Egypt* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961), 238-39; Willcocks ve Craig, *Egyptian Irrigation*, 1:441-44; Butzer, *Early Hydraulic Civilization*, 16, 36-38, 53.

50 Osmanlı Feyyum'unda bu suyun dağıtımının mali ve idari açıdan nasıl organize edildiğine yönelik bir örnek için bkz. DWQ, al-Rūznāma, Daftar Irtifāʿ al-Miyāh bi-Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al-Ṣalāh wa al-Salām ʿan al-Qabḍa al-Yūsufiyya Tābiʿ Wilāyat al-Fayyūm (Raqam al-Ḥifẓ al-Nauʿī 1, ʿAyn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557). Bu sicil, Osmanlı fermanlarının kopyalarını, Arapça idari dava kayıtları ve o yıl Feyyum'un köyleri ve eşrafına ne kadar su verileceğine dair finansal hesaplamaları (bu miktarlar qabaḍāt al-miyāh olarak bilinir) kapsamaktadır. Bu sicili, nereye ne kadar su ayrıldığını gösteren detaylı bir muhasebe defteri olarak düşünmek mümkündür. Bu sicile dahil olan hicri yıllar şunlardır: 948, 1017, 1027, 1066, 1091, 1102, 1109, 1114, 1116, 1125, 1127, 1128,1129, 1130, 1187, 1192, 1195, 1197, 1200 ve 1207.

51 Osmanlı döneminde bu yapıların her ikisi de Mısır'da al-jusur al-sultaniyya olarak bilinen sulama işlerinin bir parçasıydı. Eğer bir kanal ya da sulama aksamı imtiyazlı küçük bir grubun çıkarlarından ziyade geniş bir köylü topluluğunun çıkarlarına hizmet ediyor, kamu yararına katkı sağlıyor ya da köylüler arasında eşitliğin tesis edilmesine yardımcı oluyorsa, bu kanal sultani statüsündeki sulama aksamlarından biri olarak kabul edilir ve sorumluluğu Mısır'daki Osmanlı Devletine ait olurdu. Bunun aksine, baladi sulama işleri yalnızca belirli bir topluluğun sulama ihtiyacını karşılar ve bakımı yöredeki halkın sorumluluğunda olurdu. al-Gharaq Barajı ile al-Lahun su setinin imparatorluğun sorumluluğunda, yani sultani statüsünde olduğunu açıkça gösteren davalar için bkz. BOA, MM, 3:11 (Evasıt B 1131/30 May-8 Haziran 1719); BOA, MM, 4:36 (Evail Za 1139/20-29 Haziran 1727). Bu ikisi dışında Feyyum'un sulama aksamlarındaki onarımları içeren davalar için bkz. BOA, MM, 5:301 (Evahir L 1148/5-14 Mart 1736); BOA, MM, 5:475 (Evahir S 1152/30 Mayıs-8 Haziran 1739). Sultani ve baladi sulama işleri arasındaki farkı ele alan tarihsel bir çalışma için bkz. Borsch, "Environment and Population"; Tsugitaka, *State and Rural Society*, 225-27.

52 Al-Lahun su setinin 13. yüzyıldaki inşasını ve onarımını anlatan bir metin için bkz. al-Nābulusī, *Tārīkh al-Fayyūm* (1974), 12, 15-17.

53 BOA, Cevdet Nafia, 458 (9 Ra 1158/11 Nisan 1745).

54 Kanaldaki sudan memnun olmayanlar da vardı. 13. yüzyılda al-Nablusi Bahr Yusuf'un sularının çok sığ olduğundan şikâyetçiydi. Bu su, yapış yapış çamurlu toprakların arasından akarak, ne kadar çürümüş insansal ve hayvansal atığı topluyor, böylece kanal durgun, pis ve bataklık bir havuza dönüşüyordu. Al-Nābulusī, *Tārīkh al-Fayyūm* (1974), 9-10. Bahr Yusuf'un suları hakkında daha genel bir bilgi için bkz. *a.g.e.a.g.e.*, 17.

55 Örneğin, 1695'te Nil'de su taşkını beklenenin çok üstünde gerçekleşti. Bu taşkın, Feyyum'un sulama sistemlerini altüst etti, söylenenlere göre bölgede pek çok kişinin ölümüne yol açtı ve büyük miktarda tarımsal alanın yok olmasına neden oldu. Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna,* 30.

56 13. yüzyılda da durum böyleydi. Bu barajların ve 13. yüzyıldaki diğer sulama işlerinin onarımına dair örnekler için bkz. al- Nābulusī, *Tārīkh al-Fayyūm* (1974), 6, 12, 16.

57 BOA, MM, 5:111 (Evail M 1147/3-12 Haziran 1734).

58 Feyyum'daki tarımsal üretimin kendine has birtakım özellikleri için bkz. Watson, *Agricultural Innovation,* 17, 28, 40.

59 P.M. Holt, "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 24 (1961): 220-21.

60 Osmanlı Kahire'sindeki diğer onarım işleriyle karşılaştırmalı analizler için bkz. Nelly Hanna, *Construction Work in Ottoman Cairo* (1517-1798) (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1984); Doris Behrens- Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf, and Architecture in Cairo, 16th and 17th Centuries* (Leiden, Hollanda: Brill, 1994).

61 Bu noktaları açıklığa kavuşturan diğer davalar için bkz. BOA, MM, 8:66 (Evail N 1175/26 Mart-4 Nisan 1762).

62 BOA, İbnülemin Umur-i Nafia, 94 (Evasıt Ra 1121/21-30 Mayıs 1709). Mısır Arapçasında kullanılan *sharaqi* sözcüğü suyun ulaşmadığı, kurumuş ve kavrulmuş toprak anlamına gelir. Üzerinde tarım yapılamayan çorak arazi anlamına gelen *bur* topraklara kıyasla, *sharaqi* topraklar yeterli sulamaya ulaşırsa tarıma elverişlilik potansiyeline sahiptir.

63 Bu mühendislerin kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Nablusi, bir karşılaştırma yaparak, 13. yüzyılda benzer onarım işlerine dair fikir verici bilgiler sunar ve danışılan mühendislerin aslında Feyyum'un yerlileri olduğunu belirtir. Sulama onarım işlerinde danışılan köylülerin mühendis olarak bilindiğini yazan Nablusi, bu unvanın mühendislikle ya da ilgili bilimsel bir alanda görülen herhangi bir teknik eğitimle bir ilgisi olmadığını da ekliyor. Daha ziyade, bu unvanın, onarım sürecindeki sulama sisteminin bulunduğu yerel çevreye dair uzmanlığı ve deneyimi bulunanlara verildiği görülüyor. Abū 'Uthmān al-Nābulusī al-Ṣafadī al-Shāfi'ī, *Tārīkh al-Fayyūm wa Bilādihi* (Kahire: al- Maṭba'a al-Ahliyya, 1898), 16. Bu paragraftan haberdar olmamı sağlayan Yossef Rapoport'a teşekkür ederim. Elbette, bu 13. yüzyıl anlatısı benim burada bahsettiğim 1709 yılına ait davayla ilgili spesifik bir bilgi vermez. Kırsaldaki mühendisler ise 5. bölümün konusu.

64 Mısır kesesi Osmanlı Mısır'ındaki temel para birimiyle 25,000 *para*ya tekabül ediyordu. *Para* ile ilgili olarak bkz. Shaw, *Financial and Administrative Organization,* xxii. Feyyum'daki sulama işlerinin onarımı genellikle Mısır irsaliyesinden karşılanırdı. İrsaliye, bir yılda herhangi bir Osmanlı bölgesinden elde edilen tüm geliri temsil ederdi. Bu toplanan gelirleri İstanbul'a göndermekse bölge valisinin sorumluluğuydu. Mısır irsaliyesi tarihsel olarak imparatorluktaki en büyük fondu. Bu fonların bir bölümünü İmparatorluk hazinesinden ayırıp bölgedeki sulama işlerinin onarımına yönlendirmek imparatorluk idaresi açısından istenmeyen bir şeydi. Yıllık Mısır irsaliyesinin tahsis edildiği çeşitli durumlarla ilgili davalar için bkz. TSMA, E. 664/4 (tarih belirtilmemiş.); TSMA, E. 664/64 (1 C 1059/12 Haziran 1649); TSMA, E. 5207/57 (Evail B 1056/12-21 Ağustos 1646); TSMA, E. 5207/58 (Evasıt B 1056/22-31 Ağustos 1646); TSMA, E. 7016/95 (tarih belirtilmemiş); TSMA, E. 5207/49 (Eva- hir Ca 1056/5-14 Temmuz 1646); TSMA, E. 664/66 (tarih belirtilmemiş.); TSMA, E. 4675/2 (20 N 1061/6 Eylül 1651); TSMA, E. 3522 (24 Ş 1148/8 Ocak 1736). İrsaliyeyle ilgili de-

taylı bir çalışma için bkz. Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 283-312, 399-401. 1596-1597 yılına ait irsaliyenin her bir unsurunun detaylı bir muhasebesi için bkz. Stanford J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006/1596-1597* (The Hague: Mouton, 1968). Cizye fonları kullanılarak al-Gharaq Barajı'nın inşa edilmesine ilişkin bir dava için bkz. BOA, Cevdet Nafia, 2570 (Evahir Ş 1174/28 Mart-6 Nisan 1761).

65 Bu konu Osmanlı imparatorluk kayıtlarının Feyyum ve genel anlamda Mısır tarihi için gerekliliğini ve kullanılabirliğini bir kez daha ortaya koyuyor.

66 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:69.

67 El-Ceberti 1753 yılında doğmuş ve kroniklerinin büyük bir kısmını daha önceki materyallere dayanarak yazmıştır. Bu sebeple, 1709'daki onarımlara dair bu bilgiyi büyük olasılıkla başka bir kaynaktan almıştır.

68 BOA, MM, 1:116 (Evail R 1122/30 Mayıs-8 Haziran 1710).

69 Bu örnekte özellikle imparatorluk fonlarından bahsedilirken diğerlerinde bahsedilmemesine rağmen, bölgenin sulama işlerinin onarımı söz konusu olduğunda, finansal kayıplar Mısır'daki Osmanlı bürokrasisi için daimi bir endişe yaratıyordu.

70 Bu fermanda kâşif unvanının kullanılması, Osmanlı bürokrasisinin idari usullerinde, Memlük hâkimiyetinin bazı uygulamalarını (hatta Mısır'daki daha eski yönetimlerin uygulamalarını da) nasıl hem sürdürüp hem de değiştirdiğini göstererek Osmanlı Mısır'ında Memlük etkisinin niteliğini inceleme anlamında iyi bir vaka çalışması niteliği taşır. 1525 tarihli Osmanlı Kanunnamesinde, Kâşif unvanına, sancakların başındaki idareciler için kullanılan bir unvan olarak yer verilmişti. Fakat, unvanın kullanımının devam etmesine rağmen, Memlüklerin iktaya dayalı toprak idaresi sistemi tamamen farklı bir düzenle değiştirilmiş, bu düzen 17. yüzyıl başlarında iltizam sistemine evrilmiş, bu sistem de Mısır'daki toprak idaresini imparatorluğun geri kalanındaki tımar sisteminden tamamen farklılaştırmıştır. Dolayısıyla, dönemin kaynaklarında, teknik olarak mültezim olan bu toprak maliklerinden ve diğer bürokratlardan, sancak, sancak beyi, mültezim, kāşif, emir ve bey gibi hem Memlük hem de Osmanlı unvanları kullanılarak bahsedilmiştir. Memlük, Osmanlı ve diğer unvanların bir arada kullanılmasını Memlük etkisinin Mısır'da devam etmesinin "kanıtı" olarak görmekten ziyade, bu durumu Osmanlı imparatorluk egemenliğinin toplayıcı ve çoğaltıcı doğasını şekillendiren, Mısır'daki toplumsal ve siyasi gücün yeni ve farklı bir yapılanması olarak ele alıyorum. Bu paragraf, ağırlıklı olarak şu çalışmalara dayanmaktadır: Hathaway, *Politics of Households*, 9; Holt, "Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century."

71 Bariz bir hata ya da değişiklik sonucu, bu fermanın sonunda tedarik edileceği bildirilen rakam 11 Mısır kesesi ve 11, 650 *para*dır.

72 BOA, MM, 1:167 (Evasıt S 1123/31 Mart-9 Nisan 1711).

73 Osmanlı Mısır'ında *zira*nın uzunluğu çok değişkendi. Burada ben bir *zira*yı 63 santimetreye eşit olarak alıyorum. İslami ağırlık ve ölçü birimleriyle ilgili standart bir çalışmaya göre, bir *zira*nın uzunluğu 58 ila 68 santimetre arasında değişiyor. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, 56. Gábor Ágoston'a göre ise, bir *zira* 75,8 santimetreye tekabül ediyor. Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 247.

74 BOA, MM, 4:36 (Evail Za 1139/20-29 Haziran 1727).

75 İmparatorluğun iki önemli merkezi olan Kahire ve İstanbul'a gönderilen bu dilekçelere dair eleştirel okumalar için bkz. James Edward Baldwin, "Islamic Law in an Ottoman Context: Resolving Disputes in Late Seventeenth and Early Eighteenth- Century Cairo" (Doktora tezi., New York University, 2010), Bu çalışmanın özellikle şu bölü-

müne bakılmalıdır: "Petitioning the Sultan"; Majdī Jirjis, "Manhaj al-Dirāsāt al-Wathā'iqiyya wa Wāqi' al-Baḥth fī Mişr," *al-Rūznāma: al-Ḥauliyya al-Mişriyya lil-Wathā'iq* 2 (2004): 237-87. Genel anlamda Osmanlı İmparatorluğundaki dilekçe yazımı için bkz. Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: 'Arż-i Ḥâl ve 'Arż-i Maḥzar'lar," *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet* içinde, 49-71 (Istanbul: Eren Yayıncılık, 2000).

76 BOA, MM, 6:149 (Evasıt Ca 1157/22 Haziran-1 Temmuz 1744).

77 A.g.e; BOA, MM, 5:696 (Evahir M 1155/28 Mart-6 Nisan 1742); BOA, MM, 6:2 (Evahir S 1156/16-25 Nisan 1743).

78 Yedekçi Mehmed Paşa 1743 yılı Eylül ayında Mısır valisi olarak atanmıştır. Özünde sadakat ve kifayet sahibi olan ileri görüşlü, mantıklı, mayasında iyilik ve vefa olan biri olarak tanımlanmıştır. BOA, MM, 6:37 (Evasıt Ra 1156/5-14 Mayıs 1743). Yedekçi Mehmed Paşa hakkında detaylı bilgi için, bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:260-61.

79 BOA, MM, 6:238 (Evasıt Ca 1158/11-20 Haziran 1745).

80 *a.g.e.* Yedekçi Mehmed Paşa'nın azledilmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. BOA, Cevdet Nafia, 458 (9 Ra 1158/11 Nisan 1745).

81 Usül gereği, yeni vali Ragıp Paşa, bu fonların 1743-44 yılına ait Mısır irsaliyesinden alınmasını imparatorluk idaresinden talep etti. Feyyum köylerinin canlandırılması için bu paranın gerekli olduğuna hiç şüphe yoktu. Ancak, al-Gharaq Barajının onarımında Mehmed Paşa'nın yaptığı usulsüzlük düşünülerek, sultan bu fonların irsaliyeden alınmasını usulünü yerine getirmekten kaçındı. Bunun yerine, Mehmed Paşa tarafından onarımının yaptırılması gereken kısımların onarımı için gereken bu fonların (28 Mısır kesesinin üzerinde), hırsızlığının bir cezası olarak Mehmed Paşa'dan temin edilmesini emretti. Bu rakam, elbette ki, Mehmed Paşa'nın devletten çaldığı ve ödeyeceğine söz verdiği 7 Mısır kesesine eklenecekti. Geri kalan fonların hulvan (iltizam hakkı için hazineye ödenen bedel) olarak "satılan" köylerden elde edilen kârlardan karşılanacaktı.

82 Al-Gharaq Barajı, beş yıl art arda yapılan yoğun onarımların ardından son kez 1746 baharında onarıldı. BOA, MM, 6:295 (Evahir Ra 1159/13-22 Nisan 1746). 1746'da barajın büyük bir bölümü yıkılmaya yüz tutmuş bir haldeydi ve Ragıp Paşa, gelecekte yeniden bir onarım ihtiyacının ortaya çıkmaması için yapının mümkün olduğunca kalıcı bir şekilde onarılmasını emretmişti. Sultanın divanı bu onarımlar için gereken fonu 1744-45 yılına ait Mısır irsaliyesinden sağladı. 15 Mısır kesesi ve 5 bin 250 *para*, barajın 22 bin 350 *zira*karelik (yaklaşık 8,870.7 metrekare) bölümünün onarımı için ayrıldı. Her bir zirakarenin (0.3969 metrekare) onarımı 15 *para*ya mal olmuştur. Baraj, 1746 yılından sonra sorunsuz bir şekilde çalışmaya devam etmiştir. BOA, MM, 6:557 (Evahir N 1162/4-13 Eylül 1749).

4 KIRSALIN KAS GÜCÜ
(Sayfa 85-107)

1 19. yüzyıl başlarında Mısır'ın genel tarihi için bkz. al-Rāfi'ī, 'Aşr Muḥammad 'Alī; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

2 19. ve 20. yüzyılda bu elit siyasi ve ekonomik ortaklıklarının işlevi ve sürdürülmesine dair faydalı bir inceleme için bkz. Raouf Abbas ve Assem El-Dessouky, *The Large Landowning Class and the Peasantry in Egypt, 1837-1952*, çev. Amer Mohsen with Mona

Zikri, yay. haz. Peter Gran (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011). 1952 devriminden sonra bu siyasetin devamlılığı hakkında bir çalışma için bkz. Leonard Binder, *In a Moment of Enthusiasm: Political Power and the Second Stratum in Egypt* (Chicago: University of Chicago Press, 1978). Benim analizim temelde bir önceki çalışmayla paralel olmasına rağmen, elit eş-dost kapitalizminin ortaya çıkmasını, 19. yüzyılın ilk yarısında Mehmet Ali Paşa döneminin bir sonucu olarak değil, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin bir sonucu olarak görüyorum. 19. ve 20. yüzyıldaki köylülerin bu siyasi güçlere karşı gelmelerine ilişkin analizler için bkz. Nathan J. Brown, *Peasant Politics in Modern Egypt: The Struggle against the State* (New Haven, CT: Yale University Press, 1990); Fred H. Lawson, "Rural Revolt and Provincial Society in Egypt, 1820-1824," *International Journal of Middle East Studies 13* (1981): 131-53.

3 Bu tarihyazımına ilişkin tartışmalar için bkz. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 1-37; Khaled Fahmy, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt* (Oxford: Oneworld Publications, 2009), 112-27; Ehud R. Toledano, "Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha? An Historiographic Appraisal in the Wake of a Recent Book," *Middle Eastern Studies 21* (1985): 141-59; Alan Mikhail, "Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt," *American Historical Review 118* (2013): 319-21.

4 18. yüzyıl sonlarındaki bu emperyal süreç ve gerilimlere dair tartışmalar için bkz. Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi*, 1700-1783 (Leiden, Netherlands: Brill, 1995), 100-205; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged* (Harlow, UK: Routledge, 2007); Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Albany: State University of New York Press, 1988).

5 Osmanlı'nın klasik dönem idari sistemi için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz and Colin Imber (New York: Praeger Publishers, 1973).

6 Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab,* 1760-1775 (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1981).

7 *a.g.e.*, 79-91, 159-68.

8 Hathaway, *Politics of Households*; Hathaway, *Tale of Two Factions*; Stanford J. Shaw, "Landholding and Land-Tax Revenues in Ottoman Egypt," *Political and Social Change in Modern Egypt: Historical Studies from the Ottoman Conquest to the United Arab Republic* içinde, yay. haz. P.M. Holt, 91-103 (Londra: Oxford University Press, 1968); Holt, *Egypt and the Fertile Crescent,* 85-101.

9 Bu paragrafta bahsedilen iç içe geçme durumunu kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Mikhail, "Unleashing the Beast."

10 Kırsal tarımdaki bu değişikliklerin bir kısmı için bkz. Cuno, *Pasha's Peasants*; Kenneth M. Cuno, "Commercial Relations between Town and Village in Eighteenth and Early Nineteenth-Century Egypt," *Annales Islamologiques 24* (1988): 111-35; Alan R. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt, 1798- 1882," *The Ottoman Empire and the World-Economy* içinde, yay. haz. Huri İslamoğlu- İnan, 203-43 (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

11 Bu çalışmamda, daha eski ve çevresel bir perspektif sunarak, Mısır'da emeğin ve işçi sınıfı tarihinin kutsal geleneğine mütevazı bir katkı yapmayı amaçlıyorum. 19. ve 20.

yüzyılda Mısır'daki emek politikalarını ele alan İngilizce yazılmış önemli çalışmaların birkaçı için bkz. Joel Beinin ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987); Ellis Goldberg, *Tinker, Tailor, and Textile Worker: Class and Politics in Egypt, 1930-1952* (Berkeley: University of California Press, 1986); Marsha Pripstein Posusney, *Labor and the State in Egypt: Workers, Unions, and Economic Restructuring* (New York: Columbia University Press, 1997). Daha geniş bir bölgesel perspektif için bkz. Joel Beinin, *Workers And Peasants in the Modern Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); Zachary Lockman, yay. haz., *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies* (Albany: State University of New York Press, 1994); Ellis Jay Goldberg, yay. haz., *The Social History of Labor in the Middle East* (Boulder, CO: Westview Press, 1996).

12 Bu davaların analizi için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 38-81.

13 Osmanlı Mısır'ında hayvan gücü için bkz. Alan Mikhail, "Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010): 621-52.

14 Bu olguya dair karşılaştırmalı bir bakış açısı görmek için bkz. Appadurai, "Wells in Western India."

15 Osmanlı Irak'ındaki sulama projelerine bu işçilerin dahil edilmesine dair bir çalışma için bkz. Murphey, "Ottoman Centuries in Iraq," 23, 27.

16 Burada bahsedilen işçi kategorilerinden biri de *al-mudamasīn*'dir. Hem hendek kazıcılar hem de al-mudamasīnlerin çalıştırıldığı bir onarım projesi için bkz. DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 1, s. 201, dava no. 583 (12 Za 1067/22 Ağustos 1657).

17 Yük kaldıran ve taşıyan işçilerin adının geçtiği davalar için bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/16 Mayıs 1725); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 314, dava no. 389 (10 Ş 1165/22 Haziran 1752); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 145, s. 126, dava no. 101 (30 Z 1151/9 Nisan 1739).

18 Arapça ifade *aṣḥāb al-idrāk*'tır. Bu erken modern dönem uzmanlarının yer aldığı davalar için bkz. BOA, Cevdet Nafia, 120 (Evasıt Ca 1125/5- 14 Haziran 1713); BOA, MM, 8:469 (Evasıt L 1180/12-21 Mart 1767); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 3, s. 282 ve 285, dava no. 876 (18 N 1066/11 Temmuz 1656); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 4, s. 206, dava no. 645 (11 C 1156/2 Ağustos 1743); DWQ, Maḥkamat Asyūṭ, 2, s. 238, dava no. 566 (13 M 1108/11 Ağustos 1696).

19 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 3, s. 282 ve 285, dava no. 876 (18 N 1066/11 Temmuz 1656); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 3, s. 51, dava no. 168 (5 B 1063/1 Haziran 1653).

20 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 2, s. 272 ve 292, dava no belirtilmemiş. (1 Ca 1062/10 Nisan 1652).

21 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 17, s. 383, dava no belirtilmemiş. (11 M 1119/14 Nisan 1707). Kanal bentlerinin güçlendirilmesinde, kanalların kazılmasında ve temizlenmesinde hayvanlar kilit rol oynuyordu. Dekahliye sancak merkezinde bir kanalın bentlerinin onarımında büyükbaş hayvanların kullanımına dair bir örnek için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 3, s. 10, dava no. 31 (19 S 1063/19 Ocak 1653). Bu onarımlardaki en büyük masraf kaynağı bu hayvanların kiralanmasıydı. Aynı şekilde, develer de kuyuların ve diğer su kaynaklarının sorunsuz işleyişini engelleyen moloz ve çamur birikintilerini temizlemek için kullanılırdı. Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 131.

22 DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 784, s. 131, dava no belirtilmemiş. (Tarih belirtilmemiş).

23 DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 784, s. 134, dava no belirtilmemiş. (Tarih belirtilmemiş). Bir kasaba 3,99 metreye eşittir. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, 63. Bu çevrimde bazı çelişkiler vardır. Helen Anne B. Rivlin, 19. yüzyılın başında Mahmudiye Kanalının onarımını ele alan çalışmasında bir kasabayı 3,64 metreye eşit olarak alır. Rivlin, *Agricultural Policy*, 218. Başka bir yerde ise bir kasabanın 3,75 ile 3,99 metre arasında değiştiğini yazar. *a.g.e.*, 125. Ben bu kitapta, aksi belirtilmedikçe, bir kasabayı 3,99 metreye eşit olarak alacağım.

24 Abd al-Raḥman ibn Ḥasan El-Ceberti, *'Abd al-Raḥman El-Ceberti's History of Egypt: 'Ajā'ib al-Āthār fī al-Tarājim wa al-Akhbār*, yay. haz. Thomas Philipp ve Moshe Perlmann, 4 cilt. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1994), 1:483.

25 17. ve 18. yüzyılda angarya ve zorla çalıştırmaya dair genel bir bilgi için bkz. 'Abd al-Ḥamīd Sulaymān, "al-Sukhra fī Miṣr fī al-Qarnayn al-Sābi' 'Ashar wa al-Thāmin 'Ashar, Dirāsa fī al-Asbāb wa al-Natā'ij," *al-Rafḍ wa al-Iḥtijāj fī al-Mujtama'al-Miṣrī fī al-'Aṣr al-'Uthmānī içinde*, yay. haz. Nāṣir Ibrāhīm ve Ra'ūf 'Abbās, 89-126 (Kahire: Markaz al-Buḥūth wa al-Dirāsāt al-Ijtimā'iyya, 2004).

26 *Usya* araziler için, bkz. 'Abd al-Raḥīm, *al-Rīf al-Miṣrī*, 96-100; Cuno, *Pasha's Peasants*, 36-37, 67-69; al-Shirbīnī, *Hazz al-Quḥūf*, 2:328n2.

27 Cuno, *Pasha's Peasants*, 36-37.

28 Al-Shirbīnī, *Hazz al-Quḥūf*, 2:328.

29 Buradaki ifade şudur: "al nās fī al-balad." *a.g.e.*, 2:327, 2:329.

30 *Lisān al-'Arab*, 4 cilt (Beirut: Dār Lisān al-'Arab, 1970), "'awana" başlığı altında; Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, 8 cilt. (Beyrut: Librairie du Liban, 1968), "'awana" başlığı altında.

31 Al-Shirbīnī, *Hazz al-Quḥūf*, 2:330. Vurgu orijinal metinde mevcuttur. 32. *a.g.e.*, 2:327.

32 *a.g.e.*, 2:327.

33 *a.g.e.*, 2:329.

34 *Lisān al-'Arab*, "sakhara" başlığı altında; Lane, *Arabic-English Lexicon*, "sakhara." başlığı altında. Zorla çalıştırma için kullanılan *al-'auna* ve *al-sukhra* ifadelerinin arasındaki anlam farkı için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:344.

35 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 151, s. 366-69, dava no. 413 (25 Ra 1160/ 6 Nisan 1747).

36 Shaw, *Financial and Administrative Organization.*

37 Reşid'deki tahıl depolama tesislerinin onarımına ilişkin daha önceki dönemlerden örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 123, s. 97-98, dava no. 170 (28 Z 1131/11 Kasım 1719); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 92-93, dava no. 159 (20 L 1132/25 Ağustos. 1720); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 134, s. 167, dava no. 204 (30 S 1140/16 Ekim 1727); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 142, s. 64, dava no. 58 (14 Za 1149/16 Mart 1737); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 151, s. 38-39, dava no. 49 (28 Z 1158/20 Ocak 1746). Bu tesislerin inşası ve onarımına dair daha fazla bilgi için bkz. Hanna, *Making Big Money in 1600*, 125-33; Hanna, *Construction Work*, 46. *Wakala* adı verilen bu merkezlerin Osmanlı Mısır'ındaki işleyişine dair genel bir bilgi için bkz. Raymond, *Artisans et commerçants*, 1:254-60. Önemli bir Memlük ve Osmanlı *wakala*'sını konu edinen bir çalışma için bkz. Muḥammad Ḥusām al-Dīn Ismā'īl 'Abd al-Fattāḥ ve Suhayr Ṣāliḥ, "A Wikāla of Sulṭān Mu'ayyid: Wikālat 'Ūda Pasha," *Annales Islamologiques 28* (1994): 71-96.

38 Tahılın Osmanlı Mısır'ından sevkiyatı için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 82-123.

39 Bu materyallerin inşa sürecinde kullanılmasına ilişkin bir örnek olarak Reşid'deki bir evin onarımıyla ilgili şu kayda göz atabilirsiniz: DWQ, Maḥkamat Rashīd, 124, s. 254, dava no. 354 (26 Ra 1132/5 Şubat 1720).

40 Bu işçilerin inşa projelerinde çalıştırılmasına ilişkin diğer örnekler için bkz. El-Ceberti, *ʿAjā'ib al-Āthār* (1994), 2:398-99, 3:11.

41 İnşa işlerinde mühendislerin çalıştırılmasına dair daha eski dönemlere ait örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 4, s. 108, dava no. 281 (Evail M 1075/25 Temmuz-3 Ağustos 1664); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 7, s. 134, dava no. 340 (7 Za 1091/ 29 Kasım 1680); DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 257, dava no. 527 (18 Z 1116/13 Nisan 1705); BOA, İbnülemin Umur-i Nafia, 94 (Evasıt Ra 1121/21- 30 Mayıs 1709); BOA, Cevdet Nafia, 120 (Evasıt Ca 1125/5-14 Haziran 1713).

42 İşçilere yiyecek olarak yalnızca su ve kahve verildiği başka örnekler için bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 142, s. 64, dava no. 58 (14 Za 1149/16 Mart 1737).

43 Bu durum İstanbul'daki Süleymaniye Camii ve imaretinin 1550-1557 yılları arasındaki inşaatı için de geçerliydi. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972-79).

44 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 264-65, dava no. 557 (24 Ş 1223/ 15 Ekim 1808). Banī Kalb köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī,* böl. 2, 4:77.

45 Diğer projeler esnasında, cuma günleri mesai yapılmazdı. Örneğin, bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 125, s. 92-93, dava no. 159 (20 L 1132/25 Ağustos 1720).

46 Rushdi Said, *The Geology of Egypt* (New York: Elsevier Publishing, 1962), 8.

47 Menfalut'tan bazı onarım davalarında işin havanın daha serin olduğu ve su ihtiyacının yazın olduğu kadar fazla olmadığı kış mevsimde yapılması gerektiği belirtilmişti. Örneğin, bkz. DWQ, *Maḥkamat Manfalūṭ*, 2, s. 183, dava no. 619 (16 Ca 1179/31 Ekim 1765).

48 Arapçadaki *nefer* sözcüğünün çoğul hali olan *anfar*'ın oldukça ilginç bir tarihi vardır. Bu örnekte de görüldüğü üzere, 19. yüzyıl başlarında sözcük büyük çaplı inşaat projelerinin isimsiz işgücü olarak çalışmak için toplanan bireyler için kullanılırdı. Sözcük, birkaç on yıl sonra, Mısır ordusundaki en düşük rütbeli askerlere verilen isim olarak kullanılacaktı. Bu askeri anlamın, Batılı ordulardaki görece düşük sınıflar için kullanılan madun sözcüğünün kullanımına benzemesi sebebiyle, Mısırlı tarihçiler, Madun Çalışmaları olarak bilinen tarihyazım akımının Arapça çevirilerinde *anfar* sözcüğünü kullanmıştır. Bu sebeple, kelimelerin anlamlarının kesişmesi işçiden askere, askerden maduna doğru bir seyir izler. Bu anlamların bir kısmını ve Madun Çalışmalarının Arapça karşılığı olarak *dirāsāt al-tābiʿ* yerine *dirāsāt al-anfār* kullanımının tercih edilmesini ele alan bir çalışma için bkz. Khālid Fahmī, *al-Jasad wa al-Ḥadātha: al-Ṭibb wa al-Qānūn fī Miṣr al-Ḥadītha*, çev. Sharīf Yūnis (Kahire: Dār al-Kutub wa al-Wathā'iq al-Qawmiyya, 2004), 33n10; Ālan Mīkhā'īl, "Tārīkh Dirāsāt al-Tābiʿ wa Naẓariyyatayn ʿan al-Sulṭa," *Thaqāfat al-Nukhba wa Thaqāfat al-ʿĀmma fī Miṣr fī al-ʿAṣr al-ʿUthmānī* içinde, yay. haz. Nāṣir Aḥmad Ibrāhīm, 349-60 (Kahire: Markaz al-Buḥūth wa al-Dirāsāt al-Ijtimāʿiyya, 2008).

49 Bu ifadeyi şuradan aldım: "Ekonomik plan, kadastro haritası, mülkiyet kayıtları, orman yönetim planı, etnisitenin sınıflandırılması, banka hesap cüzdanı, sabıka kaydı ve siyasal sınırların haritası gücünü bu sinoptik verilerin -devlet görevlilerinin kavrayıp şekillendirdiği haliyle- gerçekliğin çıkış noktaları olmasından alır. Bir başka gerçekliği ileri sürmenin hiçbir etkili yolunun olmadığı diktatörlük koşullarında, kâğıt üzerinde var olan hayali bilgilerin gerçek hayatta eninde sonunda geçerli olması sağlanabilir; çünkü polis ve asker bu kâğıt parçalarıyla görevlendirilir. James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven, CT: Yale University Press, 1998), [James C. Scott, Devlet Gibi Görmek, çev. Nil Erdoğan, Versus Kitap, 2008 -ç.n.] Mısır'daki örnek Scott'ın tarif ettiği durumla bir ölçüde benzerlik gösterse de, Mısır devletinin vaktinden önce bürokratikleştirdiği

"kâğıt parçaları", bu dönemde tamamen yeni bir emek "gerçekliği" yaratmadı, daha ziyade, uzun zamandır süregelen yerel uygulamaları gasp etti ve yeniden şekillendirdi.

50 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:289.

51 Mehmet 'Ali Paşa, 1812'den önce de bazı iltizamlara el koymuştu. 1808'de çeşitli iltizamlara el koyduktan sonra yaşananlara dair bir metin için bkz. *a.g.e.a.g.e.*, 4:115.

52 *a.g.e.*, 4:289. Bu önemli paragraf için bkz. Cuno, *Pasha's Peasants*, 5-6, 37.

53 Osmanlı hâkimiyetindeki İskenderiye için bkz. İdris Bostan, "An Ottoman Base in Eastern Mediterranean: Alexandria of Egypt in the 18th Century," *Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era: 26-30 November 2007* içinde, Kahire, Mısır, yay. haz. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 63-77 (Istanbul: IRCICA, 2010); Reimer, "Ottoman Alexandria."

54 İskenderiye ve Kahire arasındaki yolculuğun güçlükleri için bkz. Alan Mikhail, "Anatolian Timber and Egyptian Grain: Things That Made the Ottoman Empire," *Early Modern Things: Objects and Their Histories, 1500-1800* içinde, yay. haz. Paula Findlen (New York: Routledge, 2013), 280-81.

55 'Umar Ṭūsūn, *Tārīkh Khalīj al-Iskandariyya al-Qadīm wa Tur'at al- Maḥmūdiyya* (İskenderiye: Maṭba'at al-'Adl, 1942); Isabelle Hairy ve Oueded Sennoune, "Géographie historique du canal d'Alexandrie," *Annales Islamologiques 40* (2006): 247-78.

56 Bu etkiye dair beyanlar için bkz. BOA, HAT, 130/5404 (29 Z 1232/ 9 Kasım 1817); BOA, HAT, 795/36893 (29 Z 1235/7 Ekim 1820).

57 Temmuz 1820'de kanalın resmi olarak adlandırılması için bkz. Ṭūsūn, *Tārīkh Khalīj al-Iskandariyya*, 127; El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:438.

58 Rivlin, *Agricultural Policy*, 219-20, 353n15. 360 bin tahmini şuradan gelmektedir: M.A. Linant de Bellefonds, *Mémoires sur les principaux travaux d'utilité publiqué éxécutés en Egypte depuis la plus haute antiquité jusqu'à nos jours: Accompagné d'un atlas renfermant neuf planches grand in-folio imprimées en couleur* (Paris: Arthus Bertrand, 1872-73), 351. Marsot referans göstermeden 250 bin köylünün kanalda çalıştırılmak üzere getirildiğini yazıyor. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 151. Örneğin, 1817 yazında köydeki her on kişiden birinin, yani bir yetişkin erkeğin kanalda çalışmaya gönderilmesini emretmişti. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:389.

59 Kahire'nin nüfusu için bkz. Daniel Panzac, "Alexandrie: Évolution d'une ville cosmopolite au XIXe siècle," *Population et santé dans l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles)* içinde (Istanbul: Isis, 1996), 147. Mısır'ın toplam nüfusu için, bkz. Panzac, *La peste*, 271; André Raymond, "La population du Caire et de l'Égypte à l'époque ottomane et sous Muḥammad 'Alî," *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan* içinde, 169-78 (Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980). Justin A. McCarthy ise hem Mısır geneli hem de Kahire için daha az bir nüfus rakamı ortaya koyuyor: Justin A. McCarthy, "Nineteenth-Century Egyptian Population," *Middle Eastern Studies 12* (1976): 1-39.

60 Ölü sayısına ilişkin detaylı bir çalışma için, bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 281-82, 289-90.

61 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:427.Bir inşaat projesinde iş esnasında işçilerin üzerine su dökülmesine dair daha eski bir örnek için bkz. *a.g.e.a.g.e.*, 3:349.

62 Bu yeni dönem, devletin altyapı projelerinin çok ötesine geçti. Alıntıladığım şu paragraf, bir kentsoylunun 19. yüzyıl başlarında Kahire'de bazı toprakların gasp edildiği sırada el koyduğu mülklerin yeniden inşa edilmesi sürecini anlatıyor: "İşçilere ve ikmalcilere gösterdiği şiddet ve acımasızlıkla, inşaatını en kısa sürede tamamladı. İşçilerinin bir an olsun dinlenmelerine müsaade etmeksizin sabahın ilk ışıklarına kadar onları çalıştırdı ve gecenin bir yarısı kırbaçla uyandırdı. Shāfi'ī namazı vaktinden gün batımına kadar, hatta Ramazan'ın o kavurucu sıcağında bile onları çalıştırdı!" *a.g.e.*, 4:444.

63 Bu tali sulama yollarının inşası için bkz. BOA, HAT, 656/32064 (27 Z 1232/7 Kasım 1817); BOA, HAT, 130/5404 (29 Z 1232/9 Kasım 1817); BOA, HAT, 131/5411 (29 Z 1232/9 Kasım 1817); BOA, HAT, 342/19546 (17 C 1233/23 Nisan 1818); El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:362, 4:390, 4:423-24; Mikhail, *Nature and Empire*, 249-83.

64 Okulun kurulması ve işleyişi için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:359; Aḥmad 'Izzat 'Abd al-Karīm, *Tārīkh al-Ta'līm fī 'Aṣr Muḥammad 'Alī* (Kahire: Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya, 1938), 359-75.

65 Mehmet Ali Paşa hükümetinin bazı altyapısal işgücünü tekelleştirmesine dair daha önceki dönemlere ait örnekler için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:220. İnşaat işgücünün dışarıdan sağlanmasına ilişkin örnekler için bkz. *a.g.e.*, 4:396. İnşaat malzemelerinin tekelleştirilmesi için bkz. *a.g.e.*, 4:356, 4:441.

66 Kanalın maliyeti için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 271-72, 280.

67 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:438.

68 Kanaldaki sorunlardan rüzgârla ilişkilendirilenlere dair bazı örnekler için bkz. BOA, HAT, 593/29055 (29 Z 1235/7 Ekim 1820); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 336, dava no. 789 (8 M 1236/16 Ekim 1820); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 336, dava no. 791 (28 M 1236/5 Kasım 1820); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 329, dava no. 772 (8 Za 1237/27 Temmuz 1822).

69 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 336, dava no. 789 (8 M 1236/16 Ekim. 1820); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 336, dava no. 790 (tarih belirtilmemiş); DWQ,-Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 336, dava no. 791 (28 M 1236/5 Kasım 1820); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 336, dava no. 792 (22 S 1236/28 Kasım 1820); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 329, dava no. 772 (8 Za 1237/27 Temmuz 1822); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 335, dava no. 788 (16 Za 1237/4 Ağustos 1822).

70 BOA, HAT, 131/5411 (29 Z 1232/9 Kasım 1817).

71 BOA, HAT, 130/5404 (29 Z 1232/9 Kasım 1817).

72 BOA, HAT, 131/5411 (29 Z 1232/9 Kasım 1817).

73 Marlowe, *World Ditch*; Zachary Karabell, *Parting the Desert: The Creation of the Suez Canal* (New York: Vintage, 2003); Farnie, *East and West*; Darcy Grimaldo Grigsby, *Colossal: Engineering the Suez Canal, Statue of Liberty, Eiffel Tower, and Panama Canal: Transcontinental Ambition in France and the United States during the Long Nineteenth Century* (Pittsburgh: Periscope, 2012).

74 Mitchell, "*Can the Mosquito Speak?*"; Jennifer Leslee Derr, "*Cultivating the State: Cash Crop Agriculture, Irrigation, and the Geography of Authority in Colonial Southern Egypt,* 1868-1931" (PhD diss., Stanford University, 2009), 118-72.

75 Shibl, *Aswan High Dam*; Tom Little, *High Dam at Aswan: The Subjugation of the Nile* (New York: Methuen, 1965); Fahim, *Dams, People and Development*; Nancy Y. Reynolds, "Building the Past: Rockscapes and the Aswan High Dam in Egypt," *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa* içinde, yay. haz. Alan Mikhail, 181-205 (New York: Oxford University Press, 2013); Gilbert F. White, "The Environmental Effects of the High Dam at Aswan," *Environment 30* (1988): 5-11, 34-40; Elizabeth Bishop, "Talking Shop: Egyptian Engineers and Soviet Specialists at the Aswan High Dam" (Doktora tezi., University of Chicago, 1997); Ahmad Shokr, "Watering a Revolution: The Aswan High Dam and the Politics of Expertise in Mid-century Egypt" (Yüksek lisans tezi, New York University, May 2008).

76 Jeannie Sowers, "Remapping the Nation, Critiquing the State: Environmental Narratives and Desert Land Reclamation in Egypt," *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa* içinde, yay. haz. Diana K. Davis ve Edmund Burke III,

158-91 (Atina: Ohio University Press, 2011); Timothy Mitchell, "Dreamland," *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity* içinde, 272-303 (Berkeley: University of California Press, 2002).

77 Farnie, *East and West*; Marlowe, *World Ditch*; Karabell, *Parting the Desert*. İngilizler 1882'de Mısır'ı resmen kolonileştirerek sayısız İngiliz mühendisin, hidroloğun, jeoloğun ve ilgi alanı Nil olan diğer bilimciler nehrin çeşitli yönlerini çalışmak için Mısır'a geldi. Nehrin kaynaklarını keşfetmek, Mısır ve Sudan'da daha fazla toprağı sulamak, çeşitli barajlar ve sulama yapıları inşa etmek ve suyun dağıtımını düzenlemek, tüm Nil sistemini yönetmeye yönelik İngiliz çabalarının bir parçasıydı. Çünkü Nil sistemi Mısır'ı kontrol altında tutmaya, Süveyş Kanalını ve Hindistan'a uzanan İngiliz ticaret yollarını korumaya yönelik emperyal çabaların kilit noktasını oluşturuyordu. Bu dönemde İngiliz emperyal güçleri tarafından yaptırılan resmi bir sulama araştırması için bkz. Willcocks ve Craig, *Egyptian Irrigation*. İngilizlerin Nil'deki emperyalist düzenlemeleri için bkz. Terje Tvedt, *The River Nile in the Age of the British: Political Ecology and the Quest for Economic Power* (Londra: I.B. Tauris, 2004); Collins, *Nile*, 141-56.

78 J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 166-73; Reynolds, "Building the Past"; Shibl, *Aswan High Dam, 73-123*; Fahim, *Dams, People and Development*; Waterbury, *Hydropolitics*, 154-73, 210-41.

79 Sowers, "Remapping the Nation, Critiquing the State."

80 Bu dönemi şekillendiren gücün tek bir merkezde toplanması ve kadrolaşma siyaseti için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:441.

81 Bu tarihin 19. ve 20. yüzyıl başlarındaki kısmı için bkz. Abbas ve El-Dessouky, *Large Landowning Class and the Peasantry in Egypt*.

82 Mısır'da son yirmi yıldaki çevre politikalarına ışık tutan bir çalışma için bkz. Jeannie L. Sowers, *Environmental Politics in Egypt: Activists, Experts, and the State* (Londra: Routledge, 2013).

5 UZMAN ÖLÇÜMLERİ
(Sayfa 109-126)

1 Bu iletişimin örnekleri için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 38-66.

2 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 4, s. 108, dava no. 281 (Evail M 1075/25 Temmuz-3 Ağustos 1664). Shārimsāḥ köyü için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al- Jughrāfī*, bölüm 2, 1:243.

3 Aşağı köyler şunlardı: Bisāṭ, Kafr Tiqay ve al-Za'ātra. Tam liste için bu davanın metnine bakınız. Bu üç köy için özellikle bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 1:242, 1:245, 1:246.

4 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 1, s. 84, dava no. 197 (20 Z 1055/6 Şubat 1646).

5 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 7, s. 134, dava no. 340 (7 Za 1091/29 Kasım 1680). Ṭunāmil için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 1:174, 1:179.

6 Diğer on köy ise şunlardı: Dammās, Kafr al-Rūla, Minyyat Gharb, Durra, Tanbūl, Tūḥ, Nūr Ṭīq, al-Sandalāwī, Barhamnus ve Shubrahūr.

7 Burada da teknik hesaplamalara göre bir *zirā'* 0,656 metreye tekabül etmektedir. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, 58.

8 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 257, dava. no 527 (18 Z 1116/13 Nisan 1705).

9 Bu onarım için devlet fonlarının kullanılması şu davada detaylıca belirtilmiştir: DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 289 ya da 290, dava no. 599 (17 S 1117/10 Haziran 1705).

10 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 257, dava no. 527 (18 Z 1116/ 13 Nisan 1705).

11 Osmanlı loncaları hakkında genel bilgi için, bkz. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden, Hollanda: Brill, 2004); Ammon Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem* (Leiden, Hollanda: Brill, 2001); Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire: Crafts and Crafts- people under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 2009); Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem, eds., *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean* (Londra: I.B. Tauris, 2005).

12 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 289 ya da 290, dava no. 599 (17 S 1117/10 Haziran 1705).

13 Bu konuyla ilgili daha detaylı bir inceleme için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 124-25.

14 *a.g.e.*, 82-169.

15 Bu ölçümlerin ve maliyet tahminlerinin dayanağı şu davadır: DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 257, dava no. 527 (18 Z 1116/13 Nisan 1705).

16 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 16, s. 289 ya da 290, dava no. 599 (17 S 1117/10 Haziran 1705).

17 Bu iki tür kanal arasındaki ayrım için bkz. Borsch, "Environment and Population"; Tsugitaka, *State and Rural Society*, 225-27; Mikhail, *Nature and Empire*, 40-46.

18 BOA, İbnülemin Umur-i Nafia, 94 (Evasıt Ra 1121/21-30 Mayıs 1709). 19. BOA, MM, 1:167 (Evasıt S 1123/31 Mart-9 Nisan 1711).

19 BOA, MM, 1:167 (Evasıt S 1123/31 Mar.- 9 Nisan 1711).

20 BOA, Cevdet Nafia, 120 (Evasıt Ca 1125/5-14 Haziran 1713).

21 Bu yerel uzmanlarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 66, 176-78.

22 Rūḥ al-Dīn Efendi'nin Mısır'daki eseri için bkz. *a.g.e.*, 260-63, 284. İstanbul'da imparatorluğa bağlı çeviri dairesindeki görevi için bkz. Christine M. Philliou, Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution (Berkeley: University of California Press, 2011), 91-93.

23 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:359.

24 Haritacılıkla ilgili olarak, okulun kurulmasının bir diğer amacı ise Mehmet Ali Paşa'ya devasa sulama ve diğer altyapı projelerinde danışmanlık verecek teknokratlar sınıfını oluşturmaktı. Mikhail, *Nature and Empire*, 260-61.

25 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:448.

26 Bu dinamikle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 279, 288.

27 William M. Denevan, "The Pristine Myth: The Landscape of the Americas in 1492," *Annals of the Association of American Geographers 82* (1992): 369-85; William Cronon, "The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature," *Environmental History 1* (1996): 7-28. Daha detaylı çalışmalar için, *Environmental History*'nin aynı sayısında yer alan bu konuyla ilgili çeşitli makalelere ve William Cronon'un cevabına bakınız.

28 Kolonyal dönemde Kuzey Afrika'daki bozulan çevre anlatısının siyasi ve ekolojik kullanımlarına dair bir analiz için bkz. D. Davis, *Resurrecting the Granary of Rome*, 131-76; D. Davis, "Potential Forests."

29 Cronon, *Changes in the Land*, 13.

6 HAYVAN SERMAYESİ (Sayfa 129-151)

1 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 21, s. 177, dava no. 343 (24 N 1206/16 Mayıs 1792). Surunbāy köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al- Jughrāfī*, bölüm 2, 2:270.

2 El-Haç Mustafa'nın bu davayı mahkemeye getirmek için görünürde boş yere çabalamasının makul bir açıklaması da bir süredir devam eden çekişmeli bir ilişkideki husumetten kaynaklanıyor olması ihtimalidir. Diğer bir deyişle, belki de El-Haç Mustafa, al-Shabb Ali'den intikam almak için durumu mahkemeye taşımış olabilirdi; yahut belki de el-Haç Mustafa yaşadıkları toplumdaki diğer insanların al-Shabb Ali'yi bir düzenbaz olarak düşünmelerini istemiş olabilir, hatta el-Haç Mustafa, al-Shabb Ali'nin gece yarısı gelip öküz öldürdüğünü bile ima etmek istemiş olabilirdi. Pek çok makul senaryo düşünülebilir. Buradan çıkaracağımız en önemli sonuç çeşitli sonuçlara yol açabilecek pek çok sayıda sebeple ilişkilendirilebilecek bir durumu mahkemeye götürmeye karar verilmesidir. Davacıların davayı kaybedeceklerinden yüzde yüz emin olmalarına rağmen davayı mahkemeye taşımış olmaları çok mümkün değil, hatta hiç mümkün değildir. Başka bir deyişle, bir durumu mahkemeye taşımanın amacı her zaman kazanmak değildir. Bu ve bunun gibi Osmanlı mahkemelerinin diğer stratejik amaçlarla kullanımlarına dair bir çalışma için bkz. Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu* (1652-1744) (Leiden, Hollanda: Brill, 2003); Peirce, *Morality Tales.*

3 Kâğıt ticareti için bkz. Nelly Hanna, *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2003). Kahve için bkz. André Raymond, "A Divided Sea: The Cairo Coffee Trade in the Red Sea Area during the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean* içinde, yay. haz. Leila Tarazi Fawaz ve C.A. Bayly, 46-57 (New York: Columbia University Press, 2002); André Raymond, "Une famille de grands négociants en café au Caire dans la première moitié du XVIIIe siècle: Les Sharāybī," in *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: Espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)* içinde, yay. haz. Michel Tuchscherer, 111-24 (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001). Osmanlı ipek yolu için bkz. Halil İnalcık, "Bursa and the Silk Trade," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, 2 cilt., yay. haz. Halil İnalcık with Donald Quataert, 1:218-55 (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Tüccarların ve satıcıların varlıklarının Osmanlı Mısır'ında toplanması için bkz. Raymond, *Artisans et commerçants*; Hanna, *Making Big Money in 1600.*

4 Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal işgücünü ele alan çalışmaların çoğu, tahmin edileceği üzere kırsal ekonomide köylülerin rolüne odaklanmıştır. Osmanlı çalışmalarında köylülere ilişkin genel tarihyazımsal çalışmalar için bkz. Suraiya Faroqhi, "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca 1500-1878) (A Report on Scholarly Literature Published between 1970 and 1985)," *New Perspectives on Turkey 1* (1987): 3-34; Suraiya Faroqhi, "Ottoman Peasants and Rural Life: The Historiography of the Twentieth Century," *Archivum Ottomanicum 18* (2000): 153-82. Osmanlı köylüleri ve erken modern dönemde emeğe dair daha fazla çalışma için bkz. Suraiya Faroqhi, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum 8* (1983): 215-50; Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the

Balkans during the Sixteenth Century, I," *Turcica* 9 (1977): 161-95; Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II," *Turcica 11* (1979): 103-53; İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire.* Mısır özelinde çalışmalar için bkz. Cuno, *Pasha's Peasants*; ʿAbd al-Raḥīm, *al-Rīf al-Miṣrī*; Maḥārīq, *al-Minūfiyya.*

5 Söylemeye gerek olmamasına rağmen, bu ve bir sonraki bölümü hayvanların, insanların ve ortak bir tarihi paylaşan diğer varlıkların, tüm dönem ve yerleri çalışan tarihçilerin dikkatini hak ettiği ön kabulüyle yazdım. 19. yüzyılın ikinci yarısında Charles Darwin'in çalışmalarından bu yana, tarihçiler, doğa bilimciler, filozoflar, biyologlar, ekolojistler, antropologlar ve diğer akademisyenler, hayvan ve insanların ortak tarihi üzerine düşünmenin ana hatlarını, potansiyelini ve zorluklarını ayrıntılarıyla anlatıyor. Örneğin, evcil hayvan besleme gibi konularla ilgilenen kültür tarihçileri, duygulanım, sınıf ve aile hayatının tarihyazımına önemli katkılarda bulunmuştur. Kathleen Kete, *The Beast in the Boudoir: Petkeeping in Nineteenth-Century Paris* (Berkeley: University of California Press, 1994); Erica Fudge, *Pets* (Stocksfield, UK: Acumen, 2008); Katherine C. Grier, *Pets in America: A History* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006); Yi-Fu Tuan, *Dominance and Affection: The Making of Pets* (New Haven, CT: Yale University Press, 1984); Donna J. Haraway, *When Species Meet* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008).

Siyaset, düşünce ve çevre tarihçileri de, barbarlık, hayvan doğası, vahşilik, egzotik, evcillik, insanlık, ahlak, insan ve hayvan hakları gibi kavramların kökenini açığa çıkarma bağlamında hayvanların tarihiyle ilgilenmiştir. Harriet Ritvo, *The Animal Estate: The English and Other Creatures in the Victorian Age* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987); Harriet Ritvo, *The Platypus and the Mermaid and Other Figments of the Classifying Imagination* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997); Dominick LaCapra, *History and Its Limits: Human, Animal, Violence* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009); Erica Fudge, *Brutal Reasoning: Animals, Rationality, and Humanity in Early Modern England* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006); Erica Fudge, *Perceiving Animals: Humans and Beasts in Early Modern English Culture* (New York: St. Martin's Press, 2000); Nancy J. Jacobs, "The Great Bophuthatswana Donkey Massacre: Discourse on the Ass and the Politics of Class and Grass," *American Historical Review 106* (2001): 485-507; Londa Schiebinger, "Why Mammals Are Called Mammals: Gender Politics in Eighteenth-Century Natural History," *American Historical Review 98* (1993): 382-411; Keith Tester, *Animals and Society: The Humanity of Animal Rights* (Londra: Routledge, 1991); H. Peter Steeves, yay. haz., *Animal Others: On Ethics, Ontology, and Animal Life* (Albany: State University of New York Press, 1999); Cary Wolfe, *What Is Posthumanism?* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010); Joyce E. Salisbury, *The Beast Within: Animals in the Middle Ages* (New York: Routledge, 1994); Richard W. Bulliet, *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships* (New York: Columbia University Press, 2005); Anita Guerrini, *Experimenting with Humans and Animals: From Galen to Animal Rights* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003); Louise E. Robbins, *Elephant Slaves and Pampered Parrots: Exotic Animals in Eighteenth-Century Paris* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002); Roel Sterchx, *The Animal and the Daemon in Early China* (Albany: State University of New York Press, 2002). Ayrıca şu önemli çalışmaların ilgili bölümlerine bkz. Gregory M. Pflugfelder ve Brett L. Walker, eds., *JAPANimals: History and Culture in Japan's Animal Life* (Ann Arbor: Center for Japanese Studies at the University of Michigan, 2005); Nigel Rothfels, yay. haz., *Representing Animals* (Bloomington: Indiana University Press,

2002); Erica Fudge, yay. haz., *Renaissance Beasts: Of Animals, Humans, and Other Wonderful Creatures* (Urbana: University of Illinois Press, 2004); Angela N.H. Creager ve William Chester Jordan, eds., *The Animal/Human Boundary: Historical Perspectives* (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2002); Mary J.Henninger-Voss, yay. haz., *Animals in Human Histories: The Mirror of Nature and Culture* (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2002).

Bazı çevre ve tarım tarihçileri, coğrafya ve insan toplulukları için hayvan yetiştiriciliği, göç, avlanma ve nesli tükenen türlerinin etkilerine odaklanmıştır. Örneğin, bkz. Brett L. Walker, *The Lost Wolves of Japan* (Seattle: University of Washington Press, 2005); Elinor G.K. Melville, *A Plague of Sheep: Environmental Consequences of the Conquest of Mexico* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe,* 900-1900 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 171-94; Joseph E. Taylor III, *Making Salmon: An Environmental History of the Northwest Fisheries Crisis* (Seattle: University of Washington Press, 1999); Virginia DeJohn Anderson, *Creatures of Empire: How Domestic Animals Transformed Early America* (New York: Oxford University Press, 2004); Andrew C. Isenberg, *The Destruction of the Bison: An Environmental History*, 1750-1920 (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

Hayvanat bahçeleri, daha eski dönemlerdeki zoolojik parklar gibi kurumlar ve veterinerlik okulları da tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Bu alandaki çalışmalar için bkz. Nigel Rothfels, *Savages and Beasts: The Birth of the Modern Zoo* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002); R.J. Hoage ve William A. Deiss, eds., *New Worlds, New Animals: From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996); Donna Haraway, "Teddy Bear Patriarchy: Taxidermy in the Garden of Eden, New York City, 1908-1936," *Social Text 11* (1984): 20-64; Ian Jared Miller, *The Nature of the Beasts: Empire and Exhibition at the Tokyo Imperial Zoo* (Berkeley: University of California Press, 2013); Randy Malamud, *Reading Zoos: Representations of Animals and Captivity* (New York: New York University Press, 1998).

Veterinerlikle ilgili çalışmalar için, bkz. Joanna Swabe, *Animals, Disease, and Human Society: Human-Animal Relations and the Rise of Veterinary Medicine* (Londra: Routledge, 1999); Karen Brown ve Daniel Gilfoyle, eds., *Healing the Herds: Disease, Livestock Economies, and the Globalization of Veterinary Medicine* (Atina: Ohio University Press, 2010); Susan D. Jones, *Valuing Animals: Veterinarians and Their Patients in Modern America* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002); Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam* (Leiden, Hollanda: Brill, 2013). For works on the history of animals in various Islamic traditions of the Middle East, bkz. Schimmel, *Islam and the Wonders of Creation; Basheer Ahmad Masri, Animals in Islam* (Petersfield, İngiltere: Athene Trust, 1989); Masri, *Animal Welfare in Islam*; Foltz, *Animals in Islamic Tradition.*

6 Osmanlı Mısır'ındaki hayvan varlığı hakkında daha genel çalışmalar için, bkz. ʿAbd al-Raḥīm, *al- Rīf al-Miṣrī*, 208-10. Karşılaştırmalı bir örnek için erken modern dönem Hollanda'sında hayvan yetiştiriciliği ekonomisi için bkz. Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven, CT: Yale University Press, 1974), 137-44.

7 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 1, s. 31, dava no. 59 (13 R 1212/4 Ekim 1797).

Takip eden dava örneklerinde, söz konusu hayvanların sağlıklı ve çalışmaya uygun yaşta olduğunu varsayıyorum. Bu davaların hiçbirinde bunun aksini gösteren bir ifade yer almıyor. Dahası, arşiv kayıtlarında bir mülk olarak kırsaldaki hayvanlara çok

sayıda atıf yer almasına rağmen, bu hayvanların tam olarak ederini saptamak ve bu ederin zaman içerisinde ve bölgeden bölgeye nasıl değiştiğini takip etmek çok zordur. Bu nedenle, bu bölümde farklı türlerin görece fiyatlarına odaklandım.

8 Örneğin, şu dava kaydında ölümünden önce Sulaymān Salām Dūjal'a ait hayvanların sayısı belirtilmektedir: DWQ, Maḥkamat Isnā, 3, s. 23, dava no. 41 (8 L 1171/14 Haziran 1758). Sahip olduğu altı mandanın, dört ineğe, bir dişi deveye ve birkaç koyuna nazaran en değerli varlığı olduğu görülüyor. Mandanın ne kadar değerli olduğunu gösteren diğer dava kayıtları için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 58, dava no. 108 (11 M 1266/26 Kasım 1849); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 74, dava no. 135 (tarih belirtilmemiş).

9 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 5-7, dava no. 5 (4 Ca 1228/5 Mayıs 1813).

10 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 38, s. 49, dava no. 101 (11 Za 1233/12 Eylül 1818).

11 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 24, s. 291-92, dava no. 526 (20 B 1209/10 Şubat 1795). Diğer hayvanlara nazaran, develer Ortadoğu tarihçilerinin ilgisini daha çok çekmiştir. Örneğin, bkz. Bulliet, *Camel and the Wheel*; Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels*; Halil İnalcık, "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrebine 10* (1983): 256-70; İnalcık, "Ottoman State," 1:38-39, 1:62-63; Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State"; Roger S. Bagnall, "The Camel, the Wagon, and the Donkey in Later Roman Egypt," *Bulletin of the American Society of Papyrologists 22* (1985): 1-6.

12 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 11, s. 45-56, dava no. 97 (1 Z 1196/7 Kasım 1782).

13 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 23, s. 198, dava no. 357 (Evahir L 1208/20- 30 Mayıs 1794). Bīwīṭ için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:268-69.

14 Buradaki mirasın toplam değeri aslında 298 *nısf fıdda* olmasına rağmen, bu rakamın 134.61 *nısf fıdda*lık kısmı borçları ve diğer masrafları ödemek için mirastan düşülmüştür. Bu sebeple, mirasçılara kalan toplam miktar 163.39 *nısf fıdda* olarak hesaplanmıştır.

15 Bu davada görüldüğü üzere, manda her zaman tereke kayıtlarındaki en değerli varlık değildir. Ancak, genel olarak mandanın yer aldığı bir tereke kaydı söz konusu olduğunda, diğer hayvanlara kıyasla en pahalı evcilleştirilmiş hayvan mandadır.

16 Örneğin bkz. Maḥkamat Rashīd, 132, s. 278, dava no. 419 (10 Ra 1138/15 Kasım 1725). Bu davadaki mandanın değeri 500 *nısf fıdda*, atın değeriyse 720 *nısf fıdda*dır.

17 Örneğin bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 139, s. 107-8, dava no. 172 (30 M 1146/12 Temmuz 1733). Bu davada bir manda 770 *nısf fıdda* kazandırırken bir at yalnızca 210 *nısf fıdda* kazandırmaktadır.

18 Atların Menfalut'taki ahırlara taşınmasıyla ilgili bir dava için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 1, s. 207-8, dava no. 513 (14 B 1098/26 Mayıs 1687). Ortaçağ Avrupa'sında atlara atfedilen sosyal statü için bkz. Salisbury, *Beast Within*, 28-31, 35.

19 Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 16. Karşılaştırmalı bir örnek için erken modern dönemde Japonya'da kuşların hediye edilmesi için bkz. Martha Chaiklin, "Exotic-Bird Collecting in Early-Modern Japan," *JAPANimals: History and Culture in Japan's Animal Life* içinde, yay. haz. Gregory M. Pflugfelder ve Brett L. Walker (Ann Arbor: Center for Japanese Studies, University of Michigan, 2005), 132-39.

20 Stanford J. Shaw, yay. haz. ve çev., *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: The Niẓâmnâme-i Mışır of Cezzâr Aḥmed Pasha* (Cambridge, MA: Center for Middle Eastern Studies of Harvard University, 1964), 14-15.

21 Atlar dışında başka hayvanların hediye edilmesi için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al- Āthār* (1998), 1:407.

22 Shaw, *Nizâmnâme-i Mışır*, 41. Shaykh al-Humām için bkz. *a.g.e.*, 44. Akhmīm köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 4:89-90.

23 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 144, s. 493-95, dava no. 525 (25 Ra 1152/2 Temmuz 1739).

24 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 111, dava no. 216 (tarih belirtilmemiş). Manda paylaşımıyla ilgili diğer dava örnekleri için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 130 ya da 156, dava no. 318 (25 Ra 1264/1 Mart 1848); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 136 ya da 162, dava no. 332 (4 Ra 1264/9 Şubat 1848); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 166, dava no. 340 (11 Ra 1264/16 Şubat 1848); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 166, dava no. 342 (13 Ra 1264/18 Şubat 1848). Buradaki kırmızı sözcüğü muhtemelen hayvanın kürkündeki kızıl-kahverengi tonu kastetmektedir.

25 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 1, s. 223, dava no. 549 (21 B 1098/2 Haziran 1687).

26 Dişi bir devenin paylaşımıyla ilgili davalar için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 46, dava no. 93 (tarih belirtilmemiş).

27 Mısır kırsalında hayvanların değerine ilişkin başka bir hiyerarşik sıralama da farklı hayvanların derilerine biçilen fiyata göre yapılabilir. Öyle ki, Osmanlı döneminde Mısır'dan gelen çeşitli hayvan derilerinin ticareti oldukça gelişmişti. Osmanlı Mısır'ında en pahalı deri manda derisiydi. Mandadan sonra öküz ve inek derisi gelirken, deve derisi en ucuz deriydi. Osmanlı Mısır'ında hayvan derisi ticareti hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 37, s. 203, dava no. 423 (29 B 1232/15 Haziran 1817); DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 37, s. 204, dava no. 426 (17 B 1232/3 Haziran 1817).

28 Sufi geleneğine göre, ineklerin yük hayvanı olarak kullanılması yanlıştır. Rivayete göre, bir gün adamın biri ineğe binerken, hayvanın "Ben bunun için yaratılmadım!" diye haykırdığını duyar. Schimmel, *Islam and the Wonders of Creation*, 48. Schimmel bu hikâye için herhangi bir alıntı ya da referans göstermemiştir.

29 17. yüzyılın ikinci yarısında Kahire pazarında eşeğin bulunduğunun kanıtı olarak bkz. Ibrāhīm ibn Abī Bakr al-Şawāliḥī al-'Awfī al-Ḥanbalī, *Tarājim al-Şawā'iq fī Wāqi'at al-Şanājiq*, yay. haz. 'Abd al-Raḥīm 'Abdal-Raḥman 'Abd al-Raḥīm (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1986), 54.

30 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 1, s. 69, dava no. 144 (tarih belirtilmemiş).

31 Bu tablolar şu kaynak referans alınarak oluşturulmuştur: Maḥkamat Isnā, 6, s. 73-79, dava no. 131 (12 L 1172/8 Haziran 1759).

32 İnekler ve diğer hayvanların paylaşımı ile bunların tutarlarının yer aldığı tereke kayıtları için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 1, s. 72-73, dava no. 152 (8 Ş 1212/25 Ocak 1798); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 92-93, dava no. 174 (tarih belirtilmemiş.); DWQ, Maḥkamat Isnā, 6, s. 67, dava no. 113 (11 L 1172/7 Haziran 1759); DWQ, Maḥkamat Isnā, 8, s. 111-12, dava no. 177 (23 Ra 1173/13 Kasım 1759). Deve satışıyla ilgili bir kayıt için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 33, dava no. 57 (tarih belirtilmemiş).

33 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 4-5, dava no. 3 (4 R 1228/6 Nisan 1813).

34 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 154, s. 179, dava no. 197 (15 Za 1162/27 Ekim 1749).

35 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 148, s. 67-68, dava no. 86 (1 B 1154/11 Eylül 1741).

36 Köleler ve hayvanlar ile bunların fiyatlarının yer aldığı başka bir finansal işlem için bkz. al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 44.

37 Kan parası kavramının İslam hukukunda bir eş değeri yoktur. Ortaçağ Avrupa'sı tarihçileri insanların hayvanlara kıyasla değerini ölçmek için kan parası kavramını kullanmışlardır. Örneğin Vizigotlarda bir soylu, en değerli hayvandan beş yüz kat daha değerliydi. Franklarda bir damızlık atın bir erkeğin burnu ya da kulağının yarı değerine eş olduğu kabul edilirdi. Burgonyalılarda, en alt tabakadan birinin dişi, soylu bir av köpeğiyle aynı değerdeydi. Salisbury, *Beast Within*, 36-37.

38 Çeşitli çiftlik hayvanlarının sütünden yapılan süt ürünleri ve bunların değeri için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:184, 1:338-39, 2:205, 3:332, 3:469.

39 İşgücü olarak kullanılan hayvanların, eti yenen hayvanlardan daha değerli olduğu Ortaçağ Avrupa'sında da durum böyleydi. Salisbury, *Beast Within*, 34.

40 Dişi develerin ne kadar değerli olduğunu gösteren bir dava için bkz. DWQ, Maḥkamat Rashīd, 130, s. 172-76, dava no. 245 (20 C 1136/16 Mart 1724).

41 DWQ, Maḥkamat Isnā, 6, s. 1-3, dava no. 1 (23 Ca 1172/23 Ocak 1759). Bu dişi devenin yanı sıra, 'Alī 'Abd al-Qādir al-Ḥamdanī'nin üç devesi, iki ineği (birinin sarı olduğu belirtiliyor) ve bir eşeği (siyah olduğu belirtiliyor) vardı. Bu hayvanlar önemli bir sermaye yatırımı anlamına geliyor ve al-Hamdani'nin miras bırakılabilir varlığının büyük bir bölümünü oluşturuyordu.

42 Nahl Suresi'nin 66. ayetine bakılarak Kuran'da inek sütünün deve sütünden daha değerli olduğu sonucuna varabiliriz: "Doğrusu davarlarda da size deliller vardır. Zira size onların karınlarındaki işkembe ile kan arasından halis bir süt içiriyoruz ki içenlerin boğazından afiyetle geçer." (Kur'an, 16:66 Suat Yıldırım meali) Ayrıca bkz. Kur'an, 23: 21, 36:73. İslam geleneğinde deve ve inek sütü arasındaki farklar için bkz. Schimmel, *Islam and the Wonders of Creation*, 47-48.

43 Arap ve Fars tarihyazımında develerin önemine dair daha fazla bilgi için bkz. Schimmel, *Islam and the Wonders of Creation*, 46-47.

44 18. yüzyıl Mısır'ında et ürünlerinin türleri ve fiyatları için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:184, 1:338-39, 2:198, 2:205, 2:274- 75, 3:332, 3:469, 3:551. İstanbul'un et iaşesinin teminine dair faydalı bir analiz için bkz. Antony Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System" (Doktora tezi, University of Chicago, 1988).

45 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:545, 3:300.

46 Bu şenliklerde hava fişek gösterileri, Kahire Kalesinde resmi geçit, top atışı ve ziyafetler düzenlenirdi. Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 6, 9, 28, 40, 57, 69, 72, 75, 79-80, 84, 103, 113, 114, 122-23, 132-33, 142, 159, 162, 179, 199, 209, 212, 224, 237, 241, 248, 251, 252-54, 260.

47 Shaw, *Niẓâmnâme-i Mıṣır*, 47-48. Okka 400 dirhem ya da 1.2828 kilograma tekabül eden bir kuru ölçü birimiydi. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, 24.

48 DWQ, Maḥkamat Isnā, 3, s. 15-16, dava no. 29 (8 L 1171/14 June 1758). Aṣfūn için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 4:152.

49 Hayvanların fakirler ve diğer misafirler için kesildiği diğer vakıf örnekleri için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:612.

50 Hayvanları tutmak için doğal çitleme alanı olarak adaların kullanılmasına dair bir çalışma için bkz. Anderson, *Creatures of Empire*, 160.

51 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 134, s. 332, dava no. 443 (30 B 1140/ 11 Mart 1728).

52 Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 123.

53 *a.g.e.*, 214; Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 127; Shaw, *Niẓâmnâme-i Mıṣır*, 47. Bu türdeki başka bir iltizam örneği için bkz. Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 135.

54 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 130, 301.

55 *a.g.e.*; Shaw, *Niẓâmnâme-i Mıṣır*, 47n1.

56 Shaw, *Niẓâmnâme-i Mıṣır*, 19.

57 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 139.

58 1742-43 ve 1760-61 yılları arasında bu loncadan elde edilen vergi geliri 1,620 *para*ydı. Aynı dönemde Kahire'deki sardalye satıcılarından toplanan vergi geliri 1,800 *para*ydı. Kahire'deki diğer kurumlardan toplanan vergiler için bkz. *a.g.e.*, 119.

59 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 8, s. 24, dava no. 37 (19 S 1176/ 8 Eylül 1762).
60 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:538-39. Mısır'da şeker kamışı tarımı için bkz. Tsugitaka, *State and Rural Society*, 211-20.
61 DWQ, Maḍābiṭ al-Daqahliyya, 20, s. 110-11, dava no. belirtilmemiş. (7 C 1188/15 Ağustos 1774).
62 Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 131.
63 DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 3, s. 10, dava no. 31 (19 S 1063/19 Ocak 1653). Sandūb köyü için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī,* bölüm 2, 1:220.
64 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 24, s. 56, dava no. 102 (1 Ra 1209/26 Eylül 1794). Bu su dolaplarından biri Bāb al-Naṣr, diğeri de al-Kitāniyya adıyla bilinirdi.
65 DWQ, al-Jusūr al-Sulṭāniyya, 784, s. 129, dava no. belirtilmemiş. (tarih belirtilmemiş). Shūbar köyü için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:101.
66 Örneğin bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 10, s. 101, dava no. 229 (1 Ra 1190/20 Nisan 1776).
67 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/ 16 Mayıs 1725).
68 Örneğin bkz. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 314, dava no. 389 (10 Ş 1165/22 Haziran 1752); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 145, s. 126, dava no. 101 (30 Z 1151/9 Nisan 1739). Buradaki ikinci davada, onarım sürecindeki bir hamamın etrafındaki molozları kaldırmak için birkaç eşek kiralanmıştı. İşgücü olarak kullanılan bu hayvanların maliyeti, kantarcının maliyetinden daha yüksek ancak şantiye alanına getirilen işçilerinkinden ise daha düşüktür. Bu davada hayvan ve insan sayıları belirtilmediği için, tek bir eşeğin insana kıyasla maliyetini belirlemek mümkün değildir.
69 Bu davalara ait çok sayıda örnek için bkz. DWQ, Maḥkamat Isnā, 3, s. 22, dava no. 40 (3 L 1171/9 Haziran 1758); DWQ, Maḥkamat Isnā, 6, s. 31, dava no. 42 (5 B 1172/5 Mart 1759). İlk davada miras olarak bırakılan bir dişi deve, ikincisinde ise bir manda üzerine ihtilaf durumu söz konusudur. Şu davada ise mirasçılar bir inek, bir eşek ve dört dişi koyunun mülkiyeti için birbirlerine girmiştir: DWQ, Maḥkamat al- Baḥayra, 22, s. 347-48, dava no. 733 (15 Z 1207/24 Temmuz 1793). Birkaç yıl sonra yine Buhayra mahkemesindeki bir davada, üç erkek kardeş, kardeşlerden birinin vefat eden eşine ait manda yavrusunun dörtte bir hissesinin mülkiyeti konusunda uzlaşamamıştır: DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 25, s. 17, dava no. 30 (26 Z 1211/22 Haziran 1797). 1793 yılında Buhayra mahkemesinde görülen bir miras ihtilafı davasında ise Maḥallat Marḥūm köyünden Sitīta bint Sīdī Aḥmad Turkī'nin dayısı al-Ḥājj Yūsuf ibn al-Ḥājj Muḥammad al-'Urf ile on iki manda, sekiz öküz, bir koyun ve bir devenin mülkiyeti üzerine uzlaşamadığı görülüyor. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 23, s. 45, dava no. 87 (1 Ra 1208/7 Ekim 1793). Maḥallat Marḥūm köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:107.
70 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 1, s. 296, dava no. 738 (12 Z 1098/ 19 Ekim 1687).
71 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 26, s. 13, dava no. 24 (Evahir M 1212/15- 25 Temmuz 1797). Merhumenin danasının çeyreğinin üç riyale, mandasının yarısının ise 38 riyale satılmış olması Osmanlı Mısır'ı kırsalında mandanın diğer hayvanlara kıyasla çok daha değerli olduğunu kanıtlar.
72 Örneğin, 1793 yılından Buhayra mahkemesine ait bir davada Sālima bint Ḥasan 'Āmir adlı bir kadın, bir mandanın dörtte biri ve bir *ardabb*lık buğday üzerinde hakkı olduğunu iddia ederek eski kocası Muḥammad Khalīf'i mahkemeye verir. Muhammad, Salima'nın iddialarına karşılık olarak Salima'yı boşadığı sırada onun üç riyal karşılığında bu mülk üzerindeki hakkından feragat ettiğini öne sürer. İddialarını güçlendirmek isteyen Salima, Muhammad'a bu işlemi belgelendirmesini ister. Muhammad bunun üzerine Sulaymān al-Laqqānī ve al-Sayyid Muṣṭafā 'Ulwān'ın tanıklık

edip imzaladığı bir hükmü ve niteliği belirtilmeyen başka bir hukuki belgeyi mahkemeye gösterir. Kadı bu deliller üzerine davalı Muhammad lehine karar verir ve Salima'nın mülk üzerindeki tüm iddialarını geri çekmesini emretmiştir. DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 22, s. 343, dava no. 724 (13 Z 1207/22 Temmuz 1793).

73 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 5, s. 183, dava no. 319 (26 Ş 1165/8 Temmuz 1752).

74 Bedevi yağmacılar hem hayvanları çalıyor hem de bu çaldıkları hayvanları saldırılarında kullanıyordu. Savaşta bu denli atik ve maharetli olmalarının bir sebebi de buydu. "At binen ve mızrak kuşananlar" olarak tanımlanırlardı. Shaw, *Nizâmnâme-i Mısır*, 26-27.

75 Bu tür bir dava kaydı örneği için bkz. DWQ, Maḥkamat al-Manṣūra, 18, s. 267, dava no. belirtilmemiş. (3 M 1120/26 Mart 1708). Bu dava kaydında, İstanbul'dan Mansure mahkemesine gönderilen bir Osmanlı *buyuruldu* yazısı bulunmaktadır. Bu belge, Mısır mahkemelerine gönderilen çok sayıda Osmanlı fermanı ve emrinin de gösterdiği üzere, imparatorluk idaresi Mısır köylerinden hayvanları çalan Bedevileri durdurmak konusuyla yakından ilgilenmiştir. Savaş sırasında Bedevilerin hayvanları yağmaladığı örnekler için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 1:190, 1:543, 2:150.

76 Bedevi yağmacılığına dair başka örnekler için bkz. al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muṣāna*, 7-8, 41, 43-44, 129.

77 Ortaçağ Avrupa'sında hayvanların, sahiplerinin toplumsal statülerini artırabilmesine dair bir çalışma için bkz. Salisbury, *Beast Within*, 27-32.

78 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 16, s. 232, dava no. 403 (27 R 1201/16 Şubat 1787). al-Raḥmāniyya için, bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:305.

79 Burada da hayvandan kızıl olarak bahsedilmesi, muhtemelen hayvanın kızıl-kahverengi kürkünden kaynaklanmaktadır.

80 Hayvan mülkiyetiyle ilişkilendirilen toplumsal statüye dair başka bir örnek için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1998), 3:272.

81 Bu dava bazı soruları akla getiriyor. Örneğin neden dava, davalının hayvanlarla görüldüğü düğün gününden on beş gün sonra mahkemeye getiriliyor? Bu acaba yalnızca mahkemenin dava görmek için toplanma zamanıyla mı ilgiliydi? Yoksa davacı mı dava açmak için beklemişti? Davanın niteliğini, davacının elindeki delilleri ve iki tanığın düğün gecesinin hemen ardından davacıyı destekleyen beyanlarda bulunmuş olmalarını göz önünde bulundurduğumuzda davacının dava açmak için beklemesi pek mümkün görünmüyor. Belki de davacı, yasal yollara başvurmaya gerek kalmadan sorunu kendi aralarında çözmek için davalıya yaklaşmayı denemiştir. Bu ve bunun gibi hukuki prosedürlerle ilgili soruları ele alan çalışmalar için bkz. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice*; Peirce, *Morality Tales*.

82 DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 62, dava no. 117 (tarih belirtilmemiş). Jalda köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 4:46-47.

83 Eşeğin yeşil olarak nitelendirilmesinin sebebi kürkünün yeşile çalan gri ya da griye dönük kahverengi olmasıdır. *Khaḍrā'* sözcüğü, yeşile çalan kahve ve gri tonları için kullanılır. Örneğin, yarı sepilenmiş deri, bazı güneşte kurumuş kerpiç türleri ve deve derisi çoğu kez bu sözcükle tanımlanır. El-Said Badawi ve Martin Hinds, *A Dictionary of Egyptian Arabic* (Beyrut: Librairie du Liban, 1986),"khā'," "ḍād," "rā'" başlığı altında.

84 Bu davanın metni tanıkların iki eşek arasındaki kalıtsal bağı nasıl kanıtladıklarını dair herhangi bir bilgiye yer vermiyor. Belki küçük eşeğin doğumuna tanık olmuşlardı ya da belki de Rushdan'ın eşeğinin kaybolmadan önce hamile olduğunu biliyorlardı. Eşeklerin hamilelik süresinin on bir ay olması da bu davada belirtilen sürelere uyuyor.

85 Gezip dolaşan eşekler üzerinde hukuki mülkiyetinin tesis edilmesine dair benzer mahkeme kayıtları için bkz. DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 98, dava no. 188 (8 R

1266/21 Şubat 1850); DWQ, Maḥkamat Manfalūṭ, 3, s. 86-87, dava no. 161 (tarih belirtilmemiş).

86 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 16, s. 89, dava no. 155 (16 L 1200/ 11 Ağustos 1786).

87 DWQ, Maḥkamat al-Baḥayra, 23, s. 129, dava no. 241 (21 C 1208/ 23 Ocak 1794). Sunṭīs için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:287.

88 Zāwiyat Na'īm köyü için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī*, bölüm 2, 2:240-41.

89 Ruzzāfa için bkz. *a.g.e.*, bölüm 2, 2:261.

90 Günlük işlerde kullanılan evcilleştirilmiş hayvanları beslemenin maliyeti için bkz. Salisbury, *Beast Within*, 20.

91 Kolonileşme dönemi Amerika'sından karşılaştırmalı bir örnek için bkz. Anderson, *Creatures of Empire*, 165-66.

92 Çiftlik hayvanlarının bu şekilde "komün olarak bakımı" için *a.g.e.*, 163.

93 Ortaçağ Avrupa'sında da serbest dolaşan bir hayvan sahibinin yasal mülkiyeti olarak kabul edilirdi. Salisbury, *Beast Within*, 32.

94 Erken modern dönem akademik çalışmalarında hayvanlara yer verilmemesi konusuyla ilgili olarak bkz. Fudge, *Brutal Reasoning*, 4-5.

95 Bursa, İstanbul ve Edirne'den tereke kayıtlarına yer veren bir çalışma için bkz. Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History* 29 (1969): 97-140.

7 KABA KUVVET
(Sayfa 153-176)

1 John F. Richards, "Toward a Global System of Property Rights in Land," *The Environment and World History* içinde, yay. haz. Edmund Burke III ve Kenneth Pomeranz (Berkeley: University of California Press, 2009), 71. Ayrıca bkz. J. Richards, *Unending Frontier*, 617-22.

2 Brenner tartışması, tartışmaya dahil olan çok sayıda akademisyenin katkılarıyla şu çalışmada güzel bir şekilde özetlenmiştir: T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, yay.haz., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985). Ayrışma üzerine literatür elbette ki şu çalışmayla başladı: Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000). Bu konuya ilişkin daha güncel bir değerlendirme için bkz. Jean-Laurent Rosenthal ve R. Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).

3 Kasaba, *Ottoman Empire and the World Economy*, 23-27.

4 Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. al-Rāf'ī, *'Aṣr Muḥammad 'Alī*; Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali.* Ayrıca bu dönemdeki eğitim reformları için bkz. 'Abd al-Karīm, *Tārīkh al-Ta'līm*.

5 Raymond, "La population du Caire"; Panzac, "Alexandrie: Évolution d'une ville cosmopolite."

6 Osmanlı Mısır'ında hayvanların ve hayvan-insan ilişkilerinin tarihi yeterince ilgi görmedi. Mevcut literatürden bazı çalışmalar için bkz. Michel Tuchscherer, "Some Reflections on the Place of the Camel in the Economy and Society of Ottoman

Egypt," çev. Suraiya Faroqhi, *Animals and People in the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Suraiya Faroqhi, 171-85 (Istanbul: Eren, 2010); Catherine Mayeur-Jaouen, "Badawi and His Camel: An Animal as the Attribute of a Muslim Saint in Mamluk and Ottoman Egypt," çev. Suraiya Faroqhi, *Animals and People in the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Suraiya Faroqhi, 113-28 (Istanbul: Eren, 2010); Jean-Louis Bacqué-Grammont, Joséphine Lesur-Gebremariam ve Catherine Mayeur-Jaouen, "Quelques aspects de la faune nilotique dans la relation d'Evliyâ Çelebî, voyageur ottoman," *Journal Asiatique* 296 (2008): 331-74; Mikhail, *Animal.*
Ortadoğu'daki farklı İslam geleneklerinde hayvanların kültürel, sembolik ve dini tarihine dair çalışmalar için bkz. Schimmel, *Islam and the Wonders of Creation*; Benkheira, Mayeur-Jaouen ve Sublet, *L'animal en islam; Sarra Tlili, Animals in the Qur'an* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Masri, *Animals in Islam*; Masri, *Animal Welfare in Islam*; Foltz, *Animals in Islamic Tradition*; Allsen, *Royal Hunt.*

7 Kasaba, *Ottoman Empire and the World Economy*, 23-27.

8 J.R. McNeill "enerji rejimini" şöyle tanımlıyor: "Güneşten (ya da uranyum atomlarından) elde edilen enerjinin yönlendirilmesine, depolanmasına, satın alımına, satışına, bir iş için kullanılması ya da boşa harcanmasına ve en nihayetinde dağıtılmasına yönelik düzenlemeler bütünü". J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 297. Enerji ve ekonomi arasındaki ilişki için bkz. *a.g.e.*, 296-324.

9 Su gücü çok önemliydi. Fakat Nil'in belirsizliği ve kırsaldaki çiftçilerin nehrin yüksek gücünden verimli ve kolayca yararlanamaması sebebiyle, Osmanlı Mısır'ında su hiçbir zaman hayvan gücü kadar kullanılmadı. Diğer enerji kaynakları ise odun ve rüzgârdı ancak odun, yakıt olarak kullanılacak kadar bol değildi. Rüzgâr da nehir taşımacılığı dışında kırsalda gücünden yararlanılan bir enerji kaynağı olarak görülmüyordu. Bu sebeple, hayvan ve insan gücü, çoğunlukla da hayvan gücü erken modern dönem Osmanlı Mısır'ındaki başlıca enerji kaynağıydı.

10 Bu konuyu detaylandıran bazı çalışmalar için bkz. Smil, *Energy in World History*; Smil, *Energy in Nature and Society*; Pyne, *World Fire*; Pyne, *Vestal Fire*; Paul Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Burke, "Big Story"; Mary C. Stiner ve Gillian Feeley-Harnik, "Energy and Ecosystems," *Deep History: The Architecture of Past and Present* içinde, yay. haz. Andrew Shryock ve Daniel Lord Smail, 78-102 (Berkeley: University of California Press, 2011).

11 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Clay McShane, *Down the Asphalt Path: The Automobile and the American City* (New York: Columbia University Press, 1994).

12 Bu konuyla ilgili olarak bkz. J. Richards, *Unending Frontier*; Fernand Braudel. *The Wheels of Commerce*, çev. Siân Reynolds, cilt 2, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century* (Londra: Collins, 1982); Richard W. Bulliet, "History and Animal Energy in the Arid Zone," *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa* içinde, yay. haz. Alan Mikhail, 51-69 (New York: Oxford University Press, 2013).

13 Enerji rejimleri arasında bir dönüm noktası olarak 1800 yılı için bkz. Bruce Podobnik, "Toward a Sustainable Energy Regime: A Long-Wave Interpretation of Global Energy Shifts," *Technological Forecasting and Social Change* 62 (1999): 155-72; Burke, "Big Story," 35.

14 Kalorik motor, kalorik enerji ve kalorik güç kavramlarını, insan ve hayvanların bedenlerinde depolanan yiyeceklerin kalorilerinin harcanmasıyla açığa çıkan işgücü kapasitelerinden bahsetmek için kullanıyorum.

15 18. yüzyıl boyunca, Avrupa'nın bazı bölgelerinde üst üste hayvan hastalığı salgınlarının yaşanması bu durumun erken modern dönemde tüm Akdeniz genelinde bir olgu olduğunu düşündürüyor. Avrupa'daki bu salgınların bir kısmı için bkz. Karl Appuhn, "Ecologies of Beef: Eighteenth-Century Epizootics and the Environmental History of Early Modern Europe," *Environmental History* 15 (2010): 268-87.

16 BOA, HAT, 29/1361 (13 Ş 1198/1 Temmuz 1784). *Plague* sözcüğünü hem *taun* hem de *veba* sözcüklerinin İngilizce karşılığı olarak kullanıyorum. Orijinal kaynaklarda hem hayvan hem de insan hastalıklarından bahsedilirken her iki sözcük de kullanılıyor. Şüphesiz "veba" olarak adlandırılan insan hastalıkları *Yersinia pestis* bakterisinin yol açtığı veba türlerinin ötesinde şarbon, karahumma ve diğer paraziter hastalıkları da kapsıyor. Taun ve veba olarak adlandırılan epizootikler de şarbon, sığır vebası, bulaşıcı sığır plöropnömonisi, el-ayak-ağız hastalığı ya da tamamen farklı bir hastalık olabilir. Orijinal kaynakların bu hastalık terimlerini birbirinin yerine kullanmasının nedenlerinden biri olan burada asıl üzerinde durulması gereken nokta aynı şartların hem insanları hem de hayvanları salgın hastalıklara karşı daha savunmasız hale getirmiş olmasıdır. Ben de kaynakları takip ederek ve gerçekten başka hiçbir makul seçeneğin olmaması sebebiyle, insan hastalıklarından bahsetmek için yaygın kullanılan, geniş kapsamlı *veba* sözcüğünü İngilizcede *plague* olarak kullandım. Kaynağın beni yönlendirdiği bazı durumlarda epizootik için de *plague* sözcüğünü kullanmama rağmen genel olarak kapsayıcı bir terim olan epizootik ifadesini kullandım. Veterinerlik tıbbının bu spesifik hayvan hastalıklarının arasındaki ayrımları net olarak ortaya koyması bu dönemden onlarca yıl sonrasında mümkün olacaktı. Osmanlıca ve Arapça kaynaklardaki insan hastalıklarının tespit edilmesiyle ilgili zorlukların bir kısmını ele alan değerli bir çalışma örneği için bkz. S. White, "Rethinking Disease in Ottoman History," 555-58. Venedikliler de hayvan hastalıklarının nasıl sınıflandırılacağı konusunda her zaman çok net değildi. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Appuhn, "Ecologies of Beef," 270, 279-81. 14. yüzyıldaki büyük veba salgını konusunda, akademisyenler hastalığın sığır vebası olduğu konusunda hemfikirdir. Timothy P. Newfield, "A Cattle Panzootic in Early Fourteenth-Century Europe," *Agricultural History Review* 57 (2009): 188; Philip Slavin, "The Great Bovine Pestilence and Its Economic and Environmental Consequences in England and Wales, 1318-50," *Economic History Review* 65 (2012): 1240. Şarbon tarihinin, hastalığın Osmanlı'daki geçmişine ve diğer hayvan hastalıklarıyla olan ilişkisine değinen önemli bir analiz için bkz. Susan D. Jones, *Death in a Small Package: A Short History of Anthrax* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010). İlginçtir ki veterinerliğin tarihini konu edinen eserler son derece azdır. Mevcut literatürden birkaç örnek için bkz. S. Jones, *Valuing Animals*; K. Brown ve Gilfoyle, *Healing the Herds*; Shehada, *Mamluks and Animals*; Swabe, *Animals, Disease, and Human Society*; Louise Hill Curth, *The Care of Brute Beasts: A Social and Cultural Study of Veterinary Medicine in Early Modern England* (Leiden, Hollanda: Brill, 2010); Diana K. Davis, "Brutes, Beasts, and Empire: Veterinary Medicine and Environmental Policy in French North Africa and British India," *Journal of Historical Geography* 34 (2008): 242-67.

17 BOA, HAT, 28/1354 (7 Za 1198/22 Eylül 1784); Ismāʿīl ibn Saʿd al- Khashshāb, *Khulāṣat mā Yurād min Akhbār al-Amīr Murād*, yay. haz. ve çev. Hamza ʿAbd al-ʿAzīz Badr ve Daniel Crecelius (Kahire: al-ʿArabī lil-Nashr wa al-Tawzīʿ, 1992), 24-25.

18 BOA, HAT, 28/1354 (7 Za 1198/22 Eylül. 1784); El-Ceberti, *ʿAjāʾib al-Āthār* (1994), 2:139, 2:156-57. Bu uzun süreli kıtlıklar 1785 yılı ilkbaharında Kahire'deki isyanlara neden olmuştur. *a.g.e.*, 2:210, 3:100.

19 El-Ceberti, *ʿAjāʾib al-Āthār* (1994), 2:139. İnsanların hastalıklı eşek ve at etini çiğ çiğ yediğine dair başka bir örnek için bkz. *a.g.e.*, 2:397. Bu şiddetli kuraklık, kıtlık ve has-

talık yıllarının bir sebebi de 1783 ve 1784'te yaşanan İzlanda'daki Laki çatlağındaki patlamadır. Tüm dünyayı etkileyen bu önemli iklim olayı 10. Bölümün ana konusudur. Bunun sonucunda Mısır genelinde 1785-95 yılları arasında soğuk kışlar, yetersiz su taşkınları, ekim-dikim seviyelerinin düşmesi ve salgın hastalıklar görülmüştür. Patlama için bkz. Oman, Robock, Stenchikov ve Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow." Dünya tarihinde volkanik patlamalar ve iklim değişiklikleri arasında bağlantıları ele alan değerli bir çalışma için bkz. William S. Atwell, "Volcanism and Short-Term Climatic Change in East Asian and World History, c. 1200-1699," *Journal of World History* 12 (2001): 29-98. Osmanlı tarihindeki en uzun süreli ve en kapsamlı iklim değişikliği çalışması için bkz. S. White, *Climate of Rebellion.* 1791 yılında Mısır'da (ve başka yerlerde) hava, veba, gıda tedariki ve bunların hep birlikte popülasyonlar üzerindeki etkileri için bkz. İMA, DM, 1/19/24; İMA, DB, 24/1, 191r-196v (12 Temmuz 1791), 197r-200v (7 Ekim 1791).

20 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:228-29. El-Ceberti şöyle devam ediyor: "Diğer kayıplar da en az bu kadardı."

21 *a.g.e.*, 2:241, 2:229.

22 *a.g.e.*, 2:232, 2:241.

23 Osmanlı tarihinde vebanın rolünü ele alan yakın zamanlı bir çalışma için bkz. S. White, "Rethinking Disease in Ottoman History," 549-67.

24 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:260, 2:263. Bu vebanın yol açtığı insan ölümlerinin bir kısmı için bkz. *a.g.e.*, 2:275, 2:280, 2:282.

25 BOA, Cevdet Dahiliye, 1722 (Evasıt N 1205/15-24 Mayıs 1791); El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:315; al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 33-34.

26 BOA, HAT, 1399/56283 (29 Z 1205/29 Ağustos 1791). Arşivde bu davanın tarihini doğrulayan herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Belirtilen tarih Başbakanlık Osmanlı Arşivleri tarafından verilmiştir. Burada belirtilen ölü sayısı fazlasıyla abartılı olmakla beraber, bu vebanın daha önce görülmemiş derecede şiddetli olduğunu göstermektedir. İnsan vebasının yol açtığı can kayıplarına ilişkin sayıların nasıl yorumlanması gerektiğine dair bir çalışma için bkz. 9. Bölüm. 1791'deki "perişanlığın" nasıl anlatıldığını görmek için bkz. BOA, HAT, 1412/57500 (29 Z 1205/29 Ağustos 1791). Arşivde bu davanın da tarihi doğrulayan herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Belirtilen tarih Başbakanlık Osmanlı Arşivleri tarafından verilmiştir.

27 Ismā'īl ibn Sa'd al-Khashshāb, *Akhbār Ahl al-Qarn al-Thānī 'Ashar: Tārīkh al-Mamālīk fī al-Qāhira*, yay. haz. 'Abd al-'Azīz Jamāl al-Dīn ve 'Imād Abū Ghāzī (Kahire: al-'Arabī lil-Nashr wa al-Tawzī', 1990), 58. Bu veba salgınından döneme ait anlatıların neredeyse hepsinde bahsedilirken, diğer salgınların yalnızca birkaç kaynakta geçiyor olması, bu dönemdeki salgınının şiddetini ve ölümcüllüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

28 Bu bölgelerin bazılarındaki İngiliz diplomatları tarafından gönderilen 37 mektup 1791'deki vebanın şiddetini ortaya koyuyor. İMA, DM, 1/19/24. 1791 ve 1792'de Mısır'ı vuran vebayı konu alan İngiliz yazışmalarına dair daha fazla örnek için Mısır'daki İngiliz diplomat George Baldwin'in Londra'ya gönderdiği şu raporları inceleyebilirsiniz: İMA, DB, 24/1, 183r-185v (4 Temmuz 1791), 191r-196v (12 Temmuz 1791), 211r-212v (21 Haziran 1792).

29 1792'deki veba için bkz.,BOA, HAT, 209/11213 (29 Z 1206/18 Ağustos 1792). Daha önceki kayıtlarda olduğu gibi, buradaki tarih de BOA tarafından verilmiştir. Bu tarihin doğruluğunu kanıtlayan bir bilgi yoktur.

30 Bu dönemde Mısır'daki gıda ve su kıtlığı konusunda İngilizlerin endişelerini ortaya koyan bir kaynak için bkz. *Consul Baldwin to London*, İMA, DB, 24/1, 197r-200v (7 Ekim 1791).

31 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:374. Bu dönemde kırsalda baş gösteren kurtçuk sorunu hakkında daha fazlası için bkz. *a.g.e.*, 2:397.
32 BOA, HAT, 209/11213 (29 Z 1206/18 Ağustos 1792). Daha önceki kayıtlarda olduğu gibi, buradaki tarih de BOA tarafından verilmiştir. Bu tarihin doğruluğunu kanıtlayan bir bilgi yoktur.
33 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:374-75, 2:397.
34 BOA, HAT, 245/13801A (3 Za 1213/9 Nisan 1799); BOA, HAT, 240/13451 (29 N 1214/24 Şubat 1800).
35 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:149-50. 14. yüzyıl başında İngiltere ve Galler'de sığırların yetersiz beslenmesi ve ölümünde hayvan yemi kıtlığının rolü için bkz. Slavin, "Great Bovine Pestilence," 1244-47.
36 Açlıktan ölmek üzere hayvanların ölmeden önce elden çıkarılmasına yönelik girişimler için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:402.
37 *a.g.e.*, 3:459. Örneğin, 1791 sonbaharında gıda ve hayvan yemi kaynağı o kadar azdı ki tahılın fiyatı üç katını çıkmıştı. İMA, DB, 24/1, 197r-200v (7 Ekim 1791).
38 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:158.
39 'Abd Allāh Sharqāwī, *Tuḥfat al-Nāẓirīn fī man Waliya Miṣr min al-Mulūk wa al-Salāṭīn*, yay. haz. Riḥāb 'Abd al-Ḥamīd al-Qārī (Kahire: Maktabat Madbūlī, 1996), 124-25. Gıda kaynaklarının tekelleşmesinin hayvanlarda aşırı açlık ve ölüme nasıl yol açtığını gösteren diğer örnekler için bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:402.
40 BOA, HAT, 86/3520 (29 N 1216/3 Şubat 1802).
41 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:480.
42 Bu şiddetli fırtına, kırsalın tamamı ve Kahire "çeşitli hastalıklarla" boğuştuğu sırada Mısır'ı vurdu. BOA, HAT, 88/3601 (1 Za 1218/12 Şubat 1804).
43 El-Ceberti, 'Ajā'ib al-Āthār (1994), 4:117, 4:240. Dolu tanelerini tavuk yumurtasına benzetmek, olağandışı büyüklükte olduklarını belirtmek için başvurulan standart bir mecazi kullanımdır. Daha da büyük dolu tanelerinin "değirmen taşına" benzetildiği de olmuştur. *a.g.e.*, 4:126.
44 Örneğin, bkz. *a.g.e.*, 4:412.
45 14. yüzyıl başında İngiltere ve Galler'deki büyük sığır vebasına ilişkin veriler, salgında yok olan sığır popülasyonunun yaklaşık yüzde 60'lık kısmının yenilenmesinin iki yılda tamamlandığını, yüzde 20'lik popülasyonun ise bir daha yenilenmesinin mümkün olmadığını gösteriyor. Slavin, "Great Bovine Pestilence," 1249-54.
46 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:232.
47 Karşılaştırmalı bir örnek olarak erken modern dönem Venedik'inde sığır epizootikleri sırasında yok olan hayvan işgücü için bkz. Appuhn, "Ecologies of Beef," 279.
48 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:232.
49 Al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 24-26.
50 Nüfusun azalmasına ilişkin daha eski dönemlerden farklı örnekler için bkz. Nāşir Aḥmad Ibrāhīm, *al-Azamāt al-Ijtimā'iyya fī Miṣr fī al-Qarn al-Sābi' 'Ashar* (Cairo: Dār al-Āfāq al-'Arabiyya, 1998); Stuart J. Borsch, *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study* (Austin: University of Texas Press, 2005); Borsch, "Environment and Population"; Butzer, *Early Hydraulic Civilization*; Dols, *Black Death in the Middle East*; Michael W. Dols, "The General Mortality of the Black Death in the Mamluk Empire," *The Islamic Middle East* içinde, 700-1900: Studies in Social and Economic History, yay. haz. Abraham L. Udovitch, 397-428 (Princeton, NJ: Darwin Press, 1981); William F. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry in Mamlūk Egypt," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 24 (1981): 215-24.

51 Crecelius, *Roots of Modern Egypt*. 52. *a.g.e.*, 79-91, 159-68.
52 *a.g.e.*, 79-91, 159-68.
53 Hathaway, *Politics of Households*; Hathaway, *Tale of Two Factions*; Shaw, "Landholding and Land-Tax Revenues"; Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, 85-101. 18. yüzyıl sonunda Osmanlı'daki bölgesel elitlerin rolünü yeniden ele alan daha yakın tarihli bir çalışma için bkz. Ali Yaycıoğlu, "Provincial Power- Holders and the Empire in the Late Ottoman World: Conflict or Partnership?," *The Ottoman World* içinde, yay. haz. Christine Woodhead, 436-52 (New York: Routledge, 2012).
54 Cuno, "Commercial Relations between Town and Village"; A. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt."
55 Richard W. Bulliet insan-hayvan ilişkilerinin tarihinin dört aşamadan oluştuğunu söyler: İnsanların diğer hayvanlardan ayrılması, evcillik öncesi dönem, evcillik dönemi ve evcillik sonrası dönem. Bu dönemlerin özellikleri ve bunlar arasındaki geçişler için bkz. Bulliet, *Hunters, Herders, and Hamburgers*. Benim burada tartışmaya açtığım ekonomik geçişlerin ilk bakışta Bulliet'nin insan-hayvan ilişkileri çalışmasındaki evcillik döneminden evcillik sonrası dönemin başlarında değişen insan-hayvan ilişkileriyle ilgili olduğu düşünülse de Bulliet'nin analizinin modernleşmeyle herhangi bir bağı olmadığı unutulmamalıdır. *a.g.e.*, 36-37.
56 Bu, 18. yüzyıldaki Mısır ile 14. yüzyılın ilk yarısındaki Kuzeydoğu Avrupa arasında görünüşte var olan benzer durumlar arasındaki en temel farklılıklardan biridir. William Chester Jordan'ın ortaya koyduğu üzere, gelişmesi muhtemel olan beslenme koşulları bir yana, 1315-1322 arasında Avrupa'daki kıtlık ve onun getirdiği sonuçlar, Osmanlı Mısır'ının son dönemlerinde olduğu gibi toplumsal ve ekonomik ilişkileri kalıcı olarak değiştirmedi. William Chester Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996). Phillip Slavin, büyük sığır vebası salgını üzerinden büyük kıtlık ile Kara Ölüm arasında bağlantı kurmayı amaçlamıştır. Slavin, "Great Bovine Pestilence." Bu bağlamda, ayrıca bkz. Newfield, "Cattle Panzootic in Early Fourteenth-Century Europe."
57 Bruce McGowan, "Peasants and Pastoralists," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, 2 cilt, yay. haz. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 2:692.
58 18. yüzyılın sonunda bu durumla ilgili olarak Reşat Kasaba şöyle diyor: "Köylüler klasik dönemde üretim ve yaşam koşulları kurumsal olarak güvence altında olan küçük üreticilerken yeni koşullar altında ya ortakçı ya da malını yitirmiş ücretli işçi haline gelmişlerdir." Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, 27.
59 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:241.
60 Cuno, *Pasha's Peasants*; A. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt."
61 Kasaba, *Ottoman Empire and the World Economy*, 23-27.
62 Mikhail, *Nature and Empire*, 170-200.
63 Mısır'da demir başlangıcı için bkz. Omar Abdel-Aziz Omar, "Anglo-Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria-Cairo- Suez Railway (1833-1858)" (Doktora tezi, University of London, 1966). Eğer Amerika örneğini bir gösterge olarak kabul edersek, demiryolunun ilk kullanımının hem demiryolu hattının inşasında hem de insanların ve malların trenler arasında taşınmasında Mısır'da atların kullanımını artırdığını varsayabiliriz. Ann Norton Greene, *Horses at Work: Harnessing Power in Industrial America* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 43-45, 75-82.
64 16. yüzyıl sonunda İngiltere'nin bazı bölgelerinde çitleme yoluyla toprakların birleştirilmesi, kırsaldaki ticari gelişimin bir parçasıydı. Fakat İngiltere örneğinde, başta

koyun olmak üzere hayvan popülasyonu, toprağın tek elde toplanması ve ticarileşmesiyle birlikte önemli ölçüde artmıştır. John Martin, "Sheep and Enclosure in Sixteenth-Century Northamptonshire," *Agricultural History Review* 36 (1988): 39-54.

65 Cuno, *Pasha's Peasants*, 27-32, 44-47.

66 Cuno'nun çalışmasına ek olarak bkz. Kasaba, *Ottoman Empire and the World Economy*; A. Richards, "Primitive Accumulation in Egypt"; Shaw, "Landholding and Land-Tax Revenues"; Shaw, Financial and Administrative Organization, 12-97; 'Abd al-Raḥīm, *al-Rīf al-Miṣrī*, 83-143; Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt*, 1800-1950 (Londra: Oxford University Press, 1962).

67 Crecelius, *Roots of Modern Egypt*.

68 Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 14-19; Fahmy, *Mehmed Ali*, 23-24.

69 19. yüzyıl başlarına ait tereke kayıtları içerisinde hayvanların yer almadığı pek çok kayıt da mevcuttur. Binlerce davada bu yönde bir kanıta rastlanmaması elbette ki gerçek anlamda bir eksikliğin göstergesi sayılamaz ancak 1780-1820 yılları arasında kırsal toplumun tüm sınıflardan şahıslara ait tereke kayıtlarında, 1780 öncesi döneme kıyasla hayvanlara çok daha az rastlanmaktadır. 19. yüzyılın ilk yıllarında bir mülk olarak toprağın artan önemi için bkz. Cuno, *Pasha's Peasants*, 103-17.

70 Yasal olmamasına karşın uygulanmakta olan intifa hakkı için bkz. *a.g.e.*, 74-84; Gabriel Baer, "The Dissolution of the Egyptian Village Community," *Die Welt des Islams* 6 (1959): 59.

71 Bu tür bir el koyma Osmanlı İmparatorluğunda müsadere olarak biliniyordu. Erken modern dönemde müsadereyle ilgili olarak bkz. Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, ikinci baskı, (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2005), 48-49.

72 Cuno, *Pasha's Peasants*, 33-47.

73 Mısır'da büyük malikânelerin ortaya çıkması, kullanılabilir otlakların sayıca azalmasına neden olarak kırsaldaki hayvan azlığının daha da artmasına neden oldu. Birbiriyle rekabet eden emirler, beyler ve diğer Mısırlı elitler topraklara ve diğer varlıklara el koymaya devam ettikçe, hayvanların otlayacağı otlak alanlar giderek azaldı, böylece önemli kasabalar ve kentlerin civarında büyük sürülerin yaşaması çok daha zorlaştı. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 3:477-78, 4:380.

74 Osmanlı Mısır'ında devamlılık ve yenilenebilirliğin işgücü ve doğal kaynak yönetiminin paradigmaları olarak ortaya çıkmasıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki benzer gelişmeler için bkz. Jennifer Karns Alexander, *The Mantra of Efficiency: From Waterwheel to Social Control* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008). Ayrıca bkz. Scott, *Seeing Like a State*.

75 17. ve 18. yüzyılda angarya ve zorla çalıştırmayla ilgili genel bir tartışma için bkz. Sulaymān, "al-Sukhra fī Miṣr fī al-Qarnayn al-Sābi' 'Ashar wa al-Thāmin 'Ashar."

76 4. Bölümde gördüğümüz gibi, 17. yüzyılda yaşamış, taşra hayatını ele alan hicivleriyle tanınan Yusuf Muhammed Şirbini, köy topluluklarında hayvanların oynadığı kilit rolü de öne çıkararak, erken modern dönemde zorla çalıştırmayı şöyle anlatmıştır: "Angarya, yalnızca *usya* arazilerinin [mültezimlerin doğrudan idaresi altındaki tek arazi türü] bulunduğu köylerde görülürdü... Mültezim öküz, kereste, saban, hayvan gibi ve lazım olan şeyleri gönderir, oraya göz kulak olacak bir vekil tayin eder ve oraya ait kereste ile hayvanlar için bir yer hazır ederdi...Hayvanların bakımı ve benzer ihtiyaçlar için para gönderecek ve hesapları düzgün tutacak birini de görevlendirirdi... Bazı köylerde angarya belli bir sayıda işçi için geçerliydi, örneğin hane başına göre belirlenirdi. Bu yüzden evvel ya da ahir zamanda belirlenen sayıya göre, 'Falanca evden

bir adam gidecek, filancadan ise iki' denirdi." Al-Shirbīnī, *Hazz al-Quḥūf,* 2:328-29. Buna benzer örneklerde, işgücü olarak kullanılan hayvanların genellikle işi yürüten mültezime ait olurdu. Şirbini'nin metinlerinden angaryaya dair farklı örnekler için bkz. *a.g.e.*, 2:13, 2:49, 2:79, 2:333.

77 Bu topraklar *usya* araziler olarak bilinir ve genellikle delta ile Orta Mısır'da yer alırdı. Buradaki yüzde 10'luk oran 18. yüzyıl sonuna aittir. Cuno, *Pasha's Peasants*, 36-37.

78 Burada Şirbini şu dizeleri yineler: ""Ve kölelik insanların üstüne çullandığında/ Umm Watif beni saklardı ocak odasında". Shirbīnī, *Hazz al-Quḥūf*, 2:327. Bu dizelere dair geniş kapsamlı bir yorumlama için bkz. *a.g.e.*, 2:327-31.

79 Bu tanımlar için bkz. Lisān al-ʿArab, "ʿawana," "sakhara" *başlığı altında;* Lane, *Arabic-English Lexicon*, "ʿawana," "sakhara" *başlığı altında.*

80 Mikhail, *Nature and Empire*, 170-200.

81 El-Ceberti, *ʿAjāʾib al-Āthār* (1994), 4:289. Bu önemli paragrafa dair bir analiz için bkz. Cuno, *Pasha's Peasants*, 5-6, 37.

82 Rivlin, *Agricultural Policy*, 248.

83 Cuno, *Pasha's Peasants*, 115.

84 Rivlin, *Agricultural Policy*, 247.

85 Deltanın merkezindeki al-Faraʿūniyya, deltadaki Shibīn, Kalyubiye'deki al-Zaʿfarāniyya ve al-Sharqāwiyya, Dekahliye'deki al-Būhiyya, Şarkiye'deki al-Wādī, Minye'deki al-Fashn ve Kina'daki al- Shunhūriyya, Mehmet Ali Paşa hükümetinin yürüttüğü büyük kanal projelerinden yalnızca birkaçıdır. Bunlar ve diğer kanal onarım projeleri için bkz. Rivlin, *Agricultural Policy,* 213-41; al-Rāfʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, 487-95.

86 Örneğin, bu dönemde değişen hayvan ekonomisinin önemli sonuçlarından biri de angaryanın çiftçi ailesi için ne anlam ifade ettiğine burada değinmedim. Erkekler altyapı projelerinde çalışmak üzere köylerden ayrıldığında, kadınlar ve diğer aile bireyleri evlerdeki işgücü ekonomisinde erkeklerin yerini aldı. Bu konuyu ele alan bir çalışma için bkz. Judith E. Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 29. Erken modern dönemde Fransa'nın kırsal işgücünde kadınların oynadığı önemli role ilişkin yakın tarihli bir analiz için bkz. Chandra Mukerji, *Impossible Engineering: Technology and Territoriality on the Canal du Midi* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009).

87 Rivlin, *Agricultural Policy*, 243-45.

88 Angarya işgücünün düzenlemesinin köy kethüdalarının sorumluluğunda olduğu daha sonraki dönemlere ait örnekler için bkz. Baer, "Dissolution of the Egyptian Village Community," 63-64, 66-68.

89 M.A. Linant de Bellefonds'un tahminlerine göre, 1820-1831 arasında her yıl 67 bin kişi kanal inşaatlarında çalışıyor, bir diğer 40 bin kişi ise kanalları temizlemekle görevlendiriliyordu. Cuno, *Pasha's Peasants*, 122.

90 Kahire'nin nüfusu için bkz. Panzac, "Alexandrie: Évolution d'une ville cosmopolite," 147. Mısır'ın toplam nüfusu için bkz. Panzac, *La peste*, 271; Raymond, "La population du Caire."

91 Mahmudiye Kanalı'nın onarım işlerinde bazı dönemler için bu geçerliydi. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali,* 151.

92 Rivlin, *Agricultural Policy*, 227-28.

93 *a.g.e.*, 231.

94 Marsot, Egypt in the Reign of Muhammad Ali, 152.

95 Rivlin, *Agricultural Policy*, 232. Mehmet Ali Paşa'nın zorunlu askerlik çabaları ile angarya arasındaki yakın ilişki için bkz. Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad ʿAli Pasha, 1805-1848," *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*

içinde, cilt 2, *The Cambridge History of Egypt*, yay. haz. M.W. Daly (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 163, 166.

96 Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 150.

97 2 al-Ma'iyya al-Saniyya (1 Ramaḍān 1251/20 Aralık 1835). Bkz. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 150-51.

98 1 al-Ma'iyya al-Saniyya (1 Sha'bān 1253/30 Ekim 1837) ve 2 al- Ma'iyya al-Saniyya (23 Rabī' al-Awwal 1251/18 Temmuz 1835). Her ikisi için de bkz. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 151.

99 Bu inşa projesiyle ilgili olarak bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 242-96.

100 Rivlin, *Agricultural Policy*, 219-20, 353n15. 360 bin tahmini için bkz. Linant de Bellefonds, *Mémoires sur les principaux travaux d'utilité publiqué*, 351. Marsot, kaynak göstermeden 250 bin işçinin çalışmak üzere kanala getirildiğini yazıyor. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 151.

101 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:408.

102 Kentin sokaklarından temizlenen çöplerin büyük kısmı Kahire'nin el-Haliç olarak bilinen ana kanalına döküldü. Kentin çöpleri çoğunlukla bu kanala döküldüğü için, kanalda biriken toprak, kum ve çerçöp kanalın normalden daha kısa sürede tıkanmasına sebep oluyordu. *a.g.e.*

103 Buradaki ölü sayısı için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 281-82, 289-90.

104 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:427. El-Ceberti'nin Mahmudiye Kanalındaki çalışmalara ilişkin ifadelerinin tamamına 4. Bölümde sayfa 88'de yer verilmiştir.

105 Bu sürece ilişkin dünyadan çeşitli örnekler için bkz. J. Richards, "Toward a Global System of Property Rights in Land," 54-78.

106 Bu bağlamda zihin açıcı bir analiz için bkz. Bulliet, "History and Animal Energy in the Arid Zone"; Bulliet, "Camel and the Watermill."

8 YİYECEK VE ODUN
(Sayfa 179-196)

1 Osmanlı-Memlük çatışması ve Mısır'ın fethi için bkz. Andrew C. Hess, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War," *International Journal of Middle East Studies 4* (1973): 55-76; Emire Cihan Muslu, "Ottoman-Mamluk Relations: Diplomacy and Perceptions" (Doktora tezi, Harvard University, 2007); Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Anne Kroell, *Mamlouks, ottomans et portugais en Mer Rouge: L'affaire de Djedda en 1517* (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1988); Michel M. Mazzaoui, "Global Policies of Sultan Selim, 1512- 1520," *Essays on Islamic Civilization: Presented to Niyazi Berkes* içinde, yay. haz. Donald P. Little, 224-43 (Leiden, Hollanda: Brill, 1976); Winter, *Egyptian Society*, 1-17.

2 Mısır'da Osmanlı iktidarı için bkz. Winter, *Egyptian Society*; Shaw, *Financial and Administrative Organization*; Aḥmad, *al-Idāra fī Miṣr*; Aḥmad, *al-Mujtama'al-Miṣrī*; Aḥmad, *Tārīkh wa Mu'arrikhī Miṣr*; Muḥammad, *al-Wujūd al-'Uthmānī fī Miṣr;* Muḥammad, *al-Wujūd al- 'Uthmānī al-Mamlūkī*; Raymond, *Artisans et commerçants.*

3 Bu bölümde, Osmanlı tarihindeki maddi kültür ve metanın rolüne ilişkin zengin literatürü temel alıyorum. Bugüne dek Osmanlı tarihçileri, kahve, lale, kumaş, gıda,

sabun ve giysi gibi çeşitli metaları titizlikle çalıştı. Bu kısmi listede bile görüldüğü üzere, Osmanlı maddi kültürünü ele alan çalışmaların odak noktası, çoğunlukla kentli elitler tarafından tüketilen lüks tüketim maddeleri olmuştur. Fakat ben bu bölümde farklı bir yol izliyor, tarihi kırsalda geçen, keyif almak ya da toplumsal statü ve zenginlik gösterisi amacıyla tüketilmekten ziyade imparatorluğun lojistik işleyişini desteklemek için kullanılan objelere dikkatimi yönelterek Osmanlı'daki maddi kültüre dair bilgi birikimimizi genişletmeyi amaçlıyorum. Osmanlı maddi kültürünü ele alan önemli çalışmalardan örnekler için bkz. Donald Quataert, yay. haz., *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction* (Albany: State University of New York Press, 2000); Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); Dana Sajdi, yay. haz., *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century* (London: I.B. Tauris, 2007); Amy Singer, yay. haz., *Starting with Food: Culinary Approaches to Ottoman History* (Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers, 2011); Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, yay. haz., *Ottoman Costumes: From Textile to Identity* (Istanbul: Eren, 2004); James Grehan, *Everyday Life & Consumer Culture in 18th-Century Damascus* (Seattle: University of Washington Press, 2007).

4 Kızıldeniz ve Hint Okyanusunda Osmanlı hâkimiyeti için bkz. Salih Özbaran, *Ottoman Expansion towards the Indian Ocean in the 16th Century* (Istanbul: Bilgi University Press, 2009); Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century* (Istanbul: Isis Press, 1994); Salih Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)," *Arabian Studies 4* (1978): 81-88; Salih Özbaran, "Ottoman Naval Power in the Indian Ocean in the 16th Century," *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain: Halcyon Days in Crete IV* içinde, yay. haz. Elizabeth Zachariadou, 109-17 (Rethymnon: Crete University Press, 2002); Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (New York: Oxford University Press, 2010); Giancarlo Casale, "The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49 (2006): 170-98; Bacqué-Grammont ve Kroell, *Mamlouks, ottomans et portugais*; Anthony Reid, "Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indonesia," *Journal of South East Asian History 10* (1969): 395-414; Michel Tuchscherer, "La flotte impériale de Suez de 1694 à 1719," *Turcica 29* (1997): 47-69.

5 Osmanlı savaş gemisi yapımında kereste sorunu için bkz. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy*, 96, 115-16, 144, 174; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 102-18; Casale, *Ottoman Age of Exploration*, 201-2; Colin H. Imber, "The Navy of Süleiman the Magnificent," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 211-82; Murat Çizakça, "Ottomans and the Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected by the Arsenal Registers of Istanbul, 1529-1650," *Le genti del Mare Mediterraneo* içinde, 2.cilt, yay. haz. Rosalba Ragosta, 773-89 (Naples: Lucio Pironti, 1981); Svat Soucek, "Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology," *Turcica 7* (1975): 233-49. Karşılaştırmalı bir analiz için erken modern dönem Venedik'inde bu sorunu ele alan bir çalışma için bkz. Karl Appuhn, *A Forest on the Sea: Environmental Expertise in Renaissance Venice* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009).

6 Mısır'ın tarımsal zenginliği ve odun temin edeceği iç kaynakların kıtlığı arasındaki tezatlık için bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 82-169.

7 Mısır'ın odun kaynaklarından yoksun olması Osmanlılar için yeni bir sorun olsa da Antikçağ'dan beri bölgede hâkimiyet kurmuş diğer politik güçlerin bildiği bir sorundu. Roger S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), 41; Meiggs, *Trees and Timber*, 57-68; John Perlin, *A Forest Journey: The Story of Wood and Civilization* (Woodstock, VT: Countryman Press, 2005), 131-34; Thirgood, *Man and the Mediterranean Forest*, 87-94.

8 Osmanlı döneminde Mısır ve Hicaz arasındaki bağlantılar için bkz. Suraiya Faroqhi, "Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century," *Süleymân the Second and His Time* içinde, yay. haz. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, 131-43 (Istanbul: Isis Press, 1993); Suraiya Faroqhi, "Red Sea Trade and Communications as Observed by Evliya Çelebi (1671-72)," *New Perspectives on Turkey* 5-6 (1991): 87-105; Suraiya Faroqhi, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986): 87-93; Michel Tuchscherer, "Commerce et production du café en Mer Rouge au XVIe siècle," *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: Espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)* içinde, yay. haz. Michel Tuchscherer, 69-90 (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001); 'Abd al-Mu'ṭī, *al-'Alāqāt al-Miṣriyya al-Ḥijāziyya*; Colin Heywood, "A Red Sea Shipping Register of the 1670s for the Supply of Foodstuffs from Egyptian Wakf Sources to Mecca and Medina (Turkish Documents from the Archive of 'Abdurrahman "Abdi' Pasha of Buda, I)," *Anatolia Moderna* 6 (1996): 111-74.

9 Özbaran, *Ottoman Expansion*, 77-80; Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy*, 96, 115-16, 144, 174; Casale, *Ottoman Age of Exploration*, 201-2. Akdeniz'de ormancılık ve Osmanlı gemi yapımı için bkz. Çizakça, "Ottomans and the Mediterranean."

10 Arap Yarımadası ve Basra Körfezinin çeşitli bölgelerindeki Osmanlılar için bkz. Salih Özbaran, "Bahrain in 1559: A Narrative of Turco-Portuguese Conflict in the Gulf," *Osmanlı Araştırmaları 3* (1982): 91-104; Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* (Istanbul: Kitap Yayınevi, 2004); Salih Özbaran, "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534- 1581," *Journal of Asian History 6* (1972): 45-88; Jan E. Mandaville, "The Ottoman Province of Al-Hasâ in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of the American Oriental Society 90* (1970): 486-513; Casale, *Ottoman Age of Exploration*, 63-65; Patricia Risso, "Cross-Cultural Perceptions of Piracy: Maritime Violence in the Western Indian Ocean and Persian Gulf Region during a Long Eighteenth Century," *Journal of World History 12* (2001): 293-319; Patricia Risso, "Muslim Identity in Maritime Trade: General Observations and Some Evidence from the 18th Century Persian Gulf / Indian Ocean Region," *International Journal of Middle East Studies 21* (1989): 381-92.

11 'Abd al-Mu'ṭī, *al-'Alāqāt al-Miṣriyya al-Ḥijāziyya.*

12 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans* (Londra: I.B. Tauris, 1994).

13 Modern dönemde hastalıkların yayılmasında hac yolculuğunun doğrudan etkisini gösteren pek az kanıt bulunsa da, 19. yüzyıl sonunda koleranın hacla birlikte yayıldığını gösteren pek çok örnek mevcuttur. Bu örneklere bakarak daha eski dönemlerde de benzer durumların yaşandığı düşünülebilir. 19. yüzyıl sonundaki bu örnekler için bkz. Kuhnke, *Lives at Risk*, 95, 107-8; J.R. McNeill, *Something New under the Sun*, 196.

14 Osmanlıların, hacıların gıda ihtiyacını Mısır'dan karşılaması konusunda bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 113-22.

15 Örneğin, bkz. BOA, MM, 3:210 (Evail Ş 1133/27 Mayıs-5 Haziran 1721); BOA, HAT, 29/1358 (29 Z 1197/24 Kasım 1783); BOA, HAT, 28/1354 (7 Za 1198/22 Eylül 1784); BOA, HAT, 26/1256 (10 Za 1200/3 Eylül 1786). Bu son kaydın tarihine ilişkin arşivde bir bilgi bulunmamaktadır. Tarih, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri tarafından atanmıştır. BOA. TSMA, E. 3218 (tarih belirtilmemiş); TSMA, E. 5657 (13 Ra 1204/1 Aralık 1789); TSMA, E. 664/40 (tarih belirtilmemiş.); TSMA, E. 5225/12 (Evahir S 1194/27 Şubat.-7 Mart 1780); TSMA, E. 664/51 (tarih belirtilmemiş.); TSMA, E. 2229/3 (tarih belirtilmemiş).

16 İstanbul'un gıda ihtiyacının Mısır'dan karşılanması konusunda bkz. Mikhail, *Nature and Empire*, 103-13.

17 Osmanlı Mısır'ında su idaresinin tarihiyle ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, 38-81.

18 BOA, İbnülemin Umur-i Nafia, 94 (Evasıt Ra 1121/21-30 Mayıs 1709); BOA, MM, 1:116 (Evail R 1122/30 Mayıs-8 Haziran 1710); BOA, MM, 1:167 (Evasıt S 1123/31 Mart-9 Nisan 1711).

19 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 269-70. 17. yüzyıl sonundaki bu vakıfların en bilinenlerinden ve en kârlılarından biri Feyyum'a çok yakındı ve muhtemelen idari olarak da oraya bağlıydı. Bu vakıf, Bahnasa'da Gönüllüyan alayının komutanı Hasan Ağa Bilifya'nın idaresindeki dokuz köyden oluşuyordu. Hathaway, "Role of the Kızlar Ağası"; Hathaway, *Politics of Households*, 157- 60; Hathaway, "Egypt in the Seventeenth Century," 50.

20 15. yüzyılda ticaret ağlarındaki değişiklikler için bkz. Hanna, *Urban History of Būlāq*, 7-32.

21 Tipik bir Osmanlı gemisinin kargosuna, yük kapasitesine, yapısına ve diğer özelliklerine ışık tutan Kızıldeniz'deki bir Osmanlı gemisi enkazını konu eden çalışmalar için bkz. Cheryl Ward, "The Sadana Island Shipwreck: An Eighteenth-Century AD Merchantman off the Red Sea Coast of Egypt," *World Archaeology 32* (2001): 368-82; Cheryl Ward, "The Sadana Island Shipwreck: A Mid Eighteenth- Century Treasure Trove," *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground* içinde, yay. haz. Uzi Baram ve Lynda Carroll, 185-202 (New York: Kluwer Academic / Plenum, 2000); Cheryl Ward ve Uzi Baram, "Global Markets, Local Practice: Ottoman-Period Clay Pipes and Smoking Paraphernalia from the Red Sea Shipwreck at Sadana Island, Egypt," *International Journal of Historical Archaeology 10* (2006): 135-58.

22 Odunun dolaşımı hakkında bilgi vermek için Reşid mahkemesinden şu kayıtları baz aldım: DWQ, Maḥkamat Rashīd,132, no.. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/16 Mayıs 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, s. 132, 199, dava no. 308 (16 Ş 1137/29 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 199, dava no. 309 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725). Bu kayıtların tamamı Osmanlıcadır. Normalde Reşid mahkemesine ait Arapça sicillerde imparatorluk emirlerinin Osmanlıca kaydedilmesi hem bu projenin imparatorluğa ait olduğunu hem de imparatorluğun bu tarz imparatorluk girişimleri yönetmek için mahkemelerini nasıl kullandığını gösteriyor.

23 Süveyş'te gemi inşaatı için Anadolu'daki odunlara ulaşmaya yönelik geçmiş çabalar bu metanın stratejik önemini vurguluyor. Örneğin, 1510'da Süveyş'te gemi yapımı için odun tedarikinin güvenliğini sağlamak adına Mısır'da Dimyat limanından Akdeniz'in kuzeydoğusunda bir Anadolu limanı olan Ayas'a on bir kalyon gönderilmiştir. Gemilerin Ayas'taki hareketliliğini Rodos'a karşı bir Osmanlı-Memlük komplosu olmasından şüphelenen, o tarihlerde bağımsız olan adanın liderleri kafileyi bozguna

uğratmıştır. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy,* 115-16. Kızıl Deniz'de gemi inşa etmek için Anadolu'dan odun sevkiyatı yapılmasına ilişkin başka bir örnek için bkz. *a.g.e.*, 174.

24 Ortadoğu'da tarihi orman lokasyonları ve örtüsüne ait bir kroki için bkz. Cordova, *Millennial Landscape Change in Jordan*, 3-4.

25 Osmanlı'da ormancılığın tarihine dair az sayıda çalışma mevcuttur. Mevcut literatürün bir kısmı için bkz. Dursun, "Forest and the State"; S. White, *Climate of Rebellion*, 16-17, 28-31, 72, 278, 289; Mikhail, *Nature and Empire*, 124-69. Ana hatlarıyla Türkiye ormancılık tarihi için bkz. Yücel Çağlar, *Türkiye Ormanları ve Ormancılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992). Osmanlı ormancılığına dair önemli belgeler için bkz. Çevre ve Orman Bakanlığı, *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler*, 3 cilt. (Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, 1999-2003); Halil Kutluk, yay. haz., *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar*, 893-1339 (1487-1923) (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948).

26 İstanbul'da imparatorluğun tersanelerinde gemi yapımında odun kullanımı için bkz. Bostan, *Tersâne-i Âmire*, 102-18.

27 Kereste eminliği makamı için bkz. Çevre ve Orman Bakanlığı, *Osmanlı Ormancılığı*, 1:94-95. Osmanlı ormancılık loncalarının daha geniş bir bağlamda erken modern Akdeniz dünyasında ele alan bir çalışma için bkz. J. Donald Hughes, *The Mediterranean: An Environmental History* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2005), 97-99.

28 Anadolu ormanlarından kereste hasadı için işçilerin görevlendirilmesiyle ilgili kayıtlar için bkz. Çevre ve Orman Bakanlığı, *Osmanlı Ormancılığı*, 1:8-9, 1:46-47, 1:48-49, 1:56-57, 1:60-61.

29 Kereste hasadıyla ilgili burada yer alan ve diğer görevler için bkz. *a.g.e.*, 1:XIII.

30 Mısırlı gemilerin onarımında kullanılmak üzere Karadeniz'in doğusundaki Sinop'ta kereste hasadına dair bir örnek için bkz. BOA, Cevdet Bahriye, 1413 (Evasıt R 1120/30 Haziran-9 Temmuz 1708 ve 20 Za 1124/19 Aralık 1712).

31 Bu dönemde imparatorluğun kereste depolarına odun aktarımında Rodos'un tarihi rolüne dair bir ibare için bkz. BOA, Cevdet Nafia, 302 (23 Za 1216/28 Mart 1802).

32 Osmanlı İmparatorluğunun orman yönetim politikaları için bkz. Çevre ve Orman Bakanlığı, *Osmanlı Ormancılığı,* 1:XI-XVI. İlgili düzenlemeler için bkz. *a.g.e.*, 1:2-3, 1:6-7, 1:18-19, 1:22-23, 1:24-25, 1:26- 27, 1:38-39, 1:104-5, 1:106-7, 1:110-11, 1:114-15, 1:120-21, 1:124-25, 1:150-51, 1:172-73, 2:2-3, 2:42-43, 2:46-47, 2:48-49, 3:4-5, 3:6-7, 3:8-9, 3:16-17, 3:18-19.

33 Erken modern dönemde Japonya, Almanya ve İspanya'daki sürdürülebilir orman yönetim teknikleri için bkz. Conrad Totman, *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan* (Berkeley: University of California Press, 1989); Conrad Totman, *The Lumber Industry in Early Modern Japan* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 1995); Warde, *Ecology, Economy and State Formation*; John Thomas Wing, "Roots of Empire: State Formation and the Politics of Timber Access in Early Modern Spain, 1556- 1759" (Doktora tezi, University of Minnesota, 2009); John T. Wing, "Keeping Spain Afloat: State Forestry and Imperial Defense in the Sixteenth Century," *Environmental History 17* (2012): 116-45.

34 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/ 16 Mayıs 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 199, dava no. 308 (16 Ş 1137/ 29 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 199, dava no. 309 (17 Ş 1137/ 30 Nisan 1725).

35 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 199, dava no. 309 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725).

36 Bostan, "Ottoman Base in Eastern Mediterranean"; Reimer, "Ottoman Alexandria."
37 Panzac, "International and Domestic Maritime Trade."
38 Osmanlı Mısır'ında çok sayıdaki ticaret yolları için bkz. Raymond, *Artisans et commerçants.*
39 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/16 Mayıs 1725).
40 Osmanlı Akdeniz'indeki korsanlar, korsan gemileri ve imparatorluğun bunları engelleme girişimleri için bkz. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy,* 94-102, 135-36; İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri* (Istanbul: Bilge, 2005), 372, 376; Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010); Molly Greene, "The Ottomans in the Mediterranean," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, yay. haz. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 113-16. İstanbul'a doğru yola çıkan Mısırlı bir hububat gemisinin Rodos yakınlarında uğradığı korsan saldırısına dair kayıt için bkz. TSMA, E. 7008/12 (tarih belirtilmemiş).
41 Bostan, "Ottoman Base in Eastern Mediterranean," 76-77.
42 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725).
43 Osmanlıların hiçbir zaman hayata geçiremediği Süveyş Kanalı planları için bkz. Casale, *Ottoman Age of Exploration,* 135-37, 159-70, 201-2; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 62; Mustafa Bilge, "Suez Canal in the Ottoman Sources," *Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era: 26-30 November 2007, Cairo, Egypt* içinde, yay. haz. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 89-113 (Istanbul: IRCICA, 2010).
44 Burada bir su kanalının eksikliği Mısır tarihi boyunca çeşitli iktidarlar tarafından tespit edilen bir sorun olmuştur. Bu kanalın inşa edilmesine yönelik girişimler için bkz. Hairy ve Sennoune, "Géographie historique du canal d'Alexandrie"; Ṭūsūn, *Tārīkh Khalīj al-Iskandariyya*; Mikhail, *Nature and Empire,* 242-90.
45 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/ 16 Mayıs 1725). Cerîm gemileri için bkz. Bostan, *Osmanlı Gemileri,* 253-59. İmparatorluğun *cerim* gemilerindeki denizcileri kiralamasına dair bir örnek için bkz. BOA, Cevdet Bahriye, 208 (14 Ra 1204/2 Aralık 1789).
46 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725).
47 Nil'in alüvyon yükünün denize doğru akış gücüne eklenmesini ele alan çalışmalar için bkz. Frihy ve diğ., "Patterns of Nearshore Sediment Transport"; Smith ve Abdel-Kader, "Coastal Erosion"; Elsayed ve diğ., "Accretion and Erosion Patterns."
48 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 88, dava no. 140 (17 Ş 1137/30 Nisan 1725); DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, case 311 (3 N 1137/16 Mayıs 1725). Osmanlı hâkimiyetindeki Bulak için bkz. Hanna, *Urban History of Būlāq.*
49 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/ 16 Mayıs 1725).
50 Ortadoğu'da develerin ulaşımda kullanılmasına dair genel bir çalışma için bkz. Bulliet, *Camel and the Wheel.*
51 DWQ, Maḥkamat Rashīd, 132, s. 200-201, dava no. 311 (3 N 1137/ 16 Mayıs 1725). Davada rakamlar *nısf fıdda* olarak belirtilse de, Standford J. Shaw'a göre, "Memlük ve Osmanlı dönemlerinde kullanımda olan gümüş madeni paraya resmi dilde *para,* günlük dilde ise *nısf fıdda* deniyordu." Shaw, *Financial and Administrative Organization,* 65n169.

52 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 264-67.
53 Osmanlı'da ulaşım ve askeri girişimlerde devenin önemi için bkz. İnalcık, "'Arab' Camel Drivers"; İnalcık, "Ottoman State," 1:38- 39, 1:62-63; Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State." Örneğin, 1399'da Antalya bölgesini fetheden Yıldırım Bayezid (1389-1402 yılları arasında tahtta kalmıştır) ganimet olarak 10 bin deve almıştır. İnalcık, "'Arab' Camel Drivers," 265.
54 Quataert, *Ottoman Empire*, 119.
55 1810 yılında Süveyş'te gemi yapımı için odun sevkiyatına dair benzer bir örnek olarak bkz. El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 4:146.
56 Başka bir alternatifin olmayışı Süveyş Kanalı projesini bu denli cazip kılıyordu.
57 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies 36* (2004): 451-68.
58 Elbette Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyet alanındaki tüm ekonomik ilişkilere müdahale ettiğini ve Müslüman bir iktidarın, Müslüman olmayan bir iktidara nazaran ekonomik anlamda daha müdahaleci olduğunu söylemek istemiyorum. İmparatorluktaki ekonomik ilişkilerin çoğunda devletin herhangi bir şekilde dahli olmadığı açıktır. Burada incelediğim gemi inşası devletin merkezde yer aldığı bir örnektir ve bu sebeple Osmanlı ekonomi tarihinin önemli bir yönünü anlamamız için bir fırsattır. İmparatorluğun 16. yüzyıldaki seçici korumacılık politikası için bkz. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy*, 181-82.
59 18. yüzyılda imparatorluğun Mısır'da ve bazı bölgelerdeki idari zayıflıklarını ele alan bir çalışma için bkz. 'Abd al-Raḥīm, *al-Rīf al-Miṣrī*; Albert Hourani, "Ottoman Reforms and the Politics of Notables," *The Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, yay. haz. William R. Polk ve Richard L. Chambers, 41-68 (Chicago: University of Chicago Press, 1968); Abdul-Karim Rafeq, "'Abd al-Ghani al-Nabulsi: Religious Tolerance and 'Arabness' in Ottoman Damascus," *Transformed Landscapes: Essays on Palestine and the Middle East in Honor of Walid Khalidi* içinde, yay. haz. Camille Mansour ve Leila Fawaz, 1-17 (Kahire: American University in Cairo Press, 2009). Bu literatürün büyük bir kısmını içeren oldukça kapsamlı bir inceleme için bkz. Suraiya Faroqhi, "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century," *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, yay. haz. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, 351-81 (Leiden, Hollanda: Brill, 2002). 18. yüzyılda Osmanlı ordusu ve ordunun gıda tedarikiyle ilgili problemler için bkz. Aksan, *Ottoman Wars*, 83-179.
60 William Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: Norton, 1991), 149. Özgün metinde vurgulu.
61 Mikhail, *Nature and Empire*, 128-36.

9 VEBA EKOLOJİSİ
(Sayfa 197-213)

1 Panzac, *La peste*, 29-57, 381-407; Ibrāhīm, *al-Azamāt al-Ijtimā'iyya fī Miṣr*; Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire"; W. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry."

2 Veba üzerine yazan Müslüman yazarların çoğu Hz. Muhammed'in hadislerinden yola çıkarak şu üç prensibi yorumlamaya çalışmıştır: Veba, bir mümin için Allah'ın merhametinin bir ifadesi ve bir şehitlik yolu, kâfirler için ise Allah'ın gazabının ifadesidir. Bir Müslüman vebadan kaçmamalı ama vebadan etkilenen bir yere de girmemelidir. Veba doğrudan Allah'tan geldiği için bulaşıcı değildir. Bu prensiplere dair farklı fikirler İslam dünyasında vebayla ilgili çoğu görüşün dini, tıbbi ve hukuki temelini oluşturmaktadır. Dols, *Black Death in the Middle East*, 23-25, 109-21; Michael W. Dols, "Ibn al-Wardī's Risālah al-Naba' 'an al-Waba', a Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East," *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles* içinde, yay. haz. Dickran K. Kouymjian (Beyrut: American University of Beirut, 1974), 444-45; Jacqueline Sublet, "La peste prise aux rêts de la jurisprudence: Le Traité d'Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī sur la peste," *Studia Islamica 33* (1971): 141-49.

3 Dols, "Second Plague," 169, 176. David Neustadt (Ayalon), 1416-1514 arasında ortalama yedi yılda bir vebanın Mısır'ı vurduğunu belirtiyor. Neustadt (Ayalon), "Plague and Its Effects upon the Mamlûk Army," 68. Ayrıca bkz. Dols, *Black Death in the Middle East,* 223- 24; Panzac, *La peste*, 197-207.

4 Tıpkı kronolojik bölümlemede 1517'nin yanıltıcı olması gibi, vebayla ilgili bir çalışmada Mısır'ın gelişigüzel belirlenmiş coğrafi ve siyasi sınırlarının da bir o kadar yanıltıcı olduğu fikrine varabiliriz.

5 Ortaçağ'da Ortadoğu'da vebaya dair çalışmalar için bkz. Dols, "General Mortality of the Black Death"; Dols, *Black Death in the Middle East*; Dols, "Ibn al-Wardī's Risālah al-Naba'"; Michael W. Dols, "al-Manbijī's 'Report of the Plague': A Treatise on the Plague of 764-765/1362-1364 in the Middle East," *The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague* içinde, yay. haz. Daniel Williman, 65-75, *Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies* (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1982); Neustadt (Ayalon), "Plague and Its Effects upon the Mamlûk Army"; Borsch, *Black Death in Egypt and England*; Justin K. Stearns, *Infectious Ideas: Contagion in Pre Modern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011). Daha önceki veba salgınları için bkz. Lawrence I. Conrad, "The Plague in the Early Medieval Near East" (Doktora tezi., Princeton University, 1981); Lawrence I. Conrad, "The Biblical Tradition for the Plague of the Philistines," *Journal of the American Oriental Society 104* (1984): 281-87; Dols, "Plague in Early Islamic History"; Josiah C. Russell, "That Earlier Plague,"*Demography 5* (1968): 174-84. Vebanın tarihiyle ilgili başlıca kaynakların eleştirel bir okuması için bkz. Lawrence I. Conrad, "Arabic Plague Chronologies and Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre," *Studia Islamica 54* (1981): 51-93. Bu önemli çalışmalarda yer alan bibliyografik bilgiler Ortadoğu'da veba üzerine yazılan birincil ve ikincil kaynakların çokluğunu gösteriyor.

6 Dols, "Second Plague," 164-65.

7 Osmanlı İmparatorluğunda vebayı konu alan ve bu kaynakların bir bölümüne yer veren yakın zamanlı literatürün başarılı bir özeti için bkz. S. White, "Rethinking Disease in Ottoman History."

Örneğin, şer'iyye sicilleri Ortadoğu'da veba tarihi çalışmaları için son derece faydalıdır. Şeri mahkemelerin en önemli görevlerinden biri de ölenlerin miras işlerini düzenlemektir. Bu sebeple, yerel mahkeme sicillerinde tereke kayıtlarına da rastlanır. Bilinen veba salgınlarının öncesi, esnası ve sonrasında bu kayıtların sayılarındaki değişiklikleri izleyerek belli bir bölgede veba kaynaklı ölümler hakkında kabaca bir fikir elde

edilebilir. Ancak, veba kaynaklı ölümlerinin büyük çoğunluğunun şer'iyye sicillerine kayıt edilmemesi sebebiyle, bu yöntemle tam bir veri elde edilemez. Günümüzde bir bölgedeki toplam ölümlerin ne kadarının mahkeme kayıtlarına geçirildiğini tespit etmenin güvenilir bir yolu yoktur.

Veba çalışmaları için mevcut olan el yazması kaynakların bir bölümü için (bu kaynakların çoğu daha eski kaynakların kopyası ya da derlemesidir) şu çalışmalarda yer alan bibliyografik bilgilere göz atılabilir: Ibrāhīm, *al-Azamāt al-Ijtimā'iyya fī Mişr*, 316-20; Dols, *Black Death in the Middle East*, 320-39; Mohammed Melhaoui, *Peste, contagion et martyre: Histoire du fléau en Occident musulman médiéval* (Paris: Publisud, 2005), 20-57. Ortaçağ'da yazılmış çeşitli Arapça veba risalelerinden alıntıların çevirilerini de içeren bir derleme için bkz. John Aberth, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350, a Brief History with Documents* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

8 Bu dönemde Mısır'da veba çalışmaları için bkz. Ibrāhīm, *al-Azamāt al-Ijtimā'iyya fī Mişr;* Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 203-10; Raymond, *Artisans et commerçants*; Max Meyerhof, "La peste en Égypte à la fin du XVIII siècle et le Mèdecin Enrico di Wolmar," *La Revue Médicale d'Égypte 1* (1913): 1-13. Bu dönemde Mısır'da çeşitli veba salgınlarına dair bilgiler içeren 17. ve 18. yüzyıldan Arapça yazılmış kronikler için bkz. al-Khashshāb, *Akhbār Ahl al-Qarn al-Thānī 'Ashar*; al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*; al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muşāna*; Muştafā ibn al-Ḥājj Ibrāhīm Tābi' al-Marḥūm Ḥasan Aghā 'Azabān al-Damardāshī, *Tārīkh Waqā'i' Mişr al-Qāhira al- Maḥrūsa Kinānat Allah fī Arḍihi*, yay. haz. Şalāḥ Aḥmad Harīdī 'Alī, 2. baskı. (Kahire: Dār al-Kutub wa al-Wathā'iq al-Qawmiyya, 2002); al-'Awfī al-Ḥanbalī, *Tarājim al-Şawā'iq*; El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994); Muḥammad ibn Abī al-Surūr al-Bakrī, *al-Nuzha al-Zahiyya fī Dhikr Wulāt Mişr wa al-Qāhira al-Mu'izziyya*, yay. haz. 'Abd al-Rāziq 'Abd al-Rāziq 'Īsā (Kahire: al-'Arabī lil-Nashr wa al-Tawzī', 1998); Aḥmad Shalabī ibn 'Abd al-Ghanī, *Awḍaḥ al-Ishārāt fī man Tawallā Mişr al-Qāhira min al-Wuzarā' wa al-Bāshāt*, yay. haz. 'Abd al-Raḥīm 'Abd al-Raḥman 'Abd al-Raḥīm (Kahire: Maktabat al-Khānjī, 1978).

9 Bu depremin hikâyesi için bkz. Abd al-Raḥman ibn Ḥasan El-Cebeti, *Ajā'ib al-Āthār fī al-Tarājim wa al-Akhbār*, yay. haz. Ḥasan Muḥammad Jawhar, 'Abd al-Fattāḥ al-Saranjāwī, 'Umar al-Dasūqī ve al-Sayyid Ibrāhīm Sālim, 7 cilt. (Kahire: Lajnat al-Bayān al-'Arabī, 1958-67), 4:132.

10 Depremler ve bunların Memlükler dönemi Mısır'ında nüfus üzerindeki psikolojik etkiler için bkz. W. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry," 219-20, 222-23.

11 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:132. Dizenin orijinali şöyledir: "wa kam dhā bi-Mişr min al-muḍḥikāt / wa lakinahu ḍiḥkun ka-al-bukkā'."

12 Al-Khashshāb, *Akhbār Ahl al-Qarn al-Thānī 'Ashar*, 58.

13 Al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 40.

14 Öte yandan, Amerikalı misyoner John Antes'e göre, "Türkiye'de ve bilhassa Mısır'da yetmiş yaşında ve daha yaşlı kişilerin hastalığa pek yakalanmadığı, çok yaşlılara ise hastalığın neredeyse hiç bulaşmadığı görüldü. En dinç ve en güçlüler hastalığa en çok yakalananlardı." Antes, *Observations*, 47. 1740'ta Frederick Township, Pennsylvania'da doğan John Antes Mısır'daki ilk Amerikalı misyonerdi. 13 Ocak 1771'den 27 Ocak 1782'ye kadar Mısır'da kaldığı dönemde üç veba salgınına tanık oldu. Antes, 18. yüzyıl sonunda Mısır'da bulunan ve özellikle veba üzerine yazan birkaç yabancıdan biri olduğu için, onun anlatıları Mısırlı kronikleri tamamlayan bir kaynak olarak bilhassa önemlidir.

15 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:132.
16 *a.g.e.*, 4:133; al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād,* 40; al-Khashshāb, *Akhbār Ahl al-Qarn al-Thānī 'Ashar,* 58.
17 BOA, Cevdet Dahiliye, 1722 (Evasıt N 1205/15-24 Mayıs 1791).
18 *Ağa,* Mısır'da konuşlanan yedi askeri alayın her birinin komutanına verilen unvandı. Burada büyük ihtimalle Kahire'de bir tür polis şefi olarak görev yapan Mustahfızan askeri alayının komutanına atıfta bulunulmaktadır. *Ağanın* görevleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Shaw, *Nizâmnâme-i Mışır,* 10-11; Aḥmad, *al-Idāra fī Miṣr,* 176-77, 229-32.
19 Vali makamı için bkz. Aḥmad, *al-Idāra fī Miṣr,* 233-35.
20 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:133.
21 Al-Khashshāb, *Akhbār Ahl al-Qarn al-Thānī 'Ashar,* 58.
22 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:138. Tura, Atfih bölgesinde Eski Kahire'nin güneyinde, Nil'in doğu yakasında yer alır. Tura hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ramzī, *al-Qāmūs al-Jughrāfī,* bölüm. 2, 3:15-16.
23 Al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād,* 40.
24 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:133.
25 *a.g.e.*
26 *a.g.e.*, 4:140.
27 *a.g.e.*
28 BOA, Cevdet Dahiliye, 1722 (Evasıt N 1205/15-24 Mayıs 1791).
29 Vebanın insanların az olduğu ve kemirgen nüfusun yoğun olduğu çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olması sebebiyle, tamamen kökünün kazınması neredeyse imkânsızdır. Konuyla ilgili olarak bkz. Dols, "Second Plague," 178; Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East," 6-7.
30 Dols, "Plague in Early Islamic History," 381; Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 208-9. İnsan dolaşımı ve vebanın yayılması arasındaki ilişkileri ana hatlarıyla ele alan çalışmalar için bkz. W. McNeill, *Plagues and Peoples*; Abu-Lughod, *Before European Hegemony.*
31 Antes, *Observations,* 39.
32 Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 208-9; Dols, "Second Plague," 179-80. Dols şu çalışmayı baz alarak Mısır'a ve Kuzey Afrika'ya Sudan ve Orta Afrika'dan gelen veba salgınlarının bir listesini yapmıştır: Sticker, *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre.* Sudan'da veba için, bkz. Walz, *Trade between Egypt and Bilād as-Sūdān,* 200-201.
33 Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 208-9.
34 Mısır'ın vebanın endemik odağını barındırmadığına ilişkin epidemiyolojik olguyla ilgili olarak bkz. Dols, "Second Plague," 183; Dols, *Black Death in the Middle East,* 35.
35 Kuhnke, *Lives at Risk,* 70; J. Worth Estes ve LaVerne Kuhnke, "French Observations of Disease and Drug Use in Late Eighteenth-Century Cairo," *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 39 (1984): 123. Bu konuyla ilgili farklı görüşler de mevcuttur. John Antes, "Mısır'ın hiçbir şekilde vebanın anası olduğunu söyleyemem" demiştir. Antes, *Observations,* 41. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, 36-37. Ibn al-Wardī, vebanın Dols'un (Alfred von Kremer'den alıntıyla) "Asya'nın kuzeyi" olarak tanımladığı "karanlıklar ülkesinde" başladığını yazar. Dols, "Ibn al-Wardī's Risālah al-Naba'," 448. Ardından hastalığın seyrinin Çin ve Hindistan'dan başlayarak, Sind ve Özbek toprakları üzerinden İran ve Kırım'a, oradan da Diyar-ı Rum, Mısır, Suriye ve Filistin'e ulaştığını söyler. *a.g.e.*, 448-53. Memlük kronikçi, al-Maqrizi ve diğerleri de vebanın

tam olarak neresi olduğu belli olmayan bir şekilde "Doğu'dan" ya da Moğolistan'ın iç kısımlarından geldiğini yazar. Ayrıca bkz. Borsch, *Black Death in Egypt and England*, 4-5; Dols, *Black Death in the Middle East*, 35-42.

36 El-Ceberti, 'Ajā'ib al-Āthār (1958-67), 4:322.

37 Dols'un ifadesiyle, "Ortadoğu'da 15. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna dek devam eden önemli veba salgınlarının şiddetini net olarak belirlememiz mümkün değildir... Bu sebeple, daha önceki dönemde yaptığımız gibi, salgınların bu dönemdeki belirgin demografik etkisini ortaya koymamız da mümkün değildir." Dols, "Second Plague," 176-77.

38 Kara Ölüm'ün Mısır'daki demografik etkisine dair istatistikler ve analizler için bkz. Dols, *Black Death in the Middle East*, 143-235; Dols,"General Mortality of the Black Death"; Borsch, *Black Death in Egypt and England*, 40-54. 19. yüzyıl Mısır'ında vebanın demografik etkilerini ele alan çalışmalar için bkz. Panzac, *La peste*, 231-78, 339-80; Kuhnke, *Lives at Risk*, 84-86. Veba kaynaklı ölüm istatistiklerini eleştirel açıdan ele alan bir çalışma için bkz. Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East," 415-47.

39 Günde 1000-2000 kişiyi bulduğu belirtilen veba kaynaklı ölümleri karşılaştırmak için 1798-1801 yılları arasında Mısır'daki Fransız işgali sırasında veba kaynaklı ölümleri takip eden Fransız doktorların kayıtlarına bakılabilir. Doktorlar ayda yaklaşık 500-800 ölüm kaydettiler, toplam ölü sayısı 29 ayın yalnızca 4'ünde 1000'i aştı. Panzac, *La peste*, 346.

40 Memlük kronikçinin belirttiği ölüm oranlarının doğruluğuna ilişkin bir tartışma için bkz. Neustadt (Ayalon), "Plague and Its Effects upon the Mamlûk Army," 68-71.

41 Raymond, "Les Grandes Épidémies de peste au Caire," 209-10.

42 Panzac, *La peste*, 361. André Raymond, Fransız işgalinin başladığı 1798'de Kahire'nin nüfusunun 260 bin olduğunu yazıyor. Raymond, "La population du Caire." 17., 18. ve 19. yüzyıllarda Milan, Halep, İzmir, Marsilya ve diğer kentlerdeki veba kaynaklı ölüm rakamları için bkz. Panzac, *La peste*, 353-62; Panzac, *Quarantaines et lazarets*, 12.

43 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:129-30.

44 *a.g.e.*, 4:129.

45 *a.g.e.*, 4:130. Kahire'de hacıların toplanma noktası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Antes, *Observations*, 69.

46 1790'daki yağmurları karşılaştırmak için Antes'in 1771'de Kahire'deki yağmur ve su taşkınlarını nasıl anlattığına bakabiliriz. "Orada ikamet ettiğim dönemde bir keresinde 1771 yılı kasım ayında, gündüz vakti yağmasa da tam beş gece üst üste gök gürültüsü ve şimşeklerin eşlik ettiği şiddetli yağmurlar yağmıştı ... Bazı evler yıkılmış, hayatını kaybedenler olmuştu." Antes, *Observations*, 99.

47 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:130.

48 Memlük Mısır'ında yağmurun yol açtığı benzer zararları konu alan bir çalışma için bkz. W. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry," 216-17.

49 Bu konuyla ilgili Antes şöyle yazıyor: "Bazen nehir o kadar hızla yükselir ve o kadar yükseğe ulaşırdı ki onların [çiftçilerin] tüm çabaları boşa gider, tüm mahsül mahvolurdu." Antes, *Observations*, 72.

50 Örneğin, 638 ya da 639'da veba Suriye'yi vurmuş, en az 25 bin asker ve sayısız sivil hayatını kaybetmişti. Burada bizim için önemli olan, bu veba epizodunun, tıpkı 1791'de Mısır'da görülen veba gibi, öncesinde şiddetli bir kıtlığın nüfusu güçten düşürmüş ve hastalığa karşı daha zayıf hale getirmiş olmasıdır. Dols, "Plague in Early Islamic History," 376. Ayrıca bkz. W. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry," 217-19.

51 Farelerin fiziksel özellikleri ve yeteneklerine dair daha detaylı bilgi için tifüs hastalığını ele alan bu klasik çalışmayı inceleyebilirsiniz: Hans Zinsser, *Rats, Lice and History, Being a Study in Biography, Which, after Twelve Preliminary Chapters Indispensable for the Preparation of the Lay Reader, Deals with the Life History of Typhus Fever* (Londra: George Routledge and Sons, 1935), 197-204.

52 Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East," 35.

53 Antes, *Observations*, 69.

54 Dols benzer bir noktaya dikkat çekerek, 638 ya da 639'da Suriye'deki veba salgınında insanlar ve hayvanların yakın temasından bahsediyor. Dols, "Plague in Early Islamic History," 376.

55 Vebanın epidemiyolojisi, patolojisi ve etiyolojisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Conrad "Plague in the Early Medieval Near East," 4-38; Dols, *Black Death in the Middle East*, 68-83; Borsch, *Black Death in Egypt and England*, 2-8. Bu konuda daha yakın tarihli çalışmalar için bkz. Hugo Kupferschmidt, *Die Epidemiologie der Pest: Der Konzeptwandel in der Erforschung der Infektionsketten seit der Entdeckung des Pesterregers im Jahre 1894* (Aarau, Switzerland: Sauerländer, 1993); Graham Twigg, *The Black Death: A Biological Reappraisal* (Londra: Batsford, 1984). Standart çalışmalar için bkz. Robert Pollitzer, *Plague* (Cenevre, İsviçre: Dünya Sağlık Örgütü, 1954); L. Fabian Hirst, *The Conquest of Plague: A Study of the Evolution of Epidemiology* (Oxford: Clarendon Press, 1953).

56 Hastalık, enfekte olmuş kemirgenlerin kanında bulunur ve kemirgen pire tarafından ısırıldığında pire veba basili bulaşmış kanı emer. Fare popülasyonu vebadan ölmeye başladığında pireler yeni konaklar aramaya başlar. Çoğu kez, özellikle de burada bahsedilen yakın temas durumlarında, bu yeni konaklar insanlar olur.

57 Veba mikrobu bulaşan kan insanın kanına karıştığında, mikrop hızla çoğalmaya başlar. Lenf bezleri kandaki veba basilini süzer ve mikrop çoğalmaya devam ederek lenf bezlerinde birikir. Bunun sonucunda boyunda ve kasıkta bubonik vebayla ilişkilendirilen belirgin yumrular oluşur. Vebanın son derece bulaşıcı pnömonik türünde ise veba basili lenf bezlerine değil akciğerlere yerleşir. Veba basilinin hastanın doğrudan kanını hedef aldığı septisemik veba ise hastalığın en şiddetli ve en hızlı öldüren türüdür. Hastalar çoğunlukla hastalığın bulaşmasının ardından saatler içinde hayatını kaybeder. Septisemik veba için bkz. Twigg, *Biological Reappraisal*, 19; Hirst, *Conquest of Plague*, 29; Pollitzer, *Plague*, 439-40. Vebanın diğer türleri de tonsiller ve veziküler vebadır. Bu ikisi ve diğer veba türleri için bkz. Dols, *Black Death in the Middle East*, 73-74; Borsch, *Black Death in Egypt and England*, 4; Hirst, *Conquest of Plague*, 30.

58 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:133. 59. *a.g.e.*, 4:140.

59 *a.g.e.*, 4:140.

60 Antes, *Observations*, 42.

61 *a.g.e.*, 47.

62 *a.g.e.*

63 *a.g.e.*, 42. Arap doktorlar ve gözlemciler hem tek başına hem de toplu olarak veba yumruları için çeşitli ifadeler kullanmıştır. Bunların arasında "hıyar," "badem," "kesecik," "taneler" ve "kabarcık" gibi sözcükler yer alır. Veba yumruları için kullanılan ifadeler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Dols, *Black Death in the Middle East*, 75, 77-79, 316-19.

64 Dols, "Second Plague," 176-77, 182-89; Kuhnke, *Lives at Risk*, 72. Hatta, Dols, 15. yüzyılın ikinci yarısında pnömonik vebanın Ortadoğu'nun çoğu bölgesinde yok olduğunu öne sürer. Dols, "Second Plague," 182.

65 La Verne Kuhnke, Asyut'taki bu pnömonik veba anomalisini 19. yüzyıl sonlarında, Mısır'ın güneyindeki sulama ağlarını genişletmek isterken farkında olmadan kalıcı bir fare ve pire popülasyonunun oluşmasına sebep olan Mısır ve İngiliz çabalarının bir sonucu olarak açıklar. Kuhnke, *Lives at Risk*, 72- 73, 200-201n16. Ancak benim burada açıkladığım üzere, Asyut'taki pnömonik vebanın 19. yüzyıldan çok önce de var olduğunu gösteren kanıtlar mevcuttur.

66 El-Ceberti, 'Ajā'ib al-Āthār (1958-67), 5:241-42.

67 *a.g.e.*, 5:241. Bu vebadan şurada da bahsedilir: Panzac, *La peste*, 284.

68 Dols, *Black Death in the Middle East*, 60n92.

69 Kuhnke'nin kendisi de Asyut'taki vebayı tartışırken bir noktada pes ediyor. Kuhnke, *Lives at Risk*, 73.

70 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:141-42.

71 Antes bu kanalla ilgili olarak şöyle diyor: " Civar evlerden atılan pislikler ve kanala dökülen çok sayıda tuvalet yüzünden korkunç bir hal almış kanaldaki su yılın büyük bir kısmında iğrenç bir koku saçıyor, kanala yakın evlerdeki altın ve gümüşlerin bile kısa sürede kararmasına sebep oluyordu." Antes, *Observations*, 38.

72 Fatımiler dönemi Kahire'sinde bu kutlamaların amacı ve önemi için bkz. Paula Sanders, *Ritual, Politics, and the City in Fatimid Cairo* (Albany: State University of New York Press, 1994), 99-119.

73 Memlük dönemi Mısır'ında veba ve kıtlık arasındaki ilişkiyi ele alan bir çalışma için bkz. W. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry," 217-19. Ayrıca bkz. Elisabeth Carpentier, "Autour de la Peste Noire: Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle," Annales 17 (1962): 1062-92.

74 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 4:197. 75. *a.g.e.*, 4:141-42.

75 *a.g.e.*, 4:141-42.

76 *a.g.e.*, 4:199.

77 *a.g.e.*

78 Arapça veba risalelerinde vebanın patolojisi ile kemirgen popülasyonları arasında herhangi bir bağlantı yoktur. Bununla ilgili olarak bkz. Dols, "al-Manbijī's 'Report of the Plague,'" 71.

79 Mısır kırsalında kemirgenlerin varlığıyla ilgili olarak bkz. Antes, *Observations*, 85-86.

80 Benzer bir kavram önerisi de Ira M. Lapidus'un kullandığı "Mısır'ın ekonomik coğrafyası" ifadesidir. Ira M. Lapidus, "The Grain Economy of Mamluk Egypt," *Journal of the Economic and Social History of the Orient 12* (1969): 13.

81 Veba salgınları sırasında yaşanan gıda kıtlığı ve fiyat artışı arasındaki ilişkiye dair farklı bir örnek için bkz. Dols, "al-Manbijī's 'Report of the Plague,'" 71.

82 Bu hikâye şurada anlatılmaktadır: al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 33-34.

83 Dols, *Black Death in the Middle East*, 154-69. Memlük dönemindeki veba salgınlarında sivil nüfusun hareketliliği için bkz. Neustadt (Ayalon), "Plague and Its Effects upon the Mamlûk Army," 72.

84 Lapidus, "Grain Economy," 8n2. Ayrıca şu kaynakta da alıntılanmıştır: Borsch, *Black Death in Egypt and England*, 50. Memlük dönemi Mısır'ında tahıl tedariki, politikası ve ekonomisi için bkz. Boaz Shoshan, "Grain Riots and the 'Moral Economy': Cairo 1350-1517," *Journal of Interdisciplinary History 10* (1980): 459-78.

85 Dols, *Black Death in the Middle East*, 163; W. Tucker, "Natural Disasters and the Peasantry," 222-24; Borsch, *Black Death in Egypt and England*, 49-50.

86 El-Ceberti, 'Ajā'ib al-Āthār (1958-67), 4:188. 87. *a.g.e.*, 4:192.

87 *a.g.e.*, 4:192.

88 Dols, "Ibn al-Wardī's Risālah al-Naba'," 450-51. 89. *a.g.e.*, 454.
89 *a.g.e.*, 454.
90 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1958-67), 5:242.
91 Ibrāhīm, *al-Azamāt al-Ijtimā'iyya fī Mişr*, 72-75; Dols, "Second Plague," 181.
92 Antes, *Observations*, 94. Genel anlamda Mısır'da rüzgarlar için bkz. *a.g.e.*, 93-99.
93 Al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, *Kitāb al-Durra al-Muşāna*, 29. Aḥmad al-Damurdāshī Katkhudā 'Azabān, bu veba salgını sırasında insanların her sabah gözünü açar açmaz on kişinin daha ölüm haberini aldığını yazıyor. Diğer salgınlarda olduğu gibi bu salgında da o kadar çok ölü vardır ki insanlar ölülerini yıkatacak gassal bulamaz, mezar kazıcılar da gece geç vakitlere kadar çalışmak zorunda kalır.
94 Ortadoğu'da vebanın dönemselliği, zamanlaması ve mevsimsel sıklığı için bkz. Panzac, *La peste*, 195-227; Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East," 323-27; Kuhnke, *Lives at Risk*, 72-78. Bu konuları daha genel anlamda ele alan bir çalışma için bkz. Hirst, *Conquest of Plague*, 254-82.
95 Panzac, *La peste*, 223.
96 Kuhnke, *Lives at Risk*, 201n18.
97 Antes, *Observations*, 39.
98 Conrad, "Plague in the Early Medieval Near East," 326.
99 Panzac, *La peste*, 225; Dols, "Second Plague," 181.
100 Antes, Mısır'ın iklimiyle ilgili olarak şöyle diyor: "Mısır kadar iklimin düzenli olduğu başka bir yer dünyada az bulunur... En soğuk ile yazın en sıcağı arasındaki fark fahrenhayt termometresine göre 30 dereceyi geçmez." Antes, *Observations*, 89, 91.
101 *a.g.e.*, 44.
102 Antes, vebanın aslında tifüs olduğunu öne sürenlere karşı çıkmak için sıcaklığın veba üzerindeki etkisinin kanıtı olarak bu bilgiyi vermiştir. Çünkü vebanın aksine sıcaklığın tifüsün şiddetini azalttığı değil artırdığı düşünülürdü. *a.g.e.*, 44-45.
103 *a.g.e.*, 43, 67.
104 Kuhnke, 26 Haziran'ı Vaftizci Yahya yortusunun ve Mısır'da "vebanın ölüm" tarihi olarak gösterir. Mısırlılar ve Avrupalıların bugüne özel kutlamaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kuhnke, *Lives at Risk*, 73.

10 MISIR, İZLANDA VE KÜKÜRT DİOKSİT (Sayfa 215-232)

1 Çatlağa Lakigigar ya da Laki Kraterleri adı verilmiştir. Volkanik patlama çatlağın etrafındaki bir dizi kraterin aynı anda patlamasıyla meydana gelmiştir. Kullanım kolaylığı olması açısından, çatlaktan "Laki" ya da "volkan" olarak bahsetsem de okuyucular, burada bir dizi volkanın söz konusu olduğunu unutmamalıdır.
2 Oman, Robock, Stenchikov ve Thordarson da benzer bir iklim simülasyon modeli kullanarak Laki patlamaları ve Nil'in su taşkınları arasında bilimsel bir bağ kurar ancak volkanın Mısır üzerindeki etkilerini analiz etmek için Arapça ve Osmanlıca tarihi kaynakları kullanmazlar. Oman, Robock, Stenchikov ve Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow."
3 İklim değişikliği tarihi, şüphesiz çok geniş ve hızla büyüyen bir alandır. Bu alandaki önemli çalışmaların bir kısmı için bkz. Parker, *Global Crisis*; Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*; William F. Ruddiman, *Plows, Plagues, and Petroleum: How*

Humans Took Control of Climate (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005); John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); Fagan, *Long Summer*; Linden, *Winds of Change.* Yakın tarihli çalışmalar için şu makalelere bakılabilir: Mark Carey, Philip Garone, Adrian Howkins, Georgina H. Endfield, Lawrence Culver, Sam White, Sherry Johnson ve James Rodger Fleming, "Forum: Climate Change and Environmental History," *Environmental History* (2014): 281-364; Morgan Kelly, Cormac Ó Gráda, Sam White, Ulf Büntgen, Lena Hellmann ve Jan de Vries, "The Little Ice Age: Climate and History Reconsidered," *Journal of Interdisciplinary History 44* (2014): 301-77. Orta Doğu'da iklim değişikliyle ilgili çalışmalar için bkz. S. White, *Climate of Rebellion*; Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels*; Murphey, "Decline of North Africa"; Ellenblum, *Collapse of the Eastern Mediterranean*; Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia"; Issar ve Zohar, *Climate Change.*

4 Bu bağlamda bkz. Paolo Squatriti, "The Floods of 589 and Climate Change at the Beginning of the Middle Ages: An Italian Microhistory," *Speculum 85* (2010): 799-826.

5 Meteorolojik veriler için bkz. Oman, Robock, Stenchikov ve Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow."

6 İklim değişikliğinin dünya tarihine ilişkin en güncel çalışmalara örnek olarak Parker'ın *Global Crisis on the Little Ice Age* ve Brooke'nin *Climate Change and the Course of Global History* adlı çalışmalarını gösterebiliriz.

7 Bu konuya en yakın bulduğum çalışma 1627'de Berberi korsanlarının İzlanda'ya yaptıkları bir baskını ele alan şu çalışmadır: Bernard Lewis, "Corsairs in Iceland," *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée 15* (1973): 139-44.

8 Karen Oslund, *Iceland Imagined: Nature, Culture, and Storytelling in the North Atlantic* (Seattle: University of Washington Press, 2011), 35-36.

9 Jón Steingrímsson, *Fires of the Earth: The Laki Eruption, 1783-1784*, çev. Keneva Kunz (Reykjavík: University of Iceland Press and Nordic Volcanological Institute, 1998), 25.

10 Son on bin yıldaki en büyük lav akışı da 943'te yine İzlandalı bir volkan olan Katla'da görülmüştü. Guðrún Larsen, "Katla: Tephrochronology and Eruption History," *Developments in Quaternary Sciences 13* (2010): 23-49. Ayrıca bkz. Steingrímsson, *Fires of the Earth*, 5; Thorvaldur Thordarson ve Stephen Self, "Atmospheric and Environmental Effects of the 1783-1784 Laki Eruption: A Review and Reassessment," *Journal of Geophysical Research 108* (2003): 3.

11 İzlanda'da nüfusun azalmasıyla ilgili olarak bkz. Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 13.

12 Volkanik faaliyetleri düşünce ve kültür tarihi açısından ele alan bir çalışma için bkz. Haraldur Sigurdsson, *Melting the Earth: The History of Ideas on Volcanic Eruptions* (New York: Oxford University Press, 1999).

13 İzlanda'ya dair jeolojik ve buzul bilimsel çalışmalar için bkz. Judith K. Maizels ve Chris Caseldine, eds., *Environmental Change in Iceland: Past and Present* (Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1991); C. Caseldine, A. Russell, J. Harðardóttir ve Ó. Knudsen, eds., *Iceland—Modern Processes and Past Environments* (Amsterdam: Elsevier, 2005); Thor Thordarson ve Armann Hoskuldsson, *Iceland* (Harpenden, UK: Terra, 2002).

14 Karşılaştırmalı bir bakış açısı için bkz. Sigurdsson, *Melting the Earth*; Larsen, "Katla"; Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 3; Oslund, *Iceland Imagined*, 34.

15 Steingrímsson, *Fires of the Earth*, 15; Oslund, *Iceland Imagined*, 44.

16 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 3.
17 *a.g.e.*, 5.
18 *a.g.e.*, 3.
19 Steingrímsson, *Fires of the Earth*, 35.
20 *a.g.e.*, 36.
21 *a.g.e.*, 45.
22 *a.g.e.*, 47.
23 *a.g.e.*, 58.
24 *a.g.e.*, 59, 63.
25 *a.g.e.*, 65.
26 *a.g.e.*, 65-70.
27 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 3.
28 İzlandalılar, yabancı bilim insanları, milliyetçiler, Danimarka hükümeti, doğa bilimciler, gezginler ve diğer farklı kesimlerin Laki ve patlamalarına dair çeşitli izlenimleri için bkz. Oslund, *Iceland Imagined*, 34-60.
29 Charles A. Wood, "Climatic Effects of the 1783 Laki Eruption," *The Year without a Summer? World Climate in 1816* içinde, yay. haz. C.R. Harington (Ottawa: Canadian Museum of Nature, 1992), 60.
30 Steingrímsson, *Fires of the Earth*, 68.
31 *a.g.e.*, 70.
32 E.L. Jackson, "The Laki Eruption of 1783: Impacts on Population and Settlement in Iceland," *Geography* 67 (1982): 44.
33 Steingrímsson, *Fires of the Earth*, 76.
34 *a.g.e.*, 77-78.
35 *a.g.e.*, 84.
36 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 13.
37 Oslund, *Iceland Imagined*, 36.
38 Jackson, "Impacts on Population and Settlement in Iceland," 47. Oslund ölü sayısının "10 binin üzerinde" olduğunu söyler. Oslund, *Iceland Imagined*, 36. Volkanik kuru sis ve hastalıklar arasındaki bağlantı için bkz. Richard B. Stothers, "Volcanic Dry Fogs, Climate Cooling, and Plague Pandemics in Europe and the Middle East," *Climate Change* 42 (1999): 713-23; John Grattan, Roland Rabartin, Stephen Self ve Thorvaldur Thordarson, "Volcanic Air Pollution and Mortality in France, 1783-1784," C. *R. Geoscience* 337 (2005): 641-51.
39 D.S. Stevenson, C.E. Johnson, E.J. Highwood, V. Gauci, W.J. Collins ve R.G. Derwent, "Atmospheric Impact of the 1783-1784 Laki Eruption: Part I, Chemistry Modelling," Atmospheric Chemistry and Physics Discussions 3 (2003): 551-96.
40 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 1.
41 *a.g.e.*, 6-7. Destekleyici bilimsel kanıtlar için bkz. Luke Oman, Alan Robock, Georgiy L. Stenchikov, Thorvaldur Thordarson, Dorothy Koch, Drew T. Shindell ve Chaochao Gao, "Modeling the Distribution of the Volcanic Aerosol Cloud from the 1783-1784 Laki Eruption," *Journal of Geophysical Research 111* (2006): D12209. Franklin'in sis tabakasını görmesinden bahseden bir çalışma için bkz. Wood, "Climatic Effects of the 1783 Laki Eruption."
42 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 8.
43 *a.g.e.*, 20-22.
44 İtalya'daki volkanlar ve kuru sisler hakkında genel çalışmalar için bkz. D. Camuffo ve S. Enzi, "Chronology of 'Dry Fogs' in Italy, 1374-1891," *Theoretical and Applied Climatology 50* (1994): 31-33.

45 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 8; Gordon C. Jacoby, Karen W. Workman ve Rosanne D. D'Arrigo, "Laki Eruption of 1783, Tree Rings, and Disaster for Northwest Alaska Inuit," *Quaternary Science Reviews 18* (1999): 1365-71; Rosanne D. D'Arrigo ve Gordon C. Jacoby, "Northern North American Tree-Ring Evidence for Regional Temperature Changes after Major Volcanic Events," *Climate Change 41* (1999): 1-15.

46 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 14.

47 Genel olarak volkanlar ve iklim arasındaki tarihsel ilişki için bkz. Atwell, "Volcanism and Short-Term Climatic Change"; Michael McCormick, Paul Edward Dutton ve Paul A. Mayewski, "Volcanoes and the Climate Forcing of Carolingian Europe, A.D. 750-950," *Speculum 82* (2007): 865-95; Alan Robock, "Volcanic Eruptions and Climate," *Reviews of Geophysics 38* (2000): 191-219; Drew T. Shindell ve Gavin A. Schmidt, "Dynamic Winter Climate Response to Large Tropical Volcanic Eruptions since 1600," *Journal of Geophysical Research 109* (2004): D05104; Luke Oman, Alan Robock, Georgiy Stenchikov, Gavin A. Schmidt ve Reto Ruedy, "Climatic Response to High-Latitude Volcanic Eruptions," *Journal of Geophysical Research 110* (2005): D13103; H.H. Lamb, "Volcanic Dust in the Atmosphere; with a Chronology and Assessment of Its Meteorological Significance," *Philosophical Transactions of the Royal Society of London.* Series A, *Mathematical and Physical Sciences 266* (1970): 425-533. Dünyadaki bazı volkanik patlamalarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iklimsel etkilerini ele alan bir çalışma için bkz. S. White, *Climate of Rebellion*, 133-37, 142, 181-82, 212, 220.

48 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 1.

49 Yüksek enlemlerdeki patlamaların iklimsel etkileri için bkz. Oman, Robock, Stenchikov, Schmidt ve Ruedy, "Climatic Response to High- Latitude Volcanic Eruptions."

50 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 6; E.J. Highwood ve D.S. Stevenson, "Atmospheric Impact of the 1783-1784 Laki Eruption: Part II, Climatic Effect of Sulphate Aerosol," *Atmospheric Chemistry and Physics 3* (2003): 1177-89.

51 Örneğin, 1783 yılı temmuz ayı güneybatı, batı ve kuzeydoğu Avrupa'da aşırı sıcak geçmişti. Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 15.

52 *a.g.e.*, 19.

53 *a.g.e.*, 16. Bir grup araştırmacı bu yıl kış mevsiminde görülen aşırı soğukların Laki'nin değil Kuzey Atlantik salınımı ve El Niño güney salınımlarının bir sonucu olduğu görüşündedir. Örneğin, bkz. Rosanne D'Arrigo, Richard Seager, Jason E. Smerdon, Allegra N. LeGrande ve Edward R. Cook, "The Anomalous Winter of 1783-1784: Was the Laki Eruption or an Analog of the 2009-2010 Winter to Blame?," *Geophysical Research Letters 38* (2011): L05706. El Niño güney salınımları ve Nil arasındaki bağlantılar için bkz. Luc Ortlieb, "Historical Chronology of ENSO and the Nile Flood Record," *Past Climate Variability through Europe and Africa* içinde, yay. haz. Richard W. Battarbee, Françoise Gasse ve Catherine E. Stickley, 257-78 (Dordrecht, Hollanda: Springer, 2004).

54 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 16.

55 A.g.e, 15.

56 A.g.e, 16.

57 A.g.e, 15.

58 1783 yazında Japonya'daki durum, aynı yıl Japonya'nın orta kısımlarında yer alan Asama volkanının patlamasıyla daha da karmaşık bir hal almıştı. Bu patlamayla ilgili olarak bkz. Maya Yasui ve Takehiro Koyaguchi, "Sequence and Eruptive Style of

the 1783 Eruption of Asama Volcano, Central Japan: A Case Study of an Andesitic Explosive Eruption Generating Fountain Fed Lava Flow, Pumice Fall, Scoria Flow and Forming a Cone," *Bulletin of Volcanology* 66 (2004): 243-62. Laki'nin iklimsel etkilerinin Asama'nın etkilerinden daha önemli olduğunu ileri süren bir çalışma için bkz. G.A. Zielinski, R.J. Fiacco, P.A. Mayewski, L.D. Meeker, S. Whitlow, M.S. Twickler, M.S. Germani, K. Endo ve M. Yasui, "Climatic Impact of the A.D. 1783 Asama (Japan) Eruption Was Minimal: Evidence from the GISP2 Ice Core," *Geophysical Research Letters 21* (1994): 2365-68.

59 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 22.

60 Jacoby, Workman ve D'Arrigo, "Laki, Tree Rings, and Disaster for Northwest Alaska Inuit."

61 Thordarson ve Self, "Atmospheric and Environmental Effects of Laki," 19.

62 *a.g.e.*

63 Oman, Robock, Stenchikov, Schmidt ve Ruedy, "Climatic Response to High-Latitude Volcanic Eruptions," 1.

64 Hint Okyanusu musonları ve Nil üzerine çalışmalar için bkz. Pierre Camberlin, "Rainfall Anomalies in the Source Region of the Nile and Their Connection with the Indian Summer Monsoon," *Journal of Climate 10* (1997): 1380-92; Marie Revel, E. Ducassou, F.E. Grousset, S.M. Bernasconi, S. Migeon, S. Revillon, J. Mascle, A. Murat, S. Zaragosi ve D. Bosch, "100,000 Years of African Monsoon Variability Recorded in Sediments of the Nile Margin," Quaternary Science Reviews 29 (2010): 1342-62; Barbara Bell, "The Oldest Records of the Nile Floods," *Geographical Journal 136* (1970): 569-73.

65 Oman, Robock, Stenchikov ve Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow."

66 Oman, Robock, Stenchikov, Schmidt ve Ruedy, "Climatic Response to High-Latitude Volcanic Eruptions," 3.

67 H.G. Lyons, "On the Nile Flood and Its Variation," Geographical Journal 26 (1905): 406.

68 Bu dönemle ilgili genel bir çalışma için bkz. Crecelius, "Egypt in the Eighteenth Century," 82-86.

69 İmparatorluk genelindeki bu durumla ilgili olarak bkz. Yaycıoğlu, "Provincial Power-Holders and the Empire"; Engin D. Akarli, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840," *La vie sociale dans les Provinces Arabes à l'époque Ottoman* içinde, cilt 3, yay. haz. Abdeljelil Temimi, 41-56 (Zaghwān, Tunisia: Markaz al-Dirāsāt wa al-Buḥūth al-ʿUthmāniyya wa al-Mūrīskiyya wa al-Tawthīq wa al-Maʿlūmāt, 1988).

70 Crecelius, *Roots of Modern Egypt.*

71 *a.g.e.*, 79-91, 159-68.

72 18. yüzyıl sonlarında imparatorlukta yaşanan bu gelişmelerle ilgili olarak bkz. Aksan, *Ottoman Statesman*, 100-205; Aksan, *Ottoman Wars*; Tezcan, *Second Ottoman Empire*; Kasaba, *Ottoman Empire and the World Economy.*

73 1784 yılındaki veba salgını için bkz. BOA, HAT, 29/1361 (13 Ş 1198/1 Temmuz 1784); BOA, HAT, 28/1354 (7 Za 1198/22 Eylül 1784). 1785' yılındaki veba salgını için bkz. al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 24-25; El-Ceberti, *ʿAjāʾib al-Āthār* (1994), 2:157. 1787 yılındaki veba için bkz. *a.g.e.*, 2:228-29, 2:232, 2:241. 1788 yılındaki veba için bkz. *a.g.e.*, 2:260, 2:263, 2:275, 2:280, 2:282. 1791 yılındaki veba için bkz. BOA, Cevdet Dahiliye, 1722 (Evasıt N 1205/15-24 Mayıs 1791); El-Ceberti, *ʿAjāʾib al-Āthār* (1994), 2:315; al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 33-34; al-Khashshāb, *Akhbār Ahl al-Qarn al-Thānī ʿAshar*, 58. 1792 yılındaki veba salgını

için bkz. BOA, HAT, 209/11213 (29 Z 1206/18 Ağustos 1792). Bu kaydın tarihiyle ilgili olarak arşivde bir kanıt bulunmamaktadır. Belirtilen tarih BOA tarafından verilmiştir. 1791 ve 1792'de Mısır'da görülen veba salgınıyla ilgili İngiliz yazışmaları için Mısır'ın İngiliz konsolosu George Baldwin tarafından Londra'ya yollanan şu raporları inceleyebilirsiniz: İMA, DN, 24/1, 183r-185v (4 Temmuz 1791), 191r-196v (12 Temmuz 1791), 211r-212v (21 Haziran 1792). 1799'daki veba salgını için bkz. BOA, HAT, 245/13801A (3 Za 1213/9 Nisan 1799).

74 Lyons, "On the Nile Flood," 406, 412.

75 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:123. 1783'te yaşanan kıtlık için ayrıca bkz. Constantin-François Volney, *Travels through Egypt and Syria, in the Years 1783, 1784, and 1785. Containing the Present Natural and Political State of Those Countries, Their Productions, Arts, Manufactures, and Commerce; with Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs,* Fransızca'dan çev., 2 cilt. (New York: Evert Duyckinck, 1798), 1:101.

76 BOA, HAT, 28/1354 (7 Za 1198/22 Eylül 1784).

77 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:138.

78 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, 355-57.

79 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:138.

80 *a.g.e.*, 2:139-40.

81 Volney, *Travels through Egypt and Syria*, 1:122.

82 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:155.

83 Volney, *Travels through Egypt and Syria*, 1:123.

84 *a.g.e.*, 1:122.

85 *a.g.e.*, 1:121.

86 BOA, HAT, 29/1361 (13 Ş 1198/1 Temmuz 1784); BOA, HAT, 28/1354 (7 Za 1198/22 Eylül 1784).

87 Al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād, 24-25;* El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār (1994),* 2:157.

88 Volney, *Travels through Egypt and Syria*, 1:122.

89 Daha erken dönemde Osmanlı İmparatorluğunda kısmen iklim değişikliğinin yol açtığı siyasi krize ilişkin ayrıntılı bir analiz için bkz. S. White, *Climate of Rebellion.*

90 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:133.

91 Bu yağmalarla ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, 2:123, 2:133-34, 2:140, 2:173, 2:175, 2:178, 2:189; al-Khashshāb, *Akhbār al-Amīr Murād*, 25.

92 El-Ceberti, *'Ajā'ib al-Āthār* (1994), 2:138-39.

93 Crecelius, "Egypt in the Eighteenth Century," 82-86.

94 İzlanda'da benzer bir siyasi durum yaşandı. Laki'nin yarattığı çevresel güçlükleri Osmanlı İmparatorluğuna karşı çıkmak için kullanan Mısırlı yerel elitler gibi, bazı İzlandalılar da volkan felaketini Danimarka krallığının adanın bu çevresel krizleri atlatmasına imkân tanıyacak gerekli politikaları uygulamaya koymadaki başarısızlığının bir örneği olarak gösterdi. Hem Mısır hem de İzlanda örneğinde imparatorlukların çevresel, toplumsal ve ekonomik krizlerin etkilerini azaltmakta başarısız oldukları ve bu büyük politik güçlerin bu sebepten dolayı yetersiz olduğu öne sürüldü. Mısır'daki Osmanlı karşıtı söylem gibi, Danimarka krallığına yönelik bu eleştiriler de 19. yüzyılın ilk yarısında İzlanda'daki milliyetçilik düşüncesini oluşturacaktı. Oslund, *Iceland Imagined*, 45-48.

95 Bu rapor Shaw tarafından çevrildi ve Nizâmnâme-i Mışır adıyla yayımlandı.

96 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Rus savaşları için bkz. Aksan, *Ottoman Statesman*, 100-205; Aksan, *Ottoman Wars.*

97 Bu tarihyazımıyla ilgili tartışmalar için bkz. Gran, *Islamic Roots of Capitalism;* Fahmy, *All the Pasha's Men*, 1-37; Fahmy, *Mehmed Ali*, 112-27; Toledano, "Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha?"; Mikhail, "Unleashing the Beast," 319-21.

SONUÇ: BİR EKOSİSTEM OLARAK İMPARATORLUK (Sayfa 233-238)

1 William Cronon'un bize hatırlattığı gibi "ekonomi" ve ona ekleyebileceğimiz siyaset, toplum ve emperyal egemenlik "ekolojinin alt kümesidir." Cronon, *Changes in the Land*, xv-xvi.

2 Elbette, ne Mısır'da ne de imparatorluğun başka bölgelerinde yaşanan her şey Osmanlı iktidarının sonucuydu. İster antik ister modern, emperyal ya da değil, tüm yönetim biçimlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu kaynakları, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'ın farklı tarihlerinin imparatorluktan ya da onun yasa ve kurumlarından belirgin bir iz taşımadığını bize gösteriyor. Örneğin, 17. yüzyılda Yusuf b. Muhammed Şirbini'nin Mısır kırsalını hicvettiği eseri *Hazz al-Quḥūf*'un tüm bölümlerinde, o dönemde Osmanlı'nın Mısır'daki siyasi varlığıyla bağlantılı olabilecek bir şey bulmak neredeyse imkânsızdır.

3 Örneğin bkz. Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley: University of California Press, 1995); Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Peirce, *Morality Tales*; Dror Ze'evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s* (Albany: State University of New York Press, 1996).

4 Timothy Mitchell, "Are Environmental Imaginaries Culturally Constructed?," *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa* içinde, yay. haz. Diana K. Davis ve Edmund Burke III (Athens: Ohio University Press, 2011), 266.

Bibliografya

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul

Cevdet Bahriye

208, 1413, 5701

Cevdet Dahiliye

1722

Cevdet Nafia

120, 302, 458, 644, 2570

Hatt- ı Hümayun

26/1256, 28/1354, 29/1358, 29/1361, 86/3520, 88/3601, 130/5404, 131/5411, 209/11213, 240/13451, 245/13801A, 342/19546, 593/29055, 656/32064, 795/36893, 1399/56283, 1412/57500

İbnülemin Umur- i Nafia

94

Mühimme- i Mısır

1, 3, 4, 5, 6, 8, 9

Dār al- Wathā'iq al- Qawmiyya, Kahire

al- Jusūr al- Sulṭāniyya

784, 785, 786, 787, 788

Maḍābiṭ al- Daqahliyya

19, 20, 34

Maḥkamat Asyūṭ
1, 2, 4, 5, 8
Maḥkamat al- Bahayra
5, 7, 8, 10, 11, 14, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 37, 38
Maḥkamat Isnā
3, 6, 8
Maḥkamat Manfalūṭ
1, 2, 3
Maḥkamat al- Manṣūra
1, 2, 3, 4, 7, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 51
Maḥkamat Rashīd
122, 123, 124, 125, 130, 132, 134, 139, 142, 144, 145, 146, 148, 151, 154, 157
al- Rūznāma, Daftar Irtifā' al- Miyāh bi- Baḥr Sayyidnā Yūsuf lihi al- Ṣalāh wa al- Salām 'an al- Qabḍa al- Yūsufi yya Tābi' Wilāyat al- Fayyūm
Raqam al- Ḥifẓ al- Nau'ī 1, 'Ayn 59, Makhzin Turkī 1, Musalsal 4557

The National Archives of the United Kingdom, Kew
Foreign Office
24/1
Privy Council
1/19/24

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Istanbul
Evrak
664/4, 664/40, 664/51, 664/52, 664/55, 664/63, 664/64, 664/66, 2229/3, 2444/107, 3218, 3522, 4675/2, 5207/49, 5207/57, 5207/58, 5207/62, 5225/12, 5657, 7008/12, 7016/95

Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

ʿAbd al- Raḥīm, ʿAbd al- Raḥīm ʿAbd al- Raḥman. *Wathāʾiq al- Maḥākim al- Sharʿiyya al- Miṣriyya ʿan al- Jāliya al- Maghāribiyya ibbāna al- ʿAṣr al-ʿUthmānī.* Yay. haz. ʿAbd al- Jalīl al-Tamīmī. Zaghwān, Tunisia: Markaz al- Dirāsāt wa al- Buḥūth al- ʿUthmāniyya wa al- Mūrīskiyya wa al- Tawthīq wa al-Maʿlūmāt, 1992.

Antes, John. *Observations on the Manners and Customs of the Egyptians, the Overflowing of the Nile and Its Effects; with Remarks on the Plague and Other Subjects. Written during a Residence of Twelve Years in Kahire and Its Vicinity.* Londra: printed for J. Stockdale, 1800.

al- ʿAwfī al- Ḥanbalī, Ibrāhīm ibn Abī Bakr al- Ṣawāliḥī. *Tarājim al- Ṣawāʿiq fī Wāqiʿat al- Ṣanājiq.* Yay. haz. ʿAbd al- Raḥīm ʿAbd al- Raḥman ʿAbd al-Raḥīm. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1986.

Barkan, Ömer Lûtfi . *Kanunlar.* Vol. 1 of *XV ve XVIinci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları.* İstanbul Üniversitesi Yayınlarından 256. Istanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.

Commission des sciences et arts d'Egypte. *Description de l'Égypte, ou, recueil de observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'éxpédition de l'armée française, publié par les ordres de Sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand.* 9 cilt, 3 kısım. Paris: Imprimerie impériale, 1809-28.

al- Damardāshī, Muṣṭafā ibn al- Ḥājj Ibrāhīm Tābiʿ al- Marḥūm Ḥasan Aghā ʿAzabān. *Tārīkh Waqāʾiʿ Miṣr al- Qāhira al- Maḥrūsa Kinānat Allah fī Arḍihi.* Yay. haz. Ṣalāḥ Aḥmad Harīdī ʿAlī. 2. bas. Kahire: Dār al- Kutub wa al- Wathāʾiq al-Qawmiyya, 2002.

al- Damurdāshī Katkhudā ʿAzabān, Aḥmad. *Kitāb al- Durra al-Muṣāna fī Akhbār al- Kināna.* Yay. haz. ʿAbd al- Raḥīm ʿAbd al- Raḥman ʿAbd al-Raḥīm. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1989.

Herodotus. *The History.* Çev. David Grene. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

Heywood, Colin. "A Red Sea Shipping Register of the 1670s for the Supply of Foodstuffs from Egyptian *Wakf* Sources to Mecca and Medina (Turkish Documents from the Archive of 'Abdurrahman "Abdi' Pasha of Buda, I)." *Anatolia Moderna* 6 (1996): 111-74.

Ibn ʿAbd al- Ghanī, Aḥmad Shalabī. *Awḍaḥ al- Ishārāt fī man Tawallā Miṣr al- Qāhira min al- Wuzarāʾ wa al- Bāshāt.* Yay. haz. ʿAbd al- Raḥīm ʿAbd al- Raḥman ʿAbd al- Raḥīm. Kahire: Maktabat al- Khānjī, 1978.

Ibn Abī al- Surūr al- Bakrī, Muḥammad. *al- Nuzha al- Zahiyya fī Dhikr Wulāt Miṣr wa al- Qāhira al- Muʿizziyya.* Yay. haz. ʿAbd al- Rāziq ʿAbd al- Rāziq ʿĪsā. Kahire: al- ʿArabī lil- Nashr wa al- Tawzīʿ, 1998.

al- Jabartī, ʿAbd al- Raḥman ibn Ḥasan. *ʿAbd al- Raḥman al- Jabartī's History of Egypt: ʿAjāʾib al- Āthār fī al- Tarājim wa al- Akhbār.* Yay. haz. Thomas Philipp and Moshe Perlmann. 4 vols. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1994.

———. *ʿAjāʾib al- Āthār fī al- Tarājim wa al- Akhbār.* Yay. haz. Ḥasan Mu ḥammad Jawhar, ʿAbd al- Fattāḥ al- Saranjāwī, ʿUmar al- Dasūqī, and al- Sayyid Ibrāhīm Sālim. 7 vols. Kahire: Lajnat al- Bayān al- ʿArabī, 1958-67.

———. *ʿAjāʾib al- Āthār fī al- Tarājim wa al- Akhbār.* Yay. haz. ʿAbd al- Raḥīm ʿAbd al- Raḥman ʿAbd al- Raḥīm. 4 vols. Kahire: Maṭbaʿat Dār al- Kutub al-Miṣriyya, 1998.

al- Jirjāwī, Muḥammad ibn Muḥammad Ḥāmid al- Marāghī. *Tārīkh Wilāyat al- Ṣaʿīd fī al- ʿAṣrayn al- Mamlūkī wa al- ʿUthmānī: al- Musammā bi- "Nūr al-ʿUyūn fī Dhikr Jirjā min ʿAhd Thalāthat Qurūn."* Yay. haz. Aḥmad Ḥusayn al- Namakī. Kahire: Maktabat al- Nahḍa al- Miṣriyya, 1998.

al- Khashshāb, Ismāʿīl ibn Saʿd. *Akhbār Ahl al- Qarn al- Thānī ʿAshar: Tārīkh al- Mamālīk fī al- Qāhira.* Yay. haz. ʿAbd al- ʿAzīz Jamāl al- Dīn and ʿImād Abū Ghāzī. Kahire: al- ʿArabī lil- Nashr wa al- Tawzīʿ, 1990.

———. *Khulāṣat mā Yurād min Akhbār al- Amīr Murād.* Yay. haz. ve çev. Hamza ʿAbd al- ʿAzīz Badr and Daniel Crecelius. Kahire: al- ʿArabī lil- Nashr wa al- Tawzīʿ, 1992.

Kutluk, Halil, ed. *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar, 893-1339 (1487-1923)*. Istanbul: Osmanbey Matbaası, 1948.
al- Maqrīzī, Aḥmad ibn ʿAlī. *al- Mawāʿiẓ wa al- Iʿtibār bi- Dhikr al- Khiṭaṭ wa al- Āthār*. 2 cilt. Būlāq, Mısır: Dār al- Ṭibāʿa al-Miṣriyya, 1853.
Mutawallī, Aḥmad Fuʾād, çeviri ve giriş. *Qānūn Nāmah Miṣr, al-ladhī Aṣdarahu al- Sulṭān al- Qānūnī li- Ḥukm Miṣr*. Kahire: Maktabat al- Anjlū al- Miṣriyya, 1986.
Norden, Frederik Ludvig. *Voyage d'Égypte et de Nubie, par Frederic Louis Norden, ouvrage enrichi de cartes & de figures dessinées sur les lieux, par l'auteur même*. 2 cilt. Copenhagen: Imprimerie de la Maison Royale, 1755.
al- Ṣafadī al- Shāfi ʿī, Abū ʿUthmān al- Nābulusī. *Tārīkh al- Fayyūm wa Bilādihi*. Kahire: al- Maṭbaʿa al- Ahliyya, 1898.
———. *Tārīkh al- Fayyūm wa Bilādihi*. Beirut: Dār al- Jīl, 1974.
Sāmī, Amīn. *Taqwīm al- Nīl*. 5 cilt, 3 kısım. Kahire: Dār al- Kutub wa al-Wathāʾiq al- Qawmiyya, 2003.
Sharqāwī, ʿAbd Allāh. *Tuḥfat al- Nāẓirīn fī man Waliya Miṣr min al- Mulūk wa al- Salāṭīn*. Yay. haz. Riḥāb ʿAbd al- Ḥamīd al-Qārī. Kahire: Maktabat Madbūlī, 1996.
Shaw, Stanford J. *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006/1596-1597*. Lahey: Mouton, 1968.
———, yay. haz ve çev. *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: The Nizâmnâme- i Mısır of Cezzâr Aḥmed Pasha*. Cambridge, MA: Center for Middle Eastern Studies of Harvard University, 1964.
al- Shirbīnī, Yūsuf ibn Muḥammad. *Kitāb Hazz al- Quḥūf bi-Sharḥ Qaṣīd Abī Shādūf*. Yay. haz. ve çev. Humphrey Davies. 2 cilt. Leuven, Belçika: Peeters, 2005-7.
Steingrímsson, Jón. *Fires of the Earth: The Laki Eruption, 1783-1784*. Çev. Keneva Kunz. Reykjavík: University of Iceland Press and Nordic Volcanological Institute, 1998.
al- Suyūṭī, Jalāl al- Dīn. *Kawkab al- Rauḍa*. Yay. haz. Muḥammad al- Shashtāwī. Kahire: Dār al- Āfāq al- ʿArabiyya, 2002.

Tietze, Andreas. *Muṣṭafā ʿĀlī's Description of Kahire of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes*. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.

Volney, Constantin- François. *Travels through Egypt and Syria, in the Years 1783,n1784, and 1785. Containing the Present Natural and Political State of Those Countries, Their Productions, Arts, Manufactures, and Commerce; with Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs*. Fransızcadan çeviri, 2 cilt. New York: Evert Duyckinck, 1798.

Warner, Nicholas. *The True Description of Kahire: A Sixteenth-Century Venetian View*. 3 cilt. Oxford: Arcadian Library in association with Oxford University Press, 2006.

İkincil Kaynaklar

Abbas, Raouf, and Assem El- Dessouky. *The Large Landowning Class and the Peasantry in Egypt, 1837-1952*. Çev. Amer Mohsen with Mona Zikri. Yay. haz. Peter Gran. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011.

ʿAbd al- Fattāḥ, Muḥammad Ḥusām al- Dīn Ismāʿīl, and Suhayr Ṣāliḥ. "A Wikāla of Sulṭān Mu'ayyid: Wikālat 'Ūda Pasha." *Annales Islamologiques* 28 (1994): 71-96.

ʿAbd al- Karīm, Aḥmad ʿIzzat. *Tārīkh al- Taʿlīm fī ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*. Kahire: Maktabat al- Nahḍa al- Miṣriyya, 1938.

ʿAbd al- Mutajallī, Naṣra. "al- Muqāwama bil- Tasaḥḥub fī Rīf Miṣr al-ʿUthmāniyya." In *al- Rafḍ wa al- Iḥtijāj fī al- Mujtamaʿal- Miṣrī fī al-ʿAṣr al- ʿUthmānī*, yay. haz. Nāṣir Ibrāhīm and Ra'ūf ʿAbbās, 127-36. Kahire: Markaz al- Buḥūth wa al- Dirāsāt al- Ijtimāʿiyya, 2004.

ʿAbd al- Mutajallī Ibrāhīm ʿAlī, Nāṣira. "al- Daqahliyya fī al- ʿAṣr al-ʿUthmānī." Yüksek lisans tezi, ʿAyn Shams University, 2005.

ʿAbd al- Muʿṭī, Ḥusām Muḥammad. *al-ʿAlāqāt al- Miṣriyya al- Ḥijāziyya fī al-Qarn al- Thāmin ʿAshar*. Kahire: al- Hay'a al- Miṣriyya al- ʿĀmma lil- Kitāb, 1999.

———. "al- Buyūt al- Tijāriyya al- Maghribiyya fī Miṣr fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī." Doktora tezi, Mansura University, 2002.

———. "Riwāq al- Maghāriba fī al- Jāmiʿ al- Azhar fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī." *al- Rūznāma: al- Ḥauliyya al- Miṣriyya lil- Wathāʾiq* 3 (2005): 165-204.
ʿAbd al- Raḥīm, ʿAbd al- Raḥīm ʿAbd al- Raḥman. *al- Rīf al- Miṣrī fī al- Qarn al- Thāmin ʿAshar*. Kahire: Maktabat Madbūlī, 1986.
Aberth, John. *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350, a Brief History with Documents*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
Abou- El- Haj, Rifaʿat ʿAli. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. 2. bas. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2005.
Abu- Lughod, Janet L. *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*. New York: Oxford University Press, 1989.
Adams, Robert McC. *Land behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*. Chicago: University of Chicago Press, 1965.
Adas, Michael. "From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia." *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981): 217-47.
Ágoston, Gábor. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
Aḥmad, Laylā ʿAbd al- Laṭīf. *al- Idāra fī Miṣr fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī*. Kahire: Maṭbaʿat Jāmiʿat ʿAyn Shams, 1978.
———. *al- Mujtamaʿ al- Miṣrī fī al-ʿAṣr al- ʿUthmānī*. Kahire: Dār al- Kitāb al- Jāmiʿī, 1987.
———. *al- Ṣaʿīd fī ʿAhd Shaykh al- ʿArab Hammām*. Kahire: al- Hayʾa al-Miṣriyya al- ʿAmma lil- Kitāb, 1987.
———. *Tārīkh wa Muʾarrikhī Miṣr wa al- Shām ibbāna al- ʿAṣr al-ʿUthmānī*. Kahire: Maktabat al- Khānjī, 1980.
Akarli, Engin D. "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al- Sham and Egypt, 1740-1840." In *La vie sociale dans les Provinces Arabes à l'époque Ottoman*, cilt 3, yay. haz. Abdel-

jelil Temimi, 41-56. Zaghwān, Tunus: Markaz al- Dirāsāt wa al- Buḥūth al- ʿUthmāniyya wa al- Mūrīskiyya wa al- Tawthīq wa al- Maʿlūmāt, 1988.

Aksan, Virginia H. *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783.* Leiden, Netherlands: Brill, 1995.

———. *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged.* Harlow, UK: Routledge, 2007.

Alam, Muzaffar, and Sanjay Subrahmanyam. *Indo- Persian Travels in the Age of Discoveries, 1400-1800.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Albert, Jeff, Magnus Bernhardsson, and Roger Kenna, eds. *Transformations of Middle Eastern Natural Environments: Legacies and Lessons.* Bulletin Series, no. 103. New Haven, CT: Yale School of Forestry and Environmental

Sciences, 1998.

Alexander, Jennifer Karns. *The Mantra of Efficiency: From Waterwheel to Social Control.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.

ʿAlī, Ṣalāḥ Aḥmad Harīdī. "al- Ḥayāh al- Iqtiṣādiyya wa al- Ijtimāʿiyya fī Madīnat Rashid fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī, Dirāsa Wathāʾiqiyya." *Egyptian Historical Review* 30-31 (1983-84): 327-78.

Allsen, Thomas T. *The Royal Hunt in Eurasian History.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.

Ambraseys, Nicholas. *Earthquakes in the Eastern Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Ambraseys, N.N., and C.F. Finkel. *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800.* Istanbul: Eren, 1995.

Ambraseys, N.N., and C.P. Melville. *A History of Persian Earthquakes.* Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Ambraseys, N.N., C.P. Melville, and R.D. Adams. *The Seismicity of Egypt, Arabia and the Red Sea: A Historical Review.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Amer, M.H., and N.A. de Ridder, eds. *Land Drainage in Egypt.* Kahire: Drainage Research Institute, 1989.

Anderson, Virginia DeJohn. *Creatures of Empire: How Domestic Animals Transformed Early America.* New York: Oxford University Press, 2004.

Appadurai, Arjun. "Wells in Western India: Irrigation and Cooperation in an Agricultural Society." *Expedition* 26 (1984): 3-14.

Appuhn, Karl. "Ecologies of Beef: Eighteenth- Century Epizootics and the Environmental History of Early Modern Europe." *Environmental History* 15 (2010): 268-87.

———. *A Forest on the Sea: Environmental Expertise in Renaissance Venice.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009.

Arnold, David. *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth- Century India.* Berkeley: University of California Press, 1993.

Asmar, Basel N. "The Science and Politics of the Dead Sea: Red Sea Canal or Pipeline." *Journal of Environment and Development* 12 (2003): 325-39.

Aston, T.H., and C.H.E. Philpin, eds. *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre- industrial Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Atwell, William S. "Volcanism and Short- Term Climatic Change in East Asian and World History, c. 1200-1699." *Journal of World History* 12 (2001): 29-98.

Ayalon, Yaron. *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

ʿAzabāwī, ʿAbd Allah Muḥammad. "al- ʿAlāqāt al- ʿUthmāniyya- al- Maghribiyya fī ʿAhd Kullin min Maulāya Muḥammad (1757-1790) wa Ibnihi Yazīd (1790-1792)." *Egyptian Historical Review* 30-31 (1983-84): 379-413.

Bacqué- Grammont, Jean- Louis, and Anne Kroell. *Mamlouks, ottomans et portugais en Mer Rouge: L'affaire de Djedda en 1517.* Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1988.

Bacqué- Grammont, Jean- Louis, Joséphine Lesur- Gebremariam, and Catherine Mayeur- Jaouen. "Quelques aspects de la faune nilotique dans la relation d'Evliyâ Çelebî, voyageur ottoman. *Journal Asiatique* 296 (2008): 331-74.

Badawi, El- Said, and Martin Hinds. *A Dictionary of Egyptian Arabic*. Beyrut: Librairie du Liban, 1986.

Baer, Gabriel. "The Dissolution of the Egyptian Village Community." *Die Welt des Islams* 6 (1959): 56-70.

———. *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*. Londra: Oxford University Press, 1962.

Bagis, Ali Ihsan. "Turkey's Hydropolitics of the Euphrates- Tigris Basin." *International Journal of Water Resources Development* 13 (1997): 567-82.

Bagnall, Roger S. "The Camel, the Wagon, and the Donkey in Later Roman Egypt." *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 22 (1985): 1-6.

———. *Egypt in Late Antiquity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

Baldwin, James Edward. "Islamic Law in an Ottoman Context: Resolving Disputes in Late Seventeenth and Early Eighteenth-Century Kahire." Doktora tezi New York University, 2010.

Barkan, Ömer Lütfi. *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*. 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972-79.

Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994.

———. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Beaumont, Peter. "Water Resource Development in Iran." *Geographical Journal* 140 (1974): 418-31.

Behrens- Abouseif, Doris. *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf, and Architecture in Kahire, 16th and 17th Centuries*. Leiden, Netherlands: Brill, 1994.

Beinin, Joel. *Workers and Peasants in the Modern Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Beinin, Joel, and Zachary Lockman. *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.

Bell, Barbara. "The Oldest Records of the Nile Floods." *Geographical Journal* 136 (1970): 569-73.

Benkheira, Mohamed Hocine, Catherine Mayeur- Jaouen, and Jacqueline Sublet. *L'animal en islam*. Paris: Indes savantes, 2005.

Bernasconi, Maria Pia, Daniel Jean Stanley, and Italo Di Geronimo. "Molluscan Faunas and Paleobathymetry of Holocene Sequences in the Northeastern Nile Delta, Egypt." *Marine Geology* 99 (1991): 29-43.

Bilge, Mustafa. "Suez Canal in the Ottoman Sources." In *Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era: 26-30 November 2007, Kahire, Egypt*, yay. haz. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 89-113. Istanbul: IRCICA, 2010.

Binder, Leonard. *In a Moment of Enthusiasm: Political Power and the Second Stratum in Egypt*. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Bishop, Elizabeth. "Talking Shop: Egyptian Engineers and Soviet Specialists at the Aswan High Dam." Doktora tezi, University of Chicago, 1997.

Boak, A.E.R. "Irrigation and Population in Faiyum, the Garden of Egypt." *Geographical Review* 16 (1926): 353-64.

Borsch, Stuart J. *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*. Austin: University of Texas Press, 2005.

———. "Environment and Population: The Collapse of Large Irrigation Systems Reconsidered." *Comparative Studies in Society and History* 46 (2004): 451-68.

Bostan, İdris. *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*. Istanbul: Bilge, 2005.

———. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne- i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

———. "An Ottoman Base in Eastern Mediterranean: Alexandria of Egypt in the 18th Century." In *Proceedings of the Inter-*

national Conference on Egypt during the Ottoman Era: 26-30 November 2007, Kahire, Egypt, yay. haz. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 63-77. Istanbul: IRCICA, 2010.
Braudel, Fernand. *The Wheels of Commerce.* Çev. Siân Reynolds. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, 2.cilt, Londra: Collins, 1982.
Brice, William C., ed. *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age.* Londra: Academic Press, 1978.
Brooke, John L. *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey.* Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
Brookfield, Michael. "The Desertifi cation of the Egyptian Sahara during the Holocene (the Last 10,000 Years) and Its Infl uence on the Rise of Egyptian Civilization." In *Landscapes and Societies: Selected Cases*, yay. haz. I. Peter Martini and Ward Chesworth, 91-108. Dordrecht, Netherlands: Springer, 2010.
Brown, Karen, and Daniel Gilfoyle, eds. *Healing the Herds: Disease, Livestock Economies, and the Globalization of Veterinary Medicine.* Athens: Ohio University Press, 2010.
Brown, Nathan J. *Peasant Politics in Modern Egypt: The Struggle against the State.* New Haven, CT: Yale University Press, 1990.
Brummett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery.* Albany: State University of New York Press, 1994.
Bulliet, Richard W. "The Camel and the Watermill." *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 666-68.
———. *The Camel and the Wheel.* New York: Columbia University Press, 1990.
———. *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History.* New York: Columbia University Press, 2009.
———. "History and Animal Energy in the Arid Zone." In *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa*, yay. haz. Alan Mikhail, 51-69. New York: Oxford University Press, 2013.

———. *Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships.* New York: Columbia University Press, 2005.

Bulmuş, Birsen. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.

Burke, Edmund, III. "The Big Story: Human History, Energy Regimes, and the Environment." In *The Environment and World History*, yay. haz. Edmund Burke III and Kenneth Pomeranz, 33-53. Berkeley: University of California Press, 2009.

———. "The Transformation of the Middle Eastern Environment, 1500 B.C.E.-2000 C.E." In *The Environment and World History*, yay. haz. Edmund Burke III and Kenneth Pomeranz, 81-117. Berkeley: University of California Press, 2009.

Butzer, Karl W. *Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.

Çağlar, Yücel. *Türkiye Ormanları ve Ormancılık.* Istanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Camberlin, Pierre. "Rainfall Anomalies in the Source Region of the Nile and Their Connection with the Indian Summer Monsoon." *Journal of Climate* 10 (1997): 1380-92.

Campopiano, Michele. "Rural Communities, Land Clearance and Water Management in the Po Valley in the Central and Late Middle Ages." *Journal of Medieval History* 39 (2013): 377-93.

Camuffo, D., and S. Enzi. "Chronology of 'Dry Fogs' in Italy, 1374-1891." *Theoretical and Applied Climatology* 50 (1994): 31–33.

Carey, Mark, Philip Garone, Adrian Howkins, Georgina H. Endfield, Lawrence Culver, Sam White, Sherry Johnson, and James Rodger Fleming. "Forum: Climate Change and Environmental History." *Environmental History* (2014): 281-364.

Çarkoğlu, Ali, and Mine Eder. "Development *alla Turca*: The Southeastern Anatolia Development Project (GAP)." In *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development?*, yay. haz. Fikret Adaman and Murat Arsel, 167-84. Aldershot, UK: Ashgate, 2005.

———. "Domestic Concerns and the Water Confl ict over the Euphrates- Tigris River Basin." *Middle Eastern Studies* 37 (2001): 41-71.

Carpentier, Elisabeth. "Autour de la Peste Noire: Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle." *Annales* 17 (1962): 1062-92.

Casale, Giancarlo. "The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth- Century Red Sea and Persian Gulf." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49 (2006): 170-98.

———. *The Ottoman Age of Exploration.* New York: Oxford University Press, 2010.

Casalilla, Bartolomé Yun. *Las redes del imperio: Élites sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica, 1492-1714.* Madrid: Marcial Pons; Seville: Universidad Pablo de Olavide, 2009.

Caseldine, C., A. Russell, J. Harğardóttir, and Ó. Knudsen, eds. *Iceland—Modern Processes and Past Environments.* Amsterdam: Elsevier, 2005.

Caton- Thompson, Gertrude, and E.W. Gardner. "Recent Work on the Problem of Lake Moeris." *Geographical Journal* 73 (1929): 20-58.

Çevre ve Orman Bakanlığı. *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler.* 3 cilt. Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, 1999-2003.

Chaiklin, Martha. "Exotic- Bird Collecting in Early- Modern Japan." In *JAPANimals: History and Culture in Japan's Animal Life*, yay. haz. Gregory M. Pfl ugfelder and Brett L. Walker, 125-61. Ann Arbor: Center for Japanese Studies at the University of Michigan, 2005.

Christensen, Peter. *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500.* Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 1993.

Çizakça, Murat. "Ottomans and the Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected by the Arsenal Registers of Istanbul, 1529-1650." In *Le genti del Mare Mediterraneo*, vol. 2, yay. haz. Rosalba Ragosta, 773-89. Naples: Lucio Pironti, 1981.

Clapp, Gordon R. “Iran: A TVA for the Khuzestan Region.” *Middle East Journal* 11 (1957): 1-11.

Clarence- Smith, William Gervase, and Steven Topik, eds. *The Global Coffee Economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500-1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Cohen, Ammon. *The Guilds of Ottoman Jerusalem.* Leiden, Netherlands: Brill, 2001.

Collins, Robert O. *The Nile.* New Haven, CT: Yale University Press, 2002.

Conrad, Lawrence I. “Arabic Plague Chronologies and Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre.” *Studia Islamica* 54 (1981): 51-93.

———. “The Biblical Tradition for the Plague of the Philistines.” *Journal of the American Oriental Society* 104 (1984): 281-87.

———. “The Plague in the Early Medieval Near East.” Doktora tezi, Princeton University, 1981.

Cooper, David E., and Simon P. James. *Buddhism, Virtue and Environment.* Aldershot, UK: Ashgate, 2005.

Cordova, Carlos E. *Millennial Landscape Change in Jordan: Geoarchaeology and Cultural Ecology.* Tucson: University of Arizona Press, 2007.

Creager, Angela N.H., and William Chester Jordan, eds. *The Animal/Human Boundary: Historical Perspectives.* Rochester, NY: University of Rochester Press, 2002.

Crecelius, Daniel. “Egypt in the Eighteenth Century.” In *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century. The Cambridge History of Egypt* 2. cilt, yay. haz. M.W. Daly, 59-86. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

———. “The Importance of Qusayr in the Late Eighteenth Century.” *Journal of the American Research Center in Egypt* 24 (1987): 53-60.

———. *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of ʿAli Bey al- Kabir and Muhammad Bey Abu al- Dhahab, 1760-1775*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1981.

Crecelius, Daniel, and Hamza ʿAbd al- ʿAziz Badr. "French Ships and Their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports, 1777-1781." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 251-86.

Cronon, William. *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England.* 1.bas. New York: Hill and Wang, 2003.

———. *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West.* New York: Norton, 1991.

———. "The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature." *Environmental History* 1 (1996): 7-28.

Crosby, Alfred W. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Cuno, Kenneth M. "Commercial Relations between Town and Village in Eighteenth and Early Nineteenth- Century Egypt." *Annales Islamologiques* 24 (1988): 111-35.

———. *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858.* Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Curth, Louise Hill. *The Care of Brute Beasts: A Social and Cultural Study of Veterinary Medicine in Early Modern England.* Leiden, Netherlands: Brill, 2010.

D'Arrigo, Rosanne D., and Gordon C. Jacoby. "Northern North American Tree- Ring Evidence for Regional Temperature Changes after Major Volcanic Events." *Climate Change* 41 (1999): 1-15.

D'Arrigo, Rosanne, Richard Seager, Jason E. Smerdon, Allegra N. LeGrande, and Edward R. Cook. "The Anomalous Winter of 1783-1784: Was the Laki Eruption or an Analog of the 2009-2010 Winter to Blame?" *Geophysical Research Letters* 38 (2011): L05706.

Davis, Diana K. "Brutes, Beasts, and Empire: Veterinary Medicine and Environmental Policy in French North Africa and British India." *Journal of Historical Geography* 34 (2008): 242-67.

———. "Potential Forests: Degradation Narratives, Science, and Environmental Policy in Protectorate Morocco, 1912-1956." *Environmental History* 10 (2005): 211-38.

———. "Power, Knowledge, and Environmental History in the Middle East and North Africa." *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 657-59.

———. *Resurrecting the Granary of Rome: Environmental History and French Colonial Expansion in North Africa.* Athens: Ohio University Press, 2007.

Davis, Diana K., and Edmund Burke III, eds. *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa.* Athens: Ohio University Press, 2011.

Davis, Mike. *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World.* Londra: Verso, 2001.

Decker, Michael. "Plants and Progress: Rethinking the Islamic Agricultural Revolution." *Journal of World History* 20 (2009): 187-206.

Delaporte, François. *Disease and Civilization: The Cholera in Paris, 1832.* Çev. Arthur Goldhammer. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1986.

Denevan, William M. "The Pristine Myth: The Landscape of the Americas in 1492." *Annals of the Association of American Geographers* 82 (1992): 369-85.

Derr, Jennifer Leslee. "Cultivating the State: Cash Crop Agriculture, Irrigation, and the Geography of Authority in Colonial Southern Egypt, 1868-1931." Doktora tezi, Stanford University, 2009.

de Vries, Jan. *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700.* New Haven, CT: Yale University Press, 1974.

Dewald, Jonathan, Geoffrey Parker, Michael Marmé, and J.B. Shank. "*AHR* Forum: The General Crisis of the Seventeenth Century Revisited." *American Historical Review* 113 (2008): 1029-99.

Dols, Michael W. *The Black Death in the Middle East.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.

———. "The General Mortality of the Black Death in the Mamluk Empire." In *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Social and Economic History*, yay. haz. Abraham L. Udovitch, 397-428. Princeton, NJ: Darwin Press, 1981.

———. "Ibn al- Wardī's *Risālah al- Naba'ʿan al- Waba'*, a Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East." In *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, yay. haz. Dickran K. Kouymjian, 443-55. Beyrut: American University of Beirut, 1974.

———. "al- Manbijī's 'Report of the Plague': A Treatise on the Plague of 764-765/1362-1364 in the Middle East." In *The Black Death: The Impact of the Fourteenth- Century Plague*, yay. haz. Daniel Williman, 65-75. Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies. Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1982.

———. "Plague in Early Islamic History." *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 371-83.

———. "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 162-89.

Dominik, Janusz, and Daniel Jean Stanley. "Boron, Beryllium and Sulfur in Holocene Sediments and Peats of the Nile Delta, Egypt: Their Use as Indicators of Salinity and Climate." *Chemical Geology* 104 (1993): 203-16.

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*. Berkeley: University of California Press, 1995.

Dursun, Selçuk. "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire." Doktora tezi, Sabancı University, 2007.

Eaton, Richard M. "Islamic History as Global History." In *Islamic and European Expansion: The Forging of a Global Order*, yay. haz. Michael Adas, 1-36. Philadelphia: Temple University Press, 1993.

Ellenblum, Ronnie. *The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950-1072*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Elmusa, Sharif S., ed. *Culture and the Natural Environment: Ancient and Modern Middle Eastern Texts.* 26 cilt, no. 1, *Kahire Papers in Social Science.* Kahire: American University in Kahire Press, 2003.

Elsayed, Mohamed A.K., Nazeih A. Younan, Alfy M. Fanos, and Khalid H. Baghdady. "Accretion and Erosion Patterns along Rosetta Promontory, Nile Delta Coast." *Journal of Coastal Research* 21 (2005): 412-20.

Elvin, Mark. *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China.* New Haven, CT: Yale University Press, 2004.

Elvin, Mark, and Liu Ts'ui- Jung, eds. *Sediments of Time: Environment and Society in Chinese History.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Ergene, Boğaç A. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*. Leiden, Netherlands: Brill, 2003.

Erler, Mehmet Yavuz. *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları, 1800–1880*. Istanbul: Libra Kitap, 2010.

Erlich, Haggai. *The Cross and the River: Ethiopia, Egypt, and the Nile.* Boulder, CO: Lynne Rienner, 2002.

Erlich, Haggai, and Israel Gershoni, eds. *The Nile: Histories, Cultures, Myths*. Boulder, CO: Lynne Rienner, 2000.

Estes, J. Worth, and LaVerne Kuhnke. "French Observations of Disease and Drug Use in Late Eighteenth- Century Kahire." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 39 (1984): 121-52.

Evans, J.A.S. "Herodotus and the Problem of the 'Lake of Moeris.'" *Classical World* 56 (1963): 275-77.

Evans, Richard J. *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910*. New York: Oxford University Press, 1987.

Fagan, Brian. *The Long Summer: How Climate Changed Civilization.* New York: Basic Books, 2004.
Fahim, Hussein M. *Dams, People and Development: The Aswan High Dam Case.* New York: Pergamon Press, 1981.
Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
———. "The Era of Muhammad ʿAli Pasha, 1805-1848." In *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century.* Vol. 2 of *The Cambridge History of Egypt*, yay. haz. M.W. Daly, 139-79. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
———. *al- Jasad wa al- Ḥadātha: al- Ṭibb wa al- Qānūn fī Miṣr al- Ḥadītha.* Çev. Sharīf Yūnis. Kahire: Dār al- Kutub wa al-Wathāʾiq al-Qawmiyya, 2004.
———. *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt.* Oxford: Oneworld Publications, 2009.
Farnie, D.A. *East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854-1956.* Oxford: Clarendon Press, 1969.
Faroqhi, Suraiya. "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (y.1500-1878) (A Report on Scholarly Literature Published between 1970 and 1985)." *New Perspectives on Turkey* 1 (1987): 3-34.
———, ed. *Animals and People in the Ottoman Empire.* Istanbul: Eren, 2010.
———. *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans.* Londra: I.B. Tauris, 2009.
———. "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *International Journal of Middle East Studies* 14 (1982): 523-39.
———. "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986): 87-93.
———. "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century." In *The Ottomans and the Balkans: A*

Discussion of Historiography, yay. haz. Fikret Adanır and Suraiya Faroqhi, 351-81. Leiden, Netherlands: Brill, 2002.

———. "Ottoman Peasants and Rural Life: The Historiography of the Twentieth Century." *Archivum Ottomanicum* 18 (2000): 153-82.

———. "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century." *Archivum Ottomanicum* 8 (1983): 215-50.

———. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans.* Londra: I.B. Tauris, 1994.

———. "Red Sea Trade and Communications as Observed by Evliya Çelebi (1671-72)." *New Perspectives on Turkey* 5-6 (1991): 87-105.

———. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I." *Turcica* 9 (1977): 161-95.

———. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II." *Turcica* 11 (1979): 103-53.

———. *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

———. "Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century." In *Süleymân the Second and His Time*, yay. haz. Halil İnalcık and Cemal Kafadar, 131-43. Istanbul: Isis Press, 1993.

Faroqhi, Suraiya, and Randi Deguilhem, eds. *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean.* Londra: I.B. Tauris, 2005.

Faroqhi, Suraiya, and Christoph K. Neumann, eds. *Ottoman Costumes: From Textile to Identity.* Istanbul: Eren, 2004.

Foltz, Richard C. *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures.* Oxford: Oneworld, 2006.

———, ed. *Environmentalism in the Muslim World.* New York: Nova Science Publishers, 2005.

——— "Is There an Islamic Environmentalism?" *Environmental Ethics* 22 (2000): 63-72.

Foltz, Richard C., Frederick M. Denny, and Azizan Baharuddin, eds. *Islam and Ecology: A Bestowed Trust*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Fournier, Patrick, and Sandrine Lavaud, eds. *Eaux et confl its dans l'Europe médiévale et moderne*. Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 2012.

Frihy, Omran E., Alfy M. Fanos, Ahmed A. Khafagy, and Paul D. Komar. "Patterns of Nearshore Sediment Transport along the Nile Delta, Egypt." *Coastal Engineering* 15 (1991): 409-29.

Fudge, Erica. *Brutal Reasoning: Animals, Rationality, and Humanity in Early Modern England*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006.

———. *Perceiving Animals: Humans and Beasts in Early Modern English Culture*. New York: St. Martin's Press, 2000.

———. *Pets*. Stocksfi eld, UK: Acumen, 2008.

———, ed. *Renaissance Beasts: Of Animals, Humans, and Other Wonderful Creatures*. Urbana: University of Illinois Press, 2004.

Gadgil, Madhav, and Ramachandra Guha. *This Fissured Land: An Ecological History of India*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Geertz, Clifford. "The Wet and the Dry: Traditional Irrigation in Bali and Morocco." *Human Ecology* 1 (1972): 23-39.

Glacken, Clarence J. *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1967.

Glick, Thomas F. *Irrigation and Hydraulic Technology: Medieval Spain and Its Legacy*. Brookfi eld, VT: Variorum, 1996.

———. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.

Goldberg, Ellis Jay, ed. *The Social History of Labor in the Middle East*. Boulder, CO: Westview Press, 1996.

———. *Tinker, Tailor, and Textile Worker: Class and Politics in Egypt, 1930–1952*. Berkeley: University of California Press, 1986.

Goubert, Jean- Pierre. *The Conquest of Water: The Advent of Health in the Industrial Age.* Çev. Andrew Wilson. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989.

Gould, Andrew Gordon. "Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885." Doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1973.

Gran, Peter. *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840.* Austin: University of Texas Press, 1979.

Grattan, John, Roland Rabartin, Stephen Self, and Thorvaldur Thordarson. "Volcanic Air Pollution and Mortality in France, 1783-1784." *C. R. Geoscience* 337 (2005): 641-51.

Greene, Ann Norton. *Horses at Work: Harnessing Power in Industrial America.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.

Greene, Molly. *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.

———. "The Ottomans in the Mediterranean." In *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, yay. haz. Virginia H. Aksan and Daniel Goffman, 104-16. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Greenwood, Antony. "Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the *Celepkeşan* System." Doktora tezi, University of Chicago, 1988.

Grehan, James. *Everyday Life & Consumer Culture in 18th- Century Damascus.* Seattle: University of Washington Press, 2007.

Grier, Katherine C. *Pets in America: A History.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006.

Grigsby, Darcy Grimaldo. *Colossal: Engineering the Suez Canal, Statue of Liberty, Eiffel Tower, and Panama Canal: Transcontinental Ambition in France and the United States during the Long Nineteenth Century.* Pittsburgh: Periscope, 2012.

Griswold, William. "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia." In *Humanist and*

Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze, yay. haz. Heath W. Lowry and Donald Quataert, 37-57. Istanbul: Isis Press, 1993.

———. *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.

Grove, Richard H., Vinita Damodaran, and Satpal Sangwan, eds. *Nature and the Orient: The Environmental History of South and Southeast Asia*. Delhi: Oxford University Press, 1998.

Guerrini, Anita. *Experimenting with Humans and Animals: From Galen to Animal Rights*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.

Guha, Ramachandra, and J. Martinez- Alier. *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*. Londra: Earthscan Publications, 1997.

Guillerme, André E. *The Age of Water: The Urban Environment in the North of France, A.D. 300-1800*. College Station: Texas A&M University Press, 1988.

Hairy, Isabelle, and Oueded Sennoune. "Géographie historique du canal d'Alexandrie." *Annales Islamologiques* 40 (2006): 247-78.

Haleem, Harfi yah Abdel, ed. *Islam and the Environment*. Londra: Ta- Ha Publishers, 1998.

Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

Hanna, Nelly. *Construction Work in Ottoman Kahire (1517-1798)*. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1984.

———. *In Praise of Books: A Cultural History of Kahire's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2003.

———. *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1998.

———. *An Urban History of Būlāq in the Mamluk and Ottoman Periods*. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1983.

Haraway, Donna. "Teddy Bear Patriarchy: Taxidermy in the Garden of Eden, New York City, 1908-1936." *Social Text* 11 (1984): 20-64.

———. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.

Harris, Leila. "Postcolonialism, Postdevelopment, and Ambivalent Spaces of Difference in Southeastern Turkey." *Geoforum* 39 (2008): 1698-1708.

———. "Water and Conflict Geographies of the Southeastern Anatolia Project." *Society and Natural Resources* 15 (2002): 743-59.

Hathaway, Jane. "Egypt in the Seventeenth Century." In *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*. Vol. 2 of *The Cambridge History of Egypt*, yay. haz. M.W. Daly, 34-58. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

———. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

———. "The Role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt." *Studia Islamica* 75 (1992): 141-58.

———. *A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*. Albany: State University of New York Press, 2003.

Hattox, Ralph. *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*. Seattle: University of Washington Press, 1985.

Henninger- Voss, Mary J., ed. *Animals in Human Histories: The Mirror of Nature and Culture*. Rochester, NY: University of Rochester Press, 2002.

Hess, Andrew C. "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth- Century World War." *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973): 55-76.

Hewison, R. Neil. *The Fayoum: A Practical Guide*. Kahire: American University in Kahire Press, 1984.

Highwood, E.J., and D.S. Stevenson. "Atmospheric Impact of the 1783-1784 Laki Eruption: Part II, Climatic Effect of Sulphate Aerosol." *Atmospheric Chemistry and Physics* 3 (2003): 1177-89.

Hinz, Walther. *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*. Leiden, Netherlands: Brill, 1955.

Hirst, L. Fabian. *The Conquest of Plague: A Study of the Evolution of Epidemiology*. Oxford: Clarendon Press, 1953.

Hoage, R.J., and William A. Deiss, eds. *New Worlds, New Animals: From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.

Hobsbawm, E.J. "The Crisis of the 17th Century—II." *Past and Present* 6 (1954): 44-64.

———. "The General Crisis of the European Economy in the 17th Century." *Past and Present* 5 (1954): 33-53.

Holt, P.M. "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 24 (1961): 214-48.

———. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1966.

———. "al- Fayyūm." *Encyclopaedia of Islam*. 2. bas. Leiden, Netherlands: Brill, 2006.

Hourani, Albert. "Ottoman Reforms and the Politics of Notables." In *The Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, yay. haz. William R. Polk and Richard L. Chambers, 41-68. Chicago: University of Chicago Press, 1968.

Huber, Valeska. *Channelling Mobilities: Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Hughes, J. Donald. *The Mediterranean: An Environmental History*. Santa Barbara, CA: ABC- CLIO, 2005.

Husain, Faisal. "In the Bellies of the Marshes: Water and Power in the Countryside of Ottoman Baghdad." *Environmental History* 19 (2014): 638-64.

Hütteroth, Wolf- Dieter. "Ecology of the Ottoman Lands." In *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*. Vol. 3 of *The Cambridge History of Turkey*, yay. haz. Suraiya N. Faroqhi, 18-43. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Ibrāhīm, Nāṣir Aḥmad. *al- Azamāt al- Ijtimāʿiyya fī Miṣr fī al- Qarn al- SābiʿʿAshar*. Kahire: Dār al- Āfāq al- ʿArabiyya, 1998.

Imber, Colin. "The Navy of Süleiman the Magnifi cent." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 211-82.

———. "The Ottoman Dynastic Myth." *Turcica* 19 (1987): 7-27.
———. *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
İnalcık, Halil. "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century." *Revue d'Histoire Maghrebine* 10 (1983): 256-70.
———. "Capital Formation in the Ottoman Empire." *Journal of Economic History* 29 (1969): 97-140.
———. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration." In *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, yay. haz. Thomas Naff and Roger Owen, 27-52. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
———. "Māʾ. 8. Irrigation in the Ottoman Empire." *Encyclopaedia of Islam.* 2. bas. Leiden, Netherlands: Brill, 2006.
———. "The Origins of the Ottoman- Russian Rivalry and the Don- Volga Canal, 1569." *Les annales de l'Université d'Ankara* 1 (1946-47): 47-106.
———. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600.* Çev. Norman Itzkowitz and Colin Imber. New York: Praeger Publishers, 1973.
———. "Bursa and the Silk Trade." In *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 vols., yay. haz. Halil İnalcık with Donald Quataert, 1:218-55. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
———. "Şikâyet Hakkı: ʿ*Arż- i Ḥâl ve* ʿ*Arż- i Maḥzar*'lar." In *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, 49-71. Istanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
Isenberg, Andrew C. *The Destruction of the Bison: An Environmental History, 1750-1920.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
İslamoğlu- İnan, Huri, ed. *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
———. *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century.* Leiden, Netherlands: Brill, 1994.

Issar, Arie S. *Water Shall Flow from the Rock: Hydrogeology and Climate in the Lands of the Bible.* Berlin: Springer- Verlag, 1990.

Issar, Arie S., and Mattanyah Zohar. *Climate Change—Environment and Civilization in the Middle East.* Berlin: Springer, 2004.

Izzi Dien, Mawil. *The Environmental Dimensions of Islam.* Cambridge: Lutter worth Press, 2000.

———. "Islam and the Environment: Theory and Practice." *Journal of Beliefs and Values* 18 (1997): 47-57.

Jackson, E.L. "The Laki Eruption of 1783: Impacts on Population and Settlement in Iceland." *Geography* 67 (1982): 42-50.

Jacobs, Nancy J. "The Great Bophuthatswana Donkey Massacre: Discourse on the Ass and the Politics of Class and Grass." *American Historical Review* 106 (2001): 485-507.

Jacobsen, Thorkild. *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity: Diyala Basin Archaeological Report on Essential Results, 1957-58.* Bibliotheca Mesopotamica, vol. 14. Malibu, CA: Undena Publications, 1982.

Jacobsen, Thorkild, and Robert M. Adams, "Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture." *Science* 128 (1958): 1251-58.

Jacoby, Gordon C., Karen W. Workman, and Rosanne D. D'Arrigo. "Laki Eruption of 1783, Tree Rings, and Disaster for Northwest Alaska Inuit." *Quaternary Science Reviews* 18 (1999): 1365-71.

Jirjis, Majdī. "Manhaj al- Dirāsāt al- Wathā'iqiyya wa Wāqiʿ al-Baḥth fī Miṣr." *al- Rūznāma: al- Ḥauliyya al- Miṣriyya lil- Wathā'iq* 2 (2004): 237-87.

Jones, Susan D. *Death in a Small Package: A Short History of Anthrax.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010.

———. *Valuing Animals: Veterinarians and Their Patients in Modern America.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

Jones, Toby Craig. *Desert Kingdom: How Oil and Water Forged Modern Saudi Arabia.* Cambridge: Harvard University Press, 2010.

Jordan, William Chester. *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.

Karabell, Zachary. *Parting the Desert: The Creation of the Suez Canal.* New York: Vintage, 2003.

Kasaba, Reşat. *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees.* Seattle: University of Washington Press, 2009.

———. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century.* Albany: State University of New York Press, 1988.

Kashef, Abdel- Aziz I. "Salt- Water Intrusion in the Nile Delta." *Ground Water* 21 (1983): 160-67.

Kassler, P. "The Structural and Geomorphic Evolution of the Persian Gulf." In *The Persian Gulf: Holocene Carbonate Sedimentation and Diagenesis in a Shallow Epicontinental Sea*, yay. haz. B.H. Purser, 11-32. Berlin: Springer-Verlag, 1973.

Keenan, G. "Fayyum Agriculture at the End of the Ayyubid Era: Nabulsi's *Survey.*" In *Agriculture in Egypt: From Pharaonic to Modern Times*, yay. haz. Alan K. Bowman and Eugene Rogan, 287-99. Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 1999.

Kelly, Morgan, Cormac Ó Gráda, Sam White, Ulf Büntgen, Lena Hellmann, and Jan de Vries. "The Little Ice Age: Climate and History Reconsidered." *Journal of Interdisciplinary History* 44 (2014): 301-77.

Kete, Kathleen. *The Beast in the Boudoir: Petkeeping in Nineteenth- Century Paris.* Berkeley: University of California Press, 1994.

Keyder, Çağlar, and Faruk Tabak, eds. *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East.* Albany: State University of New York Press, 1991.

Khalid, Fazlun M., with Joanne O'Brien, eds. *Islam and Ecology.* New York: Cassell, 1992.

Khazeni, Arash. *Tribes and Empire on the Margins of Nineteenth-Century Iran.* Seattle: University of Washington Press, 2009.

Khoury, Dina Rizk. "The Ottoman Centre versus Provincial Power- Holders: An Analysis of the Historiography." In *The Later Ottoman Empire, 1603-1839.* Vol. 3 of *The Cambrid-*

ge History of Turkey, yay. haz. Suraiya N. Faroqhi, 135-56. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

———. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540–1834*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Kudlick, Catherine J. *Cholera in Post- Revolutionary Paris: A Cultural History.* Berkeley: University of California Press, 1996.

Kuhnke, LaVerne. *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt.* Berkeley: University of California Press, 1990.

Kupferschmidt, Hugo. *Die Epidemiologie der Pest: Der Konzeptwandel in der Erforschung der Infektionsketten seit der Entdeckung des Pesterregers im Jahre 1894.* Aarau, Switzerland: Sauerländer, 1993.

Kurat, A.N. "The Turkish Expedition to Astrakhan and the Problem of the Don- Volga Canal." *Slavonic and East European Review* 40 (1961): 7-23.

LaCapra, Dominick. *History and Its Limits: Human, Animal, Violence.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009.

Lamb, H.H. "Volcanic Dust in the Atmosphere; with a Chronology and Assessment of Its Meteorological Significance." *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series A, Mathematical and Physical Sciences* 266 (1970): 425-533.

Lane, Edward William. *An Arabic- English Lexicon.* 8 vols. Beirut: Librairie du Liban, 1968.

Lapidus, Ira M. "The Grain Economy of Mamluk Egypt." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1969): 1-15.

Larsen, Guğrún. "Katla: Tephrochronology and Eruption History." *Developments in Quaternary Sciences* 13 (2010): 23-49.

Lawson, Fred H. "Rural Revolt and Provincial Society in Egypt, 1820-1824." *International Journal of Middle East Studies* 13 (1981): 131-53.

Le Roy Ladurie, Emmanuel. *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000.* Çev. Barbara Bray. Garden City, NY: Doubleday, 1971.

Lewis, Bernard. "Corsairs in Iceland." *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 15 (1973): 139-44.

Linant de Bellefonds, M.A. *Mémoires sur les principaux travaux d'utilité publiqué éxécutés en Egypte depuis la plus haute antiquité jusqu'à nos jours: Accompagné d'un atlas renfermant neuf planches grand in- folio imprimées en couleur*. Paris: Arthus Bertrand, 1872-73.

Linden, Eugene. *The Winds of Change: Climate, Weather, and the Destruction of Civilizations*. New York: Simon and Schuster, 2006.

Lisān al- ʿArab. 4 cilt. Beyrut: Dār Lisān al- ʿArab, 1970.

Little, Tom. *High Dam at Aswan: The Subjugation of the Nile*. New York: Methuen, 1965.

Lockman, Zachary, ed. *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*. Albany: State University of New York Press, 1994.

Low, Michael Christopher. "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam under British Surveillance, 1865-1908." *International Journal of Middle East Studies* 40 (2008): 269-90.

Lydon, Ghislaine. *On Trans- Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross- Cultural Exchange in Nineteenth- Century Western Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

———. "Writing Trans- Saharan History: Methods, Sources and Interpretations across the African Divide." *Journal of North African Studies* 10 (2005): 293-324.

Lyons, H.G. "On the Nile Flood and Its Variation." *Geographical Journal* 26 (1905): 249-72, 395-415.

Magnusson, Roberta J. *Water Technology in the Middle Ages: Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.

Maḥārīq, Yāsir ʿAbd al- Minʿam. *al- Minūfi yya fī al- Qarn al- Thāmin ʿAshar*. Kahire: al- Hay'a al- Miṣriyya al- ʿAmma lil- Kitāb, 2000.

Maizels, Judith K., and Chris Caseldine, eds. *Environmental Change in Iceland: Past and Present*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1991.

Malamud, Randy. *Reading Zoos: Representations of Animals and Captivity*. New York: New York University Press, 1998.

Mandaville, Jan E. "The Ottoman Province of Al- Hasâ in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Journal of the American Oriental Society* 90 (1970): 486-513.

Mardin, Şerif. "Center- Periphery Relations: A Key to Turkish Politics." *Daedalus* 102 (1973): 169-91.

Marlowe, John. *World Ditch: The Making of the Suez Canal*. New York: Macmillan, 1964.

Marsot, Afaf Lutfi al- Sayyid. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Martin, John. "Sheep and Enclosure in Sixteenth- Century Northamptonshire." *Agricultural History Review* 36 (1988): 39-54.

Masri, Basheer Ahmad. *Animals in Islam*. Petersfi eld, UK: Athene Trust, 1989.

———. *Animal Welfare in Islam*. Markfi eld, Leicestershire, UK: Islamic Foundation, 2007.

Mayeur- Jaouen, Catherine. "Badawi and His Camel: An Animal as the Attribute of a Muslim Saint in Mamluk and Ottoman Egypt." Çev. Suraiya Faroqhi. In *Animals and People in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi, 113-28. Istanbul: Eren, 2010.

Mazzaoui, Michel M. "Global Policies of Sultan Selim, 1512-1520." In *Essays on Islamic Civilization: Presented to Niyazi Berkes*, yay. haz. Donald P. Little, 224-43. Leiden, Netherlands: Brill, 1976.

McCann, James C. *Maize and Grace: Africa's Encounter with a New World Crop, 1500-2000*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.

McCarthy, Justin A. "Nineteenth- Century Egyptian Population." *Middle Eastern Studies* 12 (1976): 1-39.

McCormick, Michael, Paul Edward Dutton, and Paul A. Mayewski. "Volcanoes and the Climate Forcing of Carolingian Europe, A.D. 750-950." *Speculum* 82 (2007): 865-95.

McGowan, Bruce. "Peasants and Pastoralists." In *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 cilt, yay. haz. Halil İnalcık with Donald Quataert, 2:680-94. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
McNeill, J.R. "The First Hundred Thousand Years." In *The Turning Points of Environmental History*, yay. haz. Frank Uekoetter, 13-28. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010.
———. *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
———. *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth- Century World*. New York: Norton, 2000.
McNeill, William H. *Plagues and Peoples*. Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday, 1976.
McShane, Clay. *Down the Asphalt Path: The Automobile and the American City*. New York: Columbia University Press, 1994.
Meiggs, Russell. *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Oxford: Clarendon Press, 1982.
Melhaoui, Mohammed. *Peste, contagion et martyre: Histoire du fléau en Occident musulman medieval*. Paris: Publisud, 2005.
Melville, Elinor G.K. *A Plague of Sheep: Environmental Consequences of the Conquest of Mexico*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
Meyerhof, Max. "La peste en Égypte à la fin du XVIII siècle et le Mèdecin Enrico di Wolmar." *La Revue Médicale d'Égypte* 1 (1913): 1-13.
Michel, Nicolas. "Les Dafātir al- "usūr, source pour l'histoire du réseau hydraulique de l'Égypte ottomane." *Annales Islamologiques* 29 (1995): 151-68.
———. "Migrations de paysans dans le Delta du Nil au début de l'époque ottoman." *Annales Islamologiques* 35 (2001): 241-90.
———. "Villages désertés, terres en friche et reconstruction rurale en Égypte au début de l'époque ottoman." *Annales Islamologiques* 36 (2002): 197-251.
Mikhail, Alan. "Anatolian Timber and Egyptian Grain: Things That Made the Ottoman Empire." In *Early Modern Things:*

Objects and Their Histories, 1500-1800, yay. haz. Paula Findlen, 274-93. New York: Routledge, 2013.
———. *The Animal in Ottoman Egypt.* New York: Oxford University Press, 2014.
———. "Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010): 621-52.
———. *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History.* Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
———. "Tārīkh Dirāsāt al- Tābiʿ wa Naẓariyyatayn ʿan al- Sulṭa." In *Thaqāfat al- Nukhba wa Thaqāfat al- ʿĀmma fī Miṣr fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī*, yay. haz. Nāṣir Aḥmad Ibrāhīm, 349-60. Kahire: Markaz al- Buḥūth wa al- Dirāsāt
al- Ijtimāʿiyya, 2008.
———. "Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt." *American Historical Review* 118 (2013): 317-48.
———, ed. *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa.* New York: Oxford University Press, 2013.
Miller, Ian Jared. *The Nature of the Beasts: Empire and Exhibition at the Tokyo Imperial Zoo.* Berkeley: University of California Press, 2013.
Mitchell, Timothy. "Are Environmental Imaginaries Culturally Constructed?" In *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa*, yay. haz. Diana K. Davis and Edmund Burke III, 265-73. Athens: Ohio University Press, 2011.
———. "Can the Mosquito Speak?" In *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, 19-53. Berkeley: University of California Press, 2002.
———. "Carbon Democracy." *Economy and Society* 38 (2009): 399-432.
———. "Dreamland." In *Rule of Experts: Egypt, Techno- Politics, Modernity*, 272-303. Berkeley: University of California Press, 2002.

Muḥammad, ʿIrāqī Yūsuf. *al- Wujūd al- ʿUthmānī al- Mamlūkī fī Miṣr fī al- Qarn al- Thāmin ʿAshar wa Awāʾil al- Qarn al- Tāsiʿ ʿAshar*. Kahire: Dār al- Maʿārif, 1985.

———. *al- Wujūd al- ʿUthmānī fī Miṣr fī al- Qarnayn al- Sādis ʿAshar wa al- Sābiʿ ʿAshar (Dirāsa Wathāʾiqiyya)*. Kahire: Markaz Kliyūbātrā lil-Kumbiyūtar, 1996.

Mukerji, Chandra. *Impossible Engineering: Technology and Territoriality on the Canal du Midi*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.

Murphey, Rhoads. "The Decline of North Africa since the Roman Occupation: Climatic or Human?" *Annals of the Association of American Geographers* 41 (1951): 116-32.

———. "The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects." *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 17-29.

Muslu, Emire Cihan. "Ottoman- Mamluk Relations: Diplomacy and Perceptions." Doktora tezi, Harvard University, 2007.

El- Nahal, Galal H. *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1979.

Najm, Zayn al- ʿĀbidīn Shams al- Dīn. "Tasaḥḥub al- Fallāḥīn fī ʿAṣr Muḥammad ʿAlī, Asbābuhu wa Natāʾijuhu." *Egyptian Historical Review* 36 (1989): 259-316.

Neustadt (Ayalon), David. "The Plague and Its Effects upon the Mamlûk Army." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (1946): 67-73.

Newfield, Timothy P. "A Cattle Panzootic in Early Fourteenth- Century Europe." *Agricultural History Review* 57 (2009): 155-90.

Nijland, H.J., ed. *Drainage along the River Nile*. Egypt: Egyptian Public Authority for Drainage Projects; Netherlands: Directorate- General of Public Works and Water Management, 2000.

Oman, Luke, Alan Robock, Georgiy Stenchikov, Gavin A. Schmidt, and Reto Ruedy. "Climatic Response to High- Latitude Volcanic Eruptions." *Journal of Geophysical Research* 110 (2005): D13103.

Oman, Luke, Alan Robock, Georgiy L. Stenchikov, and Thorvaldur Thordarson. "High- Latitude Eruptions Cast Shadow over the African Monsoon and the Flow of the Nile." *Geophysical Research Letters* 33 (2006): L18711.

Oman, Luke, Alan Robock, Georgiy L. Stenchikov, Thorvaldur Thordarson, Dorothy Koch, Drew T. Shindell, and Chaochao Gao. "Modeling the Distribution of the Volcanic Aerosol Cloud from the 1783-1784 Laki Eruption." *Journal of Geophysical Research* 111 (2006): D12209.

Omar, Omar Abdel- Aziz. "Anglo- Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria- Kahire- Suez Railway (1833-1858)." Doktora tezi, University of London, 1966.

Ortlieb, Luc. "Historical Chronology of ENSO and the Nile Flood Record." In *Past Climate Variability through Europe and Africa*, yay. haz. Richard W. Battarbee, Françoise Gasse, and Catherine E. Stickley, 257-78. Dordrecht, Hollanda: Springer, 2004.

Oslund, Karen. *Iceland Imagined: Nature, Culture, and Storytelling in the North Atlantic.* Seattle: University of Washington Press, 2011.

Özbaran, Salih. "Bahrain in 1559: A Narrative of Turco- Portuguese Conflict in the Gulf." *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982): 91-104.

———. *Ottoman Expansion towards the Indian Ocean in the 16th Century*. Istanbul: Bilgi University Press, 2009.

———. "Ottoman Naval Power in the Indian Ocean in the 16th Century." In *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain: Halcyon Days in Crete IV*, yay. haz. Elizabeth Zachariadou, 109-17. Rethymnon: Crete University Press, 2002.

———. *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*. Istanbul: Isis Press, 1994.

———. "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534–1581." *Journal of Asian History* 6 (1972): 45-88.

———. "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)." *Arabian Studies* 4 (1978): 81-88.

———. *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı.* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

———. "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914." *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004): 451-68.

Panzac, Daniel. "Alexandrie: Évolution d'une ville cosmopolite au XIXe siècle." In *Population et santé dans l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles)*, 141–59. İstanbul: Isis, 1996.

———. "Alexandrie: Peste et croissance urbaine (XVIIe-XIXe siècles)." In *Population et santé dans l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles)*, 45-55. Istanbul: Isis, 1996.

———. *La caravane maritime: Marins européens et marchands ottomans en Méditerranée (1680-1830).* Paris: CNRS éditions, 2004.

———. "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century." *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992): 189-206.

———. *La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850.* Leuven, Belgium: Association pour le Développement des Études Turques, 1985.

———. *Quarantaines et lazarets: l'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles).* Aix- en- Provence, France: Édisud, 1986.

Parker, Geoffrey. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century.* New Haven, CT: Yale University Press, 2013.

Pehlivan, Zozan. "Beyond 'The Desert and the Sown': Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir, 1840-1890." Doktora tezi, Queen's University, 2016.

Peirce, Leslie. *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab.* Berkeley: University of California Press, 2003.

Perlin, John. *A Forest Journey: The Story of Wood and Civilization.* Woodstock, VT: Countryman Press, 2005.

Pflugfelder, Gregory M., and Brett L. Walker, eds. *JAPANimals: History and Culture in Japan's Animal Life.* Ann Arbor: Center for Japanese Studies at the University of Michigan, 2005.

Philliou, Christine M. *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution.* Berkeley: University of California Press, 2011.

Podobnik, Bruce. "Toward a Sustainable Energy Regime: A Long-Wave Interpretation of Global Energy Shifts." *Technological Forecasting and Social Change* 62 (1999): 155-72.

Pollitzer, Robert. *Plague.* Geneva, Switzerland: World Health Organization, 1954.

Pomeranz, Kenneth. *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Popper, William. *The Kahire Nilometer: Studies in Ibn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt, I.* Berkeley: University of California Press, 1951.

Posusney, Marsha Pripstein. *Labor and the State in Egypt: Workers, Unions, and Economic Restructuring.* New York: Columbia University Press, 1997.

Pyne, Stephen J. *Vestal Fire: An Environmental History, Told through Fire, of Europe and Europe's Encounter with the World.* Seattle: University of Washington Press, 1997.

———. *World Fire: The Culture of Fire on Earth.* Seattle: University of Washington Press, 1997.

al- Qaraḍāwī, Yūsuf. *Riʿāyat al- Bīʾah fī Sharīʿat al- Islām.* Kahire: Dār al- Shurūq, 2001.

Quataert, Donald, ed. *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction.* Albany: State University of New York Press, 2000.

———. *The Ottoman Empire, 1700-1922.* 2. bas. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Rafeq, Abdul- Karim. "ʿAbd al- Ghani al- Nabulsi: Religious Tolerance and 'Arabness' in Ottoman Damascus." In *Transformed Landscapes: Essays on Palestine and the Middle East in Honor of Walid Khalidi*, yay. haz. Camille Mansour and Leila Fawaz, 1-17. Kahire: American University in Kahire Press, 2009.

al- Rāfʿī, ʿAbd al- Raḥman. *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī.* Kahire: Dār al- Maʿārif, 1989.

Ramzī, Muḥammad. *al- Qāmūs al- Jughrāfī lil- Bilād al- Miṣriyya min ʿAhd Qudamāʾ al- Miṣriyyīn ilā Sanat 1945*. 6 cilt 2 kısım. Kahire: al- Hayʾa al- Miṣriyya al- ʿĀmma lil- Kitāb, 1994.

Rapoport, Yossef. "Invisible Peasants, Marauding Nomads: Taxation, Tribalism, and Rebellion in Mamluk Egypt." *Mamlūk Studies Review* 8 (2004): 1-22.

Raymond, André. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*. 2 cilt. Şam: Institut français de Damas, 1973-74.

———. "A Divided Sea: The Kahire Coffee Trade in the Red Sea Area during the Seventeenth and Eighteenth Centuries." In *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, yay. haz. Leila Tarazi Fawaz and C.A. Bayly, 46-57. New York: Columbia University Press, 2002.

———. "Une famille de grands négociants en café au Caire dans la première moitié du XVIIIe siècle: Les Sharāybī." In *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: Espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, yay. haz. Michel Tuchscherer, 111-24. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

———. "Les Grandes Épidémies de peste au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles." *Bulletin d'Études Orientales* 25 (1973): 203–10.

———. "La population du Caire et de l'Égypte à l'époque ottomane et sous Muḥammad ʿAlî." In *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, 169-78. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980.

———. "Une 'révolution' au Caire sous les Mamelouks: La crise de 1123/1711." *Annales Islamologiques* 6 (1966): 95-120.

Reid, Anthony. "Sixteenth- Century Turkish Influence in Western Indonesia." *Journal of South East Asian History* 10 (1969): 395-414.

Reimer, Michael J. "Ottoman Alexandria: The Paradox of Decline and the Reconfiguration of Power in Eighteenth- Century Arab Provinces." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 107-46.

Revel, Marie, E. Ducassou, F.E. Grousset, S.M. Bernasconi, S. Migeon, S. Revillon, J. Mascle, A. Murat, S. Zaragosi, and D. Bos-

ch. "100,000 Years of African Monsoon Variability Recorded in Sediments of the Nile Margin." *Quaternary Science Reviews* 29 (2010): 1342-62.

Reynolds, Nancy Y. "Building the Past: Rockscapes and the Aswan High Dam in Egypt." In *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa*, yay. haz. Alan Mikhail, 181-205. New York: Oxford University Press, 2013.

Richards, Alan R. "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882." In *The Ottoman Empire and the World- Economy*, yay. haz. Huri İslamoğlu- İnan, 203-43. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Richards, John F. "Toward a Global System of Property Rights in Land." In *The Environment and World History*, yay. haz. Edmund Burke III and Kenneth Pomeranz, 54-78. Berkeley: University of California Press, 2009.

———. *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World.* Berkeley: University of California Press, 2003.

Risso, Patricia. "Cross- Cultural Perceptions of Piracy: Maritime Violence in the Western Indian Ocean and Persian Gulf Region during a Long Eighteenth Century." *Journal of World History* 12 (2001): 293-319.

———. "Muslim Identity in Maritime Trade: General Observations and Some Evidence from the 18th Century Persian Gulf / Indian Ocean Region." *International Journal of Middle East Studies* 21 (1989): 381-92.

Ritvo, Harriet. *The Animal Estate: The English and Other Creatures in the Victorian Age.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987.

———. *The Platypus and the Mermaid and Other Figments of the Classifying Imagination.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

Rivlin, Helen Anne B. *The Agricultural Policy of Muḥammad ʿAlī in Egypt.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961.

Robbins, Louise E. *Elephant Slaves and Pampered Parrots: Exotic Animals in Eighteenth- Century Paris.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

Robock, Alan. "Volcanic Eruptions and Climate." *Reviews of Geophysics* 38 (2000): 191-219.

Rosenberg, Charles E. *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866.* Chicago: University of Chicago Press, 1987.

Rosenthal, Jean- Laurent, and R. Bin Wong. *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

Rothfels, Nigel, ed. *Representing Animals.* Bloomington: Indiana University Press, 2002.

———. *Savages and Beasts: The Birth of the Modern Zoo.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

el- Rouayheb, Khaled. "Opening the Gate of Verifi cation: The Forgotten Arab-Islamic Florescence of the 17th Century." *International Journal of Middle East Studies* 38 (2006): 263-81.

———. "Sunni Muslim Scholars on the Status of Logic, 1500-1800." *Islamic Law and Society* 11 (2004): 213-32.

———. "Was There a Revival of Logical Studies in Eighteenth-Century Egypt?" *Die Welt des Islams* 45 (2005): 1–19.

Ruddiman, William F. *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005.

Russell, Josiah C. "That Earlier Plague." *Demography* 5 (1968): 174-84.

Said, Rushdi. *The Geological Evolution of the River Nile.* New York: Springer-Verlag, 1981.

———. *The Geology of Egypt.* New York: Elsevier Publishing, 1962.

Sajdi, Dana, ed. *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century.* Londra: I.B. Tauris, 2007.

Salisbury, Joyce E. *The Beast Within: Animals in the Middle Ages.* New York: Routledge, 1994.

Sanders, Paula. *Ritual, Politics, and the City in Fatimid Kahire.* Albany: State University of New York Press, 1994.

Sardar, Ziauddin, ed. *An Early Crescent: The Future of Knowledge and the Environment in Islam.* Londra: Mansell, 1989.

Sbeinati, Mohamed Reda, Ryad Darawcheh, and Mikhail Mouty. "The Historical Earthquakes of Syria: An Analysis of Large and Moderate Earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D." *Annals of Geophysics* 48 (2005): 347-435.

Schiebinger, Londa. "Why Mammals Are Called Mammals: Gender Politics in Eighteenth- Century Natural History." *American Historical Review* 98 (1993): 382-411.

Schimmel, Annemarie. *Islam and the Wonders of Creation: The Animal Kingdom.* Londra: al- Furqān Islamic Heritage Foundation, 2003.

Schoenfeld, Stuart, ed. *Palestinian and Israeli Environmental Narratives: Proceedings of a Conference Held in Association with the Middle East Environmental Futures Project.* Toronto: York University, 2005.

Scott, James C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven, CT: Yale University Press, 1998.

Sezgin, Fuat, Mazen Amawi, Carl Ehrig- Eggert, and Eckhard Neubauer, eds. *Studies of the Faiyūm Together with* Tārīḫ al-Faiyūm wa- Bilādihī *by Abū ʿUṯmān an- Nābulusī (d. 1261).* Islamic Geography, 54. Cilt. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic- Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992.

Shafei Bey, Ali. "Fayoum Irrigation as Described by Nabulsi in 1245 A.D. with a Description of the Present System of Irrigation and a Note on Lake Moeris." In *Studies of the Faiyūm Together with* Tārīḫ al- Faiyūm wa- Bilādihī *by Abū ʿUṯmān an- Nābulusī (d. 1261)*, yay. haz. Fuat Sezgin, Mazen Amawi, Carl Ehrig- Eggert, and Eckhard Neubauer, 103-55. Islamic Geography, 54 cilt. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic- Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992.

Shaw, Stanford J. *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962.

———. "Landholding and Land- Tax Revenues in Ottoman Egypt." In *Political and Social Change in Modern Egypt: Historical Studies from the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, yay. haz. P.M. Holt, 91-103. Londra: Oxford University Press, 1968.

———. "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History." *Journal of the American Oriental Society* 83 (1962): 447-52.

Shehada, Housni Alkhateeb. *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam*. Leiden, Hollanda: Brill, 2013.

Shibl, Yusuf A. *The Aswan High Dam*. Beyrut: Arab Institute for Research and Publishing, 1971.

Shindell, Drew T., and Gavin A. Schmidt. "Dynamic Winter Climate Response to Large Tropical Volcanic Eruptions since 1600." *Journal of Geophysical Research* 109 (2004): D05104.

Shokr, Ahmad. "Watering a Revolution: The Aswan High Dam and the Politics of Expertise in Mid-century Egypt." MA thesis, New York University, May 2008.

Shoshan, Boaz. "Grain Riots and the 'Moral Economy': Kahire, 1350-1517." *Journal of Interdisciplinary History* 10 (1980): 459-78.

Sigurdsson, Haraldur. *Melting the Earth: The History of Ideas on Volcanic Eruptions*. New York: Oxford University Press, 1999.

Singer, Amy. *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

———. "Peasant Migration: Law and Practice in Early Ottoman Palestine." *New Perspectives on Turkey* 8 (1992): 49-65.

———, ed. *Starting with Food: Culinary Approaches to Ottoman History*. Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers, 2011.

Slavin, Philip. "The Great Bovine Pestilence and Its Economic and Environmental Consequences in England and Wales, 1318-50." *Economic History Review* 65 (2012): 1239–66.

Smil, Vaclav. *Energy in Nature and Society: General Energetics of Complex Systems.* Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 2008.

———. *Energy in World History.* Boulder, CO: Westview Press, 1994.

Smith, Scot E., and Adel Abdel- Kader. "Coastal Erosion along the Egyptian Delta." *Journal of Coastal Research* 4 (1988): 245-55.

Sood, Gagan D.S. "Pluralism, Hegemony and Custom in Cosmopolitan Islamic Eurasia, ca. 1720-90, with Particular Reference to the Mercantile Arena." Doktora tezi, Yale University, 2008.

Soucek, Svat. "Certain Types of Ships in Ottoman- Turkish Terminology." *Turcica* 7 (1975): 233-49.

Sowers, Jeannie L. *Environmental Politics in Egypt: Activists, Experts, and the State.* Londra: Routledge, 2013.

———. "Remapping the Nation, Critiquing the State: Environmental Narratives and Desert Land Reclamation in Egypt." In *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa*, yay. haz. Diana K. Davis and Edmund Burke III, 158-91. Athens: Ohio University Press, 2011.

Squatriti, Paolo. "The Floods of 589 and Climate Change at the Beginning of the Middle Ages: An Italian Microhistory." *Speculum* 85 (2010): 799-826.

———. *Water and Society in Early Medieval Italy, AD 400-1000.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

———, ed. *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource- Use.* Leiden, Netherlands: Brill, 2000.

Stearns, Justin K. *Infectious Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011.

Steeves, H. Peter, ed. *Animal Others: On Ethics, Ontology, and Animal Life.* Albany: State University of New York Press, 1999.

Sterchx, Roel. *The Animal and the Daemon in Early China.* Albany: State University of New York Press, 2002.

Stevenson, D.S., C.E. Johnson, E.J. Highwood, V. Gauci, W.J. Collins, and R.G. Derwent. "Atmospheric Impact of the 1783-1784

Laki Eruption: Part I, Chemistry Modelling." *Atmospheric Chemistry and Physics Discussions* 3 (2003): 551-96.

Sticker, Georg. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre.* Giessen, Germany: A. Töpelmann, 1908-12.

Stiner, Mary C., and Gillian Feeley- Harnik. "Energy and Ecosystems." In *Deep History: The Architecture of Past and Present*, yay. haz. Andrew Shryock and Daniel Lord Smail, 78-102. Berkeley: University of California Press, 2011.

Stothers, Richard B. "Volcanic Dry Fogs, Climate Cooling, and Plague Pandemics in Europe and the Middle East." *Climate Change* 42 (1999): 713-23.

Sublet, Jacqueline. "La peste prise aux rêts de la jurisprudence: Le Traité d'Ibn Ḥağar al- ʿAsqalānī sur la peste." *Studia Islamica* 33 (1971): 141-49.

Sufian, Sandra M. *Healing the Land and the Nation: Malaria and the Zionist Project in Palestine, 1920-1947.* Chicago: University of Chicago Press, 2007.

Sulaymān, ʿAbd al- Ḥamīd. "al- Sukhra fī Miṣr fī al- Qarnayn al- Sābiʿ ʿAshar wa al- Thāmin ʿAshar, Dirāsa fī al- Asbāb wa al- Natāʾij." In *al- Rafḍ wa al- Iḥtijāj fī al- Mujtamaʿ al- Miṣrī fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī*, yay. haz. Nāṣir Ibrāhīm and Raʾūf ʿAbbās, 89-126. Kahire: Markaz al- Buḥūth wa al- Dirāsāt al- Ijtimāʿiyya, 2004.

Swabe, Joanna. *Animals, Disease, and Human Society: Human-Animal Relations and the Rise of Veterinary Medicine.* Londra: Routledge, 1999.

Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.

Taylor, Bron R., ed. *The Encyclopedia of Religion and Nature.* 2 cilt. Londra: Thoemmes Continuum, 2005.

Taylor, Joseph E., III. *Making Salmon: An Environmental History of the Northwest Fisheries Crisis.* Seattle: University of Washington Press, 1999.

Tester, Keith. *Animals and Society: The Humanity of Animal Rights.* Londra: Routledge, 1991.

Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Thirgood, J.V. *Man and the Mediterranean Forest: A History of Resource Depletion.* Londra: Academic Press, 1981.

Thordarson, Thor, and Armann Hoskuldsson. *Iceland.* Harpenden, UK: Terra, 2002.

Thordarson, Thorvaldur, and Stephen Self. "Atmospheric and Environmental Effects of the 1783-1784 Laki Eruption: A Review and Reassessment." *Journal of Geophysical Research* 108 (2003): 1-29.

Tlili, Sarra. *Animals in the Qur'an.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Toledano, Ehud R. "Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha? An Historiographic Appraisal in the Wake of a Recent Book." *Middle Eastern Studies* 21 (1985): 141-59.

Totman, Conrad. *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan.* Berkeley: University of California Press, 1989.

———. *The Lumber Industry in Early Modern Japan.* Honolulu: University of Hawai'i Press, 1995.

Trawick, Paul B. "Successfully Governing the Commons: Principles of Social Organization in an Andean Irrigation System." *Human Ecology* 29 (2001): 1-25.

Tsugitaka, Sato. *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta'ʿs and Fallahun.* Leiden, Hollanda: Brill, 1997.

Tuan, Yi- Fu. *Dominance and Affection: The Making of Pets.* New Haven, CT: Yale University Press, 1984.

Tuchscherer, Michel, ed. *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: Espaces, réseaux, sociétés (XVᵉ-XIXᵉ siècle).* Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

———. "Commerce et production du café en Mer Rouge au XVIᵉ siècle." In *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales: Espaces, réseaux, sociétés (XVᵉ-XIXᵉ siècle)*, yay. haz. Michel Tuchscherer, 69-90. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

———. "La flotte impériale de Suez de 1694 à 1719." *Turcica* 29 (1997): 47-69.

———. "Some Reflections on the Place of the Camel in the Economy and Society of Ottoman Egypt." Çev. Suraiya Faroqhi. In *Animals and People in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi, 171-85. Istanbul: Eren, 2010.

Tucker, Judith E. *Women in Nineteenth- Century Egypt.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Tucker, William F. "Natural Disasters and the Peasantry in Mamlūk Egypt." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 24 (1981): 215-24.

Ṭūsūn, ʿUmar. *Tārīkh Khalīj al- Iskandariyya al- Qadīm wa Turʿat al-Maḥmūdiyya.* Alexandria: Maṭbaʿat al- ʿAdl, 1942.

Tvedt, Terje. *The River Nile in the Age of the British: Political Ecology and the Quest for Economic Power.* Londra: I.B. Tauris, 2004.

Twigg, Graham. *The Black Death: A Biological Reappraisal.* Londra: Batsford, 1984.

Uchupi, Elazar, S.A. Swift, and D.A. Ross. "Gas Venting and Late Quaternary Sedimentation in the Persian (Arabian) Gulf." *Marine Geology* 129 (1996): 237-69.

ʿUthmān, Nāṣir. "Maḥkamat Rashid ka- Maṣdar li- Dirāsat Tijārat al- Nasīj fī Madīnat al- Iskandariyya fī al- ʿAṣr al- ʿUthmānī." *al- Rūznāma: al- Ḥauliyya al- Miṣriyya lil- Wathā'iq* 3 (2005): 355-85.

Varlık, Nükhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Wagstaff, J.M. *The Evolution of Middle Eastern Landscapes: An Outline to A.D. 1840.* Londra: Croon Helm, 1985.

Walker, Brett L. *The Lost Wolves of Japan.* Seattle: University of Washington Press, 2005.

Walz, Terence. *Trade between Egypt and Bilād as- Sūdān, 1700-1820.* Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1978.

Ward, Cheryl. "The Sadana Island Shipwreck: An Eighteenth-Century AD Merchantman off the Red Sea Coast of Egypt." *World Archaeology* 32 (2001): 368-82.

———. "The Sadana Island Shipwreck: A Mideighteenth- Century Treasure Trove." In *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, yay. haz. Uzi Baram and Lynda Carroll, 185-202. New York: Kluwer Academic / Plenum, 2000.

Ward, Cheryl, and Uzi Baram. "Global Markets, Local Practice: Ottoman-Period Clay Pipes and Smoking Paraphernalia from the Red Sea Shipwreck at Sadana Island, Egypt." *International Journal of Historical Archaeology* 10 (2006): 135-58.

Warde, Paul. *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Waterbury, John. *Hydropolitics of the Nile Valley*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1979.

Watson, Andrew. *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

White, Gilbert F. "The Environmental Effects of the High Dam at Aswan." *Environment* 30 (1988): 4-40.

White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

———. "Rethinking Disease in Ottoman History." *International Journal of Middle East Studies* 42 (2010): 549-67.

Willcocks, W., and J.I. Craig. *Egyptian Irrigation*. 2 vols. Londra: E. & F.N. Spon, 1913.

Wing, John T. "Keeping Spain Afloat: State Forestry and Imperial Defense in the Sixteenth Century." *Environmental History* 17 (2012): 116-45.

———. "Roots of Empire: State Formation and the Politics of Timber Access in Early Modern Spain, 1556-1759." Doktora tezi, University of Minnesota, 2009.

Winter, Michael. *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*. Londra: Routledge, 1992.

Wittfogel, Karl A. "The Hydraulic Civilizations." In *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, yay. haz. William L. Thomas Jr., 152-64. Chicago: University of Chicago Press, 1956.
———. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power.* New Haven, CT: Yale University Press, 1957.
Wolfe, Cary. *What Is Posthumanism?* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
Wood, Charles A. "Climatic Effects of the 1783 Laki Eruption." In *The Year without a Summer? World Climate in 1816*, yay. haz. C.R. Harington, 58–77. Ottawa: Canadian Museum of Nature, 1992.
Yaffe, Martin D., ed. *Judaism and Environmental Ethics: A Reader.* Lanham, MD: Lexington Books, 2001.
Yasui, Maya, and Takehiro Koyaguchi. "Sequence and Eruptive Style of the 1783 Eruption of Asama Volcano, Central Japan: A Case Study of an Andesitic Explosive Eruption Generating Fountain- Fed Lava Flow, Pumice Fall, Scoria Flow and Forming a Cone." *Bulletin of Volcanology* 66 (2004): 243-62.
Yaycıoğlu, Ali. "Provincial Power- Holders and the Empire in the Late Ottoman World: Conflict or Partnership?" In *The Ottoman World*, yay. haz. Christine Woodhead, 436-52. New York: Routledge, 2012.
Yi, Eunjeong. *Guild Dynamics in Seventeenth- Century Istanbul: Fluidity and Leverage.* Leiden, Netherlands: Brill, 2004.
Zachariadou, Elizabeth, ed. *Natural Disasters in the Ottoman Empire.* Rethymnon, Greece: Crete University Press, 1999.
Ze'evi, Dror. *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s.* Albany: State University of New York Press, 1996.
Zielinski, G.A., R.J. Fiacco, P.A. Mayewski, L.D. Meeker, S. Whitlow, M.S. Twickler, M.S. Germani, K. Endo, and M. Yasui. "Climatic Impact of the A.D. 1783 Asama (Japan) Eruption Was Minimal: Evidence from the GISP2 Ice Core." *Geophysical Research Letters* 21 (1994): 2365-68.
Zinsser, Hans. *Rats, Lice and History, Being a Study in Biography, Which, after Twelve Preliminary Chapters Indispensable for the Preparation of the Lay Reader, Deals with the Life History of Typhus Fever.* Londra: George Routledge and Sons, 1935.

DİZİN

Abdünnasır, Cemal 41
Abū 'Uthmān al-Nā-bulusī al-Şafadī 266-268
adalar 51-58, 260
Ahmad ibn Ahmad 138
Ahmed, III. 30, 72, 119
Ahmed Jalabi ibn al-Marhum al-Amir Mustafa Bey 33-35
Akdeniz 1-3, 7, 12, 15, 39, 40, 63-65, 96, 102, 104, 105, 138, 150, 159, 179, 181, 186-188, 190, 191, 193, 194, 202, 211, 215, 217, 221, 222, 230, 233, 246, 289, 299, 300
al-Attar, Hasan 207
al-Baḥayra 253, 256, 259-261, 272, 276, 279, 282, 283, 285-287
Al-Bahnasa 265, 298
al-Damurdāshī Kathudā 'Azabān, Ahmad 210, 211, 308
al-Fil Gölü 199
al-Gharaq'taki 69-73, 75-81, 118, 119, 270
al-Hajarsa 48
al-Hajj Hasan ibn al-Marhūm al-Sayyid 'Alī al-Sharīf 134
al-Ḥājj Muṣṭafā ibn al-Marḥūm al-Ḥājj Darwīsh 'Izzat ibn 'Ubayd 129, 130
al-Harameyn Evkafı 66
Alī ibn al-Marḥūm 'Uthmān Abū Bakr 134
Alī ibn Dāwūd al-Khawlī 145
Alī ibn 'Alī al-Ḥamd 145
Ali Mustafa Isawi 136, 137
Alī 'Abd al-Qādir al-Ḥamdanī 284
Alī 'Umar 148
al-Jazira Bakhir 48
al-Jusūr al-Sulṭāniyya 22-27, 252, 253, 266
al-Kashufiyya 33-35
al-Khashshab, İsmail İbn Sa'd 200
al-Lahun 68-72, 75-81, 119, 120
al-Manzala 34
al-Maqrizi 304
al-Muallim Ghali 124
al-Muallim Hasan 115, 116, 122, 126
Al-Mu'allim 'Aṭā' Allah 112-115, 122, 123, 126
al-Rahmaniyya 46
al-Sayyid Yūnī 138
al-Sayyid 'Abd Allāh ibn Sālim Qarqūr 148, 291
al-Shābb 'Alī ibn Sīdī Aḥmad al-Muzayyin 129, 279
al-Shaykh Ibrāhīm ibn al-Shaykh Ramaḍān al-Shayūnī al-Khaḍrāwī 134
al-Shirbini, Yusuf 93, 94, 293, 294
alüvyon 39, 41, 43-45, 55, 56, 59, 66, 82, 91, 171, 236, 261, 266, 300
al-Wahdaniyya 112
Amerika Birleşik Devletleri 223, 224
Anadolu 1, 2, 4, 5, 10, 11, 63, 96, 117, 159, 180, 181, 183-186, 190, 192-196, 234, 244, 247, 263, 298, 299
angarya 92-95, 103, 169-174, 273, 293, 294
The Animal in Ottoman Egypt (Mikhail) 248
Antes, John 40, 201, 204, 206, 210-212, 258, 303-308
Asama Volkanı 312
Asfun 140
asit yağmuru. *bkz.* sülfürik asit
Asvan Barajı 105, 252
Asvan Barajı, Büyük 8, 41, 105, 106, 224, 246, 252, 258, 276, 277
Asyut 29, 30, 207, 254-256, 263, 272, 307
atlar135, 136, 162 135, 136
Aydab 66, 183
Azbakiyya Gölü 199
Azīza bint Ḥasan Abū Aḥmad 147

Bahr al-Fudali 114
Bahr-El Saghir 27, 29, 33, 44, 45, 91, 92, 116-119, 141, 255
Bahr Yusuf 69-72, 119, 120, 267
balıkçılık 139, 140
Bani Kalb 99

Banu Halid 173
barajlar 8, 9, 26, 41, 51, 60, 61, 69-73, 75-80, 103, 105, 106, 120, 142, 182, 207, 246, 258, 259, 267, 268, 270, 277. Ayrıca *bkz.* su; sulama
Barkey, Karen 62
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı 52
Bedeviler 135, 139, 141, 286
Bektaş Çelebi 31
Beni Süveyf 59, 60, 69, 73, 262, 266
bentler 22, 27, 28, 30-32, 36, 41, 44, 46, 48, 50, 51, 58, 61, 70, 72-74, 85, 91, 92, 103, 104, 110, 112, 113, 116, 119, 120, 141, 173, 204, 272. Ayrıca *bkz.* Feyyum; su; sulama
beylikler 262. Ayrıca *bkz.* Memlükler
Bilbeys 161
Birkat Qarun 69
Brenner tartışması 153-155, 287
bubonik veba 206, 207, 249, 306. *Ayrıca bkz.* hastalık; veba
Bulak 66, 140, 188-190, 200, 300
Bulliet, Richard W. 10, 292
Bulutkapan Ali Bey (El-Kebir) 87, 88, 164, 167, 225, 271
Butzer, Karl 6
Büyük Göller 195

Celali isyanları 11
cerîm gemileri 187, 188, 300
Cezayir 64
Christensen, Peter 6, 7
Cidde 66
Cordova, Carlos 7
Cronon, William 9, 10, 194, 195, 314
Cun, Kenneth M. 167, 293

çevresel tarih 194-196
    bozulmamış doğa fikri ve, 109, 110, 125
    dini yorumlar 217, 302
    emek ve, 85-95
    hastalık ve, 14-18, 197, 198, 237-238
    iklim değişikliği ve, 10-12, 215-232 85
    incelemeleri 2, 5-10, 250-251, 258
    mahsuller ve, 1-2
    siyasi etkileri 224-232, 233-238, 269, 270
çiçek hastalığı 220, 221
Çin 1, 5, 10, 153, 154, 201, 217, 221, 224, 245, 304

dana 136, 137 136, 138, 144
Danimarka 221-223, 310, 313
Darwin, Charles 280
Dekahliye 27, 48, 53, 110-112, 117, 119, 141, 261, 272, 294
delta (Nil) 39-41, 44, 46, 66, 68, 91, 93, 119, 257
deve 103, 134-136, 139-141, 143, 144, 155, 158, 159, 162, 189-191, 193, 228, 237, 272, 282-286, 300, 301
Dimyat 111, 117, 118, 122, 140, 187, 298
doğal afetler 6, 8
Doğu Despotizmi 8, 17, 238
dolandırıcılık 143-147
Dols, Michael W. 249, 304-306, 308
Don-Volga projesi 8
Dubrovnik 62

el-Ceberti, Abdurrahman 72, 103, 122-124, 158, 160, 165, 174, 200-203, 206, 208, 209, 227, 228
el-Hac Mehmed Paşa 119, 120, 126
el-Hajj Şahin 117, 118, 122, 123, 126
el-Haliç (kanal) 207, 295
El-Rouayheb, Khaled 65
enerji
    enerji rejimleri ve, 288
    fosil yakıtlar ve, 14, 18, 157, 175
    kalorik 13, 61-64, 81, 157-162, 172-174, 184, 196, 288
    Osmanlı'nın tüketimi 194-196
epizootikler 158-162
Erlich, Haggai 264
eşekler 13, 134-139, 141, 142, 144, 147, 148, 155, 158, 159, 162, 189, 190, 237, 238, 283-286, 289
Eşrefiye Kanalı 46, 47
Etiyopya 4, 63, 65, 224, 237, 252
    The Evolution of Middle Eastern Landscapes (Wagstaff) 245

Fanını Zafir 33-35, 256
fareler 14, 15, 159, 201, 204, 205, 207, 208, 233
Fas 7, 13, 64

Feyyum 59-64, 66-82, 90, 119, 120, 182, 183, 252, 254, 262, 263, 265-270, 298
fiyatlar (tahıl) 132, 191,192, 208
fosil yakıtlar 12, 13, 131, 156, 175
Franklin, Benjamin 221
Fransa 86

Garbiye 92, 142, 161, 173
Gazi Hasan Paşa 229
gemiler 1, 15, 65, 102, 104, 143, 180, 181, 183, 185-193, 195-197, 201, 223, 263, 297-301
Gershoni, Israel 264
gıda tedariki
    arşiv kayıtları 7, 8
    bedelleri131, 191-194, 208
    depolama alanları 95-99
    dolaşımı 64-81
    gıda sağlayan olarak hayvanlar 139, 140
    hac ve, 180-183
    hayvan işgücü ve, 141-143
    imparatorluğun çevre ilişkileri ve, 64-69
    kıtlıklar ve, 207-209, 225, 226
    lojistik yönetimi 179-183, 195, 196
    mevsimlik tanımı 252
    Nil taşkını ve, 159-160, 227, 228, 237, 238, 252, 268
    Osmanlı idaresi 23, 24, 181-184
    önde gelen sağlayıcı olarak Mısır 85, 86, 119, 120
    sulama işleri ve, 29, 71-78
    süt ve, 135, 136
    taşıyıcı olarak hayvanlar 131-133
    vergilendirmesi 23, 24, 113, 119, 120, 229-231, 255, 275, 284
Girit 64, 186, 263, 264
Gize 53, 200
Glacken, Clarence 251
Goa 65
Gönüllüyan Zümresi 265
Gran, Peter 65
Grönland 217, 221
Guha, Ramachandra 250, 251

hac 15, 16, 64, 66, 135, 180, 182, 183, 189, 203, 235, 297
Halep 21, 64, 65, 179, 305
hamsin 209, 201
Hanna, Nelly 65
Hasan Abū ʿĀliyya 149
Hasan Ağa Bilifya 265, 298
Hasan Shukr 145, 146
hastalığın mikroplu hava kuramı 201, 202, 308
hastalık
    arşiv kayıtları 5
    ekolojik görüngü olarak 14-18, 197, 198, 203-207, 209-213, 233-237
    hac ve, 196, 203, 204, 297
    hayvanların azalması ve, 157, 158, 161, 162, 164, 167, 169, 174, 175
    iklim değişikliği ve, 219, 223, 289, 290
    kıtlıklar ve, 12, 207-209, 219-220
    mahkeme kayıtları ve, 302, 303
    nüfuzlu adam siyaseti ve, 164-169,
    ticaret yolları ve, 2, 14, 15, 65, 197, 198, 202, 203, 233, 234, 249
    Ayrıca bkz. veba.
Hathaway, Jane 262
hava durumu 64, 157, 159-161, 203, 204, 237
hayvan hırsızları 144-147
hayvanlar
    angaryanın yerini almaları 169-172, 174-176
    değerleri 133-139, 281-283
    enerji kaynağı olarak 13, 129, 130, 132, 133, 142
    gıda olarak 141, 142
    hareketlilikleri 3, 147-150
    hastalığın yıkımı ve, 155-169, 174, 233
    hukuki uyuşmazlıklar 129, 130, 134, 137, 143-147, 279, 285, 286
    insanların bağı 148, 149, 292, 293
    işgücü ve, 148, 149, 189, 272
    meta olarak 130-133, 137-139, 143-151, 155, 156, 174, 190, 279
    tarihsel aktör olarak 3, 150, 151, 175, 176, 237, 280
    tarihyazımı açısından 280
Hazz al- Quḥūf (al- Shirbīnī) 314
Hicaz 3, 16, 64, 66, 68, 71, 73, 74, 77, 81, 114, 180-184, 190, 195, 196, 244, 263, 265, 297
Hindistan 1, 4, 8, 65, 201, 233, 249, 250, 253, 277, 304

Hint Okyanusu 3, 12, 65, 179-181, 186, 217, 224, 231, 296, 312
Hollanda 221-224
hukuk
arşiv kayıtları ve, 6, 59, 60
hayvan sahipliği ve, 129, 130, 133, 136-139, 143-151, 279, 285, 286
su kullanım hakları ve yükümlülükleri ve, 30-34, 43-45, 47-51, 53, 111-119, 264,
toprak kullanım hakları ve, 51-57, 261
uzmanlık ve, 110-113
veraset ve, 133, 137, 138, 143-147, 302, 303
Humām ibn Yūsuf ibn Aḥmad ibn Muḥammad ibn Humām ibn Şubayḥ ibn Sībīh al-Hawwārī 134, 141
Hüseyn Çelebi Ajuwa 122, 123

İbn al-Wardī 210, 304
İbrāhīm Aghā 96
İbrahim Ağa 31
iklim 2-4, 7, 8, 10-12, 14, 88, 109, 155, 166, 215-217, 222, 223, 230-232, 235, 236, 238, 246-248, 258, 290, 308, 309, 311-313
imparatorluğun çeper ilişkileri 62-64, 71-78, 180-182, 301
incelemeler 22-27, 254
inek. 134-141, 144, 148-150, 161, 282-285. *Ayrıca bkz.* hayvanlar
İngiliz İmparatorluğu 62, 155, 277, 307
İngiltere 62, 175, 222, 241, 281, 291, 292
İran 1, 2, 5-8, 10, 13, 18
İskenderiye 16, 46, 47, 65, 66, 102, 104, 105, 140, 155, 173, 186, 187, 189, 190, 202, 205, 259, 261, 275
İslam 2, 17, 18, 131, 133, 179, 182, 184, 195, 243, 244, 250, 283, 284, 288, 302
İslami Yeşil Devrim 2, 243
İsmail Abu Taqiyya 65
İsmail Bey 200
İstanbul 2-4, 17, 21, 22, 30, 31, 37, 46, 59, 62, 63, 65, 66, 68, 71, 75-77, 80, 81, 114, 120, 155, 157, 159, 180-182, 185-187, 189, 190, 192, 196, 198, 200-202, 212, 227, 229, 231, 233
işgücü
çevre ilişkisi 85, 86, 89-95
dolaşımı 96-100, 117-119
enerji araştırmaları ve, 12-14, 271, 272
hayvanlar 14, 129-133, 141-143, 152-155, 189, 194, 272, 285
hayvanlar ve işgücüne karşı birer ikame olarak insanlar, 156-175, 194, 195, 292-294
seçkinlerin toprağı zaptı 95-107, 165-169, 208, 224-231, 275
sınıflandırılması 143, 155, 166-169
siyaseti 94-95
toprak sahipliği ve, 167, 168
uzmanlık ve, 17, 18, 60, 61, 109-126
yerel mahiyeti 89-95
zorunlu 2, 86, 89, 90, 92-107, 132, 133, 156, 157, 169-175
Ayrıca bkz. angarya; hayvanlar; siyaset; sulama; uzmanlık
İzlanda 2, 4, 11, 12, 215-218, 220-223, 225, 228, 230-233, 244, 290, 308, 309, 313
İzmir 64, 159, 212

Japonya 224, 282, 299, 311
Jisr al-Zafar 34
Jordan, William Chester 292

Kafr-al-Gharib 56
Kafr Ghannam 48
Kahire 26, 30, 40, 47, 53, 59, 62, 63, 66, 68, 72, 75-78, 80, 81, 98, 102, 103, 105, 119, 124, 139, 140, 143, 155, 158, 160, 161, 172, 173, 179, 188-190, 192, 196, 199-201, 203, 204, 206-212, 224, 228, 241, 244, 249-252, 254, 256-262, 265-269, 273-276, 279, 283, 284, 289-291, 294, 295, 297, 301, 303-305
kalorik 71, 81, 150, 157, 184, 196, 288
kanallar
alüvyon ve taraklanma 28-30, 43-51, 114-119, 171, 258, 259
Feyyum ve, 68, 69
görselleri 28, 102
incelemeler 22-26, 254
onarımlar ve, 48, 49, 60-64, 71-74, 89-92, 99-101, 110-114, 117-119, 141-143, 172-174, 182, 207-208, 254, 258-259, 265, 268, 272

sınıflandırılmaları 118, 119, 253, 267
siyasi güç ve, 27-37, 42, 43, 89-95
zorla çalıştırma ve, 86-107, 156-157, 169-176
Kano 65
kan parası 283
Karadeniz kıyıları 16, 63, 64, 183, 185, 194, 263, 299
Kara Kış 10
karantina 16
Kasaba, Reşat 292
Katla 309
kentleşme 88, 154, 155, 208, 209
Kıpti 124, 212
kıtlık 2, 8, 11, 12, 14, 47, 73, 103, 105, 158, 160, 161, 197, 202, 204, 207-209, 212, 217, 220, 221, 226-230, 238, 244, 248, 263, 289-292, 297, 305, 307, 313
Kızıldeniz 1, 3, 4, 9, 63, 65, 96, 143, 179-182, 186, 190, 265, 296, 298
kolera 14-16, 65, 249, 250
korsanlık 186
Koyun 134, 136, 140, 144, 161, 220, 223, 231, 282, 285, 293
kölelik 2, 93, 94, 101, 132, 139, 156, 165, 170, 200, 201, 283, 294
kronikler ve tarihçiler 5, 6
Kudüs 179
Kuhnke, LaVerne 304, 305
kuraklık 11, 12, 14, 50, 156, 157, 159-161, 197, 202, 208, 212, 226, 228-230, 244, 248, 289
Küçük Buzul Çağ 11, 244
kükürt 17, 215, 219, 221-224, 235, 308
Kürdistan 201, 202

Laki 11, 12, 215-219, 221-232, 235, 290, 308
Like a State (Scott) 274
Lübnan'da 221, 224

Madiyya Gölü 140
Mahalletül Kübra 161, 172
Mahmud, II. 102, 105
Mahmudiye Kanalı 101-106, 173, 174, 273, 294, 295
mahsuller. *bkz.* kıtlıklar; besin sağlama; vergilendirme
Malta 186
manda 134-137, 139-141, 143, 144, 148. 149, 155, 162, 189, 233, 236, 237, 282, 283, 285
Manfalut 99-101, 121
Mansure 27, 29, 31, 34, 44, 45, 48, 50, 53. 110-117, 133, 254, 255, 258, 261
Manzala Gölü 116
Matareya Gölü 140
McNeill, J.R. 7, 246, 288
Medine 1, 62, 64, 66, 71, 73, 180, 182, 183, 196, 203, 244
Mehmed Ragıp Paşa 79, 270
Mehmet Ali Paşa 41, 86, 96, 101-103, 105, 122-124, 161, 164, 168, 170, 171, 173-175, 271, 275, 276, 278, 294, 314
Meiggs, Russell 7
Mekke 1, 16, 62, 64, 66, 71, 73, 180, 182, 183, 196, 203, 244
Memlükler 10, 59, 61, 88, 97, 164, 179, 198, 200, 255, 262, 269, 273, 300, 303-305, 307
merkez-çevre modeli, imparatorluğun 62-64, 74-77 62, 65
Mısır
arşiv kayıtları 5
diktatör siyaseti 86, 87, 162-169, 226-230, 275
Fransız işgali 86, 160, 161, 201, 202, 230
hac 14-16
haritası 67
hastalığın siyaseten istikrarsızlaştırması 199-203, 249
Herodotos ve, 39-41
Hicaz ve, 180, 181
iklim değişikliği ve, 223-232 41
incelemeler 6, 7
İngiliz sömürgeleştirmesi 3, 155, 277
kaynak dolaşımı ve, 65-68
Osmanlı için önemi 119, 120, 179-181, 192, 193, 195, 196, 269
Osmanlı idaresi 68, 71, 85-86
sulama çalışmaları 21, 22, 27-37, 43-51, 68-71, 233, 234, 267, 294
tarımsal değişim 154, 155
vergilendirme ve, 21, 22, 229, 255
yerel uzmanlık ve, 27-37, 43-51, 65, 88
Mısır Milli Arşivleri 60, 241, 262
Mısır Mühendislik Mektebi 104

Minûfiye 25, 26
Minyyat Hadr 141
Minyyat Hittiya 46
Minyyat Talkha 141
Mitchell, Timothy 238
Mit'Afiyya 92
Móðuharðindin 220
Moğol İmparatorluğu 10
Moğolistan 221, 224, 305
Mora 159
Mountains of the Mediterranean (McNeill) 246
Muhammad Bey Abu al-Dhahab 88, 164, 167, 225
Muhammad ibn Baghdad 25
Muḥammad ibn 'Abd al-Raḥman ibn Muḥammad Sulīkar 135
Muḥammad Khalīf 285, 286
Muhammed Ağa 114, 115
Murat Bey 201, 209
muson yağmurları 12, 63, 217, 224, 231, 312
Mustafa Ağa 173
Muṣṭafā al-Faqīr ibn Muḥammad 'Aqaṣ 138
Mustafa Paşa 46
Muṣṭafā 'Abd Rabbu 134
Mustahfızan alayı 255, 304
mühendisler 76, 78, 79, 97, 110, 112-114, 117-126, 262, 268, 274
mülk
  arşiv kayıtları 6, 7
  hayvanlar 129, 130, 132, 133, 143-152, 155-157, 189, 190, 237, 279
  toprak kullanım hakları ve, 51-58, 165-169, 173, 174, 208, 237, 292, 293
mültezimler 31-34, 53, 56, 61, 93, 95, 101, 114, 115, 140, 170, 171, 255, 256, 262, 269, 293, 294
müneccim 199, 200
Mýrdalssandur 218

Napolyon Bonapart 161, 230
Naser Gölü 106
Nil
  adalar 51-58
  alüvyonu 38-45, 257
  arşiv kayıtlarına dair 5 244-246, 257, 258, 264, 267, 272, 276, 277, 311-313
  deltası 39, 44-46, 66, 106, 257
  Feyyum ve, 69-74
  görüntüleri 111
  Osmanlı idaresi 21, 22
  Reşid kolu 46, 188
  sulama şebekeleri 42, 43
  taşkını 2, 55, 73, 141, 158, 159, 197, 207-209, 224-228, 230-232, 237, 238, 252, 268, 305
The Nile (Erlich and Gershoni) 264, 265
nilometre 51, 260
Nitma 56
Norveç 221, 222
Nub Tarif 50
Nuuk 221

odun tedariki
  Anadolu ormanları ve, 63, 184, 185, 190, 192, 233, 234, 298, 299
  depolanması 185, 186
  gemi yapımı ve, 183-191
  lojistiği 183, 184, 194-196
  Mısır'da eksikliği 180-182
Ortadoğu. *bkz.* Osmanlı İmparatorluğu; tarihyazımı
Osmanlı İmparatorluğu
  ademimerkeziyetçilik 11, 86, 88, 164, 165, 192, 224, 225,
  arşivleri 5-10, 81, 80
  askeri seferleri 186
  bürokrasisi 48, 52-54, 63-65, 78-81, 143, 179-182, 185-194, 254, 255, 269, 301
  çevresel tarihyazımı ve, 48-58, 194-196, 233-238
  ekosistem olarak 233-238
  haritası 184
  iklim değişikliği ve, 224-232
  işgücü düzenleri 109-126
  kaynak dolaşımı 64-80, 179-195
  maddi kültür 260
  Mısır'ın önemi 85, 86, 118, 119, 179-182, 192, 193, 195, 196, 269, 301
  nüfuzlu adam siyaseti 86, 87, 164, 165, 224-231 180
  odun tedariki 180-192
  Osmanlı-Rus savaşları 87, 226, 313
  su idaresi ve, 21-37, 43-51, 59-81, 233, 234, 254, 259, 261, 265, 267, 294
  ticaret ve, 1-4, 15-17, 180-182, 185-188

vergiler ve, 29-34, 88, 93, 94, 96, 97, 113, 119, 120, 179-182, 227, 228, 255
yerel uzmanlık ve, 17, 18, 21, 22, 27-37, 43-51, 59-81, 91, 112, 113, 116-126, 192, 193, 195, 196, 260
Osmanlı-Rus savaşları 87, 226, 313

öküz 13, 93, 122, 129, 130, 134, 136, 142, 143, 155, 236, 237, 279, 283
Özbekler 10

Panzac, Daniel 203, 211
The Pasha's Peasants (Cuno) 167
petrol 2, 12-14, 17, 18, 238
pire 14, 15, 204, 205, 207, 211, 236, 306, 307
Pirinç 122, 129, 134, 135, 138, 252, 263, 265
Pomeranz, Kenneth 154, 155, 248, 287
Portekiz 180
Propaganda Fide rahipleri 206

Qabr al-Umarā' 149
Qujindima 53-55
Qusayr 66, 183, 265

Ravza Adası 51-53, 260 53
Raymond, André 203, 305 203
Ra's al-Wadi Kanalı 173
Reşid (kent) 40, 65, 95-101, 105, 138-140, 188, 190, 202
Reşid Kolu (Nil'in) 44-46, 102, 188-190
Rıdvan Bey 209
Richards, John F. 153-155, 243
Rivlin, Helen Anne B. 273
Rushdan, Abd al- Rasūl 147, 148
Ruzzafa 149
rüzgâr 13, 14, 104, 188, 189, 197, 210-212, 224, 231, 237, 276

Safeviler 8, 10
Sakız Adası 186
Sālima bint Ḥasan'Āmir 85, 86
saygınlık 118, 119
Scott, James C. 274
Selanik 4, 21, 64, 234
Sharimsah 110, 112-114
Shaw, Standford J. 300
Shibin Kanalı 172, 294
Shubar 142
Sıcak 210, 211
Síða 219
Sisin Zulmü 220
siyaset
çevresel değişimlerin etkileri 11, 224-231, 233-238, 270, 271, 290, 291
hastalık ve, 162-169, 199-203
işgücü 86-89, 88-107
su idaresi ve, 27-37, 42-45
toprak sahipliği ve, 88, 94-107, 208, 224-231, 275, 292, 293
yerel iktidar ve, 27-37, 59-82, 112-126, 192-196
Sofya 182
statü sembolleri 139-146 55, 132, 139, 143, 145, 146, 182, 237, 282, 296
Steingrímsson 217-220
Sticker, Georg 249
Su
enerji kaynağı olarak 12-14, 288
hayvan işgücü ve, 129, 130
incelemeler 22-27, 254
kanuni hak talepleri ve, 30-34, 43-45, 47-51, 53, 110-119, 254, 258, 259
kıtlıklar 51-58
Nil taşkınları ve, 2, 39-45, 73, 141, 158, 197, 203-207, 224-232, 237, 238
vergilendirme ve, 29
yerel özerklik ve, 17, 18, 27-36, 43-51, 59-81, 233, 234
Sudan 4, 15, 65, 189, 201, 202, 249, 265, 277, 304
su dolapları 129, 130, 132, 142, 143, 161, 162
sulama
Feyyum ve, 68-70, 119, 120
hayvan işgücü ve, 129, 130
incelemeler 22-27, 254
Mısır siyaseti ve, 21-22, 110-113, 233, 234
onarımı 26, 27, 68-81, 89, 90, 110-113, 141, 171-173, 182, 183, 254, 259, 260, 265, 268, 272
vebanın bağlantısı 307
vergiler ve, 29
yerel uzmanlık ve, 17, 18, 21, 22, 27-37, 43-51, 59-64, 74-78, 89-95
yolsuzluk ve, 72-74, 78-81
zorla çalıştırma ve, 85-107, 157, 156, 169-175

Sulaymān Jurbajī Murād 144
Suntis 148, 149
Suriye 18, 63, 66, 88, 164, 183, 194, 226, 304-306
süt 135, 139, 140, 284
Süveyş 66, 180-184, 188-194
Süveyş Kanalı 8, 15, 18, 105, 187, 246, 277, 300, 301

Şarkiye 48, 161, 173

Tahakan 34
tahıl. *bkz.* gıda tedariki
Talkha al-Gharbi 53
Tanzimat 12
taraklama 24, 27, 28, 34, 43, 46-48, 50, 91, 115, 118, 141, 173
tarım. *bkz.* gıda tedariki; su; sulama; vergi
tarihyazımı
    çevresel tarih ve, 5-10, 215-232
    etmen olarak hayvanlar ve, 150-157, 175, 176, 280
    imparatorluğun merkez-periferi modeli ve, 61-64, 71-78, 180-182, 301
    işgücü devamlılığı ve, 109-126
    kaynaklar ve, 5-10, 80, 81, 198, 216, 295, 296, 302, 303
    maddi kültür ve, 295, 296
taşkın (Nil'in) 2, 73, 140, 158, 197, 203-207, 224-228, 230-232, 237, 238, 252, 268, 305
tavan fiyatlar 191, 192, 208 296
teamül (kavramsal iktidar olarak) 53-58
tekerlek metaforu 62, 63, 74-78 62, 63
Tersane-i Âmire 185, 191
The Unending Frontier (Richards) 243
Thirgood, J. V. 7
ticaret
    hastalıklar ve, 2, 15, 65, 197, 198, 202, 203
    imparatorluğun çeper ilişkileri ve, 63, 66
    Osmanlı İmparatorluğunun tasarıları ve, 184-188
    Süveyş ve, 8, 180-183, 188-192, 298, 299
ticari kadırgalar 185, 186
Timsah Gölü 173
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 60
toprak
    hayvanlar ve, 153, 154, 173, 174
    hukuki uyuşmazlıklar 51-58, 261
    Nil'in etkisi 51-58
    seçkinlerin ele geçirmesi 88, 94-107, 165-169, 208, 224, 225, 229, 230, 275, 292, 293
    Ayrıca bkz. gıda tedariki; hukuk; siyaset; sulama
Toshka projesi 105, 106
Trablusşam 64, 221
Traces on the Rhodian Shore (Glacken) 250, 251
Tripoli 64, 159
Tummay 50
Tunamil 114, 115
Tunus 64
Tura 200
Türkiye 7-9, 18

ulema 209
uzmanlık 17-18
    emeğin metalaşması ve, 95-100, 109-126
    işçilerin sınıflandırılması ve, 60, 61
    onarım çalışması ve, 71-74
    saygınlıklar ve, 118, 119
    yerel bilgi ve, 43-51
    yerel özerklik ve, 22-27, 68, 69, 119,120, 192, 193, 195, 196

Ürdün 7, 9

vakıf 23, 24, 66, 88, 96, 140, 164, 183, 265, 284
veba 15, 16, 197-202
    çevirileri ve, 289
    dini anlayışlar ve, 302
    emtia dolaşımı ve, 65
    hayvanların ölümü ve, 156-162
    kaynaklar üzerine 304, 313, 314
    1785 salgını 162
    1791 salgını 198-210, 290,
    1801 salgını 207
    sulama projeleri ve, 307
    taşıyıcıları 204, 205, 306
    taşkın ve, 203-207, 305
Venedik 65, 159
vergilendirme 23, 24, 29, 113, 119, 120, 168, 169, 179-182, 228, 229, 284

volkanik püskürme ve halk 220
volkanlar 2, 11, 215-217, 221, 222, 225, 229-233, 236, 290, 308-311, 313
Volney, C. F. 227, 228

Wagstaff, J. M. 7, 245
Wahishat 30, 121
Wittfogel, Karl 8

Yedekçi Mehmed Paşa 78, 270
Yemen 2, 64, 181, 201
yolsuzluk 72-74, 77-81
Yūsuf ibn Ḥasan'Aṭīya 145

Zafarani Kanalı 173
Zebedani 210
Zekazik 172